

**LEWICOWOŚĆ,
CENTROWOŚĆ
I PRAWICOWOŚĆ**
w nauce o polityce

Przemysław Maj

LEWICOWOŚĆ, CENTROWOŚĆ I PRAWICOWOŚĆ

w nauce o polityce

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2018

Recenzował
prof. dr hab. ARKADIUSZ ŻUKOWSKI

Opracowanie redakcyjne i korekta
BERNADETA LEKACZ

Opracowanie techniczne, łamanie
i projekt okładki
NATALIA KOCZĄB

Korekta techniczna
EWA KUC

© Copyright by
Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego
Rzeszów 2018

ISBN 978-83-7996-559-5

1527

WYDAWNICTWO UNIWERSYTETU RZESZOWSKIEGO
35-959 Rzeszów, ul. prof. S. Pigoń 6, tel. 17 872 13 69, tel./fax 17 872 14 26
e-mail: wydaw@ur.edu.pl; <http://wydawnictwo.ur.edu.pl>
wydanie I; format B5; ark. wyd. 19,4; ark. druk. 21,25; zlec. red. 146/2017

Druk: Drukarnia Uniwersytetu Rzeszowskiego
Oprawa: Oficyna Wydawnicza „Zimowit” Sp. z o.o.

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
ROZDZIAŁ I	
ZAŁOŻENIA ONTOLOGICZNE	15
1. Perspektywa krytyczna	15
2. Podstawowe założenia	21
3. Uwarunkowania lewicowości, centrowości i prawicowości	33
3.1. Uwarunkowania temporalne	33
3.2. Uwarunkowania logiczno-językowe	42
3.3. Uwarunkowania przestrzenne	52
4. Podsumowanie	62
ROZDZIAŁ II	
ZAŁOŻENIA EPISTEMOLOGICZNE	65
1. Perspektywa psychologiczna	66
2. Perspektywa socjologiczna	78
3. Perspektywa politologiczna	87
3.1. Piramida percepcji wartości politycznych	87
3.2. Funkcje lewicowości, centrowości i prawicowości w polityce	90
3.3. Dysfunkcje lewicowości, centrowości i prawicowości w polityce i nauce o polityce	97
3.4. Funkcje lewicowości, centrowości i prawicowości w nauce o polityce	116
4. Podsumowanie	131
ROZDZIAŁ III	
ZAŁOŻENIA AKSJOLOGICZNE	135
1. Istota i struktura wartości politycznych	135
1.1. Istota wartości politycznych	135
1.2. Linearna i kołowa struktura wartości politycznych	139
1.3. Adaptacja modelu wartości Shaloma H. Schwartz'a	143
2. Metawartości lewicy i prawicy	155

3. Metawartości a hierarchia potrzeb Abrahama Maslowa i teoria wartości Ronald Ingleharta	198
4. Aksjologiczny rdzeń decyzji wyborcy	203
5. Podsumowanie	216
ROZDZIAŁ IV	
ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE	219
1. Macierz metawartości w badaniach politologicznych	219
2. Analiza programów podmiotów w fazie identyfikacji i organizacji	236
3. Analiza programów podmiotów w fazie stabilizacji	261
4. Badanie nowych rodzin ideologiczno-programowych	291
5. Podsumowanie	298
Zakończenie	301
Wykaz źródeł i literatury	311
Spis schematów, tabel, wykresów i map	329
Indeks osób	333

WSTĘP

Jednym z głównych kryteriów oceny wartości obecnych w polityce jest odnośnienie ich do w pewnym stopniu intuicyjnie określanych poglądów lewicowych, centrowych i prawicowych. Etykietowanie według tego podziału jest wszechobecne – jest on rozumiany przez uczestników polityki i stosowany w badaniach naukowych. Jednocześnie to rozróżnienie jest na gruncie nauki krytykowane z powodu subiektywności kryteriów ewaluacji. Wydaje się dominować ocena według następującego stereotypu: podział lewica–centrum–prawica jest niedoskonały, „paranaukowy”, ale mimo wszystko jesteśmy zmuszeni do jego stosowania, ponieważ taka jest natura wartości.

Problem ten jest złożony i tkwi w przedmiocie badań – wartości są elementem, który trudno kwantyfikować. Przyczyny krytyki tego podziału mają też charakter wewnętrzny i swoje źródło w systemie wartości oceniającego, który zawsze jest obciążony własnym światopoglądem. Brak kryteriów oceny i brak metody doprowadziły do sytuacji, w której rozróżnienie między potocznym i naukowym rozumieniem *triady* jest podawane w wątpliwość.

Sytuację tę starali się przezwyciężyć zwolennicy stosowania w nauce o polityce teorii racjonalnego wyboru. Ich propozycje zmierzały w kierunku wyeliminowania subiektywizmu przez wyodrębnienie z rzeczywistości politycznej wyłącznie sfery potrzeb i interesów przy jednoczesnym odrzuceniu wartości¹. Problem polega na tym, że w polityce te dwie sfery są sprzężone, co jest to widoczne w relacjach aksjologicznych między podmiotami politycznymi i wyborcami. Wspomniana teoria miała w założeniu koncentrować się na racjonalności głosujących, ale oddzielanie zachowań „racjonalnych” (zorientowanych hedonistycz-

¹ Na przykład w ekonomicznej teorii demokracji Anthony’ego Downsa ideologia była traktowana czysto instrumentalnie. Partiom politycznym służyła do odebrania głosów konkurencji, a wyborcom jako źródło informacji na temat możliwej do uzyskania użyteczności (*utility income*). A. Downs, *An Economic Theory of Political Action in a Democracy*, „Journal of Political Economy” 1957, vol. 65, no. 2, s. 142–145.

nie) od „nieracjonalnych” (motywowanych wartościami lub emocjami) jest zabiegiem sztucznym.

Jesteśmy „skazani” na wartościowanie i jedynym sposobem na „uwolnienie” oceniającego od własnego światopoglądu jest poszukiwanie takich kryteriów ewaluacji wartości, na które on sam nie posiada wpływu. Kryteria te powinny być jawne i możliwe do zastosowania przez badających w sposób niezależny.

Wątpliwości związane z posługiwaniem się w nauce pojęciami *lewicowość* (*lewica*), *centrowość* (*centrum*) i *prawicowość* (*prawica*) wzmacniają pojawiające się pytania natury ontologicznej, epistemologicznej, aksjologicznej oraz metodologicznej. W każdym z tych obszarów można sformułować wiele problemów i szczegółowych pytań badawczych.

Wśród tych o naturze ontologicznej można wskazać następujące: Czy polityka jest sferą wartości, czy interesów? Co jest istotą lewicowości, centrowości i prawicowości? Jaki jest zakres przestrzenny tych kategorii – czy podział ma charakter globalny, czy cywilizacyjny? Czy jest zasadne odnoszenie trzech terminów do reżimów niedemokratycznych: totalitarnych i autorytarnych, a także demokracji fasadowych? Czy tytułowe pojęcia podlegają ewolucji? Czy ich ramy czasowe można zawęzić do wydarzeń rewolucji francuskiej? Czy wyodrębnianie centrum ma podstawy logiczne? Jaki związek z lewicą i prawicą mają koncepcje ludzkiej natury?

Wśród problemów i pytań epistemologicznych można sformułować następujące: Jaka jest różnica między pojęciami *lewica*, *centrum* i *prawica* stosowanymi w polityce, publicystyce i nauce? Jakie są argumenty za, a jakie przeciw wykorzystaniu w politologii pojęć *lewica*, *centrum*, *prawica*? Czy lewicowość, prawicowość i centrowość ujęte jako przedmiot badań podlegają wyłącznie nauce o polityce, a jeśli nie, to który fragment podlega badaniom? Dlaczego ewaluacja podmiotów politycznych na podstawie podziału lewica, centrum i prawica wywołuje emocje nie tylko wśród wyborców, ale również w gronie badaczy? Czy istnieją czynniki niezależne od wyborcy, które wpływają na jego preferencje w kierunku określonych wartości politycznych? Czy podziały socjopolityczne przekładają się na rozróżnienie lewica–centrum–prawica? Dlaczego występują różnice w wynikach badań dotyczących podmiotów lewicowych, centrowych i prawicowych w poszczególnych państwach? Czy występowanie partii typu wyborczego oraz podmiotów populistycznych świadczy o zacieraniu się tego podziału? Jakie funkcje pełni *triada* w nauce o polityce?

W trzeciej kolejności można postawić następujące pytania natury aksjologicznej: Jaki jest związek wartości politycznych z trzema kategoriami? Na czym polegają relacje pomiędzy lewicowością, centrowością a takimi ideologiami, jak liberalizm, socjalizm i konserwatyzm? Jakie są związki między wartościami a sferą potrzeb i interesów? Czy można oceniać programy polityczne jako lewicowe, centrowe lub prawicowe? Czy można wskazać na zamknięty zbiór aksjomatów lewicowych i prawicowych? Czy można mówić o wartościach centrum? Czy jest różnica między podmiotami, które w polityce odwołują się do wartości centrowych, i populizmem? Czy wartości lewicy, centrum i prawicy mają charakter uniwersalny? Jaki wpływ na decyzje podejmowane przez wyborcę mają aksjomaty lewicy, centrum i prawicy?

Czwarta grupa ma charakter metodologiczny i w jej ramach można sformułować następujące problemy: W jakiego typu badaniach trzy kategorie znajdują zastosowanie? Czy można je traktować jako kryteria ewaluacji bez narażania się na zarzut subiektywizmu? Czy jest możliwa analiza dziedzin będących splotem różnych aksjomatów (zarówno lewicowych, jak i centrowych oraz prawicowych)? Na tym poziomie problemy mają też charakter praktyczny, na przykład: Które kryteria są bardziej istotne z perspektywy podziału – światopoglądowe, ekonomiczne czy ustrojowe? Celem opracowania jest udzielenie odpowiedzi na sformułowane grupy pytań.

W tytule monografii lewicowość, centrowość i prawicowość zostały ujęte w sposób przedmiotowy, ponieważ przyjęta perspektywa badawcza znacznie wykracza poza tradycyjne rozumienie podmiotowe (lewica, centrum, prawica). Trzy kategorie mają szerszy kontekst niż nazwy grup w Zgromadzeniu Narodowym z okresu rewolucji francuskiej: w demokracji są przeciwstawnymi systemami wartości politycznych; stanowią etykiety ułatwiające komunikowanie w polityce; są wyznacznikami tożsamości partii politycznych i schematami redukującymi percepcję rzeczywistości politycznej. W nauce są stosowane jako kryteria klasyfikacji podmiotów politycznych i są elementami siatki pojęciowej. Przedmiotem opracowania są wymienione konteksty myślenia o lewicowości, centrowości i prawicowości przedstawiane zarówno z perspektywy polityki, jak i nauki o polityce – z tego powodu tytuł został dostosowany do potrzeb rozszerzonej analizy.

Struktura monografii jest konsekwencją sformułowanych problemów i pytań badawczych. Złożyły się na nią cztery rozdziały, których kolej-

ność została wyznaczona stopniem ogólności rozważań. W *Założeniach ontologicznych* przybliżone zostały argumenty krytyczne pojawiające się w dyskusji wokół stosowania tytułowych kategorii. W rozdziale sformułowano podstawowe założenia związane z charakterem trzech pojęć i ich miejscem w rzeczywistości politycznej. W poszczególnych podrozdziałach określono ramy czasowe, przestrzenne i logiczno-językowe wyznaczające zakres ich stosowania.

W *Założeniach epistemologicznych* przedstawiono koncepcje naukowe wyjaśniające lewicowość, centrowość i prawicowość z różnych perspektyw. Dla klarowności rozważań przyjęto trzy poziomy analizy: mikro, makro i meta – odpowiadające ujęciu psychologicznemu, socjologicznemu i politologicznemu. Zaprezentowano teorie psychologiczne i socjologiczne zogniskowane na problematyce lewicy, centrum i prawicy, poszerzając je o rezultaty badań neurokognitywistycznych i genetycznych. Dalsza część tego rozdziału objęła kontekst myślenia o lewicowości, centrowości i prawicowości w nauce o polityce. W nawiązaniu do piramidy percepcji wartości politycznych wyznaczającej relacje między sferą wartości a poziomem wyborców i podmiotów politycznych określono specyfikę badań politologicznych z tego zakresu. Na podstawie funkcji, które tytułowe kategorie pełnią w polityce i nauce o polityce, zdefiniowano różnice między potocznym i naukowym ujęciem *triady*.

W rozdziale *Założenia aksjologiczne* punktem wyjścia uczyniono problem wartości politycznych, a celem – określenie ich istoty i struktury. Stosunkowo często występujące w politologii ujęcie organizacji wartości w sposób linearny (choćby jako kontinuum: gospodarka wolnorynkowa–gospodarka centralnie sterowana, równość–nierówność czy tradycja–modernizacja) zostało poszerzone o zaczerpniętą z psychologii koncepcję kołowej struktury wartości Shaloma H. Schwartza. Propozycja tego autora została zmodyfikowana dla potrzeb monografii – w macierz kołową wpisano siedem przeciwstawnych par wartości charakteryzujących lewicowość i prawicowość, co doprowadziło do określenia czternastu metawartości. Zdefiniowano treść tych aksjomatów, zaproponowano również kryteria wyodrębniania wartości centrum. W dalszej części wywodu przedstawiono spojrzenie na procesy wyborcze z perspektywy aksjologii – w tym celu metawartości lewicy i prawicy powiązано z hierarchią potrzeb Abrahama Maslowa oraz teorią wartości Ronalda Ingleharta. W zakończeniu tego fragmentu monografii na podstawie sformułowanych założeń ontologicz-

nych, epistemologicznych i aksjologicznych podjęto próbę dedukcyjnego ustalenia czynników kształtujących rdzeń decyzji wyborcy.

W rozdziale *Założenia metodologiczne* sformułowano uwagi dotyczące zastosowania macierzy metawartości jako metody w badaniach politologicznych. Przedstawiono możliwości jej wykorzystania w analizie na poziomie wyborcy oraz z zakresu myśli politycznej. Dokonano konceptualizacji rozwiązania opartego na jakościowej analizie treści i macierzy kołowej, a następnie w odniesieniu do programów wybranych ugrupowań przedstawiono jego wymiar praktyczny. W końcowej części rozdziału na przykładzie partii piratów wyjaśniono możliwości badania nowych rodzin ideologiczno-programowych.

W monografii zastosowano analizę językową (semantyczną), metodę porównawczą, metodę refleksji², wnioskowanie statystyczne, ekstrapolację, analizę wartości Shaloma H. Schwartza, metodę systemową oraz triangulację jakościowej analizy treści i macierzy metawartości. W ujęciu konkretnym były to:

- w *Założeniach ontologicznych* w podrozdziałach *Uwarunkowania logiczno-językowe* oraz *Uwarunkowania przestrzenne*: analiza językowa (semantyczna), metoda refleksji oraz wnioskowanie statystyczne;
- w *Założeniach epistemologicznych* w podrozdziale *Piramida percepcji wartości politycznych* – metoda systemowa, natomiast w podrozdziale *Dysfunkcje lewicowości, centrowości i prawicowości w polityce i nauce o polityce* w części dotyczącej problemów ze stosowaniem terminów *lewica, centrum i prawica* w państwach nordyckich i w Polsce – wnioskowanie statystyczne, metoda porównawcza i analiza semantyczna;
- w *Założeniach aksjologicznych* w podrozdziale *Linearna i kołowa struktura wartości politycznych* – metoda analizy wartości Shaloma H. Schwartza, natomiast ekstrapolacja w podrozdziale *Metawartości a hierarchia potrzeb Abrahama Masłowa i teoria wartości Ronalda Ingleharta*.
- w *Założeniach metodologicznych* w podrozdziale *Macierz metawartości w badaniach politologicznych* zaproponowano mieszaną metodę analizy programowej – triangulację jakościowej analizy treści i macierzy metawartości, a w dalszej części tego rozdziału przybliżono praktyczne możliwości jej wykorzystania.

² Polegającą na przenoszeniu elementów doświadczenia przeszłości w teraźniejszość. A. Chodubski, *Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych*, „Studia Gdańskie” 2009, t. 6, s. 95.

Trzeba zwrócić uwagę na obszerną literaturę przedmiotu związanego z *triadą*. Zauważalny jest w tej sferze pewien paradoks – z jednej strony poruszana problematyka była przedmiotem wielu monografii i analiz o węższym zakresie, a z drugiej strony – kontrowersje związane ze stosowaniem tytułowych kategorii w nauce nie zmniejszyły się.

Wykorzystaną w monografii literaturę przedmiotu można sklasyfikować w sposób tematyczny. Po pierwsze, objęła ona opracowania ujmujące lewicę, centrum i prawicę w sposób teoretyczny. Były to głównie pozycje autorstwa Dietera Fuchsa, Hansa-Dietera Klingemanna, Alaina Noëla, Jean-Philippe’a Thériena, Herberta Steina, Andrzeja Antoszewskiego, Marka Jana Chodakiewicza, Jerzego Ładyki, Jacka Bartyzela, Adama Wielomskiego, Waldemara Wojtasika, Wojciecha Sokoła, Marka Żmigrodzkiego, Leszka Kołakowskiego, Krzysztofa Pankowskiego, Jerzego Szackiego i Agnieszki Turskiej-Kawy.

Po drugie, przydatne były opracowania i artykuły z zakresu filozofii polityki i historii idei napisane przez: Norberto Bobbio, Anthony’ego Giddensa, Samuela Huntingtona, Johna Rawlsa, Slavoję Žižka, Rogera Scrutona, Ulricha Schradego, Bogdana Szlachtę, Marię Szyszkowską, Marię Borucką-Arctową, Zdzisława Kransnodębskiego, Ryszarda Skarżyńskiego i Adama Próchnika.

Po trzecie, wykorzystano literaturę z zakresu teorii polityki, w szczególności pozycje opublikowane przez: Michaela Gallaghery, Michaela Lavera i Petera Maira, Casa Muddego, Roberta Harmela, Larsa Svåsanda, Otto Kirchheimera, Herberta Kitschelta, Arenda Lijpharta, Tadeusza Szawiela, Ryszarda Herbuta, Katarzynę Sobolewską-Myślik oraz Władysława Szostaka.

Po czwarte, z zakresu psychologii, genetyki i neurokognitywistyki pomocne były monografie Leona Festingera, Elliota Aronsona, Silvana Tomkinsa, zespołu Douglasa R. Oxleya, zespołu Christiana Kandlera, Krystyny Skarżyńskiej, Janusza Reykowskiego oraz Ireny Pilch.

Po piąte, w ramach literatury socjologicznej przydatne były pozycje zwarte i artykuły autorstwa Roberta Alforda, Seymoura Martina Lipseta, Steina Rokkana, Pawła Boskiego, Henryka Domańskiego, Mirosławy Grabowskiej, Jacka Raciborskiego, Piotra Sztompki, Jerzego Bartkowskiego i Tomasza Zaryckiego.

Po szóste, wśród pozycji dotyczących metodologii, logiki i językoznawstwa istotne były te opublikowane przez Janet Buttolph-Johnson, Henry’ego Reynoldsa i Jasona D. Mycoffa, Karla Poppera, zespół Roma-

na Bäckera, Klemensa Szaniawskiego, Bartosza Brożka, Jerzego Bartmińskiego i Laurę Polkowską.

Ostatnią, siódmą grupę tematyczną stanowiły pozycje dotyczące wartości (i szerzej – aksjologii) pióra Shaloma H. Schwartza, Milтона Rokeacha, Loeka Halmana, Pippy Norris, Jana Cieciucha, Henryka Domańskiego, Piotra Brzozowskiego, Marka Pietrasia, Ronalda Ingleharta i Jacka Kołodzieja.

Wśród źródeł w sposób szeroki wykorzystano wyniki badań statystycznych przeprowadzanych w skali międzynarodowej w ramach Światowych Badań Wartości i Europejskiego Sondażu Społecznego oraz *Freedom House*, jak i przez ośrodki krajowe – Centrum Badania Opinii Społecznej, Polskie Generalne Sondáže Społeczne, Polskie Generalne Studium Wyborcze. Źródła internetowe dotyczyły głównie programów politycznych analizowanych w *Założeniach metodologicznych*.

W tym miejscu chciałbym podziękować następującym osobom: mojej żonie Marysi oraz mojej Mamie – za wyrozumiałość i wsparcie podczas pisania książki; Sabinie Grabowskiej – za bezinteresowną pomoc; Radosławowi Grabowskiemu i Adamowi Szyszkowskiemu – za uwagi krytyczne oraz Pani Profesor Agnieszce Pawłowskiej – za cierpliwość względem mojej osoby.

ROZDZIAŁ I

ZAŁOŻENIA ONTOLOGICZNE

1. PERSPEKTYWA KRYTYCZNA

Krytykę lewicowości, centrowości i prawicowości (dalej również skrótowo: LCiP³) jako kategorii stosowanych w politologii i polityce można sprowadzić do jedenastu spostrzeżeń:

1. Z jednej strony lewicowość, centrowość i prawicowość są terminami powszechnie stosowanymi w polityce przez działaczy partyjnych, publicystów i wyborców, a z drugiej strony w politologii są traktowane jako wyznaczniki pozycji ideowych, za ich pomocą klasyfikowane są programy polityczne, analizowane decyzje, pozycjonowane zarówno partie, jak i głosujący⁴. To, co w rozumieniu potocznym określane jest jako lewicowe, centrowe bądź prawicowe, dość często jest funkcją subiektywnych ocen i różni się od ustaleń naukowych⁵. Brak jednoznacznej demarkacji pomiędzy stosowaniem kategorii w polityce i politologii powoduje, że relatywizm ocen staje się obciążeniem dla nauki – powoduje nieporozumienia i rzutuje na wyniki badań.

2. Wyraźne są podziały w obrębie samej nauki o polityce. Część badaczy wskazuje, że *triada* LCiP jest wątpliwa⁶. Wśród politologów istnieje

³ Skrót LCiP będzie stosowany zamiennie z określeniami *triada* oraz *lewica, centrum, prawica*.

⁴ Dominika Sozańska wyróżniła trzy aspekty rozumienia lewicy: naukowe (politologiczne); potoczne i w odniesieniu do autoidentyfikacji podmiotu. D. Sozańska, *Specyfika polskiego rozumienia pojęcia lewica* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 379.

⁵ Tadeusz Szawiel w 2003 roku zadawał następujące pytania w odniesieniu do Polski: Czy lewica nie ma cech prawicy, i na odwrót? Czy nie nastąpiło pomieszczenie ról? T. Szawiel, *Podział lewica–prawica w polityce oraz w szerszym kontekście kulturowym* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003, s. 225.

⁶ Waldemar Wojtasik zebrał istniejące w literaturze argumenty w cztery kategorie: pierwszą jest nieadekwatność samego podziału; do drugiej należą zarzuty zbytniej ogólności takiego modelu; do trzeciej – konieczność zwiększania liczby kategorii podziału dla jego większej koherentności; do ostatniej wzajemne przenikanie się elementów stanowiących czyn-

ją spory dotyczące klasyfikacji poszczególnych ugrupowań powodowane różnym rozumieniem kryteriów oceny lewicowości, prawicowości i centrowości. Cięży brak podejścia holistycznego: fragmentarycznie analizowane postawy wobec wybranych wartości stają się „argumentami” za jednoznacznym przypisaniem podmiotu politycznego do lewicy, centrum lub prawicy. Na przykład selektywne potraktowanie postulatów brytyjskiej Partii Konserwatywnej dotyczących ochrony środowiska oraz decentralizacji władzy, zawartych w manifeście z 2010 roku⁷ (był to okres przywództwa Davida Camerona), będzie dla niektórych badaczy dowodem lewicowości ugrupowania.

3. W opracowaniach pojawiają się opinie o nieadekwatności historycznego podziału lewica–centrum–prawica do czasów współczesnych⁸. Zwolennicy takiej argumentacji wskazują, że pierwotny sens *triady* uległ zasadniczym zmianom i obecnie jest trudny do uchwycenia⁹. Początkowo wyróżnikiem sporu były wartości obecne w przeciwstawnych poglądach dotyczących przede wszystkim stosunku do religii, równości, władzy państwowej, wolności obywatelskich, problemu zmiany i kontynuacji. W dalszej kolejności, w konsekwencji ery industrializacji i szybkiego rozwoju gospodarki, nastąpiło rozszerzenie rozumienia trzech terminów na kwestie socjoekonomiczne. Innym rezultatem uprzemysłowienia było upolitycznienie problemu ochrony środowiska naturalnego, co spowodowało dalszą eskalację sporu między politycznym centrum, lewicą i prawicą. Szereg innych zjawisk i procesów w XX i XXI wieku, związanych z globalizacją, ewolucją demokracji, erozją tradycyjnych klas społecznych i przemianami w obrębie partii politycznych, powodowało coraz większe problemy z jednoznacznym określeniem miejsca

niki rozróżniające lewicę od prawicy. W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Sosnowiec 2011, s. 30.

⁷ Strona internetowa Partii Konserwatywnej, *The Conservative Party Manifesto 2010*, <https://www.conservatives.com> (23.06.2015), postulaty decentralizacji państwa – s. 73, wartości w zakresie ochrony środowiska – s. 89–91.

⁸ Zdaniem Jacka Bartyzela współczesne zróżnicowanie interpretacji pojęcia *prawica*, a także pojawienie się na scenie politycznej podmiotów, które odwołują się zarówno do stereotypu doktrynalnego lewicy, jak i prawicy, powoduje nieadekwatność klasycznego ujęcia. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji pojęcia „prawica” w ujęciu historycznym* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chelminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013, s. 27.

⁹ Norberto Bobbio napisał, że według krytyków tego podziału datą ostatecznej dezaktualizacji pojęć był upadek muru berlińskiego. N. Bobbio, *Prawica i lewica*, Kraków 1996, s. 6.

podmiotu na osi lewica–centrum–prawica. Jako przykłady takich trudności wskazywane są partie ekologiczne, partie piratów¹⁰, a w niektórych państwach współczesnej Europy partie jednego programu o profilu antyimigranckim¹¹.

4. Czy wyborca Prawa i Sprawiedliwości zgodzi się z oceną, że program tej partii w sferze gospodarczej jest lewicowy? Czy wyborca Platformy Obywatelskiej zgodzi się z tym, że partia deklaruje lewicowe wartości w sferze obyczajowej? Tego typu sądy wartościujące wywołują emocje powodowane brakiem precyzyjnych kryteriów oceny. Te ostatnie są różnorodne, od historycznych, przez aksjologiczne, ekonomiczne, do metafizycznych. W zasadzie trudno jest wskazać na taki katalog cech lewicy, centrum i prawicy, co do których istniałby *consensus*. Niedostatek obiektywnych kryteriów w połączeniu z emocjami rzutuje na naukową dyskusję wokół *triady*, ponieważ nie tylko w polityce, ale także w nauce brakuje jednoznacznych wyznaczników ewaluacji. Co więcej, politolog jest potencjalnie wyborcą i podejmuje w tym zakresie określone decyzje. Pojawia się błędne koło: wartościowanie niejednokrotnie budzi żywe spory w środowisku naukowym i z tego powodu tematyka jest uważana za kontrowersyjną¹², ale jednocześnie nie ma możliwości uniknięcia formułowania ocen, jeśli wypowiadamy się na temat tego, która partia jest bardziej, a która mniej lewicowa, centrowa czy prawicowa¹³.

5. Dodatkowe wątpliwości pogłębiają zmiany programowe w obrębie partii, co w szczególności dotyczy modelu wyborczego (*catch-all party*)¹⁴. Problematyczne jest określenie lewicowości, centrowości lub prawicowości tego rodzaju podmiotów, ponieważ przynajmniej częściowo

¹⁰ Wspólnym mianownikiem dla partii piratów była krytyka zasad ochrony własności intelektualnej w internecie. Ugrupowania opowiadały się również za swobodną wymianą plików w celach niekomercyjnych.

¹¹ C. Mudde, *The Single-Issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue*, „West European Politics” 1999, vol. 22, issue 3, s. 182–193.

¹² Według Mirosławy Grabowskiej i Tadeusza Szawiela w praktyce trudno jest wskazać na typy czyste w obrębie lewicy i prawicy. Autorzy sformułowali następujące problemy: Czy można uznać za prawicę ugrupowania chłopskie, które w wymiarze kulturowym są raczej tradycyjne, ale domagają się od państwa określonej aktywności? Czy można uznać za prawicę ugrupowania chrześcijańskie, które w programach gospodarczych zbliżają się do lewicy? M. Grabowska, T. Szawiel, *Anatomia elit politycznych. Partie polityczne w postkomunistycznej Polsce 1991–1993*, Warszawa 1993, s. 19.

¹³ Zob. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 40.

¹⁴ O. Kirchheimer, *The Transformation of the Western European Party Systems* [w:] *Political Parties and Political Development*, red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966, s. 177–200.

wo odwołują się one do wartości istotnych dla wyborców o identyfikacjach lewicowych i prawicowych. Podobny problem występuje z partiami centrum, które dążą do kompromisu i równowagi między przeciwstawnymi wartościami lewicy i prawicy¹⁵. Konstatując, charakter współczesnej rywalizacji politycznej nie sprzyja zgodności w rozumieniu lewicowości, centrowości i prawicowości.

6. Zmiany przedstawione w punktach 3 i 5 wpłynęły na społeczeństwo, powodując erozję tradycyjnych klas i zmieniając relacje pomiędzy wyborcami i podmiotami politycznymi. W rezultacie współcześnie coraz trudniej jest wnioskować o preferencjach politycznych w zależności od grupy społecznej, do której przynależy wyborca. Problem ten ma szerszy kontekst i dotyczy pozycjonowania jednostki jako wyborcy partii lewicowej, centrowej lub prawicowej na podstawie wyznaczników struktury społecznej¹⁶.

7. Idee postmodernistyczne są nadal obecne w polityce. O ile w nauce o polityce i filozofii polityki zauważalny jest pewien odwrót od poglądów traktujących zacieranie się granic polityczności w sposób deterministyczny¹⁷, to w sferze polityki partie wyborcze i centrowe zyskują na znoszeniu podziałów pomiędzy lewicą i prawicą¹⁸. Postmodernizm sprzyja rywalizacji dośrodkowej, która jest ukierunkowana na ograniczanie konfliktów politycznych¹⁹.

8. Istnieje oczekiwanie, że trzy analizowane terminy będą precyzyjne i pozwolą na jednoznaczną klasyfikację podmiotów politycznych. Jednak

¹⁵ Lena Kolarska-Bobińska stwierdziła, że partie często określają siebie jako „centrum”, choć program i hasła plasują je na jednym z biegunów sceny politycznej. Prowadzi to do konfuzji wyborców. L. Kolarska-Bobińska, *Polityczne centrum według opinii wyborców oraz wyborów partyjnych* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 134.

¹⁶ Kevin Deegan-Krause, analizując partie lewicowe, uznał, że przekształcenia w obrębie tradycyjnych grup społecznych, w tym powstanie nowych kategorii zawodowych, przyczyniły się do ewolucji tych ugrupowań. K. Deegan-Krause, *Nowe wymiary podziału politycznego* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 137.

¹⁷ Można wskazać na publikacje Slavoj Žižka, Rogera Scrutona i Chantal Mouffe.

¹⁸ Lena Kolarska-Bobińska napisała w kontekście Polski, że „decyzje podejmowane przez polityków lewicy i prawicy stają się coraz bardziej zbliżone, a programy partii – podobne. W Polsce wiele reform (takich jak prywatyzacja przedsiębiorstw, komercjalizacja służby zdrowia czy prywatne szkoły wyższe), a także adaptację prawa do wymogów Unii Europejskiej realizowały od 20 lat zarówno lewica, jak i prawica, chociaż mówiły one odmiennymi językami o tych samych procesach i realizowały te postulaty w różnym tempie. Kierunek zmian był podobny”. L. Kolarska-Bobińska, *Polityczne centrum...*, s. 135.

¹⁹ Peter Mair zauważył, że zacieranie się tego podziału wynika z profesjonalizacji polityki, funkcjonowania partyjnego systemu kartelowego, odideologizowania polityki oraz utożsamiania jej z zarządzaniem. P. Mair, *Orientacje lewicowe i prawicowe* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 272.

już w obrębie dwóch podstawowych zastosowań lewicowości, centrowości i prawicowości – jako kategorii funkcjonujących w polityce oraz nauce o polityce – można wyodrębnić kilkanaście kontekstów interpretacyjnych²⁰. Rozważmy następujący przykład. Stwierdzając, że partia jest lewicowa, możemy:

- odnosić się do charakteru tej partii (jej miejsca na scenie politycznej, usytuowania na osi lewica–centrum–prawica), biorąc za podstawę oceny: treść podejmowanych decyzji, wypowiedzi liderów; charakter zawieranych koalicji;
- odnosić się do programu tej partii, uznając go generalnie za lewicowy w swojej treści;
- mieć na myśli specyfikę poglądów ugrupowania w pewnej tylko dziedzinie (może ono być lewicowe w zakresie gospodarczym, pod względem wartości deklarowanych w wymiarze polityczno-ustrojowym, na gruncie stosunku do zasady równości, w dziedzinie ochrony środowiska i wielu innych sferach);
- stać na stanowisku, że partia jest lewicowa w porównaniu do innych ugrupowań istniejących w ramach danego systemu partyjnego lub w odniesieniu do podmiotów funkcjonujących w innych państwach;
- stwierdzać lewicowość tej partii na podstawie badań percepcji wyborców;
- mieć na uwadze autoidentyfikację podmiotu, czyli sposób, w jaki on sam spostrzega własną tożsamość ideową;
- lewicowość może być jedynie etykietą medialną nadaną tej partii w dyskursie publicznym.

Wskazana wieloznaczność powoduje problemy z ustaleniem sensu takiej wypowiedzi. O ile w języku potocznym interpretacja jest czymś naturalnym (wynikającym z cech języka, którymi są elastyczność i wielokontekstowość²¹), to w nauce rozbieżność znaczeniowa prowadzi do problemów komunikacyjnych. W politologii wieloznaczność lewicy, centrum i prawicy można uznać za przyczynę tego typu nieporozumień²².

²⁰ Według Waldemara Wojtasika współcześnie trudno jest wskazać na inne określenia z obszaru polityki, które byłyby w powszechnym użyciu, a zarazem obejmowały tak wiele płaszczyzn i zawierały w sobie tyle niejednoznaczności. Stąd też wynikają problemy podczas definiowania i opisu. W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce...*, s. 4.

²¹ Bartosz Brożek napisał, że „[k]onieczność interpretowania jest ceną, którą płacimy za to, że możemy się nawzajem porozumieć”. B. Brożek, *Granice interpretacji*, Kraków 2016, s. 170.

²² W nauce wymóg ścisłego sformułowania jest wstępnym warunkiem racjonalności sądów. Trudno jest mówić o rzetelnym uzasadnieniu poglądu, którego treść jest niejasna. K. Szaniawski, *O nauce, rozumowaniu i wartościach*, Warszawa 1994, s. 552.

9. Pojawiają się inne problemy ontologiczne. Jeśli przyjmiemy, że partią lewicową jest ta, która „posiada więcej cech przypisywanych lewicy niż prawicy”, to stwierdzenie to implikuje trzy problemy:

- pierwszy dotyczy zbioru cech, na podstawie których dokonaliśmy oceny; należy przyjąć, że z definicji ma on charakter zamknięty²³;
- jeśli uznamy, że minimalne przekroczenie większości pewnych atrybutów pozwala na zakwalifikowanie podmiotu do lewicy/prawicy, to można też stwierdzić, że jest on niemal tak samo prawicowy/lewicowy;
- można się zastanawiać, czy wszystkie cechy z tego zbioru są równie ważne dla oceny.

Nauka o polityce nie udziela jednoznacznej odpowiedzi na żadne z wymienionych problemów.

10. Podział lewica–centrum–prawica jest krytykowany przez przedstawicieli teorii racjonalnego wyboru, którzy stoją na stanowisku, że oś rywalizacji politycznej jest zbudowana przy użyciu praw ekonomii. Wyborcy są świadomi treści postulatów zgłaszanych przez podmioty polityczne i głosują w zależności od oczekiwanych korzyści lub minimalizując straty. Zgodnie z tymi założeniami ideologia i sfera wartości mają wyłącznie charakter utylitarny²⁴. Stwierdzenie to stoi w zasadniczej opozycji do analizowanych kategorii, które ontologicznie są systemami wartości politycznych.

Podobna krytyka płynie ze strony zwolenników badań behawioralnych. Przyjęcie przez nich założeń pozytywistycznych miało zasadniczy cel w postaci odejścia od wartościowania na rzecz badania realnych mechanizmów rządzących polityką. Paradygmat behawioralny, który zakładał, że nauka o polityce powinna się koncentrować na kwantyfikowalnych elementach rzeczywistości politycznej i badaniach ilościowych, był jednocześnie budowany na krytyce normatywizmu, ideologii i wartości²⁵. Tymczasem trzeba zaznaczyć, że te negatywnie postrzegane przez zwolenników teorii racjonalnego wyboru i behawioralistów elementy stanowią podstawę wyróżniania lewicy, centrum i prawicy.

²³ Jacek Bartyzel napisał, że trudności związane z precyzyjną desygnacją pojęć *prawica* i *lewica* prowadzą do dwóch skrajności: albo do zupełnego negowania zasadności ich używania, albo absolutyzacji jednego ze znaczeń. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 21.

²⁴ Zob. *Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej teorii polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, red. J. Wilkin, Warszawa 2005; A. Downs, *An Economic Theory...*; W.H. Riker, *The Theory of Political Coalitions*, New Haven 1962.

²⁵ L. Porębski, *Behawioralny model władzy*, Kraków 1996, s. 18–20.

11. Krytyce jest poddawana logika myślenia na zasadzie diad (czy z uwzględnieniem centrum – triad), ponieważ są to stereotypy redukujące rzeczywistość. Grzegorz Leopold Seidler zaznaczał, że mamy skłonność ujmowania zjawisk społecznych schematycznie, w kategoriach ostrych przeciwieństw: dobro–zło, prawda–nieprawda, sprawiedliwość–niesprawiedliwość, prawo–bezprawie, postępowy–reakcyjny, ład–chaos, swój–obcy. Tego typu schematy stają się źródłem wielu błędnych i irracjonalnych opinii²⁶. Można przyjąć, że podobnie postępujemy, upraszczając rzeczywistość polityczną za pomocą schematu lewica–centrum–prawica. Stereotyp może być przyczyną błędnej percepcji i powodować wydawanie fałszywych sądów o rzeczywistości.

2. PODSTAWOWE ZAŁOŻENIA

Przedstawione w poprzedniej części uwagi krytyczne można zredukować do trzech głównych tez. Pierwsza zakłada nieadekwatność pojęć do opisu rzeczywistości w wyniku ich dezaktualizacji; druga – relatywizm ich stosowania w konkretnych sytuacjach, trzecia – stereotypowe postrzeganie rzeczywistości.

Formułujący pierwszą z tez zdają się nie dostrzegać, że interpretacje trzech analizowanych kategorii zmieniają się równoległe do zmian rzeczywistości społecznej, ale elementy konstytutywne pozostają niezmiennie. Trzeba się zgodzić, że nieadekwatne jest stawianie bezpośredniej analogii pomiędzy lewicą, centrum i prawicą z okresu rewolucji i współczesnymi podmiotami politycznymi, jednak *triada* posiada cechy uniwersalne, które utrzymują jej funkcjonalność. Faktem jest ciągła obecność trzech terminów zarówno w polityce, jak i nauce o polityce, co wydaje się świadczyć o ich elastyczności – możliwości odnoszenia do nowych wartości i konfliktów. Owszem, współczesne podmioty różnią się od lewicy, centrum i prawicy z przełomu XVIII i XIX wieku, ale na przestrzeni ponad dwóch stuleci radykalnie zmieniła się polityka. Natomiast kontynuacja stosowania *triady* w polityce i politologii dowodzi, że potrafimy ją na nowo interpretować. Reasumując, odpowiedź na pierwszą z tez jest uzależniona od powodzenia dwóch działań. Pierwszym jest wskazanie uniwersalnych (konstytutywnych)

²⁶ G.L. Seidler, *Moje poglądy tolerowano* [w:] *Nauka a polityka. Dziwne losy filozofii prawa w Polsce*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 2010, s. 77.

cech lewicowości, centrowości i prawicowości, a drugim – odpowiedź na pytanie o współczesne rozumienie tych pojęć. Działania te zostały zrealizowane w dalszej części monografii.

Teza o relatywności stosowania terminów jest poważnym zarzutem. Jej głównym źródłem jest wielokontekstowość lewicy, centrum oraz prawicy i pojawiające się odmienności interpretacyjne. Jest to problem zbliżony do różnic w potocznym i naukowym rozumieniu kategorii *kultura*. W ujęciu pozanaukowym jest ona rozumiana jako zdolność obcowania z ludźmi, a w socjologii stanowi jeden z podstawowych elementów siatki pojęciowej, będąc definiowana jako dziedzictwo cywilizacyjne. W przypadku lewicy, centrum i prawicy sytuacja jest o tyle skomplikowana, że z jednej strony występują różnice w interpretacji potocznej i naukowej, ale z drugiej strony samo zakotwiczenie terminów w nauce jest słabe. Paradoksem w politologii jest to, że analizowanie sfery polityki bez odwoływania się do *triady* jest trudne, a ona sama jest uważana za kontrowersyjną.

Trzecia teza, przedstawiająca trzy kategorie jako stereotypy o funkcjach negatywnych, wydaje się chybiona. Owszem, lewica centrum i prawica są zredukowanymi obrazami rzeczywistości, ale takie uproszczenie pełni w polityce co najmniej dwie funkcje pozytywne. Pierwszą z nich jest wyznaczanie granicy „my–oni”. Lewica, centrum i prawica stanowią odmienne wizje pożądanej rzeczywistości, oparte na przeciwstawnych systemach wartości – z tego powodu w demokracji pełnią pozytywną rolę systemową, sprzyjając zasadzie alternacji władzy. Drugą konstruktywną funkcją jest tworzenie etykiet systemów wartości politycznych, z którymi utożsamiają się wyborcy i podmioty polityczne. Etykiety, redukując rzeczywistość, ułatwiają komunikację w polityce – w rezultacie stereotypizacja staje się nie tyle wadą, co jedną z funkcji *triady*.

W dalszej kolejności zostaną przedstawione główne założenia ontologiczne dotyczące istoty lewicowości, centrowości i prawicowości oraz związanych z tym uwarunkowań temporalnych, logiczno-językowych i przestrzennych:

- A. Trzeba podkreślić odrębność prawicy, lewicy i centrum rozumianych w nauce o polityce jako przedmiot badań od ich modelu teoretycznego. Mieszanie tych dwóch porządków jest jedną z przyczyn dysonansu będącego udziałem stosujących te pojęcia w badaniach. Przedmiotem analiz naukowych mogą być wartości obecne w myśli politycznej i w działaniach podmiotów politycznych lub sami wyborcy lewicy, centrum, prawicy (ich polityczne preferencje, uznawane wartości).

Z kolei paradygmat naukowy powinien być empirycznie weryfikowalny i umożliwiać wielopłaszczyznową ocenę polityki na podstawie zobiektywizowanych kryteriów.

- B. We współczesnym dyskursie politycznym i naukowym dominują dwa konteksty stosowania analizowanych terminów: podmiotowy i przedmiotowy. Pierwszy z wyróżnionych polega na posługiwaniu się rzeczownikami *lewica*, *centrum*, *prawica* w odniesieniu do podmiotów politycznych (takich jak partie polityczne), przypisując je w ten sposób do szerszych kategorii ideowych. Możemy spotkać się ze stwierdzeniem, że „brytyjska Partia Pracy to lewica” albo „amerykańscy republikanie należą do prawicy”. Kontekst przedmiotowy polega na stosowaniu przymiotników *lewicowy*, *centrowy*, *prawicowy* dla określenia właściwości podmiotów politycznych, systemów wartości lub kategorii wyborców. Spotkamy się ze stwierdzeniem, że „kandydat ma poglądy centrowe”, „Partia Zielonych proponuje lewicowe rozwiązania gospodarcze” lub „na kandydata X głosowali głównie wyborcy prawicowi”.

Kontekst podmiotowy ma odniesienie abstrakcyjne, gdy dotyczy ogólnie rozumianej lewicy, centrum i prawicy, albo konkretne, kiedy wypowiedź dotyczy określonego podmiotu. Abstrakcyjna wypowiedź może przybrać formę zdania: „współczesna prawica akceptuje ideę państwa narodowego”, z kolei konkretne odniesienie – wypowiedzi: „węgierski Fidesz zaliczamy do prawicy”.

Kontekst podmiotowy jest współcześnie z różnych powodów nadużywany. Po pierwsze, może to być spowodowane błędami logicznymi w wypowiedzi. Błędy te (najczęściej pojawiające się w formie pochopnych generalizacji) są niekiedy świadomie stosowane jako chwyt erystyczne. Przypisanie partii politycznej do lewicy, centrum lub prawicy jest podobnym błędem logicznym jak podejmowanie prób kategoryzacji ludzi na „dobrych” i „złych”. Po drugie, kwalifikując podmiot do prawicy, centrum lub lewicy, nie dopuszczamy możliwości ewolucji organizacji, zamykając ją w jednej z trzech kategorii. W praktyce politycznej niektóre podmioty są zmienne programowo, co podaje w wątpliwość wpisywanie ich w sposób trwały w miejsce na osi lewica–centrum–prawica²⁷. Reasumując, kontekst podmiotowy powinno się zawęzić, tak

²⁷ Spektakularnymi przykładami przemian ideowych były brytyjska Partia Pracy w czasach Tony’ego Blaira i Partia Konserwatywna w okresie przywództwa Davida Camerona.

w dyskursie politycznym, jak i w politologii, do ujęć abstrakcyjnych, co ma uzasadnienie nie tylko logiczne, ale i etyczne²⁸.

- C. W ramach kontekstu przedmiotowego można wskazać na trzy sposoby interpretacji. W szerszym znaczeniu lewicowość, centrowość i prawicowość są określeniami odrębnych systemów światopoglądowych²⁹. Systemy te posiadają wewnętrzną hierarchię wartości, która ma kluczowe znaczenie dla postrzegania rzeczywistości i kształtowania poglądów w zakresie nowo powstających aksjomatów. Składają się z dwóch poziomów – na wyższym znajdują się wartości metapolityczne, tworzące rdzeń światopoglądowy. Synonimami, które w monografii będą stosowane zamiennie na określenie wartości metapolitycznych, są *metawartości* oraz *wartości rdzenia*. Rdzeń światopoglądowy ma charakter zbioru zamkniętego, a jego elementy są nieredukowalne z uwagi na wysoki poziom abstrakcji. Na niższym poziomie odnajdziemy wartości pochodne, będące funkcją wartości rdzenia. Metawartości determinują wartości pochodne – kształtowały je w przeszłości, czynią to obecnie i kształtują przyszłe. Wartości pochodne są redukowalne, przyjmują formę skonkretyzowaną, a ich genetyczną podstawą są metawartości.

Relacje pomiędzy wartościami meta i pochodnymi można wyjaśnić w odniesieniu do poglądów gospodarczych. Gospodarka jako wartość w rozumieniu lewicowym była (i jest nadal) pochodną metawartości *równość*. Wszelkie koncepcje ekonomiczne powstałe w ramach światopoglądu lewicowego zostały oparte na tym aksjomacie – od marksizmu, przez keynesizm, koncepcję państwa opiekuńczego, po współczesne warianty łączące idee wolnorynkowe z postulatami rozwijania polityki społecznej. Gospodarka jako wartość w rozumieniu prawicowym została oparta na prawie naturalnym kształtującym rynek w sposób pozbawiony ingerencji państwa i zarazem na akceptacji

²⁸ Oprócz ujęć abstrakcyjnych posługiwanie się pojęciami *lewica*, *centrum* i *prawica* wydaje się zasadne w badaniach porównawczych prowadzonych w skali międzynarodowej, kiedy poszukiwany jest wspólny mianownik dla partii funkcjonujących w różnych systemach politycznych.

²⁹ Slavoj Žižek ujął istotę sporu światopoglądowego między lewicą i prawicą, pisząc: „Nie jest tak, że lewica z prawicą po prostu się ze sobą nie zgadzają. Sama polityczna opozycja między prawicą i lewicą jawi się w zupełnie innym świetle, gdy spostrzega się ją z punktu widzenia lewicy lub punktu widzenia prawicy. Same różnice pomiędzy lewicą i prawicą przejawiają się w sposób, który jest nie do zaakceptowania dla każdej z dwóch stron tego konfliktu”. S. Žižek, *Na pozycji* [w:] J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, *Przygodność, hegemonia, uniwersalność*, Warszawa 2014, s. 369.

powstałych tą drogą nierówności. Gospodarka naturalna, nawiązująca do klasycznych idei Adama Smitha i Friedricha von Hayeka³⁰, jest zależna od dwóch metawartości – *tradycji* i *nierówności*. W światopoglądzie centrowym wizja gospodarki jest funkcją dążenia do zniesienia konfliktu pomiędzy lewicowym egalitaryzmem (*równością*) i prawicowym antyegalitaryzmem (*nierównością*), co było widoczne w koncepcji *workfare state*³¹ czy postulatach trzeciej drogi Anthony'ego Giddensa³². Podsumowując, wartości pochodne dotyczące gospodarki (keynesizm, państwo opiekuńcze, gospodarka wolnorynkowa, *workfare state*) były funkcją metawartości (głównie pary *równość–nierówność*).

W węższym znaczeniu lewicowość, centrowość i prawicowość są postawami wobec wartości deklarowanych i realizowanych w sferze publicznej. Wartości te posiadają dwojaką postać – konfliktową albo bezkonfliktową. Na podstawie tego rozróżnienia pierwsze można określić mianem politycznych, a drugie – niepolitycznych. Wartości polityczne (konfliktowe) są cechą światopoglądu lewicowego i prawicowego, a niepolityczne (bezkonfliktowe) – centrowego. Rdzeń światopoglądowy lewicy i prawicy, należące do niego pary wartości i przeciwwartości, ich strukturę i znaczenie szczegółowo przedstawiono w *Założeniach aksjologicznych*.

W trzecim wariantcie lewicowość, centrowość i prawicowość są cechami podmiotów politycznych. Ontologicznie nie istnieją w ode-rwaniu od myśli politycznej tych podmiotów. Są właściwościami tej myśli, umożliwiają kategorię organizację politycznych z uwagi na

³⁰ Friedrich von Hayek wyróżniał w gospodarce dwa modele: naturalny, pozbawiony ingerencji człowieka, i celowy, oparty na abstrakcyjnych zasadach, które często nie przystają do rzeczywistości gospodarczej. G. Szulczewski, *Wolny rynek a porządek konkurencyjny. Dwie koncepcje ładu społeczno-gospodarczego*, „Prakseologia” 2015, nr 157, t. 2, s. 100–108.

³¹ Państwo zachęcające do podjęcia pracy lub państwo aktywizujące. R. Szarfenberg, *Pożegnanie państwa opiekuńczego?*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/> (12.05.2016), s. 7.

³² Anthony Giddens wskazał na sześć elementów tej polityki: troskę o naruszone więzi solidarności i związany z tym postulat odbudowy solidarności społecznej; emancypację rozumianą jako wyzwolenie pod względem stylów życia (hasło Giddensa – polityka życia); politykę generatywną opartą na rzeczywistym wpływie jednostek i grup na sferę publiczną; „demokrację dialogową” polegającą na włączaniu w system elementów deliberacji; w kwestii modelu polityki społecznej nie tyle państwo opiekuńcze, co polityka, która generuje możliwości, a nie polega wyłącznie na wydawaniu środków; program, który pozwoliłby na zdecydowane wyeliminowanie przemocy. A. Giddens, *Poza lewicą i prawicą. Przyszłość polityki radykalnej*, Poznań 2001, s. 21–27.

deklarowany światopogląd. Lewicowość, centrowość i prawicowość rozumiane jako właściwości podmiotów są wynikiem postaw zajmowanych przez nie wobec metawartości i wartości pochodnych.

- D. W zakres rdzenia światopoglądowego lewicy i prawicy wchodzi siedem par metawartości, przy czym dychotomie są oparte na relacji antyetycznej. Są to: *równość–nierówność, społeczeństwo–wspólnota, wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty, samowładność–władza, pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości, racjonalizm–religia oraz progresywizm–tradycja*³³. Jak zostanie wyjaśnione w dalszej części rozdziału, znaczenie metawartości jest zdeterminowane, natomiast zmienia się kontekst, w którym są rozpatrywane. Wymienione pary aksjomatów są ramami dla istniejących i powstających w różnych dziedzinach rzeczywistości wartości pochodnych.
- E. Lewicowości, centrowości i prawicowości nie można zredukować do jednego ani kilku wymiarów rywalizacji. Współcześnie ich istotą jest wielowymiarowość³⁴. Poziomy analizowania *triady* wraz z upływem czasu i rozwojem społecznym, gospodarczym i technologicznym ulegają rozszerzaniu³⁵. Można wskazać na argumenty na rzecz tego stwierdzenia.

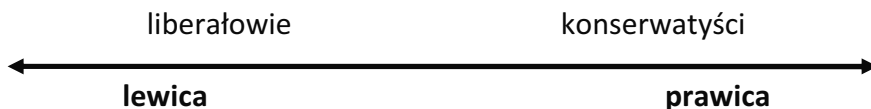
W pierwszej połowie XIX wieku konflikt między lewicą, centrum i prawicą przybrał charakter aksjologiczno-ustrojowy. W sensie podmiotowym obejmował liberałów i konserwatystów (co zostało przedstawione na schemacie nr 1 *Główni reprezentanci lewicy i prawicy w pierwszej połowie XIX wieku*). W znaczeniu przedmiotowym odnosił się głównie do kształtu systemu politycznego, modelu społeczeństwa, obecności religii w sferze publicznej, równości praw, stosunku do przeszłości – rywalizacja dotyczyła wyróżnionych par metawartości.

³³ Kryteria wyróżnienia siedmiu par wartości i przeciwwartości zostały przedstawione w rozdziale *Założenia aksjologiczne*.

³⁴ Janusz Reykowski stwierdzał w połowie lat czterdziestych XX wieku, że dwa składniki tradycyjnie rozumianych orientacji: lewicowej i prawicowej uległy „rozszerzeniu” i występują jako osobne wymiary. J. Reykowski, *Spór między prawicą a lewicą: oś konfliktu społeczno-ekonomicznego* [w:] *Naród, władza, społeczeństwo*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa 1996, s. 238.

³⁵ Zdaniem Jerzego Szackiego podziały między lewicą i prawicą „przed dwoma wiekami były klarowne, skoncentrowane wokół jasnych dylematów, a na każdym biegunie tematy układały się w dość jasne syndromy, dzięki czemu, znając czyjś pogląd na jeden temat, można było przewidywać ze sporym prawdopodobieństwem poglądy na wszelkie inne polityczne (i nie tylko polityczne) tematy. Dzisiejszy świat jest bardziej skomplikowany”. J. Szacki, *Gdzie jest dziś miejsce na liberalne centrum?* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 157–158.

wymiar aksjologiczny

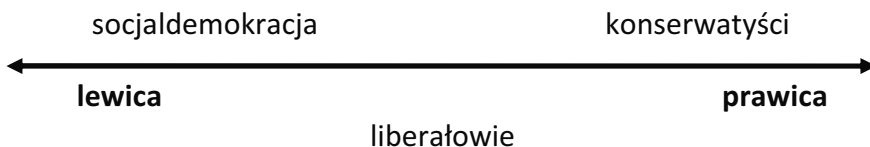

Schemat 1. Główni reprezentanci lewicy i prawicy w pierwszej połowie XIX wieku

Źródło: W. Sokół, *Klasyfikacja partii* [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008, s. 51.

W konsekwencji rewolucji przemysłowej w drugiej połowie XIX wieku spór został rozszerzony o poziom socjoekonomiczny. W ujęciu podmiotowym socjaliści wymusili na liberałach przejście na pozycje centrowe, a samo pole rywalizacji lewica–centrum–prawica uległo przedmiotowemu rozszerzeniu. W kontekście aksjologicznym spór ten dotyczył wartości pochodnej – gospodarki – i był funkcją stosunku do pary metawartości *równość–nierówność*.

wymiar socjoekonomiczny

Schemat 2. Główni reprezentanci lewicy i prawicy w drugiej połowie XIX wieku

Źródło: opracowanie na podstawie: W. Sokół *Klasyfikacja partii* [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008, s. 51.

Inną konsekwencją rewolucji przemysłowej było upolitycznienie kwestii ochrony środowiska naturalnego. Była to kolejna płaszczyzna konfliktu o wartości: lewica ukierunkowała się na wartości postmaterialne, a prawica – materialne. W latach siedemdziesiątych XX wieku problem ochrony przyrody został wzięty na sztandary przez wyłaniające się z „nowej lewicy” partie zielonych.

Po drugiej wojnie światowej rywalizacja mająca u podstaw pary wartości *równość–nierówność* oraz *progresywizm–tradycja* dopro-

wadziła do dalszej polaryzacji stanowisk. Nowy wymiar dotyczył integracji i globalizacji. Lewica na podstawie metawartości *równość* i *progresywnizm* kontynuowała orientację na zmianę, opowiadając się jednocześnie za szeroką koncepcją obywatelstwa oraz globalnością działań na rzecz ograniczania nierówności. Prawica, broniąc wartości *tradycja* oraz *nierówność*, opowiedziała się przeciwko ograniczaniu suwerenności państwa, za wąską definicją obywatelstwa, jednocześnie uznając, że wzrost dysproporcji pomiędzy Północą i Południem globu jest procesem naturalnym, którego nie można powstrzymać.

Rozwój sieci Internet w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia doprowadził do powstania nowego wymiaru konfliktu – cyberprzeustrzeni³⁶. Podobnie jak w poprzednich przypadkach, prawica i lewica „zagospodarowały” tę sferę, rozszerzając na nią spór o metawartości. Jako przykład można przedstawić rywalizację, jaką na początku XX wieku w Stanach Zjednoczonych prowadziły Partia Demokratyczna i Partia Republikańska. Obie formacje oferowały swoim sympatykom nieodpłatne udostępnianie usług internetowych, powołując się przy tym na zupełnie inne aksjomaty. W 2000 roku demokraci proponowali darmowe przyłączenie do internetu pod hasłem zmniejszania *digital divide*³⁷, a republikanie oferowali dostęp do sieci „pozbawionej pornografii i przyjaznej rodzinie” pod hasłem obrony tradycyjnych wartości³⁸. Stosunek do cyberprzeustrzeni został oparty na metawartościach: w przypadku demokratów na *równości* i *wolności jednostki*, a republikanów – na *unitarnym systemie wartości* i *tradycji*.

Przejawem rozszerzenia konfliktu na cyberprzeustrzeń było powstawanie w państwach Unii Europejskiej partii piratów³⁹. „Piraci”, uciekając przed zaszeregowaniem pod szyldem „partii jednej kwestii”⁴⁰, rozszerzyli myśl polityczną o dalsze problemy (gospodarkę, partycypację obywatelską, poglądy na integrację i wiele innych), a ich

³⁶ Na temat interpretacji pojęcia *cyberprzeustrzeń* zob. P. Maj, *Internet i demokracja*, Rzeszów 2009, s. 46–51.

³⁷ W języku angielskim *digital divide* oznacza cyfrową przepaść – podział na posiadających dostęp do sieci i tych, którzy z różnych powodów są go pozbawieni. Konsekwencją *digital divide* są nierówności na gruncie dostępu do informacji.

³⁸ R. Klotz, *The Politics of Internet Communication*, Lanham 2004, s. 91.

³⁹ Między innymi w Szwecji, Republice Federalnej Niemiec, Finlandii, Estonii, a także w Polsce.

⁴⁰ C. Mudde, *The Single-Issue Party...*, s. 182–197.

stanowiska zostały oparte na lewicowych metawartościach – *wolności jednostki, równości, samowładności i progresywizmie*⁴¹.

F. Reasumując, rywalizacja polityczna między lewicą, centrum i prawicą jest nieustannie poszerzana o nowe sfery. Na tym etapie można sformułować założenia dotyczące tych wymiarów:

- „wymiar rywalizacji” – jest sferą rzeczywistości, w której istnieje konflikt wartości (lewicowych, centrowych, prawicowych);
- rywalizacja w poszczególnych dziedzinach rzeczywistości toczy się na podstawie tego samego schematu i dotyczy przeciwstawnych względem siebie par metawartości;
- konflikt w poszczególnych wymiarach obejmuje jednocześnie wartości metapolityczne i pochodne;
- zbiór wymiarów ma charakter otwarty – kolejne są tworzone równoległe z powstawaniem nowych wartości pochodnych;
- wielowymiarowość rywalizacji jest jednoznaczna z rozszerzeniem i pogłębieniem podziału, a nie jego relatywizacją.

G. Niektóre sfery rywalizacji są aksjologicznie jednoznaczne – stanowiska lewicowe i prawicowe są w nich oparte na wartościach, co do których charakteru nie mamy wątpliwości. Taką sferą jest prawo karne – poglądy lewicowe wynikają z przekonania o pozytywnej naturze jednostki i w związku z tym – skuteczności resocjalizacji. Koncepcje prawicowe są ich przeciwieństwem, a konsekwencją negatywnego postrzegania natury człowieka jest dążenie do zaostrzania kar. Różnice poglądów wynikają z odmiennego postrzegania natury jednostki⁴² i są klarowne.

Istnieją też wymiary aksjologicznie złożone, w których wartości lewicowe i prawicowe splatają się. Do tej kategorii należy polityka prorodzinna (prokreacyjna) – deklarowana i realizowana przez podmioty odwołujące się do światopoglądu prawicy, a jednocześnie krytykowana przez oponentów za lewicowy, socjalny charakter. Powstaje pytanie, czy wielowartościowość oznacza brak możliwości analizowania tej polityki w kategoriach lewicy, centrum i prawicy.

⁴¹ Nawiązując do programu Polskiej Partii Piratów, jej postulaty zmierzały w kierunku: rozszerzenia praw jednostki i obrony wolności; decentralizacji władzy; demokratyzacji struktur Unii Europejskiej; przeciwdziałania monopolom i zagrożeniom rynku ze strony wielkich koncernów; w kwestii praw autorskich m.in. liberalizacji prawa patentowego. Zob. *Program Polskiej Partii Piratów*, <https://polskpartiipiratow.pl/> (9.06.2017).

⁴² Szerzej na temat sporu o naturę jednostki w konflikcie między lewicą i prawicą w rozdziale *Założenia aksjologiczne*.

Jak zaznaczono wcześniej, „tradycyjną” przyczyną nieporozumień jest ujmowanie lewicy, centrum i prawicy w sposób podmiotowy. Ten stereotyp jest zgubny – nie można „przypisać” polityki prorodzinnej do domeny lewicy, centrum lub prawicy, natomiast można ją analizować w sposób przedmiotowy – na poziomie metawartości. W tym konkretnym przypadku polityka prorodzinna jest funkcją prawicowej wartości *wspólnota* i lewicowej *równości*. Wątek ten został rozwinięty w *Założeniach aksjologicznych*. W tym miejscu należy zaznaczyć, że analiza wymiarów wielowartościowych jest możliwa.

- H. Wymiary rywalizacji mogą mieć charakter wielowartościowy, a metawartości mogą być obecne w wielu wymiarach. Równość można rozpatrywać na płaszczyźnie prawnej pod względem formalnym i materialnym, ale także w sferze socjoekonomicznej. Wolność może dotyczyć głoszenia poglądów, wyznania, ale również prowadzenia działalności gospodarczej. Takie metawartości, jak *racjonalizm*, *religia*, *progresywizm* i *tradycja*, są obecne nie tylko w sferze kultury, ale też kształtują lewicowość, centrowość i prawicowość poglądów w polityce ochrony środowiska.
- I. W rzeczywistości politycznej pojawiają się podmioty odwołujące się jednocześnie do wartości lewicy i prawicy. W obrębie tej kategorii można wyróżnić trzy typy. Przykładem pierwszego jest chrześcijańska demokracja, która oprócz do prawicowej wartości *religia* nawiązuje do lewicowej *równości*. Te dwie metawartości nie mają charakteru przeciwnego, znajdują się na pograniczu dwóch typów światopoglądów i są do siebie zbliżone⁴³. Aksjomaty o tego typu właściwościach będą określane mianem wartości stycznych.

Drugim typem są podmioty populistyczne deklarujące realizację rozmaitych wartości, na które istnieje zapotrzebowanie społeczne. Kryterium doboru tych aksjomatów nie jest wzajemne podobieństwo ani przeciwieństwo, tylko oczekiwana korzyść polityczna. Celem populizmu jest zwiększenie poparcia wyborczego, a nie realizacja zadeklarowanych wartości. Sukcesy wyborcze takich podmiotów są zwykle spektakularne, ale z powodu niespójności aksjologicznej krótkotrwałe, ponieważ związki między deklarowanymi wartościami są słabe i w dużej mierze – przypadkowe.

⁴³ Pogranicze jest obszarem, z którego wartości mogą być zapożyczane.

Trzecim typem są podmioty odwołujące się do wartości centrum, których specyfiką jest szukanie kompromisu między przeciwstawnymi parami metawartości lewicy i prawicy. Z tego powodu aksjomaty centrowe mają zawsze charakter pochodny.

- J. Politykę można rozumieć i analizować jako konflikt między podmiotami odwołującymi się do światopoglądu lewicy, centrum i prawicy, jako walkę o zdobycie władzy państwowej dla realizacji lub obrony preferowanych wartości oraz potrzeb (jednostkowych, grupowych). Prawo jest narzędziem służącym realizacji tego celu w drodze normatywizacji aksjomatów.
- K. Rywalizacja między lewicą, centrum i prawicą jest czynnikiem zmiany w demokracji, ułatwia alternację władzy i jednocześnie mobilizuje wyborców. Polaryzacja sprzyja zainteresowaniu wyborców polityką⁴⁴. Im więcej polityki odideologizowanej (neutralnej w zakresie wartości), tym niższy poziom konfliktu i w konsekwencji – zainteresowania procesami politycznymi.
- L. W demokracji źródłem wartości deklarowanych i realizowanych w sferze publicznej jest społeczeństwo:
- rdzeń akceptowanych (i dezaprobowanych) w społeczeństwie aksjomatów jest możliwy do wyznaczenia w sposób empiryczny, drogą badania postaw wyborców wobec metawartości;
 - kształt systemu partyjnego i propozycje programowe liczących się organizacji politycznych są zależne od społecznego rdzenia wartości politycznych⁴⁵;
 - rdzeń określony empirycznie może być przesunięty w stosunku do paradygmatu na prawo, na lewo lub w kierunku wartości centrum;
 - zmiany, które zachodzą w obrębie systemu partyjnego, nie są autonomiczne; w ujęciu makrosystemowym na kierunek wychylenia wahadła wyborczego wpływa deficyt wartości (lewicowych, centrowych, prawicowych).

⁴⁴ Co widać na przykładzie frekwencji w wyborach, które silnie antagonizują społeczeństwo – takich jak wybory prezydenckie w Polsce.

⁴⁵ Na przykład badania Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2006–2007 wskazywały, że społeczeństwo polskie jest konserwatywne, co korespondowało z relatywnie niskim poparciem dla ugrupowań liberalnych. Henryk Domański interpretował te wyniki w szerszym kontekście obejmującym poszczególne społeczeństwa europejskie, dzieląc je na prawicowe i lewicowe w sferze obyczajowej. H. Domański, *Społeczeństwa europejskie. Stratyfikacja i systemy wartości*, Warszawa 2009, s. 187–191.

- M. Podmioty polityczne posiadają wpływ na powstawanie nowych aksjomatów – nie są wyłącznie „biernymi nosicielami” i gwarantami wartości. Funkcją liderów politycznych jest wytyczanie celów, wskazywanie na wartości i potrzeby. Przywódcy kreują konflikty wokół nowych wartości, a powstające w ten sposób podziały są przenoszone na społeczeństwo⁴⁶.
- N. Pomiędzy wyborcami i podmiotami politycznymi występują sprzężenia aksjologiczne. Podmioty deklarujące określony światopogląd zobowiązują się do realizacji związanych z nim wartości (przedmiotem transakcji jest zbiór aksjomatów, które w okresie powyborczym stanowią podstawę decyzyjną). Podmioty są oceniane przez wyborców na podstawie efektywności aksjologicznej – te spośród nich, które realizują wartości przeciwne w stosunku do zaciągniętych zobowiązań lub nie realizują wartości efektywnie, tracą poparcie. Nie jest możliwe interpretowanie lojalności partyjnej jako przywiązania do określonej instytucji, sztytu czy grupy działaczy w oderwaniu od wartości politycznych. Lojalność jest oparta na sprzężeniu zwrotnym i można ją rozumieć jako wierność tej organizacji, która skutecznie realizuje akceptowane przez wyborcę wartości.
- O. Transakcja pomiędzy podmiotem politycznym i wyborcą dotyczy nie tylko wartości, ale także potrzeb i interesów⁴⁷. Jest to drugi z podstawowych czynników wpływających na decyzje wyborcze. Wśród potrzeb i interesów można wyróżnić dwie kategorie, z których pierwsza posiada odniesienie do metawartości, a druga wyłącznie wymiar użyteczny. Przykładem powiązania potrzeb z metawartościami jest sytuacja, w której wyborca uzyskujący niższe niż średnie dochody popiera organizację deklarującą lewicowe rozumienie równości i sprawiedliwości (akt głosowania jest motywowany nie tylko określonymi wartościami, ale również własnym interesem). Wyborca oczekuje, że podmiot akcentujący lewicową równość poprzez odpowiednią politykę – podatki progresywne i programy socjalne – wpłynie na realizację jego potrzeb. Druga kategoria obejmuje potrzeby niezwiązane z metawarto-

⁴⁶ Mirosława Grabowska pisała, że przywódcy polityczni są demiurgami, ponieważ nie tylko wyrażają, ale też kreują podziały społeczne. M. Grabowska, *Partie i elektoraty [w:] Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003, s. 56.

⁴⁷ Wartości są powiązane z politologicznym rozumieniem potrzeb i interesów. J. Kołodziej, *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*, Kraków 2011, s. 149.

ściami. Mają one charakter utylitarny i są pozbawione odniesień światopoglądowych⁴⁸.

P. Lewica, centrum i prawica są etykietami w komunikacji pomiędzy podmiotami politycznymi i wyborcami. W niektórych systemach politycznych etykiety organizacji politycznych nie pokrywają się ze zbiorem oczekiwanych wartości. Sposobem na ustalenie przyczyn rozbieżności jest w takich sytuacjach zestawienie katalogu deklarowanych i realizowanych wartości z modelowym ujęciem aksjomatów lewicy, centrum i prawicy.

3. UWARUNKOWANIA LEWICOWOŚCI, CENTROWOŚCI I PRAWICOWOŚCI

3.1. UWARUNKOWANIA TEMPORALNE

Znaczenie czasu zostanie przedstawione poprzez wskazanie na: 1) genezę trzech terminów jako systemów wartości; 2) archetypy lewicy, centrum i prawicy oraz 3) interpretacyjną zmienność (ewolucję) tych pojęć w czasie⁴⁹.

1. LCiP rozumiane przedmiotowo (jako systemy wartości) nie są efektem rewolucji francuskiej, ponieważ kształtowały się od początków cywilizacji zachodniej. Ich geneza przebiegała na dwóch płaszczyznach: z jednej strony budowały ją wydarzenia o znaczeniu przełomowym dla rozwoju cywilizacji, a z drugiej strony – myśl filozoficzna. Wśród czynników z grupy pierwszej trzeba wyróżnić narodziny prawa rzymskiego, greckiej demokracji oraz wartości związanych z religią chrześcijańską⁵⁰ – miały one wpływ na metawartości i kształtowanie odmiennych wobec nich postaw. W przypadku Polski przykładem takiego wydarzenia było stworzenie w okresie Królestwa Polskiego i Rzeczypospolitej Obojga Narodów rozbudowanego systemu demokracji szlacheckiej, który trzeba wiązać z ideą ograniczania władzy monarchy. Demokracja szlachecka była jednym z wielu źródeł metawartości *samowładność*, która szerszy wymiar uzyskała w okresie rewolucji francuskiej⁵¹. Grupa druga obejmuje

⁴⁸ Na przykład państwo może wdrażać usługi elektroniczne w celu zaspokojenia potrzeby dostępu do informacji lub szybszego załatwiania sprawy w urzędzie.

⁴⁹ Peter Mair zwracał uwagę na zmieniające się odniesienia prawicy i lewicy. P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 266.

⁵⁰ J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 18.

⁵¹ *Samowładność* jest przeciwieństwem metawartości *władza opartej na idei wzmacniania władzy centralnej*.

myśl filozoficzną, która wpłynęła na interpretację kluczowych wartości: wolności, równości, jednostki, społeczeństwa, państwa i władzy, religii oraz tradycji. Finalnym etapem rozwoju *triady* jako systemów wartości politycznych był proces upowszechniania systemu demokracji przedstawicielskiej w wyniku erozji absolutyzmu w Europie.

W przypadku genezy światopoglądu lewicy Marek Jan Chodakiewicz zaznaczył, że sięga ona przynajmniej okresu poprzedzającego upadek Cesarstwa Rzymskiego⁵². Według niego lewica jest zakorzeniona w gnostycyzmie i manicheizmie, co przejawia się w recepcjach trynitarniej eschatologii gnozy Joachima z Fiore. Logiczną konsekwencją joachimizmu (który zakładał podział historii świata na trzy epoki: świecką, pośrednią i duchową) było uznanie, że w trzecim, docelowym okresie wyczerpie się misja Kościoła na Ziemi⁵³. Na trynitarystyce bazowali francuscy encyklopedyści, wyróżniając ery: starożytną, średniowieczną oraz nowoczesną, a także Karol Marks, który wskazywał na trzy etapy rozwoju społeczno-gospodarczego: komunizm prymitywny, kapitalizm i komunizm naukowy⁵⁴. Idee trynitarne powracały w różnych koncepcjach współczesnej lewicy w formie schematu opartego na krytyce przeszłości, wstrzemięźliwej ocenie teraźniejszości i pozytywnym zorientowaniu na przyszłość.

W przypadku światopoglądu prawicy na proces jego kształtowania zwrócił uwagę Jacek Bartyzel, pisząc o „historycznym legitymizmie katolicko-monarchicznym jako sojuszu ołtarza i tronu”⁵⁵. Sojusz charakteryzował się pewnymi cechami: uznaniem prymatu ducha nad materią, nadprzyrodzonego pochodzenia władzy oraz akceptacją dla prawnonaturalnych podstaw państwa. Za wartości odwieczne (poprzedzające powstanie władzy i państwa) uznawano rodzinę, własność i małżeństwo, a także tradycję⁵⁶.

Okres rewolucji francuskiej miał symboliczne (i wyjątkowe) znaczenie dla genezy trzech pojęć, które stały się etykietami utożsamiającymi obozy polityczne z systemami wartości politycznych. Jak stwier-

⁵² M.J. Chodakiewicz, *O prawicy i lewicy*, Warszawa–Gdańsk 2013, s. 95–96.

⁵³ Joachimizm został potępiony przez Kościół w konkluzjach IV soboru laterańskiego w roku 1215. S. Bylina, *Ruchy heretyckie w średniowieczu. Studia*, Wrocław 1991, s. 176.

⁵⁴ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 95–96.

⁵⁵ J. Bartyzel, *Prawica – nacjonalizm – monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Radzymin–Warszawa 2016, s. 29.

⁵⁶ Tradycję rozumianą nie jako bezkrytyczne przyjmowanie przeszłości, tylko tej jej części, która została uznana za zgodną z prawem naturalnym. Tamże, s. 30.

dził Norberto Bobbio, gdyby nie wydarzenia rewolucji, ich nazwy mogłyby być inne⁵⁷. Konstatując, rewolucja spowodowała przypisanie etykiet do zbiorów metawartości.

2. W sensie historycznym i podmiotowym lewica i prawica to nazwy obozów we francuskim Zgromadzeniu Narodowym, w którym zasiadających po prawicy króla utożsamiano z obrońcami reżimu, a zasiadających po jego lewicy ze zwolennikami reform. Można wskazać na archetypy tak rozumianej lewicy i prawicy: „arystokratów” i „demokratów” w greckich polis, optymatów i popularów w Rzymie oraz torysów i wigów w XVII-wiecznej Anglii⁵⁸. Oprócz tego w samej Francji w okresie poprzedzającym rewolucję francuską istniały dwa zwalczające się obozy – „uprzywilejowani” i „liberałowie”. Przyjrzyjmy się bliżej charakterystyce wyróżnionych przykładów.

W Grecji spór pomiędzy obozami dotyczył kwestii ustrojowych oraz wizji społeczeństwa. „Arystokraci” krytykowali demokrację, wiążąc ją z rozpadem tradycyjnych norm moralnych i dotychczasowego porządku społecznego. Wchodzili w skład Areopagu (który przed reformami był instytucją kontrolującą politykę), bronili jego kompetencji, a także tradycyjnej hierarchii społecznej. „Demokraci” działali na rzecz egalitaryzmu, ograniczenia wpływów arystokracji i zmniejszenia znaczenia Areopagu⁵⁹.

W Rzymie obozem zachowawczym byli optymaci, którzy podobnie jak greccy „arystokraci” bronili tradycyjnej hierarchii i występowali przeciwko próbom zmiany ustroju. Ich oponentami byli popularzy reprezentujący interesy niższych warstw społecznych, będący zwolennikami reform i krytykami senatu. Tak jak w Atenach „demokraci”, tak w Rzymie popularzy opowiadali się za nadaniem praw ludności ich pozbawionej⁶⁰.

W Wielkiej Brytanii archetypami lewicy i prawicy byli wigowie i torysi. Konflikt tych stronnictw sięgał rewolucji angielskiej w XVII wieku. Torysi i wigowie prowadzili spór o charakterze wielowymiarowym – ustrojowym, społecznym, ekonomicznym i religijnym. Ci pierwsi występowali w obronie interesów ziemiaństwa, władzy króla, dążąc do utrzymania tradycyjnej struktury społecznej, istniejących nierówności i przywilejów.

⁵⁷ „Fakt, że diady przybrały nazwy lewica–prawica, ma charakter przypadkowy”. Cyt. za: N. Bobbio, *Prawica...*, s. 52.

⁵⁸ J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 26.

⁵⁹ A. Ziółkowski, *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2010, s. 420–427.

⁶⁰ W tym przypadku Italikom. Por. tamże, s. 757.

Wigowie występowali przeciw absolutyzmowi, dążąc do zwiększenia kompetencji parlamentu kosztem władzy monarchy. Różnice pomiędzy obozami były wyraźne również w sferze poglądów religijnych – wigowie opowiadali się za prawami dla dysydentów, a torysi popierali kościół anglikański⁶¹.

We Francji jeszcze w okresie poprzedzającym zwołanie Stanów Generalnych istniały dwa obozy. Pierwszym byli „uprzywilejowani” głoszący hasła ograniczenia pozycji króla. Zgodnie z ich poglądami monarcha powinien być jedynie „pierwszym spośród szlachty”, a realna władza należeć do arystokracji. Drugi obóz tworzyli „liberałowie”, którzy na pierwszym miejscu wysuwali postulat ograniczenia przywilejów arystokracji⁶². W okresie przedrewolucyjnym obozy walczyły między sobą – jeden o utrzymanie własnych przywilejów, drugi o ich ograniczenie⁶³.

Przedmiotem konfliktów między wyróżnionymi archetypami były te same pary metawartości: *progresywizm–tradycja* jako diada wyznaczająca poglądy nie tylko w kwestii zmian rzeczywistości, ale również w dziedzinie moralności i obyczajowości; *równość–nierówność* w kontekście dążenia do zniesienia nierówności i przywilejów lub ich utrzymania; a także *władza–samowładność* w kwestii stosunku wobec władzy centralnej (jej wzmocnienia lub osłabienia). Metawartości były wspólnym mianownikiem o charakterze światopoglądowym dla przedstawionych archetypów lewicy i prawicy; występowały jako źródło konfliktu w różnych państwach cywilizacji zachodniej i co istotne – istniały w okresie poprzedzającym rewolucję we Francji.

W latach rewolucji pary metawartości stały się przyczyną podziałów pomiędzy lewicą, centrum i prawicą w Zgromadzeniu Narodowym. Lewica dążyła do realizacji koncepcji narodu funkcjonującego na fundamencie ideałów wolności, równości i braterstwa, a prawica do utrzymania hierarchii stanowej, władzy króla i systemu przywilejów. Spór uległ rozszerzeniu i objął parę metawartości *religia–racjonalizm*⁶⁴ – starcie tych aksjo-

⁶¹ J. Miller, *Stuartowie. Królowie Anglii i Szkocji*, Warszawa 2008, s. 248–250.

⁶² A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1958, s. 4.

⁶³ W dalszej kolejności idea wspierania monarchii została połączona z obroną stanu posiadania „uprzywilejowanych”, a idea walki z przywilejami wbrew pierwotnym tendencjom złączyła się z ideą walki z monarchią. Nastąpiło odwrócenie przymierzy – „uprzywilejowani” opowiedzieli się po stronie króla, a „liberałowie” przeciwko. Tamże, s. 5.

⁶⁴ Maria Szyszkowska zaznaczyła, że konflikt w tej sferze trwał już od epoki średniowiecza i dotyczył walki władzy duchownej ze świecką o wpływ na losy świata. M. Szyszkowska, *Lewicowość w XXI wieku*, Warszawa 2004, s. 11.

matów było widoczne w różnych wymiarach, począwszy od sfery politycznej do nauki i kultury.

W rewolucji francuskiej odnajdziemy archetypy współczesnego centrum. W pierwszej kolejności trzeba wskazać na grupę „przyjaciół konstytucji monarchistycznej” (lub „bezpartyjnych umiarkowanych”) w Zgromadzeniu Narodowym⁶⁵. Adam Próchnik pisał o tym obozie, że „nie ulegali bezwzględnie ani żadnej teorii filozoficznej, ani systemowi zaczerpniętemu z doświadczeń innego narodu. [...] Na kowadło kładziono różne systemy filozoficzno-polityczne i wzory ustrojowe, ale przekuwano je młotem bieżącej sytuacji politycznej Francji”⁶⁶. Zajmowane przez „umiarkowanych” stanowiska były usytuowane pomiędzy postulatami lewicy i prawicy, co było widoczne w relacji do kompetencji monarchy. O ile umiarkowani nie chcieli przyznać królowi stanowiska nadrzędnego nad konstytucją, o tyle walczyli o to, aby w konstytucji król miał zagwarantowane możliwie szerokie prerogatywy⁶⁷. Na przykład w kwestii weta królewskiego w toku dyskusji pojawiło się pytanie, czy może ono zostać zastosowane przez króla w odniesieniu do konstytucji. W tym przypadku następowało zderzenie obu naczelnych zasad obozu umiarkowanego – monarchizmu i konstytucjonalizmu. Odmówienie królowi tego prawa byłoby traktowane jako zaprzeczenie idei silnej władzy monarszej, ale udzielenie go zagrażałoby idei konstytucyjnej, gdyż władca, wykorzystując weto, mógłby blokować uchwalenie konstytucji. „Umiarkowani” wybrnęli z tej kolizji, uznając, że konstytucja stoi ponad władzą królewską, ale król może jako zainteresowany domagać się w niej zmian, o ile nie są sprzeczne z zasadą wolności. Stanowisko merytorycznie znajdowało się pomiędzy dwiema koncepcjami organizacji władzy monarszej, a sposób jego sformułowania pozwalał na polityczną elastyczność.

⁶⁵ Adam Próchnik stwierdził, że kanonem ich ideologii politycznej była monarchia konstytucyjna: „Zależnie od warunków politycznych akcentowali silniej jedną lub drugą część składową tej zasady – monarchizm lub konstytucjonalizm. Początkowo, gdy walka toczyła się w pierwszym rządzie przeciw tendencjom absolutystycznym, gdy dwór z prawicą dążył do utrzymania starego porządku, gdy Zgromadzeniu Narodowemu groził zamach stanu ze strony dworu, gdy na porządku dziennym stało zagadnienie monarchii absolutnej czy też ograniczonej, umiarkowani z natury rzeczy kładli nacisk na to, że Francja musi być krajem konstytucyjnym. Gdy jednak stawać się zaczęło jasne, że ustrój konstytucyjny będzie faktem [...] umiarkowani skierowali swoją uwagę na obronę monarchizmu”. A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne...*, s. 49–50.

⁶⁶ Tamże, s. 95.

⁶⁷ Tamże, s. 57–59.

W drugiej kolejności w Zgromadzeniu Prawodawczym od 1791 roku oprócz lewicy i prawicy znaleźli się niezrzeszeni określane przez pozostałe obozy pogardliwie „bagnem”. Niezrzeszeni dominowali liczebnie nad lewicą i prawicą i charakteryzowali się chwiejnością postaw⁶⁸. Centrum okresu rewolucji cechowało się nieideologicznością, labilnością poglądów i pragmatyzmem politycznym. Z perspektywy politycznej „bagno” odgrywało istotną rolę, ponieważ o jego poparcie musieli zabiegać zarówno żyrondyści, jak i jakobini. „Bagno” miało znaczny wpływ na przejście władzy przez jakobinów w 1793 roku, jak i późniejsze obalenie Robespierre’a.

3. Znaczenie czynnika czasu przejawia się w semantycznej ewolucji pojęć *lewicy*, *centrum* i *prawicy* w poszczególnych okresach historycznych⁶⁹. W pierwszej kolejności trzeba zwrócić uwagę na zmieniające się znaczenie lewicy – począwszy od końca XVIII wieku do współczesności można wyróżnić sześć różnych ujęć:

- A. W okresie rewolucji francuskiej lewica była utożsamiana z obozem zmian dążącym do transformacji systemu stanowego zgodnie z wartościami rewolucyjnymi. Miał on charakter emancypacyjny, był liberalny pod względem aksjologicznym, dążył do zniesienia przywilejów wąskich kręgów, likwidacji monarchii, a także do świeckości instytucji państwa i sfery publicznej.
- B. W kolejnym etapie, który pokrywa się z okresem industrializacji, pojęcie zostało rozszerzone na ruch robotniczy. Negatywne konsekwencje społeczne rewolucji przemysłowej spowodowały, że lewica z postulatami równości wzięła w obronę słabszych. W sensie podmiotowym była utożsamiana z międzynarodówką robotniczą, ruchem socjalistycznym i komunistycznym.

⁶⁸ W Zgromadzeniu Prawodawczym zasiadało 745 deputowanych. Lewica reprezentowana przez żyrondyistów, jakobinów i kordelierów liczyła 136 deputowanych, a prawicowi *feuillanci* – 264 przedstawicieli. Niezrzeszone centrum („bagno”) liczyło aż 345 deputowanych. M. Żywczyński, *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1970, s. 47.

⁶⁹ Por. J. Sielski, *Lewica. Polska lewica. Cechy i orientacje* [w:] *Polska Lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 323. Norberto Bobbio podkreślił, że diada lewica–prawica ewoluuje: „Nie można sugerować, że nie zmienia się w czasie. Jedne konflikty słabną, zanikają, pojawiają się też nowe”. N. Bobbio, *Prawica...*, s. 54. Waldemar Wojtasik stwierdził, że „[n]a niedookreśloność samych pojęć wpływ miały czynniki historyczne, wynikające ze zmieniających się sposobów ich pojmowania na przestrzeni rozwoju politycznego i społecznego. Czymś innym były one w czasie Rewolucji Francuskiej, inaczej definiowano według nich strony politycznego sporu w okresie rewolucji przemysłowej i upowszechnienia partycypacji wyborczej, a odmiennie patrzy się na nie współcześnie”. W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce...*, s. 33.

- C. Po drugiej wojnie światowej socjaliści zaakceptowali demokrację i własność prywatną, czyniąc to w deklaracji frankfurckiej z 1951 roku⁷⁰. Socjaldemokracja odwołująca się do wartości lewicowych stała się jedną z podstawowych rodzin partii w państwach Europy Zachodniej. Dwie dekady po wydarzeniach we Frankfurcie partie komunistyczne tej części kontynentu zadeklarowały eurokomunizm, odrzucając idee dyktatury proletariatu i rewolucji komunistycznej. Stworzyły tym samym ideologiczną „zachodnią” alternatywę wobec bloku wschodniego. Zmiany w obrębie partii socjalistycznych i komunistycznych były istotne, ponieważ w ich rezultacie lewica w tej części Europy straciła cechę antysystemowości – uznając, że postulaty są możliwe do zrealizowania w systemie demokratycznym.
- D. W opozycji do lewicy „klasowej”, która reprezentowała grupy słabsze, wyodrębnione na podstawie kryterium własności środków produkcji, kształtował się ruch określany jako „nowa lewica” (*New Left*). „Nowa lewica” powstawała na gruncie protestów pacyfistycznych w latach sześćdziesiątych XX wieku, ale także w opozycji do partii socjalistycznych i komunistycznych. W opinii Petera Maira charakterystycznym elementem dla tego rozumienia lewicy było przywiązanie do liberalnego rozumienia wolności jednostki i łączenie go z lewicowym podejściem do równości, z naciskiem na emancypację⁷¹. W sensie wyborczym „nowa lewica” posiadała inny krąg adresatów – aktywizowała intelektualistów i młodzież wokół idei szerszych niż socjaldemokracja, promowała hasła kontrkultury i wplatała w koncepcje ideowe wartości postmaterialne, takie jak ekologizm.
- E. W latach pięćdziesiątych XX wieku, w okresie amerykańskiego przywództwa Billa Clintona, niemieckiego Gerharda Schrödera i brytyjskiego Tony’ego Blaira, lewica podjęła próbę realizacji koncepcji gospodarczego przesunięcia w kierunku centrum. Globalizację i kapitalizm uznano za procesy, których wprawdzie nie można powstrzymać, ale można pogodzić z wartościami lewicowymi⁷².

⁷⁰ K. Kik, *Międzynarodówka Socjalistyczna 1951–1992. Zarys działalności*, Warszawa 1994, s. 52–53.

⁷¹ Peter Mair określił tę lewicę mianem ideologicznej. Jego zdaniem „nowa lewica” pod koniec lat sześćdziesiątych stała się „grupką radykalnych, postmaterialnych i często zielonych partii politycznych”. P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 269–270.

⁷² Stefan Zgliczyński napisał: „Od czasu przejęcia władzy w Wielkiej Brytanii i Niemczech przez Tony’ego Blaira i Gerharda Schrödera i wytyczenia przez nich programu «trzeciej

F. Stosunkowo nowym określeniem była „późna lewica”⁷³ w ślad za ideami Slavojja Žižka postulująca powrót do źródeł, inspirująca się Karolem Marksem, krytykująca jednocześnie „nową lewicę” za odżegnywanie się od konfliktu, socjaldemokrację za „zdradę ideałów” (trzecią drogę), ale także częściowo samego Marksa. „Późna lewica” w znacznym stopniu określiła się przez opozycję wobec „nowej lewicy”, uznając ją w dużym stopniu za produkt postmodernizmu.

W przypadku prawicy można wskazać na następujący kierunek semantycznej ewolucji:

- A. Mianem prawicy pierwotnie określano obóz zachowawczy z okresu rewolucji francuskiej, antyegalitarny i prokościelny, dążący do utrzymania monarchii, a przede wszystkim – własnych przywilejów.
- B. Na zmianę rozumienia prawicy (podobnie jak lewicy) wpłynęły konsekwencje rewolucji przemysłowej. O ile lewica opowiadała się po stronie klas słabszych, to prawica uznająca za sprawiedliwe nierówności w zakresie stanu posiadania występowała w obronie interesów przedsiębiorców, posiadaczy kapitału i generalnie – własności prywatnej. Była to prawica liberalna ekonomicznie (prokapitalistyczna).
- C. Trzecie znaczenie dotyczyło prawicy demokratycznej, akceptującej zmiany systemowe, które zaszły w XIX i XX wieku. Prawica pierwotnie stała na straży systemu monarchicznego, który stanowił gwarancję dla jej własnych interesów. Z tego powodu postulaty rewolucyjne, których celem była demokratyzacja systemu władzy, uznawała za szkodliwe. Upowszechnienie demokracji w następstwie rewolucji narodowych i demokratycznych oraz erozji absolutyzmu spowodowało, że prawica została zmuszona w różnych państwach do akceptacji demokracji jako „zła koniecznego”. „Godząc się” na system demokratyczny, uczyniła to we właściwy dla siebie sposób – wskazując na system prezydencki lub inne warianty silnej egzekutywy.

drogi» nikt, kto zachował jeszcze resztki zdrowego rozsądku nie ma najmniejszych wątpliwości, że «programem na dziś» europejskiej lewicy jest kontynuacja neoliberalnej polityki pozostawionej w spadku przez niesławnej pamięci Margaret Thatcher i Ronalda Reagana”. S. Zgliczyński, *Czy socjalizm jeszcze żyje?* [w:] *W poszukiwaniu innych światów. Europa, lewica, socjaldemokracja wobec zmian globalnych*, red. P. Żuk, Warszawa 2003, s. 159.

⁷³ Bartosz Kuźniarz napisał o myślicielach „późnej lewicy” jako tych, których idee znalazły się w opozycji do zrodzonych pod koniec lat sześćdziesiątych postulatów „nowej lewicy”. „Późna lewica” uznała „nową lewicę” za „przedstawicieli kapitalistycznej piątej kolumny”. B. Kuźniarz, *Goodbye Mr. Postmodernizm. Teorie społeczne myślicieli późnej lewicy*, Toruń 2011, s. 25.

- D. Wraz z upływem czasu pojawiło się rozumienie prawicy nie tylko w kontekście postulatów konserwatywnych, ale także narodowych. Trzeba zaznaczyć, że idea narodu pierwotnie pojawiła się na lewicy, stając się w okresie rewolucji elementem uzasadniającym sprzeciw wobec monarchii⁷⁴. Koncepcja narodu została zbudowana na krytyce podziału stanowego. Pod koniec XIX wieku pojawili się myśliciele, którzy określali siebie mianem nacjonalistów, w tym Roman Dmowski i Charles Maurras⁷⁵. Nacjonalizm stał się doktryną opozycyjną wobec marksizmu, zaczął być stopniowo łączony z prawicą. Z kolei lewica przechodziła na pozycje internacjonalistyczne.
- E. W latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX wieku upowszechniono termin *nowa prawica* dla określenia koniunkcji idei liberalnych w gospodarce z konserwatyzmem w zakresie tradycji i moralności. W ujęciu konkretnym wartości „nowej prawicy” były realizowane w okresie sprawowania władzy przez Ronalda Reagana w Stanach Zjednoczonych i Margaret Thatcher w Wielkiej Brytanii.

W przypadku centrum również można wskazać na zmieniające się znaczenie terminu:

- A. Centrum okresu rewolucyjnego jako „bezpartyjni umiarkowani”, a następnie „bagnó” w Konstytucji; w sensie socjologicznym w tamtym okresie tworzyły je liberalna szlachta i zamożne mieszczaństwo⁷⁶.
- B. W latach trzydziestych XX wieku o centrum pisano w kontekście szwedzkiej polityki „środkowej drogi”. Pojęciem tym określano model, który miał być sytuowany pomiędzy systemem komunistycznym i kapitalistycznym⁷⁷.
- C. Centrum jako próba realizacji w praktyce koncepcji Anthony’ego Giddensa pod koniec lat dziewięćdziesiątych XX wieku. Giddens zakładał, że możliwa jest synteza postulatów socjalistycznych i liberalnych, co w konsekwencji miałyby doprowadzić do zmniejszenia destrukcyjnej (w jego ocenie) polaryzacji lewica–prawica i stworzenia wyraźnej

⁷⁴ Adam Wielomski napisał: „Wszystkie doktryny rewolucyjne w XIX wieku podważały prawowitość władzy królewskiej za pomocą haseł suwerenności narodu. W XIX wieku prawica nie identyfikowała się z nacjonalizmem. Im bardziej myśliciel był konserwatywny i katolicki, tym mniej przywiązany do idei narodowej”. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, Radażym 2013, s. 167.

⁷⁵ Tamże, s. 165–166.

⁷⁶ A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne...*, s. 47.

⁷⁷ T. Kowalik, *Trzecią drogą do centrum [w:] W poszukiwaniu innych światów. Europa, lewica, socjaldemokracja wobec zmian globalnych*, red. P. Żuk, Warszawa 2003, s. 166.

oferty dla wyborcy centrowego⁷⁸. Programowo założenia te wykorzystana socjaldemokracja, podejmując próbę przesunięcia w kierunku centrum. Działania te zakończyły się fiaskiem, powodując utratę części wyborców. Od polityki lewicy wyraźnie odciął się też sam Giddens.

- D. Interpretacja centrum jako typu światopoglądu „pomiędzy” albo „ponad” prawicą i lewicą⁷⁹, którego cechą jest polityczny pragmatyzm, nieideologiczność, a przede wszystkim – unikanie konfliktów politycznych. Ten wariant przedmiotowego rozumienia centrum wydaje się dominować od początku XXI wieku.

Podsumowując ewolucję znaczenia *triady*, można wskazać na dwie prawidłowości. Pierwsza zawiera się w stwierdzeniu, że czynniki, które powodowały zmiany semantyczne, miały charakter egzogeny⁸⁰. Konsekwencją procesów demokratyzacji, industrializacji i globalizacji było powstanie wymiarów rywalizacji, w których lewica, centrum i prawica „musiały się na nowo odnaleźć”. I druga prawidłowość: pomimo zmian wywoływanych przez czynniki zewnętrzne rdzeń systemów wartości podlegał kontynuacji. Lewica dokonała reinterpretacji *równości* w gospodarce, ale z niej nie zrezygnowała. Prawica zaakceptowała demokrację, jednocześnie nie wyrzekając się idei silnej władzy. Centrum pozostało pragmatyczne, nieideologiczne i odzeganujące się od konfliktu.

3.2. UWARUNKOWANIA LOGICZNO-JĘZYKOWE

Wyróżnianie lewicy i prawicy jest przykładem myślenia z wykorzystaniem logiki dwuwartościowej, a źródłem tej dychotomii jest występowanie wartości i odpowiadających im przeciwwartości. Krytycy podziału argumentują, że istnieją wartości deklarowane jednocześnie przez wszystkie strony konfliktu, takie jak wolność i równość. Trudno się zgodzić z tym spostrzeżeniem, ponieważ wspólnym mianownikiem tych wartości jest jedynie nazwa, podczas gdy sposób interpretacji ma charakter antytetyczny.

⁷⁸ Definiowanego w świetle poglądów umiarkowanych. A. Giddens, *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Warszawa 1999, s. 35.

⁷⁹ W propozycji Norberto Bobbio centrum jest „wizją triadyczną, lokującą między prawicą i lewicą przestrzeń pośrednią, niebędącą ani prawicową, ani lewicową, lecz tkwiącą pośrodku”. N. Bobbio, *Prawica i lewica...*, s. 29.

⁸⁰ Na przykład zmiany dotyczące lewicy postępowały w miarę ewolucji charakteru ograniczeń wolności jednostki. Kiedyś były funkcją systemu feudalnego i światopoglądu religijnego, w okresie rewolucji przemysłowej podziału środków produkcji, a w XX i XXI wieku rezultatem modernizacji, globalizacji, zagrożeń ekologicznych. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy. Idee, daty i fakty, pytania i odpowiedzi*, Warszawa 2007, s. 10.

Norberto Bobbio określił perspektywę dwuwartościową „myśleniem poprzez diady” występującym niemal w każdej nauce (w ekonomii model gospodarki wolnorynkowej i centralnie sterowanej; w prawoznawstwie podział publiczne–prywatne; w filozofii byt materialny i byt niematerialny)⁸¹. „Myślenie poprzez diady” jest obecne nie tylko w nauce, ale również w koncepcjach filozoficzno-politycznych (u Karola Marksa baza–nadbudowa, u Carla Schmitta wróg–przyjaciel, u Ronalda Ingleharta wartości materialne–postmaterialne), co obrazuje tendencję do dwuwartościowego postrzegania rzeczywistości politycznej⁸². W demokracji schemat lewica–prawica jest związany z innym podziałem dwuwartościowym o charakterze systemowym – władzą i opozycją.

Rzeczywistość polityczna może być postrzegana w sposób dychotomiczny (przez diady), ale w przypadku analizowania centrum zasady logiki klasycznej nie wystarczą. Stosując się do reguł logiki dwuwartościowej, wydaje się, że centrum „wymyka się” z podziału lewica–prawica, w związku z tym wyróżnianie *triady* jest „nielogiczne”. Patrząc na ten problem z perspektywy logiki wielowartościowej, stosowanie pojęcia *centrum* jest możliwe do obrony. Jan Łukasiewicz w roku 1920 stwierdzał, że oprócz prawdy i fałszu istnieje trzecia wartość logiczna i jest nią „możliwość” rozumiana jako wartość pośrednia, pozwalająca na rozwiązanie problemu antynomii⁸³. Tak jak pomiędzy prawdą i fałszem jest „możliwość”, tak pomiędzy lewicą i prawicą jest centrum, które posiada tożsamą funkcję – jest nią likwidacja antynomii, w tym przypadku związanej ze sporem o wartości.

Na centrum można spojrzeć z perspektywy dialektyki Hegla. Podstawa jego filozofii została oparta na wizji triadycznej, w której tezie jako pierwotnej formie bytu (idei) została przeciwstawiona w toku rozwoju historycznego jej antyteza (przyroda). Konsekwencją starcia obu tych kategorii jest trzecia forma – synteza (duch)⁸⁴. Mimo tego zniesienia synteza zawiera w sobie zarówno tezę, jak i antytezę.

⁸¹ N. Bobbio, *Prawica...*, s. 25–26.

⁸² Bartosz Brożek stwierdził, że umysł ludzki ma skłonność do pewnych tendencji poznawczych: upraszczania, zamykania wszystkiego w utarte schematy, niechęci do wprowadzania zasadniczych zmian w sieci własnych przekonań. B. Brożek, *Granice...*, s. 281.

⁸³ J. Ładosz, *Wielowartościowe rachunki zdań a rozwój logiki*, Warszawa 1961, s. 48.

⁸⁴ M. Szykiewicz, *Teorie ostateczne w naukach przyrodniczych. Studium metodologiczne*, Poznań 2009, s. 77. Metaforycznie określił to Norberto Bobbio, pisząc: „między bielą i czernią mieści się szarość; między dniem i nocą jest zmierzch. Lecz szarość nie niweczy

Zasady dialektyki Hegla można odnieść do sfery wartości politycznych. Sytuacja, w której pary wartości są przeciwstawne, nieuchronnie prowadzi do konfliktu, ponieważ nie jest możliwe jednoczesne realizowanie wartości i przeciwwartości. Centrum dąży do równowagi sprzecznych aksjomatów, co widać chociażby w koncepcjach gospodarczych. Na przykład zamiast wyboru między dwiema wartościami: własnością prywatną i własnością państwową proponuje się formy posiadające cechy obu i w rezultacie – znoszące konflikt. Anthony Giddens pisał, że podstawą nowej gospodarki powinna być synergia sektora publicznego i prywatnego. Będzie się to przejawiać z jednej strony w tworzeniu nowych form własności społecznej (ani prywatnej, ani państwowej) należącej między innymi do pozarządowych organizacji typu *non-profit*, a z drugiej strony na kooperacji podmiotów o różnym charakterze (prywatnym, publicznym, *non-profit*) w realizacji celów ekonomicznych⁸⁵. Celem centrum jest stworzenie nowej jakości w drodze znoszenia konfliktu między aksjomatami lewicy i prawicy.

Lewicowość, centrowość i prawicowość jako systemy wartości politycznych są spójne logicznie, co przejawia się w hierarchicznej konstrukcji (podziale na metawartości i pochodne) oraz aksjologicznej koherencji. Postawy zajmowane wobec wartości politycznych są konsekwencją akceptacji określonego światopoglądu. Odmienność interpretacji tych samych zdarzeń i procesów przez zwolenników lewicy, centrum i prawicy jest funkcją ich „filtrowania” przez rdzeń światopoglądowy.

Rozważmy następujący przykład: dla podmiotu odwołującego się do światopoglądu lewicowego jedną z centralnych wartości jest wolność indywidualna. W lewicowej interpretacji wolności jednostki jest ona zgodna z filozofią Immanuela Kanta wolnością od rozmaitych nacisków zewnętrznych. Jednocześnie tak rozumiana wolność pozostaje w relacji z innymi metawartościami, w szczególności z krytyczną wobec nakazów i zakazów religijnych wartością *racjonalizm*. Z kolei dla podmiotu odwołującego się do światopoglądu prawicowego wolność nie posiada charakteru absolutnego, będąc ograniczona nie tylko konwencjami społecznymi i moralnością, ale także prawem naturalnym i nakazami religijnymi. Odmienne rozumienie wolności przekłada się na wartości pochodne. Jest to

bynajmniej różnicy między bielą i czernią, a zmierzch – różnicy między nocą i dniem”. N. Bobbio, *Prawica...*, s. 29.

⁸⁵ T. Kowalik, *Trzecią drogą...*, s. 172.

widoczne w sferze sztuki i kultury, gdzie regularnie powraca pytanie o granice swobody artystycznej. W światopoglądzie lewicowym artysta jest wolny w ujęciu kantowskim, a sztuka może (lub powinna) polegać na przekraczaniu granic i łamaniu konwenansów. W przypadku prawicy artysta jak każda inna jednostka podlega ograniczeniom ze strony wspólnoty, religii lub prawa naturalnego, które są źródłem obowiązujących norm. Oba (lewicowy i prawicowy) sposoby rozumienia wolności artystycznej są naturalną konsekwencją akceptowanych metawartości.

W przytoczonym przykładzie lewicowego i prawicowego stosunku do twórczości artystycznej zauważalny jest pewien paradoks – obie strony konfliktu uzasadniają odmienne poglądy, odwołując się do wolności. Paradoks ten ma źródło semantyczne i wynika z odmiennej interpretacji nazwy wartości. Jest jednocześnie wskazówką, że jedną z podstawowych czynności, które powinniśmy podjąć przy wyjaśnianiu istoty LCiP, jest analiza językowa⁸⁶.

Jedną z hipotez pozwalających wyjaśnić zależności pomiędzy językiem i rozumieniem pojęć (w tym przypadku nazw wartości) jest koncepcja językowego obrazu świata⁸⁷. Zgodnie z jej założeniami język wpływa na postrzeganie rzeczywistości⁸⁸. Wskazana koncepcja jest stosowana w badaniach lingwistycznych. Bartosz Brożek stwierdził, że co prawda „język, którym się posługujemy, nie wpływa na podstawowe zdolności percepcyjne, to jednak w sposób istotny kształtuje pojęciowe ujęcie postrzeganych zdarzeń”⁸⁹. Laura Polkowska, autorka monografii *Język prawicy*, napisała w zbliżonym sensie, że „odniesienie wyrażeń językowych do zjawisk rzeczywistości nie odbywa się bezpośrednio, ale poprzez świadomość mówiącego. Z tego powodu język nie odbiega od rzeczywistości, ale w określony sposób ją interpretuje”⁹⁰. Jerzy Bartmiński wspomina o semantycznym profilowaniu, gdzie profil jest „warian-

⁸⁶ Według Jacka Kołodzieja podstawowym nośnikiem wartości politycznych jest język, więc jednym ze sposobów rekonstrukcji tych wartości jest analiza języka. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 168.

⁸⁷ R. Grzegorzycowa, *Pojęcie językowego obrazu świata* [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990, s. 43.

⁸⁸ W jednym z ujęć językowego obrazu świata przyjmuje się, że jest on pochodną przyjmowanego przez wspólnotę systemu wartości. Istotne jest pytanie o to, jakie wartości ten obraz współtworzą. J. Bartmiński, M. Grzeszczak, *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka” 2014, nr 26, s. 27.

⁸⁹ B. Brożek, *Granice...*, s. 37.

⁹⁰ L. Polkowska, *Język prawicy*, Warszawa 2015, s. 175.

tem wyobrażenia przedmiotu hasłowego ukształtowanym przez dobór aspektów i ich hierarchizację, a także wypełnienie treścią odpowiadającą pewnej wiedzy o świecie”⁹¹.

Podstawą dla koncepcji językowego obrazu świata jest hipoteza Sapira-Whorfa, w myśl której język, którym się posługujemy, istotnie wpływa na nasz system pojęciowy⁹². Elementem teorii Sapira-Whorfa jest determinizm polegający na kształtowaniu w umyśle jednostki socjalizowanej w danym języku określonego sposobu postrzegania rzeczywistości. To język na podstawie specyficznych dla niego pojęć tworzy obraz rzeczywistości w umyśle mówiącego, wytyczając dopuszczalne sposoby interpretacji. Powoduje to daleko idące konsekwencje, ponieważ w naszym przypadku rozumienie lewicowości, centrowości i prawicowości jako systemów wartości będzie zależne od specyfiki rozumienia nazw aksjomatów w danym języku⁹³.

Konsekwencją hipotezy Sapira-Whorfa jest relatywne rozumienie nazw wartości w poszczególnych językach. W przypadku takich wartości jak sprawiedliwość jest mało prawdopodobne, aby jednostki posługujące się odmiennymi językami miały bardzo podobne lub takie same reprezentacje myślowe tego terminu⁹⁴. Osoby mówiące w języku francuskim będą miały inne wyobrażenia myślowe dotyczące władzy niż rosyjsko- czy anglojęzyczne, co wynika ze specyfiki myślenia w tych językach.

Uzupełnieniem teorii Sapira-Whorfa jest hipoteza Quine’a o niezeterminowaniu przekładu. Zgodnie z jej treścią „niezależnie od liczby obserwacji nie da się jednoznacznie dokonać tłumaczenia z nieznanego sobie języka, ponieważ zawsze będą istniały alternatywne i dopuszczalne w świetle poczynionych obserwacji sposoby przełożenia danego wyrażenia”⁹⁵. W sposób dosadny ujął to Karl Popper, twierdząc, że każdy przekład jest interpretacją⁹⁶. Trafność przekładu zależy od prawdziwości hipotez lingwistycznych formułowanych w procesie tłumaczenia. Hipoteza Quine’a prowadzi do wniosku, że możliwości prowadzenia badań kompa-

⁹¹ J. Bartmiński, *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce* [w:] *Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006, s. 25.

⁹² B. Brożek, *Granice...*, s. 36–37.

⁹³ Język wpływa także na sposób postrzegania czasu i przestrzeni. Tamże, s. 39.

⁹⁴ Tamże, s. 160.

⁹⁵ Tamże, s. 41.

⁹⁶ K. Popper, *Nieustanne poszukiwania. Autobiografia intelektualna*, Kraków 1997, s. 34.

ratystycznych dotyczących wartości lewicy, centrum i prawicy w różnych systemach językowych są ograniczone.

Dowodem różnic interpretacyjnych i zarazem trudności związanych z tłumaczeniem jest określenie partii przymiotnikiem *ludowa*. W państwach Europy Zachodniej rozumienie tego terminu jest odmienne niż w języku polskim. Partia Ludowa w Hiszpanii czy Europejska Partia Ludowa jako grupa polityczna w Parlamencie Europejskim odwołują się do konserwatyzmu lub chrześcijańskiej demokracji⁹⁷. Z kolei bezpośrednie tłumaczenie nazwy *People's Party* na język polski nasuwa w pierwszej kolejności (błędna) interpretację związaną z ruchem ludowym i ideą agraryzmu⁹⁸.

Przykładem sposobu, w jaki językowy obraz świata wpływa na stosowanie nazw, jest funkcjonowanie w języku polskim pojęć odnoszących się do mniejszości seksualnych. Lewica uznaje termin *homoseksualista* za posiadający wydźwięk pejoratywny i rezygnując z jego użycia, posługuje się terminami zapożyczonymi (*gej, lesbijka*, inne). Prawica, uznając związki jednopłciowe za stan nienaturalny, unika tych określeń, stosując w wersji łagodnej termin *homoseksualista/ka*, a w wersji dosadnej inne, uznawane przez lewicę za obraźliwe. Nawiązując do teorii Sapira-Whorfa, należy podkreślić, że w języku polskim nie występują takie niezapożyczone (rodzime) określenia pozytywnie określające mniejszości seksualne, których użycie byłoby powszechne. Charakter pojęć obecnych w języku wydaje się świadczyć o dominacji w społeczeństwie konserwatywnych wartości w tej kwestii. Za tym spostrzeżeniem przemawiają badania empiryczne w zakresie społecznie uznawanych wartości przeprowadzone przez Ronalda Ingleharta. Zgodnie z ich rezultatami w Polsce istnieje akceptacja dla tradycyjnego modelu rodziny przy jednoczesnym sprzeciwie wobec równouprawnienia mniejszości seksualnych⁹⁹. Z jednej strony ten konserwatyzm obyczajowy znajduje odzwierciedlenie w nazewnictwie, co przejawia się w braku pojęć pozytywnych czy neutralnych. Z drugiej strony zasoby języka polskiego kształtują

⁹⁷ Autor ma świadomość, że w skład EPL wchodzi eurodeputowani z Polski wybrani z list Polskiego Stronnictwa Ludowego, jednak nie wpływa to na profil polityczny grupy.

⁹⁸ Marek Jan Chodakiewicz zauważył, że nazwy stronnictw, partii, czy organizacji niejednokrotnie nie odpowiadają ich rzeczywistemu charakterowi politycznemu czy społecznemu. M.J. Chodakiewicz, *Ciemnogród? O prawicy i lewicy*, Warszawa 1996, s. 39.

⁹⁹ H. Domański, *Spoleczeństwa europejskie...*, s. 190–191. Por. Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/20.06.2017>, s. 7–9.

zgodnie z założeniami koncepcji językowego obrazu świata postrzeganie rzeczywistości.

Sam wybór nazwy spośród listy możliwych alternatyw jest formą interpretacji. W przypadku języka polityki analiza doboru pojęć pozwala na stawianie hipotez dotyczących preferowanego światopoglądu. Badania empiryczne potwierdzające te przypuszczenia realizowała w Polsce Laura Polkowska. W tabeli 1 *Zestawienie rzeczowników określających mieszkańca/mieszkańców Polski* zawarto wyniki ankiet przeprowadzonych wśród osób deklarujących swoje poglądy jako lewicowe lub prawicowe. Badanie dotyczyło preferowanego terminu określającego mieszkańca (mieszkańców) Polski. Hierarchia pojęć została ustalona przez Polkowską na podstawie częstotliwości ich stosowania w obu grupach.

Tabela 1. Zestawienie rzeczowników określających mieszkańca/mieszkańców Polski

deklarujący poglądy prawicowe	deklarujący poglądy lewicowe
1. człowiek	1. człowiek
2. Polak	2. obywatel
3. naród	3. społeczeństwo
4. obywatel	4. Polak
5. społeczeństwo	5. naród

Źródło: opracowanie na podstawie: L. Polkowska, *Język prawicy*, Warszawa 2015, s. 251.

Zarówno w gronie osób deklarujących poglądy lewicowe, jak i prawicowe preferowano określenie *człowiek*. W dalszej kolejności występowały różnice – w przypadku poglądów prawicowych kolejne w hierarchii określenia to: *Polak*, *naród*, *obywatel* i *społeczeństwo*, a lewicowych – *obywatel*, *społeczeństwo*, *Polak* i *naród*. Kolejność wyboru nie była przypadkowa, ponieważ obie strony konfliktu światopoglądowego odmiennie postrzegają uczestnictwo we wspólnotie. Wyjaśnienie zestawienia jest możliwe na poziomie metawartości. Lewicowa wizja wspólnoty opisuje ją w kategoriach społeczeństwa złożonego z jednostek posiadających równe prawa i obowiązki i jednocześnie aktywnie działających na rzecz ogółu. Prawicowość identyfikuje tę samą wspólnotę z ukształtowanym historycznie narodem składającym się z osób mówiących tym samym językiem (językami), tworzących wspólnotę tradycji i wartości. Z tego powodu w języku wyborców lewicy pojęcia *obywatel* i *społeczeństwo* były

wyberane przed nazwami *Polak* i *naród*, a w przypadku prawicy dokładnie odwrotnie. Preferencje były funkcją odmiennej hierarchii wartości, odrębnego myślowego kształtowania pojęć i w konsekwencji – różnej interpretacji rzeczywistości¹⁰⁰.

Patrząc z perspektywy językowej, specyfiką *triady* jest wielokontekstowość. Jeśli przyjrzymy się wypowiedzi: „brytyjska Partia Konserwatywna jest prawicowa”, to można ją interpretować na wiele sposobów¹⁰¹, na przykład:

- wnioskujemy, że jest prawicowa, ponieważ zestawiliśmy jej program z paradygmatem (modelem wartości prawicy);
- stwierdzamy prawicowość postulatów poprzez odniesienie ich do pozycji lewicowej Partii Pracy;
- stwierdzamy, że jest prawicowa, mając na uwadze wypowiedzi jej liderów;
- wnioskujemy o prawicowości, biorąc pod uwagę nazwę stronnictwa;
- stwierdzamy, że jest prawicowa, na podstawie opinii wyborców lub ekspertów.

Przywołując sformułowane przez Bartosza Brożka założenia dotyczące interpretacji, trafność hipotez na temat intencji autora sentencji zależy od dwóch elementów – posiadanej przez nas wiedzy na temat przedmiotu wypowiedzi (zarówno potocznej, jak i naukowej) oraz od kontekstu, w którym sformułowanie zostało zastosowane. Problem z interpretacją pojawia się, gdy nie znamy kontekstu, w którym termin (w naszym przypadku *prawicowa*) został użyty, a także wówczas, gdy formułujący lub interpretujący wypowiedź mają różną wiedzę na temat jej przedmiotu.

Trzeba zauważyć, że problem odczytania intencji autora tkwi jednocześnie w logice. Sam sposób sformułowania zdania oceniającego charakter Partii Konserwatywnej utrudnia interpretację z powodu wysokiego stopnia abstrakcji. Nie jest możliwe zweryfikowanie prawdziwości lub

¹⁰⁰ Język wartościuje pojęcia – wniosek ten wynika z obserwacji stosowania danego terminu w różnych językach. Istnieją zwroty, które w języku polskim posiadają zabarwienie pejoratywne, a w innych państwach – niekoniecznie. Takim terminem jest *nacjonalizm*, który jako pojęcie stosowane w nauce państw anglojęzycznych nie posiada zabarwienia wartościującego. A. Walicki, *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, Kraków 2009, s. 399.

¹⁰¹ Wielość dopuszczalnych interpretacji Bartosz Brożek określił mianem *wiązki znaczeniowej pojęcia*. Ujmując rzecz bardziej precyzyjnie, wiązka jest liczbą możliwych parafraz danego określenia. Interpretacja polega na wyborze właściwej parafrazy (zawężeniu jego wiązki znaczeniowej), co zależy od kontekstu użycia terminu oraz od naszej wiedzy o przedmiocie wypowiedzi i generalnie o rzeczywistości. B. Brożek, *Granice...*, s. 182.

falszywości wypowiedzi na tym poziomie ogólności (co zostało wyjaśnione w podrozdziale *Podstawowe założenia*). Prawicowość Partii Konserwatywnej można rozważać na poziomie konkretnym – badając jej postawy wobec metawartości.

Jedną z cech języka jest jego zmienność w czasie. Ewolucja dotyczy semantyki wyrażen, a w interesującym nas kontekście – nazw wartości politycznych¹⁰². Na płaszczyźnie ontologicznej *lewicowość*, *centrowość* i *prawicowość* są określeniami systemów światopoglądowych i dlatego zmiany, które dotyczą rozumienia aksjomatów, posiadają zasadnicze znaczenie. Wpływ czasu jest widoczny w sposobie interpretacji wartości zaliczanych do rdzenia, a także wartości pochodnych¹⁰³. Można wskazać na przykłady takiej ewolucji.

Po pierwsze, zmiana interpretacji metawartości była widoczna w podejściu do wolności¹⁰⁴. O ile w przypadku lewicy z czasów rewolucji francuskiej wolność była utożsamiana z szeroko rozumianą emancypacją (dążeniem do likwidacji ustroju feudalnego, nabyciem praw politycznych czy też społecznym upodmiotowieniem kobiet), to współczesna interpretacja tej wartości przybiera przede wszystkim formę obrony swobód nabytych przed zagrożeniami różnego typu. Innymi słowy, współczesne rozumienie wolności jest zorientowane na przeciwdziałanie próbom jej naruszania. Należy zastrzec, że dotyczy to wolności w określonym zakresie przestrzennym – wyznaczanym granicami cywilizacji zachodniej.

Z upływem czasu zmieniała się również interpretacja równości. Egaliitaryzm przybierał formę równości w sensie moralnym (jako idei), formalnej

¹⁰² Por. M. Niebyski, *Korelacje pomiędzy ideologią „trzeciej drogi” a redefinicją konfliktu w polskim życiu politycznym*, „Refleksje” 2011, nr 3, s. 56.

¹⁰³ Można przytoczyć przykłady badań empirycznych w tym zakresie. W monografii pod redakcją Jerzego Bartmińskiego zawarto analizę semantyczną nazw wartości, akcentując zmiany, które zaszły w latach 1990–2000. Zob. *Język, wartości, polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006.

¹⁰⁴ Grażyna Ulicka i Konstanty Adam Wojtaszczyk, porównując dwie demokracje – antyczną i współczesną – stwierdzili, że w tej pierwszej (greckiej) obywatele dysponowali wolnością polityczną, która pozwalała na bezpośrednie decydowanie we własnych sprawach. Natomiast drugi typ został oparty na liberalnym rozumieniu wolności utożsamianym w pierwszej kolejności z szerokim zakresem swobód indywidualnych, określającym możliwość działania jednostki w sferze nieobjętej działaniem państwa, a w drugiej kolejności z systemem gwarancji prawnych umożliwiającym respektowanie tych swobód. G. Ulicka, K.A. Wojtaszczyk, *Idea demokracji – historia i współczesność* [w:] *Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2002, s. 186.

równości wobec prawa, równości szans i równości społecznej (socjalnej)¹⁰⁵. Współczesna równość oprócz tradycyjnych znaczeń posiada nowe punkty odniesienia. Jednym z nich jest zjawisko określane pojęciem *digital divide* (cyfrowa przepaść lub cyfrowy podział, alternatywnie *e-exclusion*), co można tłumaczyć jako elektroniczne wykluczenie. *E-exclusion* rozszerzyło rozumienie równości, ponieważ osoby, które z uwagi na różne przynajomości (wiek, umiejętności czy miejsce zamieszkania) nie mają równego dostępu do informacji, zostają w pewien sposób częściowo wykluczone z życia społecznego. Dotyczy to w szczególności społeczeństw w państwach wysoko rozwiniętych, których gospodarki są oparte na wiedzy.

Po drugie, zmianom podlega sposób rozumienia wartości pochodnych, tak jak w przypadku terminu *patriotyzm*. Jeśli myślimy o patriotyzmie w przypadku Polski, to w okresie pozbawienia państwowości kontekstem tej wartości były wszelkie próby jej odzyskania, a po 1918 roku – działania na rzecz wzmocnienia państwa i utrzymania suwerenności. W XXI wieku, kiedy zagrożenie utratą niezależności stało się nieporównywalnie mniejsze, wartość ta jest nadal obecna w sferze publicznej, ale posiada inne punkty odniesienia. Współcześnie mówi się o patriotyzmie gospodarczym: wspieraniu rodzimych marek, przedsiębiorstw czy konieczności płacenia podatków w państwie obywatelstwa.

W przypadku społeczeństwa polskiego zmiany dotyczące interpretacji wartości były badane empirycznie przez zespół Jerzego Bartmińskiego. Analizie poddano społeczne rozumienie nazw wartości w roku 1990, a następnie po dziesięciu latach powtórzono to badanie. Uchwycone różnice pozwoliły na postawienie wniosku, że na społeczną interpretację wartości wpływają nabywana wiedza i doświadczenie. Na przykład termin *samorządność* w roku 1990, kiedy w świadomości społecznej dominował model państwa scentralizowanego, rozumiany był stereotypowo, ponieważ idea samorządności nie była szerzej znana. Po dziesięciu latach wskaźnik stereotypowości¹⁰⁶ zmniejszył się w sposób zdecydowany, co wynikało z doświadczeń samorządności, zwiększenia społecznej wiedzy i praktyki w tym zakresie¹⁰⁷.

Podsumowując, trzeba dostrzec pewną prawidłowość – w przypadku metawartości i tworzonych na ich podstawie wartości pochodnych ewolu-

¹⁰⁵ W. Szostak, *Zarys teorii polityki*, Kielce 1999, s. 242.

¹⁰⁶ Wskaźnik ten pokazuje, jaki jest procentowy udział dwóch najczęściej wymienianych cech deskryptorowych wśród wszystkich wskazań. *Język, wartości, polityka. Zmiany w rozumieniu nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006, s. 26.

¹⁰⁷ Tamże.

cja nie dotyczy istoty, tylko kontekstu, do którego są odnoszone. Dla wolności kontekstem był absolutyzm, relacje społeczne, przemiany gospodarcze, a w XXI wieku – formalnie zagwarantowane swobody (prawa człowieka, prawa obywatelskie). Punktem odniesienia dla rozumienia równości były zawsze różnego rodzaju ograniczenia, w których funkcjonowały jednostki i grupy. W przypadku znaczenia wartości *patriotyzm* kontekstem był brak państwowości, następnie suwerenności, a współcześnie są nim procesy globalizacji. Zmieniająca się rzeczywistość powoduje konieczność ciągłej reinterpretacji aksjomatów – odnoszenia istoty metawartości do nowych warunków. W tym sensie lewicowość, centrowość i prawicowość jako systemy wartości są zmienne w czasie.

3.3. UWARUNKOWANIA PRZESTRZENNE

W podrozdziale zostaną przedstawione trzy grupy uwarunkowań lewicowości, centrowości i prawicowości: 1) o charakterze systemowym; 2) cywilizacyjno-kulturowym oraz 3) geograficznym.

1. Jeśli wśród reżimów politycznych wyróżnimy klasyczne typy – demokrację, autorytaryzm i totalitaryzm – to trzy analizowane pojęcia mogą być stosowane wyłącznie w odniesieniu do demokracji¹⁰⁸. Założenie to można uzasadnić na dwa sposoby. Po pierwsze, warunkiem wstępnym myślenia o polityce w kategoriach lewicy, centrum i prawicy jest spełnienie proceduralnych kryteriów demokratyczności systemu politycznego. Wynika to z istoty lewicowości, centrowości i prawicowości, które są określeniami konkurencyjnych systemów wartości politycznych, a ich nośnikami – rywalizujące ze sobą podmioty polityczne. Analizując politykę w świetle aksjomatów lewicy, centrum i prawicy, zakładamy obecność szeregu elementów zagwarantowanych systemowo: mechanizmu konkurencji politycznej, pluralizmu wartości, prawa do konfrontacji w formie debaty oraz możliwości krytykowania władzy. Z tego powodu nie jest możliwe odnoszenie *triady* do reżimów autorytarnych, w których władza nie uznaje po stronie opozycji innej postawy niż bierność. Z tej samej przyczyny bezzasadne jest przedstawianie monopartii w totalitary-

¹⁰⁸ Tadeusz Szawiel uznał, że posługiwanie się terminami *lewica* i *prawica* w państwach, w których nie istnieją partie polityczne, wolna opinia publiczna, wolność słowa i zrzeszania się, jest bezzasadne. T. Szawiel, *Sens autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych w Polsce w świetle badania IS UW 2012* [w:] *Metoda i znaczenie. Problematyka rozumienia w badaniach sondażowych*, red. M. Grabowska, Warszawa 2012, s. 186. Por. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 23.

zmie w kategoriach prawicy, centrum lub lewicy, ponieważ w systemie tego typu nie istnieje pluralizm polityczny inny niż fikcyjny¹⁰⁹.

Po drugie, demokracja jest jedynym reżimem, w którym *triada* pełni rzeczywiste zadania systemowe. W rozdziale *Założenia epistemologiczne* przedstawiono siedem funkcji lewicowości, centrowości i prawicowości w polityce, które na poziomie wyborcy są etykietami systemów wartości, schematami redukcyjnymi oraz pełnią zadania afiliacyjne, a na poziomie podmiotów politycznych realizują funkcję teleologiczną, integracyjną, alternacji władzy oraz autoidentyfikacji. W systemach, które nie dopuszczają wolnych wyborów i cyklicznej alternacji władzy, kategorie *lewica*, *centrum* i *prawica* nie mogą pełnić żadnych z wymienionych zadań. Z tego powodu opisywanie reżimów totalitarnych i autorytarnych poprzez wskazywanie na ideowe podobieństwa (cechy „typowe” dla lewicy, centrum czy prawicy) jest wysoce dyskusyjne. Ta sama uwaga odnosi się do pseudodemokracji jako reżimu, w którym pomimo demokratycznej nadbudowy w postaci instytucji politycznych nie istnieje pluralizm w polityce. W takim systemie, pomimo że w wyborach uczestniczą różne podmioty polityczne, to są one kontrolowane przez rządzących, a społeczeństwo nie posiada możliwości wyboru między alternatywnymi programami (systemami wartości politycznych). Tym samym wybory służą jedynie potwierdzeniu pozycji elity rządzącej w państwie, a „demokratyczne” instytucje mają charakter fasadowy¹¹⁰.

Empirycznym przykładem istnienia ograniczeń systemowych był czas II Rzeczypospolitej. W fazie systemu demokratycznego etykiety lewicy, centrum i prawicy były powszechnie stosowane w dyskursie publicznym – wniosek taki można sformułować na podstawie kwerendy prasy międzywojennej¹¹¹, jak również opracowań naukowych dotyczą-

¹⁰⁹ Krzysztof Łabędź podał przykład dotyczący opisywania podziemia opozycyjnego w okresie PRL przy użyciu terminów *lewica*, *centrum* i *prawica*. Z uwagi na kontrowersyjność tych pojęć w ówczesnym kontekście systemowym działacze preferowali określanie różnic poprzez odniesienia *stricte* ideologiczne, takie jak konserwatyzm, liberalizm lub nurt niepodległościowy. K. Łabędź, *Lewica w opozycji wobec władzy PZPR w latach osiemdziesiątych* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 282.

¹¹⁰ M. Burton, R. Gunther, J. Higley, *Elity a rozwój demokracji* [w:] *Elity, demokracja, wybory*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993, s. 27–31. Na temat fasadowej demokracji zob. M. Gulczyński, *Współczesne systemy polityczne. Przewodnik do studiowania przedmiotu*, Zielona Góra 2002, s. 49–53.

¹¹¹ Zob. [b.a.], *Przesilenie rządowe*, „Kurjer Warszawski” 1926, nr 124, s. 1–2; [b.a.], „Szerzenie rozstroju w armji” *idzie z senatu z powrotem do komisji. Prawica cofa własną interpelację*, „Głos Polski” 1926, nr 119, s. 8.

cych tego okresu¹¹². W fazie autorytarnej, zapoczątkowanej przez zamach majowy, podział na lewicę, centrum i prawicę szybko stracił na znaczeniu, co było rezultatem powstania odrębnego sanacyjnego obozu politycznego, aresztowania przywódców Centrolewu i wyborów brzeskich.

2. Druga kategoria uwarunkowań przestrzennych posiada charakter cywilizacyjno-kulturowy. W ramach tego trzeba wyróżnić dwa wykluczające się podejścia – uniwersalistyczne i relatywistyczne¹¹³. Uniwersaliści zakładają, że istnieje sfera wartości wspólnych, możliwych do zaakceptowania we wszystkich kręgach cywilizacyjnych. W wariacie minimalistycznym do tego uniwersalnego aksjologicznego mianownika należą podstawowe prawa człowieka – wskazuje się na możliwość ich akceptacji niezależnie od kontekstu kulturowego¹¹⁴. W wariacie rozszerzonym przyjmuje się, że sfera wartości wspólnych wykracza poza elementarne swobody i wolności i obejmuje również inne kategorie aksjomatów. Przykładem takiej wartości jest demokracja. Uniwersaliści argumentują, że transformacja systemu na demokratyczny powoduje pozytywne konsekwencje dla praw i wolności obywatelskich, dlatego ten system powinien być stosowany powszechnie.

W duchu uniwersalistycznym prowadzono sondaże w ramach Światowych Badań nad Wartościami (*World Values Survey*). Badania te, organizowane cyklicznie przez zespół skupiony wokół Ronalda Ingleharta, stały się podstawą dla ujęć holistycznych o zasięgu globalnym. W sondażu *World Values Survey* przeprowadzonym w latach 1999–2001 ankietowanych pytano o stosunek do różnych kwestii – między innymi religii, równości, cudzoziemców, a jedno z pytań dotyczyło samookreślenia respondenta na osi lewica–centrum–prawica. Bazując na wynikach tego sondażu Alain Noël i Jean-Philippe Thérien sformułowali tezę o globalności tego podziału, podając argumenty na rzecz jego funkcjonalności w poszczególnych kręgach cywilizacyjnych¹¹⁵. Rezultaty tych badań zostały przedstawione na wykresie *Autoidentyfikacje lewica-centrum-prawica w skali światowej*. Pozioma oś wykresu wskazywała na identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą. Ankietowani byli proszeni o samookreślenie poprzez wskazanie od-

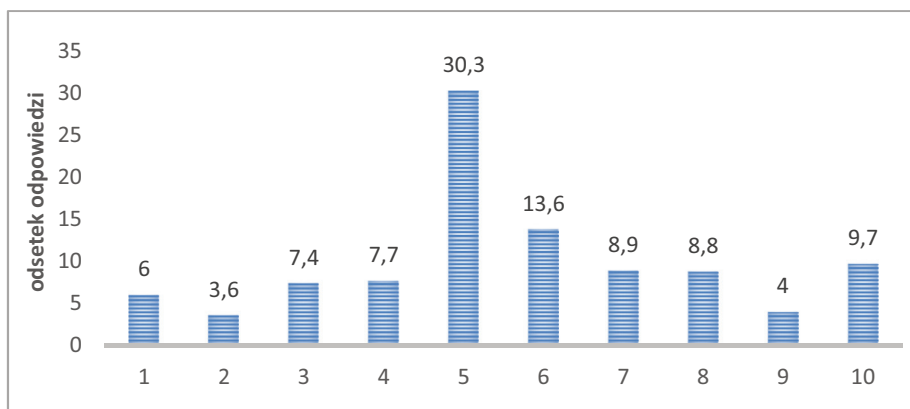
¹¹² *Programy partii i stronnictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, wybór i oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1993, s. 15.

¹¹³ M. Trzebuniak, *Prawa człowieka i wartości azjatyckie*, „Znak” 2008, nr 643, <http://www.miesiecznik.znak.com.pl/> (18.01.2016).

¹¹⁴ Tamże.

¹¹⁵ A. Noël, J.P. Thérien, *Left and Right in Global Politics*, New York 2008, s. 251.

powiedniej wartości (punkty 1–4 odpowiadały identyfikacji z lewicą, 5 – z centrum, 6–10 – z prawicą). Uzyskane dane zostały przez autorów zinterpretowane w sposób następujący: 24,7% respondentów wskazało na identyfikację z lewicą, 30,3% – z centrum, a 45,0% – z prawicą¹¹⁶. W ujęciu globalnym zaledwie 22,4% respondentów nie zaznaczyło własnej pozycji na skali. Noël i Thérien stwierdzili na tej podstawie, że podział ma charakter globalny, ponieważ większość respondentów biorących udział w sondażu posiadała sprecyzowane autoidentyfikacje.

Wykres 1. Autoidentyfikacje lewica–centrum–prawica w skali światowej

Źródło: A. Noël, J.P. Thérien, *Left and Right in Global Politics*, New York 2008, s. 34.

Drugie podejście (relatywistyczne) zostało oparte na założeniu, że zbiór akceptowanych wartości politycznych jest specyficzny dla danego kręgu kulturowego. Podstawą tego ujęcia jest determinizm zawarty w stwierdzeniu, że niezależnie od subiektywnej percepcji człowiek, rodząc się, zostaje „wrzucony w określony system kulturowy”¹¹⁷. Ten system determinuje jego subiektywność. Taką perspektywę przyjął Andrzej L. Zachariasz, pisząc, że „uznając obiektywność kultury chrześcijańskiej czy też islamu bądź hinduizmu, możemy mówić o obiektywnym istnieniu właściwych im form wartości chrześcijaństwa, islamu, hinduizmu. Tym samym wartości chrześcijańskie determinują treści religii chrześcijańskiej,

¹¹⁶ Środkową wartością skali 1–10 jest 5,5, jednak autorzy opracowania przyjęli, że respondenci, którzy zaznaczali wartość 5, lokowali siebie w centrum.

¹¹⁷ A.L. Zachariasz, *Wartości: geneza pojęcia, ich status i funkcje*, „Folia Philosophica” 1995, t. 13, s. 116.

islamskie – treści specyficzne dla islamu”¹¹⁸. Można stąd wnioskować, że wartości są absolutne w danym systemie kulturowym, ale pomiędzy systemami są względne. Konsekwencją tego jest uznanie lewicowości, centrowości i prawicowości za zbiory wartości politycznych ograniczonych przestrzennie do cywilizacji zachodniej.

Uniwersaliści kontrargumentują, że w poszczególnych kręgach cywilizacyjnych podziały polityczne są skonstruowane wokół wartości i przeciwwartości podobnych do tych tworzących systemy światopoglądowe w cywilizacji zachodniej. W samym islamie istnieją podziały pomiędzy „liberałami” i „konserwatystami”, podobnie jak pomiędzy zwolennikami zmian i utrzymania *status quo* w innych kręgach kulturowych. W niektórych państwach cywilizacji islamskiej (wedle terminologii Samuela P. Huntingtona), na przykład w Turcji i Tunezji, istnieje spór pomiędzy zwolennikami państwa świeckiego i państwa opartego na religii. Podziały te stanowią element polityki i pełnią w niej różne funkcje.

Odpowiedź relatywistów jest jednoznaczna – pojęcia *lewica*, *centrum* i *prawica* można odnosić wyłącznie do państw posiadających wspólną podstawę filozoficzną i antropologiczną, w których rozumienie aksjomatów, takich jak rodzina, własność, wolność, naród, władza, społeczeństwo, państwo i prawo, jest zbliżone¹¹⁹. Jeśli uwzględnimy to założenie, to zakres przestrzenny stosowania *triady* zostanie zawężony do cywilizacji łacińskiej w rozumieniu Feliksa Konecznego¹²⁰ lub zachodniej według Samuela P. Huntingtona¹²¹. W innych kręgach cywilizacyjnych aksjomaty posiadają albo te same nazwy, ale odmienne znaczenie, albo nie występują, a przyczyną są odmienności kulturowe¹²².

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ Według Jacka Bartyzela podział na lewicę i prawicę jest właściwy dla cywilizacji Zachodu. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 18. Por. D. Waldziński, B. Wilga, *Prawicowe i lewicowe koncepcje gospodarcze. Doświadczenia historyczne oraz dylematy współczesności* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chełminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013, s. 62; J. Wilk, B. Walczak, *Elementy aksjologii Unii Europejskiej*, Kraków 2009, s. 14–21.

¹²⁰ W. Kłag, *Cywilizacja łacińska w myśli Feliksa Konecznego (wybrane zagadnienia)*, „Racjonalia” 2014, nr 4, s. 66–91.

¹²¹ Różnice między cywilizacją łacińską i zachodnią są dość istotne – Koneczny definiował tę pierwszą szerzej. Por. S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2007.

¹²² Michael Tomasello napisał o „zapadce kulturowej” jako genetycznie zakorzenionym mechanizmie, który pozwala na akumulację pewnych informacji i przekazywanie ich z pokolenia na pokolenie. Cyt. za: B. Brożek, *Granice...*, s. 153.

Ujęcie relatywistyczne wydaje się bliższe prawdy z kilku powodów. Po pierwsze, kręgi kulturowe posiadają wyraźną odrębność w sferze wartości. W ramach przykładu można wskazać na aksjologiczną autonomię kultury azjatyckiej, która została ukształtowana przez buddyzm, taoizm i konfucjanizm¹²³. O ile w cywilizacji zachodniej możliwość krytyki władzy jest traktowana jako integralny element demokracji, to w Azji konfucjanizm z wyjątkowym przywiązaniem do roli autorytetu spowodował, że publiczne krytykowanie przywódców jest uznawane za niewłaściwe.

W tym obszarze kulturowym występuje też konflikt między systemem ochrony praw człowieka rozumianym w sposób personalistyczny i liberalny (przynajmniej określone prawa indywidualne jednostce) a tradycją azjatycką, która przedkłada dobro wspólnoty ponad dobro jednostki. Przywódcy polityczni w państwach tego kręgu kulturowego przeciwstawiają azjatyckie rozumienie relacji między wspólnotą i jednostką zachodniemu indywidualizmowi oraz temu, co ze sobą niesie kultura zachodnia¹²⁴. Wynika stąd, że wartości zachodnie i azjatyckie nie są tożsame, a nawet można dostrzec między nimi konflikt¹²⁵.

Po drugie, społeczeństwa, które w okresie „arabskiej wiosny ludów” odrzuciły dyktatury, jednocześnie negatywnie oceniły zachodnie wartości¹²⁶. Wynikało to z różnych przyczyn: religijnych, odmiennego postrzegania relacji pomiędzy jednostką i wspólnotą, specyfiki systemu prawnego, a także różnic dotyczących sfery publicznej i prywatnej. Co więcej, w państwach arabskich regułą jest niewystępowanie demokracji liberalnej

¹²³ M. Trzebuniak, *Prawa człowieka...* Anna Iwona Wójcik zwróciła uwagę, że w konfucjanizmie nie mówi się o wolności osoby w sferze społecznej – nie stanowi ona w tym przypadku samoistnej wartości. Człowiek jest elementem hierarchii i w ramach tego można mówić o pewnej autonomii. W konfucjanizmie nie mówi się też o równości człowieka. O ile w zachodnim liberalizmie mocno akcentowane są indywidualne prawa i wolności jednostki, to w konfucjanizmie istotne są odpowiedzialność i poczucie obowiązku. W miarę tego, jak człowiek dorasta, posiada coraz większy wpływ i ponosi większą odpowiedzialność. A.I. Wójcik, *Wolność i władza*, Kraków 2002, s. 83–89.

¹²⁴ M. Trzebuniak, *Prawa człowieka...*

¹²⁵ Waldemar Wojtasik napisał, że „można się pokusić o próbę rozszerzenia trzech kategorii na inne miejsca, jednak szczególnie aksjologiczny i doktrynalny kontekst funkcjonowania reżimów demokratycznych sprawia, że w systemach, które odwołują się np. do konfucjanizmu czy islamu, byłoby to niezwykle trudne i w większości przypadków bezzasadne”. W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce...*, s. 34.

¹²⁶ M. Muszkiewicz, „Arabska wiosna” – fala demokracji w warunkach islamu. *Spojrzenie z polskiej perspektywy*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2014, nr 1, s. 159.

i związanych z nią instytucji partyjnych¹²⁷. Z tego względu trudno jest analizować obecne w tych systemach podmioty w kategoriach lewicy, centrum i prawicy. Prawdopodobnie z tych powodów ankietowani z państw muzułmańskich proszeni w ramach *World Values Survey* o samookreślenie na osi lewica–centrum–prawica częściej zaznaczali odpowiedź „nie wiem”¹²⁸. Peter Mair, analizując dane WVS z lat 1999–2002, wskazywał, że wyjątkowo słabe identyfikacje z podziałem występowały między innymi w Algierii, gdzie 46% wyborców określiło się na skali lewica–centrum–prawica, w Jordanii (36%), Maroku (27%) i Pakistanie (12%)¹²⁹.

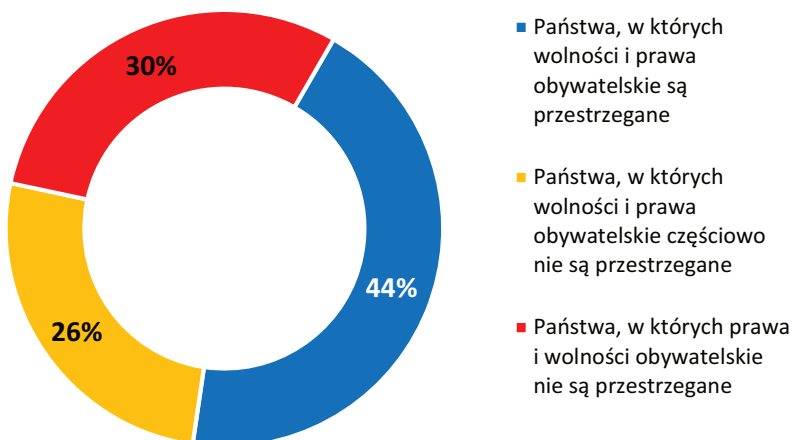
Problemem aksjologicznego uniwersalizmu są inne dane statystyczne z których wynika, że wartości traktowane jako podstawowe w zachodnim kręgu kulturowym nie posiadają charakteru powszechnego. Jeśli wziąć pod uwagę wolność jako wartość transcendentálną w uniwersalnym systemie ochrony praw człowieka, a także w lewicowym, centrowym i prawicowym systemie wartości, to wyniki analiz przeprowadzanych przez *Freedom House* na temat jej przestrzegania w poszczególnych krajach świata są znamienne. Na podstawie danych pochodzących ze 195 państw stwierdzono, że w 44% z nich w pełni przestrzegano wolności i praw obywatelskich, w 26% były one respektowane częściowo, a w 30% nie były przestrzegane (zob. schemat 3 *Przestrzeganie wolności i praw obywatelskich na świecie w 2015 roku*)¹³⁰. Wynika stąd, że kraje w pełni gwarantujące wolność stanowiły mniejszość w społeczności międzynarodowej.

¹²⁷ Hayssam Obeidat zauważył, że próby „zaszczepiania” demokracji w państwach arabskich są z reguły nieudane. Autor wyróżnił wśród nich trzy typy tych państw z uwagi na stosunek do partii politycznych: 1) kraje nieuznające demokracji i partii politycznych; 2) reglamentujące ich funkcjonowanie oraz 3) te, które zalegalizowały działalność stronnictw. Ta ostatnia grupa jest najmniej liczna. H. Obeidat, *Partie polityczne w świecie arabskim* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chełmiński, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013, s. 331–344.

¹²⁸ A. Noël, J.P. Thérien, *Left and Right...*, s. 39. Autorzy tłumaczyli ten fakt nie wpływem kultury i religii, lecz brakiem demokracji.

¹²⁹ P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 263.

¹³⁰ Zgodnie z przyjętą metodologią oceniane państwo może otrzymać od 0 do 4 punktów za każdy z dziesięciu wskaźników dotyczących praw politycznych oraz piętnastu wskaźników wolności obywatelskich. Pytania dotyczące praw zostały pogrupowane w trzy podkategorie: proces wyborczy (trzy pytania), pluralizm polityczny i uczestnictwo (cztery pytania) oraz funkcjonowanie instytucji państwa (trzy pytania). Zagadnienia dotyczące wolności obywatelskich objęły cztery podkategorie: wolność myśli i przekonań (cztery pytania), prawa federacyjne i organizacyjne (trzy pytania), państwo prawa (cztery pytania) oraz osobista autonomia i prawa indywidualne (cztery pytania). *Freedom in the World 2015*, <https://freedomhouse.org/> (18.04.2016).

Schemat 3. Przestrzeganie wolności i praw obywatelskich na świecie w 2015 roku

Źródło: opracowanie na podstawie danych *Freedom House* za 2015 rok dla 195 państw. *Freedom in the World 2015*, <https://freedomhouse.org/> (18.04.2016).

Analizy dotyczące przestrzegania wolności i praw obywatelskich korespondują z indeksem demokratyzacji opracowywanym przez *The Economist Intelligence Unit* dla 167 państw świata¹³¹. Indeks został oparty na podziale państw na cztery grupy: demokracje pełne, demokracje wadliwe, reżimy hybrydowe¹³² oraz reżimy autorytarne. Według raportu z 2015 roku na świecie funkcjonowało 12% demokracji pełnych, 35,3% demokracji wadliwych, 22,2% reżimów hybrydowych oraz 30,5% reżimów autorytarnych. Z obliczeń wynika, że reżimy autorytarne i hybrydowe dominowały nad demokracjami pełnymi i wadliwymi (52,7% do 47,3%)¹³³. Na tej podstawie można sformułować wniosek, że demokracja (podobnie jak wolności i prawa obywatelskie) należy do wartości uznawanych przez mniejszą część uczestników stosunków międzynarodowych¹³⁴.

¹³¹ *The Economist Intelligence Unit* jest organizacją ekspercką związaną z magazynem „The Economist”. Raporty dotyczące indeksu demokratyzacji publikuje od 2006 roku. Strona internetowa *The Economist Intelligence Unit*, <http://www.eiu.com/> (16.02.2017).

¹³² Posiadające jednocześnie cechy systemu autorytarnego i demokracji wadliwej.

¹³³ *Democracy Index 2015. Democracy in an Age of Anxiety*, <https://www.eiu.com/> (20.02.2017).

¹³⁴ Demokracja liberalna nie jest uniwersalną ideą wyprowadzoną z powszechnej teorii racjonalności, tylko zjawiskiem historycznym zakorzenionym w zachodniej kulturze i tradycji. J. Miklaszewska, *Sprawiedliwość liberalna*, Kraków 2015, s. 210.

Podsumowując, w sporze wokół problemu postrzegania *triady* albo jako podziału politycznego o charakterze globalnym, albo specyficznego dla cywilizacji zachodniej realne jest stanowisko drugie z powodu:

- trudności w ocenie sposobu rozumienia podziału lewica–centrum–prawica w innych kręgach kulturowych (związanych z ustaleniem zbioru wartości, ale także – sposobu rozumienia tych wartości); problem polega na tym, że gdy ankietowani zaznaczają własną pozycję na osi autoidentyfikacji, tak naprawdę nie wiemy, co to oznacza;
- znacznego odsetka ankietowanych z państw muzułmańskich, którzy w ramach WVS nie potrafili dokonać samookreślenia na skali lewica–centrum–prawica;
- globalnego deficytu wolności i demokracji jako warunków *sine qua non* dla lewicy, centrum i prawicy.

3. Trzeci kontekst, w którym można rozpatrywać przestrzenne uwarunkowania lewicowości, centrowości i prawicowości, dotyczy odmiennych interpretacji tych samych aksjomatów w poszczególnych państwach cywilizacji zachodniej. Powodem różnic jest to, że na rodzime znaczenie wartości miała wpływ nie tylko rewolucja we Francji, ale także: wydarzenia historyczne w poszczególnych krajach, lokalne podziały społeczne, uwarunkowania językowe (językowy obraz świata) oraz procesy gospodarcze, kulturowe i narodowościowe. Przykładem różnic w interpretacji jest rozumienie tradycji oraz konserwatyzmu, które w państwach anglosaskich różni się od tego w Europie kontynentalnej w sposób zasadniczy¹³⁵.

W Wielkiej Brytanii i Stanach Zjednoczonych Ameryki konserwatyzm jest utożsamiany z utrzymywaniem *status quo*, ogólną niechęcią do zmian i nie posiada charakteru kontrewolucyjnego. Konserwatyzm anglosaski ma więcej cech typowych dla myśli Edmunda Burke’a i jego istotą jest obrona rzeczywistości zastanej niezależnie od tego, w jaki sposób została ukształtowana¹³⁶.

Przeciwieństwem rozumienia anglosaskiego jest konserwatyzm, który „odróżnia rzeczywistość prawdziwą, wieczną i niezmienną, która jest po-

¹³⁵ A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 347.

¹³⁶ Zdaniem Adama Wielomskiego konserwatyzm w Stanach Zjednoczonych Ameryki nie ma tradycji, ponieważ jest nią liberalizm. Państwo zostało stworzone na bazie buntu wobec monarchii brytyjskiej, a w konstytucji amerykańskiej można dostrzec wpływ filozofii Locke’a, Monteskiusza i Hume’a. Tamże, s. 348. Krzysztof Pieliński napisał o teoretykach konserwatyzmu angielskiego, że to, co dla jednego pokolenia było źródłem kryzysu, następnie uznawało za podstawę tradycji. K. Pieliński, *W obliczu kryzysu. Konserwatyzm angielski od Burke’a do Lecky’ego*, Warszawa 2011, s. 252.

chodną Boskiej wizji stworzenia, od rzeczywistości empirycznej świata porewolucyjnego”¹³⁷. Ten rodzaj konserwatyzmu, który jest charakterystyczny dla Europy kontynentalnej, broni tradycji ukształtowanej w sposób naturalny i dopuszcza kontrrewolucję w celu restytucji ładu, który został zburzony.

Różnice w zakresie rozumienia wartości w kontynentalnej części Europy i w państwach anglosaskich¹³⁸ przekładają się na rozumienie terminu *prawica* przez wyborców. Na odrębność Stanów Zjednoczonych Ameryki i Wielkiej Brytanii w tym zakresie zwrócił uwagę Hans-Dieter Klingemann, badając społeczne rozumienie prawicy i lewicy w pięciu państwach. Na podstawie uzyskanych wyników doszedł do wniosku, że obywatele Niemiec, Holandii i Austrii wykazywali się większym zrozumieniem ideologicznego podziału na lewicę i prawicę niż obywatele Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii¹³⁹.

Badania empiryczne wskazują na występowanie odmienności interpretacyjnych nie tylko między krajami, ale też w obrębie tego samego państwa i społeczeństwa. Tomasz Godlewski, analizując społeczne rozumienie lewicy i prawicy w Polsce, doszedł do wniosku, że jednym z elementów warunkujących interpretację było miejsce zamieszkania. Mieszkańcy wschodniej części kraju trafniej definiowali lewicę w sensie aksjologicznym, a mieszkający w części zachodniej – w wymiarze gospodarczym. W przypadku prawicy najcelniej ujmowali ją mieszkańcy części zachodniej, a najgorzej – centralnej¹⁴⁰.

¹³⁷ A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 347; Z. Stawrowski, *Konserwatyzm a religia chrześcijańska* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004, s. 36. Zob. także: A. Wielomski, *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007, s. 12–18.

¹³⁸ Różnice są wyraźne, chociaż można wskazać na kontynentalnych teoretyków konserwatyzmu, którzy odwoływali się do Burke’a. J. Bartyzel, *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2002, s. 30.

¹³⁹ H.-D. Klingemann, *Measuring Ideological Conceptualizations* [w:] *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, red. S.H. Barnes, M. Kasse i in., Beverly Hills 1979, s. 255–278; tegoż, *The Background of Ideological Conceptualizations* [w:] *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, red. S.H. Barnes, M. Kasse i in., Beverly Hills 1979, s. 279–304; J.H. Kuklinski, B. Peyton, *Systemy przekonań a procesy podejmowania decyzji politycznych* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 99–100. Steffan Kumlin uznał, że znaczenie lewicy zmienia się wraz z czasem i szerokością geograficzną. S. Kumlin, *Państwo opiekuńcze: wartości, preferencje strategii decyzyjnych i ocena działania* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 434.

¹⁴⁰ T. Godlewski, *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2008, s. 167.

Wyniki badań, które zostały przedstawione w tej części opracowania, prowadzą do spostrzeżenia, że rozumienie *triady* jest relatywne w zakresie przestrzennym. Z tego powodu wykorzystanie terminów *lewica*, *centrum* i *prawica* w nauce o polityce zależy od skonstruowania modelu, którego podstawą będą wartości lewicy, centrum i prawicy ujęte w sposób absolutny, charakterystyczny dla cywilizacji zachodniej. Taki paradygmat umożliwi analizę kontekstu, do którego należą czas, przestrzeń oraz język.

4. PODSUMOWANIE

Treść rozdziału pozwala na sformułowanie następujących konkluzji:

1. We współczesnym dyskursie występują dwa konteksty myślenia o *triadzie* – przedmiotowy i podmiotowy. Kontekst przedmiotowy polega na traktowaniu lewicowości, centrowości i prawicowości jako systemów wartości politycznych i można go rozwinąć na trzy sposoby. W pierwszym znaczeniu są to systemy światopoglądowe, które posiadają wewnętrzną hierarchię wartości determinującą postrzeganie rzeczywistości politycznej. W drugim rozumieniu są postawami wobec wartości politycznych deklarowanych i realizowanych w sferze publicznej przez podmioty polityczne. W trzecim wariancie są właściwościami myśli politycznej podmiotów obecnych w polityce.
2. W rozumieniu podmiotowym *triada* ma odniesienie abstrakcyjne, gdy dotyczy ogólnie rozumianej lewicy, centrum i prawicy, lub konkretne, gdy jest stosowana jako określenie danego podmiotu politycznego. Podejście podmiotowe jest współcześnie z różnych powodów nadużywane, ponieważ lewica, centrum i prawica jako nazwy obozów mają charakter historyczny. Od czasu rewolucji francuskiej nastąpiły zmiany, które powodują nieadekwatność tej interpretacji. Z tego też powodu powinno się ją ograniczać tak w dyskursie politycznym, jak i politologii do ujęć abstrakcyjnych.
3. Analizowane systemy wartości politycznych składają się z dwóch poziomów – na wyższym znajdują się wartości metapolityczne tworzące rdzeń światopoglądowy. Jest to zbiór zamknięty, którego elementy są nieredukowalne z uwagi na wysoki poziom abstrakcji. Na niższym poziomie odnajdziemy wartości pochodne, będące funkcją wartości rdzenia. Metawartości determinują wartości pochodne – kształtowały

- je w przeszłości i czynią to obecnie. Wartości pochodne są redukwalne – można je analizować z perspektywy metawartości.
4. W zakres rdzenia światopoglądowego lewicy i prawicy wchodzi siedem par metawartości, przy czym dychotomie są oparte na relacjach antyetycznych. Są to: *równość–nierówność*, *społeczeństwo–wspólnota*, *wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty*, *samowładność–władza*, *pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości*, *racjonalizm–religia* oraz *progresywnizm–tradycja*.
 5. Wartości mogą mieć formę konfliktową albo bezkonfliktową. Na podstawie rozróżnienia pierwsze określimy mianem politycznych, a drugie – niepolitycznych. Wartości polityczne (konfliktowe) są cechą światopoglądu lewicowego i prawicowego, a niepolityczne (bezkonfliktowe) – centrowego.
 6. Centrum jest ukierunkowane na znoszenie konfliktu między lewicą i prawicą. Jego specyfiką jest szukanie kompromisu między przeciwstawnymi parami metawartości lewicy i prawicy. Z tego powodu aksjomaty centrowe mają zawsze charakter pochodny.
 7. Lewicowości, centrowości i prawicowości nie można zredukować do jednego ani kilku wymiarów rywalizacji. Ich cechą jest rozszerzająca się wielowymiarowość. Poziomy analizowania *triady* ulegają rozszerzeniu wraz z wpływem czasu i rozwojem społecznym, gospodarczym i technologicznym.
 8. Wrażenie zacierania się podziału wynika z powstawania nowych wartości pochodnych i nowych wymiarów rywalizacji, ale także z istnienia centrum oraz podmiotów populistycznych.
 9. Trzy systemy wartości politycznych w ujęciu genetycznym nie są efektem rewolucji francuskiej, ponieważ kształtowały się od początków cywilizacji zachodniej. Ich genezy można upatrywać z jednej strony w przełomowych wydarzeniach, z drugiej – w myśli filozoficznej, a zatem mamy do czynienia z nieciągłą i skokową ewolucją. Jednocześnie *triada* rozumiana podmiotowo (jako lewica, centrum i prawica) posiada archetypy sprzed okresu rewolucji.
 10. Interpretacja trzech kategorii ulegała zmianom w czasie, a czynniki, które to powodowały, miały charakter egzogeny. Procesy demokratyzacji, industrializacji i globalizacji stworzyły warunki, w których lewica, centrum i prawica „musiały się na nowo odnaleźć”. Pomimo zmian wywoływanych przez czynniki zewnętrzne rdzeń wartości podlegał kontynuacji.

11. Systemy są spójne pod względem logicznym, co przejawia się w hierarchicznej konstrukcji (podziale na wartości rdzenia i pochodne) oraz aksjologicznej koherencji. Zajmowane przez jednostki postawy wobec wartości są konsekwencją akceptowania określonego światopoglądu. Odmienność interpretacji tych samych zdarzeń i procesów przez zwolenników lewicy, centrum i prawicy jest w dużym stopniu funkcją ich „filtrowania” przez rdzeń wartości.
12. Rzeczywistość polityczna jest zwykle postrzegana w sposób dychoomiczny (przez diady), co jest przykładem myślenia opartego na logice dwuwartościowej. Dlatego w przypadku analizowania *triady* wydaje się, że wyróżnianie centrum jest „nielogiczne”. Patrząc na ten problem z perspektywy logiki wielowartościowej, stosowanie pojęcia *centrum* jest zasadne.
13. Interpretacja podziału *lewica, centrum, prawica* zależy od rozumienia wartości, które leżą u jego podstaw. Ma na to wpływ relatywne rozumienie nazw wartości w poszczególnych językach.
14. Pojęcia *lewica, centrum i prawica* mogą być odnoszone wyłącznie do analizy polityki w demokratycznych systemach politycznych. Nie jest możliwe wykorzystanie ich w opisie reżimów, w których nie występują wolne wybory i konkurencja polityczna.
15. Zakres stosowania trzech terminów jest ograniczony do państw posiadających wspólną podstawę aksjologiczną. Podziały występujące w innych kręgach kulturowych nie są tożsame z zachodnim rozumieniem lewicy, centrum i prawicy, ponieważ zostały zbudowane na innych wartościach.
16. Rozumienie *triady* jest zróżnicowane geograficznie, co wynika z odmiennych interpretacji tych samych wartości. Dotyczy to nie tylko państw cywilizacji zachodniej, ale również regionów w obrębie tych samych jednostek geopolitycznych. W ramach cywilizacji te odmienności mają charakter irrelevantny.

ROZDZIAŁ II

ZAŁOŻENIA EPISTEMOLOGICZNE

Na lewicowość, centrowość i prawicowość można spojrzeć z perspektywy trzech poziomów. Najniższy (mikro) dotyczy jednostek, wyższy (makro) – zbiorowości i grup społecznych, a ostatni (meta) – relacji pomiędzy podmiotami polityki i podmiotami politycznymi. W ramach uściślenia terminologii należy przyjąć, że *podmiotami polityki* w systemie demokratycznym są wyborcy, z kolei *podmioty polityczne* wypełniają wobec nich zadania przedstawicielskie.

W rozdziale zostaną przedstawione koncepcje teoretyczne wyjaśniające *triadę* w odniesieniu do trzech dyscyplin naukowych – psychologii, socjologii i politologii. Każda z wyróżnionych dziedzin koncentruje się na jednej z trzech wymienionych perspektyw. W przypadku psychologii jest to poziom mikro¹⁴¹, socjologii – makro, a politologii – meta. Psycholodzy, przyglądając się jednostce, za podstawową determinantę systemu wartości przyjmują sferę emocjonalno-osobowościową. Socjolodzy, obserwując ten sam problem z perspektywy relacji społecznych, wyjaśniają lewicowość, centrowość i prawicowość w odniesieniu do podziałów socjopolitycznych i zmiennych socjogeograficznych. Politolodzy wykorzystują te kategorie w podstawowych funkcjach nauki o polityce: opisie rzeczywistości, wyjaśnianiu relacji pomiędzy podmiotami politycznymi i podmiotami polityki oraz formułowaniu prognoz.

Możliwość analizowania lewicowości, centrowości i prawicowości na trzech poziomach prowadzi do wniosku, że koncentrowanie się wyłącznie na jednym ze szczebli odsłania zaledwie część problemu. Wynika stąd, że całościowe badanie LCiP wymaga uwzględnienia wiedzy z zakresu trzech nauk. W innym przypadku charakter takiej analizy jest jedynie cząstkowy.

¹⁴¹ Wyjątek stanowią badania z zakresu psychologii społecznej.

1. PERSPEKTYWA PSYCHOLOGICZNA

Sposoby wyjaśniania analizowanych kategorii w obrębie psychologii można sklasyfikować w pięciu grupach. Są to odpowiednio koncepcje, w których punktem odniesienia są: I) osobowość jednostki; II) uznawane przez nią wartości; III) konflikty międzygrupowe; IV) czynniki afektywne. W ostatnim przypadku teorie nurtu neurokognitywistycznego łączą wiedzę z zakresu psychologii, biologii i genetyki (V).

I. Pierwsza grupa teorii psychologicznych wiąże preferencje dotyczące LCiP z osobowością jednostki. Badane są relacje pomiędzy: 1) światopoglądem a określonym rodzajem osobowości; 2) warunkami, w których przebiegał proces jej kształtowania, lub 3) cechami charakteru jednostki.

Przykładem wskazanym w punkcie pierwszym były badania przeprowadzone w latach siedemdziesiątych XX wieku przez Lindona Eavesa i Hansa Eysencka, w których dowodzono istnienia korelacji pomiędzy orientacją polityczną a „miękkim” i „twardym” typem osobowości. Wyodrębniając osobowość „twardą” (*tough-mindedness*), Eaves i Eysenck wiązali ją z akceptacją dla poglądów autorytarnych (zarówno prawicowych, jak i lewicowych), natomiast osobowość „miękką” (*tender-mindedness*) z poglądami liberalnymi (poparcie dla tego typu poglądów można odnosić do wyborców centrum)¹⁴².

W drugiej kolejności Silvan Tomkins w teorii skryptów afektywnych wykazał związek pomiędzy warunkami socjalizacji i orientacją światopoglądową. Według niego w zależności od wzorców, które zostały przekazane na etapie wychowawczym, powstają predyspozycje dla akceptacji światopoglądu lewicowego, centrowego lub prawicowego. W socjalizacji humanistycznej, która jest źródłem skryptu lewicowego, wychowawcy akceptują autonomiczne decyzje dziecka, tworząc warunki do swobodnego wyrażania przez nie potrzeb i uczuć. W przypadku socjalizacji normatywnej, będącej źródłem skryptu prawicowego, nacisk jest położony na podporządkowanie dziecka społecznym normom zachowania, które są stawiane wyżej niż jego osobiste cele. W socjalizacji mieszanej, która jest źródłem skryptu centrowego, nie można mówić

¹⁴² L. Eaves, H. Eysenck, *Genetics and the Development of Social Attitudes*, „Nature” 1974, vol. 249, s. 288–289.

o przewadze wzorców normatywnych czy humanistycznych – ich proporcje są równoważone¹⁴³.

W trzeciej kolejności w badaniach prowadzonych w Stanach Zjednoczonych na grupie wyborców liberalnych i konserwatywnych zauważono, że różnią się oni pod względem cech charakterologiczno-osobowościowych. Zespół, którym kierowali Claudio Barbaranelli, Gian Vittorio Caprara, Michele Vecchione i Chris Fraley, przeprowadził analizę, która objęła ponad sześć tysięcy wyborców oddających głos w wyborach prezydenckich. Na podstawie uzyskanych wyników ustalono różnice temperamentu i charakteru wyborców głosujących na Johna Kerry'ego i George'a W. Busha. Dotyczyły one w szczególności: poziomu impulsywności, negatywizmu, samokontroli, tolerowania wieloznaczności, otwartości na doświadczenie, ugodowości i sumienności¹⁴⁴.

II. Druga grupa koncepcji uzależnia poparcie dla lewicy, centrum lub prawicy od uznawanego przez jednostkę systemu wartości¹⁴⁵. Milton Rokeach, mając na uwadze aksjomaty, którymi kierują się jednostki, podejmując decyzje, stworzył zbiór trzydziestu sześciu wartości. W ramach tego katalogu wyodrębnił grupy wartości ostatecznych oraz instrumentalnych, definiując te pierwsze jako „najważniejsze, ponadsytuacyjne ludzkie cele”, natomiast drugie – jako sposoby postępowania¹⁴⁶. W ujęciu Rokeacha wartości są przekonaniem zawierającymi aspekt emocjonalny,

¹⁴³ S. Tomkins, *Left and Right: A Basic Dimension of Ideology and Personality* [w:] *The Study of Lives: Essays on Personality in Honor of Henry A. Murray*, red. R. White, Chicago 1963, s. 388–411. Por. K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa 2005, s. 65; I. Pilch, *Wartości podstawowe a preferencje ideologiczne i decyzje wyborcze w wyborach do Sejmu 2011*, „Preferencje Polityczne” 2012, nr 3, s. 128.

¹⁴⁴ C. Barbaranelli, G.V. Caprara, M. Vecchione, Ch.R. Fraley 2007, *Voters' Personality Traits in Presidential Elections*, „Personality and Individual Differences” 2007, no. 42, s. 1199–1208. Por. I. Pilch, *Wartości podstawowe...*, s. 128. Z koncepcjami akcentującymi znaczenie osobowości koresponduje opinia Andrzeja Celińskiego, który wskazał na następujące cechy osoby o przekonaniach lewicowych: otwartość na innego człowieka, poczucie własnej i respekt dla cudzej wolności, racjonalizm, wrażliwość, miękkość w relacjach międzyludzkich, potrzeba czynienia sprawiedliwości, tolerancja wobec odmienności, liberalizm kulturowy. A. Celiński, *Demokracja, wolność, spójność społeczna* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 26.

¹⁴⁵ Według Ireny Pilch wyborca będzie oddawać głos na partię, której program i wizerunek jest zgodny z jego hierarchią wartości. Taki wybór „daje nadzieję, że wybrane ugrupowanie będzie realizowało cele zgodne z cenionymi przez wyborcę wartościami, że będzie te wartości chronić i propagować”. I. Pilch, *Wartości podstawowe...*, s. 128.

¹⁴⁶ M. Rokeach, *The Nature of Human Values*, London 1973. Por. J. Ciecuch, *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, [b.m.w.] 2013, s. 29.

wpływającymi na wybór celów i sposobów ich realizacji. System wartości stanowi układ odniesienia umożliwiający analizę zdarzeń i kierowanie własnym zachowaniem¹⁴⁷. Interpretując koncepcję Rokeacha, można przyjąć, że system wartości (światopogląd) determinuje postrzeganie rzeczywistości politycznej i tym samym kształtuje decyzje podejmowane przez wyborców.

Po drugie, Shalom H. Schwartz, publikując w latach dziewięćdziesiątych XX wieku wyniki prowadzonych przez siebie badań, sformułował koncepcję podstawowych wartości (*basic human values*) i przyjął rewolucyjne wówczas założenie o ich strukturze kołowej. Schwartz wpisał w macierz kołową dziesięć podstawowych aksjomatów będących dla jednostki kontinuum motywacyjnym. W 2011 roku wraz z zespołem opublikował pracę, w której wykazywał związek między orientacją polityczną i wartościami podstawowymi¹⁴⁸. Bazując na wynikach Europejskiego Sondażu Społecznego (ESS) oraz na zmiennych socjodemograficznych, spośród dwudziestu państw wyodrębniono trzy grupy: kraje liberalne, w których demokracja była łączona z realizacją koncepcji państwa opiekuńczego (do tej kategorii zaliczono Austrię, Belgię, Danię, Finlandię, Francję, Niemcy, Holandię, Norwegię, Szwecję, Szwajcarię i Wielką Brytanię), państwa tradycjonalistyczne, w których znaczną rolę w politycznym dyskursie odgrywała religia (Grecja, Irlandia, Izrael, Polska, Portugalia, Hiszpania)¹⁴⁹, oraz państwa postkomunistyczne, które wyróżniono ze względu na relatywnie długi okres trwania reżimów komunistycznych oraz następujące po upadku bloku wschodniego otwarcie na Zachód (w tej grupie znalazły się Czechy, Węgry, Polska¹⁵⁰ i Słowenia¹⁵¹). Na podstawie wyników badań wnioskowano, że podstawowe wartości wyodrębnione przez Schwartza były kluczowe dla funkcjonowania podziału lewica–prawica w państwach liberalnych, zmienne socjodemograficzne – dla tego rozróżnienia w państwach postkomunistycznych oraz oba wymienione

¹⁴⁷ I. Pilch, *Wartości podstawowe...*, s. 127.

¹⁴⁸ Y. Piurko, S.H. Schwartz, E. Davidov, *Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries*, „Political Psychology” 2011, vol. 20, s. 537–561.

¹⁴⁹ Tamże, s. 541.

¹⁵⁰ Polska została zaliczona do obu grup. Autorzy podkreślili, że w państwach postkomunistycznych obrona tradycji może być rozumiana w sposób uwzględniający czynnik religijny, porządek naturalny, tradycyjną strukturę społeczną albo w rozumieniu zachowawczym jako trwałość społecznego porządku po okresie komunizmu.

¹⁵¹ Słowacja nie uczestniczyła w sondażu objętym badaniem.

czynniki – dla podziału w państwach tradycjonalistycznych. W krajach postkomunistycznych znaczenie lewicy i prawicy w okresie badania ESS (2001 rok) uznano za nie do końca ukształtowane¹⁵². Pierwotna wersja koncepcji Schwartza została szczegółowo przedstawiona i zaadaptowana dla potrzeb monografii w rozdziale *Założenia aksjologiczne*.

Po trzecie, warto zwrócić uwagę na propozycję Marka Ziółkowskiego dotyczącą *orientacji ideologicznej*. Autor zdefiniował tę kategorię jako „całościowy, subiektywny stosunek do rzeczywistości społecznej”, na który składają się cztery powiązane ze sobą elementy¹⁵³. W pierwszej kolejności są to akceptowane przez jednostkę wartości, które porządkują obraz rzeczywistości. Wartości są „subiektywnymi ideałami, o różnym poziomie abstrakcji, służącymi także jako kryteria wartościowania, oceny, porównania rzeczywistości z ideałem, stwierdzenia stopnia odchylenia rzeczywistości od ideału. Dotyczyć one mogą całego społeczeństwa, jak i jednostek”¹⁵⁴. Drugim elementem jest wiedza jednostki na temat rzeczywistości społecznej. Korzystanie z niej jest niezbędne w opisie rzeczywistości, diagnozowaniu oraz formułowaniu prostych prognoz. Trzecia w kolejności jest ewaluacja, w której pierwszy z elementów (wartości) pełni rolę kryteriów oceny – jest ona funkcją zestawienia obrazu rzeczywistości z akceptowanymi wartościami. Czwartym i ostatnim składnikiem są dyspozycje behawioralne, których przykładem jest oddanie głosu na określone ugrupowanie. Koncepcja Ziółkowskiego jest koherentna z przedstawionymi wcześniej założeniami odnośnie do roli metawartości, które determinują zarówno interpretację rzeczywistości, jak i wartości pochodne.

Po czwarte, Janusz Reykowski opisał podejście jednostek do polityki, wychodząc od pojęcia *struktur poznawczych*. Funkcją tych struktur (do których można zaliczyć modele, teorie, schematy czy pojęcia) jest systematyzowanie informacji. Na podstawie kryterium podatności na modyfikacje zostały one podzielone na otwarte lub zamknięte. Autor opisał *myślenie polityczne* jako klasyczny przykład struktury zamkniętej charakterystycznej w szczególności dla osób o wysokim poziomie ideologizacji

¹⁵² Y. Piurko, S.H. Schwartz, E. Davidov, *Basic Personal Values...*, s. 19.

¹⁵³ M. Ziółkowski, *Orientacje indywidualne a system społeczny* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990, s. 57–58.

¹⁵⁴ Tamże.

myślenia – wyborców lewicowych i prawicowych¹⁵⁵. Wyborcy centrowi w mniejszym stopniu myślą ideologicznie, co jest związane z większą otwartością na zmianę struktur poznawczych¹⁵⁶. Koncepcja *myślenia politycznego* w pewnym stopniu wyjaśnia sztywność poglądów osób identyfikujących się z wartościami lewicowymi lub prawicowymi oraz zmienność preferencji wyborców centrowych.

III. W trzecim zbiorze koncepcji lewicowość, centrowość i prawicowość są związane z uczestnictwem jednostek w rywalizacji grupowej. Występują tu dwa podejścia – LCiP są wyjaśniane w odniesieniu do teorii konfliktów międzygrupowych lub pokazywany jest wpływ grupy uczestnictwa na identyfikację jednostki i kształtowanie jej poglądów.

W pierwszym z wymienionych wariantów spory towarzyszące rywalizacji podmiotów politycznych są rozszerzane na powiązane z nimi grupy wyborców. Jedną z głównych przyczyn tych konfliktów są różnice w postrzeganiu rzeczywistości mające podłoże światopoglądowe¹⁵⁷. Wyzwalane w trakcie konfliktów emocje wpływają negatywnie na funkcje poznawcze i zdolność myślenia biorących w nich udział jednostek. Ten wpływ przejawia się w usztywnianiu własnego stanowiska, stereotypowym myśleniu o rzeczywistości i subiektywizmie sądów¹⁵⁸. Im bardziej dogmatyczny jest system przekonań jednostki, tym większy stopień różnicowania poznawczego i afektywnego poglądów na akceptowane i od-

¹⁵⁵ Zauważalna jest następująca korelacja: im wyższy jest stopień ideologizacji myślenia, tym wyższy poziom usztywnienia struktur poznawczych.

¹⁵⁶ J. Reykowski, *Myślenie polityczne* [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002, s. 131. W innym tekście Janusz Reykowski podzielił opinię Marka Ziółkowskiego, pisząc o *przekonaniach normatywnych*. Polegają one na tym, że „w umysłach poszczególnych jednostek tworzą się pewne wyobrażenia co do zasad, wedle których życie społeczne powinno funkcjonować. Na ich podstawie jednostka ocenia świat społeczny, innymi słowy, formułuje sądy ewaluatywne na temat sprawiedliwości, podziału dóbr, obowiązków, odpowiedzialności, na temat słuszności (prawomocności) władzy – jej uzyskiwania i sprawowania [...]. Przekonania tego rodzaju są, z reguły, wytworem zbiorowym – tworzy je i podziela grupa społeczna. Pozostają one w ścisłych związkach z koncepcją świata społecznego i osobowością jednostki. Stanowią osiowy składnik mentalności człowieka, rozumianej jako system ogólnych zasad, którymi jednostka (zbiorowość) kieruje się przy przetwarzaniu informacji o życiu społecznym”. J. Reykowski, *Wprowadzenie* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990, s. 7.

¹⁵⁷ A. Golec, *Konflikt polityczny: myślenie i emocje. Raport z badania polskich polityków*, Warszawa 2002, s. 55.

¹⁵⁸ Agnieszka Golec stwierdziła, że „emocje grają większą rolę w formułowaniu sądów na temat otaczającego świata wśród osób prezentujących postawy o prostej strukturze, mogące wskazywać na mniej zaawansowane kompetencje poznawcze”. Tamże, s. 71.

rzucane¹⁵⁹. W konsekwencji usztywnienia struktur poznawczych powstaje tendencja do formułowania sądów o rzeczywistości na podstawie z góry przyjętych założeń, bez szczegółowego poznania faktów¹⁶⁰.

W ujęciach konfliktowych starcia międzygrupowe przebiegają w charakterystyczny sposób. W związku z tym można przybliżyć ich schemat¹⁶¹:

- jeśli obca grupa jest postrzegana jako zagrożenie (niezależnie od tego, czy istnieje ono rzeczywiście), pociąga to za sobą czarno-białą percepcję tej grupy;
- grupie własnej i obcej przypisywane są odmienne cechy – stosowana jest „inna logika”, gdy postrzegane i zapamiętywane informacje dotyczą własnej grupy, niż w przypadku grupy obcej, co prowadzi do zniekształcania obrazu rzeczywistości;
- znaczenie podobieństw pomiędzy członkami własnej grupy jest przeceniane, a w odniesieniu do członków grupy obcej podkreślane są różnice;
- odmienność stanowisk obcej grupy jest interpretowana jako „tkwienie w błędzie”¹⁶²;
- dumie z bycia członkiem grupy „my” towarzyszy pogarda i wrogość wobec grupy obcej;
- wszystkie wymienione elementy prowadzą do polaryzacji emocji.

Przedstawiony schemat konfliktów międzygrupowych ma charakter uniwersalny i można go odnieść do sfery polityki, co pozwala na sformułowanie trzech spostrzeżeń:

- A. Odmienność wartości lewicowych, centrowych i prawicowych determinuje wzajemnie negatywne postrzeganie grup wyborców, co wynika z przeciwstawnych sądów ewaluacyjnych na temat polityki¹⁶³.
- B. Uczucia dumy i pogardy są stale obecne w dyskursie politycznym, zarówno w języku lewicy, jak i prawicy¹⁶⁴. Określenia pejoratywne są

¹⁵⁹ K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka...*, s. 69.

¹⁶⁰ J. Reykowski, *Myślenie polityczne*, s. 132.

¹⁶¹ A. Golec, *Konflikt polityczny...*, s. 56–58.

¹⁶² Janusz Reykowski napisał, że w konfliktach międzygrupowych występuje następujący schemat: „innowiercy”, czyli ci, którzy swoimi poglądami, postawami, swoją „wiarą” kwestionują prawomocność naszej „wiary”, zasługują w naszych oczach na potępienie, na usunięcie poza nawias społeczeństwa. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita a lewica* [w:] *Projekt dla Polski. Perspektywa lewicowa*, red. J. Reykowski, Warszawa 2011, s. 44–45.

¹⁶³ Janusz Reykowski opisał *myślenie ideologiczne*, które dzieli świat na dwie kategorie, których nieodłącznym elementem jest polaryzacja afektywna. J. Reykowski, *O myśleniu ideologicznym (szkielet modelu)*, „Studia Psychologiczne” 1996, t. 34, s. 15.

¹⁶⁴ W Polsce stosowane są różne pejoratywne nazwy politycznych oponentów, lewica określa ich mianem *nazioli*, *faszystów*, z kolei w języku prawicy funkcjonują określenia: *le-*

stosowane intencjonalnie, dla podkreślenia pogardy wobec obcej grupy¹⁶⁵. Z tego powodu „mowę nienawiści” można uznać za naturalny element rywalizacji międzygrupowej w polityce, a postulat wyeliminowania tego zjawiska z debaty politycznej za nierealny.

- C. Polaryzacja jest szczególnie widoczna w grupie wyborców lewicowych i prawicowych. Do grona głosujących o autoidentyfikacji centrowej należą osoby unikające konfliktów, związanego z nimi języka, a przede wszystkim – emocji negatywnych (hasła ograniczania „mowy nienawiści” są formułowane w celu pozyskania wyborców tej grupy).

W drugim z wariantów koncepcji grupowych zakłada się, że jednostki wydają sądy na temat rzeczywistości politycznej, dedukując je z poglądów grupy odniesienia. Teoria ta została potwierdzona empirycznie w eksperymencie Geoffreya Cohena¹⁶⁶. Koncepcja zakładająca projekcję sądów grupowych na poglądy jednostek stanowi częściowe wyjaśnienie mechanizmu stereotypowego postrzegania rzeczywistości przez wyborcę. Jednostki nie są racjonalne podczas zbierania i oceny informacji, lecz przejmują opinię grupy, z którą się utożsamiają (grupy wyborców lewicy, centrum albo prawicy).

wactwo, komuniści i wiele innych. Są one stałym elementem „języka nienawiści” stosowanym w publicystyce. Zob. C. Michalski, *Naziolę i Weimar*, <http://www.krytykapolityczna.pl/> (8.06.2017); K. Grzybowska, *Lewactwo w kleszczach strachu. Już nie będzie tak jak było, nie tylko w Polsce, ale w Europie i w USA*, <http://wpolityce.pl/> (8.07.2017).

¹⁶⁵ W przypadku rywalizacji PO-PiS zwolennicy PO określają sympatyków partii Kaczyńskiego jako „pisiorów”, a ci z kolei oponentów mianem „lemingów”, co jest empirycznym przykładem wzajemnej pogardy i „mowy nienawiści”.

¹⁶⁶ Scenariusz eksperymentu przybliżyła Krystyna Skarżyńska: „Badanym, którzy byli zwolennikami demokratów lub republikanów, prezentowano dwa projekty rozdziału funduszków społecznych: jeden ostro ograniczający wydatki, drugi znacznie rozszerzający skalę pomocy społecznej. W grupach eksperymentalnych podawano informacje o tym, jaki procent demokratów i republikanów poparł ten projekt w Senacie USA. Każdy z nich był przedstawiany w dwóch wersjach: albo jako projekt zgłoszony przez senatora republikańskiego i poparty przez 95% republikanów i 10% demokratów, albo jako zgłoszony przez demokratę, a poparty przez 95% demokratów i 10% republikanów. W grupie kontrolnej nie przedstawiano ani autora projektu, ani rozkładu poparcia przez republikanów i demokratów. Badani byli proszeni o wybór lepszego projektu oraz o jakościowe uzasadnienie swojego wyboru. [...] Gdy badani nie znali ani autora projektu, ani stopnia poparcia go przez swoją partię (czyli w grupie kontrolnej), zwolennicy republikanów częściej wybierali jako lepszy projekt obcinający wydatki socjalne, natomiast zwolennicy demokratów częściej wybierali projekt rozszerzający zakres pomocy finansowej państwa. W grupach eksperymentalnych wybór programu zależał przede wszystkim od tego, kto go zgłaszał i kto popierał w Senacie. Sama treść programu nie miała istotnego wpływu na wybór”. K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka...*, s. 237.

IV. Do czwartej kategorii należą teorie afektywne, w których psycholodzy podkreślają, że racjonalność jednostek w sytuacji dokonywania wyborów politycznych jest ograniczona¹⁶⁷. Wpływ emocji w kwestiach światopoglądowych jest trudny do przecenienia, szczególnie wówczas, gdy jednostka manifestuje poparcie dla pewnych wartości lub występuje w ich obronie¹⁶⁸.

W pierwszej kolejności trzeba przybliżyć podstawowe założenia teorii ideologii symbolicznych (*symbolic politics*) Davida Searsa, Richarda R. Lau i Thada Browna. Wymienieni autorzy analizowali znaczenie nasyconych afektywnie schematów poznawczych, które przybierały postać symboli (takich jak „wiarą”, „komunizm”, „pacyfizm”, „patriotyzm” lub „konserwatyzm”). Zaobserwowano, że tego typu schematy, oddziałując na emocje, skłaniają jednostki do zajmowania zdecydowanych postaw wobec wydarzeń i podmiotów politycznych¹⁶⁹.

Bazą empiryczną dla Searsa, Lau i Browna były badania przeprowadzone w społeczeństwie amerykańskim w okresie wojny w Wietnamie. Z jednej strony sprawdzano w nich zakres społecznej akceptacji dla antykomunizmu, zauważając, że wyższemu poziomowi poparcia dla tej idei towarzyszyła skłonność do akceptowania wojny. Z drugiej strony zbadano postawy wobec pacyfizmu. Zaobserwowano, że im niższy był poziom poparcia dla tej wartości, tym większa akceptacja dla konfliktu (i odwrotnie). Na tej podstawie wnioskowano, że jednostki „uczą się” ideologii symbolicznych w drodze warunkowania klasycznego. Polega to na obserwacji społecznego stosunku do poszczególnych obiektów i afektów, które im towarzyszą.

W cywilizacji zachodniej określenie *demokracja* jest (z różnych powodów) symbolem posiadającym silne zabarwienie pozytywne. Dla jednostek socjalizowanych w takim środowisku *demokracja* staje się

¹⁶⁷ J. Mandrosz, *Czynniki ograniczające racjonalność poglądów i zachowań politycznych* [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002, s. 167.

¹⁶⁸ Negatywne i pozytywne emocje pełnią rolę w budowaniu opozycji politycznej. Ż. Krawczyk-Antońska, *Pobudzić a zostać pobudzonym. Emocje w polityce*, Katowice 2013, s. 34–35. Jednym z przykładów zachowań opartych na afekcie jest „dawanie świadectwa” polegające na zajmowaniu określonej postawy w związku z obroną wartości, które jednostka uznaje za słuszne. Zob. M. Ziółkowski, *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Poznań 2000, s. 60.

¹⁶⁹ R.R. Lau, T.A. Brown, D.O. Sears, *Self-Interest and Civilians' Attitudes Toward the War in Vietnam*, „Public Opinion Quarterly” 1978, vol. 42, s. 464–483.

ideologią symboliczną przedstawiającą społeczne wyobrażenie optymalnego systemu politycznego. W przypadku terminu *totalitaryzm* jest dokładnie odwrotnie – jest on negatywnie naznaczony afektem, a jednostki „uczą się” w drodze warunkowania określonych emocji związanych z tym symbolem.

Podobnie będzie w przypadku terminów *lewica*, *centrum* i *prawica*, które są naznaczone emocjonalnie i pełnią rolę ideologii symbolicznych. Wyborcy socjalizowani w warunkach pozytywnego lub negatywnego stosunku do trzech symboli uczą się na tej podstawie określonych emocji i zachowań. Teoria może być pomocna w wyjaśnianiu przestrzennego zróżnicowania poparcia dla lewicy, centrum i prawicy (na przykład w północno-zachodniej i południowo-wschodniej części Polski).

W drugiej kolejności można wskazać na propozycję autorstwa George’a Marcusa, Russella Neumana i Michaela MacKuen¹⁷⁰. Zespół badaczy na podstawie badań empirycznych sformułował założenie, że wyborcy zaczynają analizować wydarzenia polityczne dopiero w sytuacji przekroczenia określonego progu pobudzenia emocjonalnego. Ograniczony poziom pobudzenia afektywnego jest równoznaczny z niskim zainteresowaniem społeczeństwa treścią polityki. Zaobserwowano, że w sytuacji niskiego natężenia emocji polityka jest analizowana stereotypowo, ale po przekroczeniu określonego progu uruchamiane są rzeczywiste działania poznawcze. Koncepcja przynajmniej częściowo wyjaśnia przyczyny większego zainteresowania wyborców polityką w sytuacji silnego konfliktu politycznego. Rywalizacja, której przedmiotem są wartości lewicowe, centrowe i prawicowe, wywołuje reakcje emocjonalne, co jest istotne z perspektywy podmiotów politycznych, ponieważ sprzyja mobilizacji własnych wyborców. Z kolei politykę odideologizowaną i pozbawioną konfliktu aksjologicznego można uznać w świetle tej koncepcji za jedną z przyczyn spadku uczestnictwa wyborczego i generalnie – zainteresowania polityką.

V. Ostatnia grupa teorii jest związana z nurtem neurokognitywistycznym i obejmuje ustalenia o charakterze interdyscyplinarnym integrujące wiedzę z zakresu psychologii, biologii i genetyki. W ramach tej perspektywy podkreślany jest związek pomiędzy preferencjami aksjologicznymi

¹⁷⁰ G.E. Marcus, W.R. Neuman, M. MacKuen, *Affective Intelligence and Political Judgment*, Chicago 2000, s. 65–175.

jednostki i jej właściwościami biologicznymi, takimi jak struktura mózgu, cechy genetyczne czy próg reakcji na zagrożenie.

Po pierwsze, analizy wykazały istnienie korelacji między orientacją polityczną jednostki i jej cechami neuroanatomicznymi. W badaniach, które przeprowadzili Douglas R. Oxley, Kevin B. Smith, John R. Alford, Matthew V. Hibbing, Jennifer L. Miller, Mario Scalora, Peter K. Hatemi i John R. Hibbing, testowano różnice reakcji biologicznych na zagrożenie¹⁷¹. Analizą objęto czterdzieści sześć dorosłych osób deklarujących zdecydowane poglądy polityczne. Biorących udział w eksperymencie poddawano bodźcom symulującym zagrożenie fizyczne¹⁷², jednocześnie sprawdzając poziom reakcji skórno-galwanicznej¹⁷³ oraz częstotliwość mrugania oczu. Zaobserwowano, że osoby z niższą wrażliwością na bodźce symulujące zagrożenie akceptowały liberalizację polityki imigracyjnej, pacyfizm i zwiększenie kontroli państwa nad obrotem bronią palną. Z kolei badani z wyższą wrażliwością na te same bodźce opowiadali się za zwiększaniem wydatków na obronę, utrzymaniem kary śmierci, popierali interwencję w Iraku oraz deklarowali patriotyzm¹⁷⁴. Na podstawie ustalonych przez zespół zależności można określić przyczyny różnic w poglądach osób o autoidentyfikacjach lewicowych i prawicowych w sprawach dotyczących charakteru wspólnoty oraz bezpieczeństwa. Niższa wrażliwość na zagrożenie w połączeniu z poparciem dla liberalnej polityki imigracyjnej wskazuje na preferencje w kierunku otwartego społeczeństwa wielokulturowego jako aksjomatu lewicy. Z kolei wyższa wrażliwość na bodźce skorelowana z poparciem dla polityki zwiększającej poczucie bezpieczeństwa wskazuje na zgodność z aksjomatami prawicy.

Po drugie, interesujące są koncepcje, z których wynika, że akceptowane wartości, poglądy i postawy polityczne są w pewnym stopniu warunkowane genetycznie. Celem takich badań jest wykazanie dziedzicz-

¹⁷¹ D.R. Oxley, K.B. Smith, J.R. Alford, M.V. Hibbing, J.L. Miller, M. Scalora, P.K. Hatemi, J.R. Hibbing, *Political Attitudes Vary with Physiological Traits*, „Science” 2008, vol. 321, issue 5896, s. 1667–1670.

¹⁷² Polegały one na symulacji zagrożenia dźwiękami i grafiką.

¹⁷³ Badanie reakcji skórno-galwanicznej jest oparte na mierzeniu oporu elektrycznego skóry w zależności od stopnia jej nawilżenia, na co mają wpływ gruczoły potowe. Gruczoły zwiększają nawilżenie skóry w sytuacji pobudzenia emocjonalnego, w tym konkretnym eksperymencie – wywołanego odczuwanym zagrożeniem.

¹⁷⁴ D.R. Oxley, K.B. Smith, J.R. Alford, M.V. Hibbing, J.L. Miller, M. Scalora, P.K. Hatemi, J.R. Hibbing, *Political Attitudes...*, s. 1667.

ności cech odpowiedzialnych za preferencje lewicowe, centrowe lub prawicowe. Analizy potwierdzające istnienie takich zależności były prowadzone od lat siedemdziesiątych XX wieku¹⁷⁵, przestrzennie ograniczając się jednak do konkretnego państwa lub kultury (cywilizacji). W nowszych badaniach opublikowanych w 2014 roku przez Christiana Kandra, Edwarda Bella, Chizuru Shikishimę, Shinji Yamagatę i Rainera Riemanna zakresem objęto trzy państwa położone w różnych obszarach geograficznych: Japonię, Republikę Federalną Niemiec i Stany Zjednoczone Ameryki. Próbę przeprowadzono na trzech tysiącach osób badanych indywidualnie oraz na jednym tysiącu i czterystu sześćdziesięciu parach bliźniąt z ciąż mono- i dwuzygotycznych¹⁷⁶.

Wyniki analiz porównawczych doprowadziły do określenia genetycznych i środowiskowych uwarunkowań orientacji lewicowej i prawicowej (zob. schemat 4 *Genetyczne i środowiskowe uwarunkowania orientacji lewicowej i prawicowej – badania porównawcze bliźniąt*). W przypadku bliźniąt czynniki genetycznie addytywne¹⁷⁷ wyjaśniały 49% różnic indywidualnych dotyczących spektrum lewica–prawica. Jednocześnie stwierdzono, że pozostałe 51% zmiennych odpowiedzialnych za poglądy w ramach tego spektrum nie miało podłoża genetycznego, tylko środowiskowe. Skalę wpływu czynników środowiskowych¹⁷⁸, które były wspólne dla bliźniąt, oszacowano na 32%, natomiast indywidualnych czynników środowiskowych – na 19%.

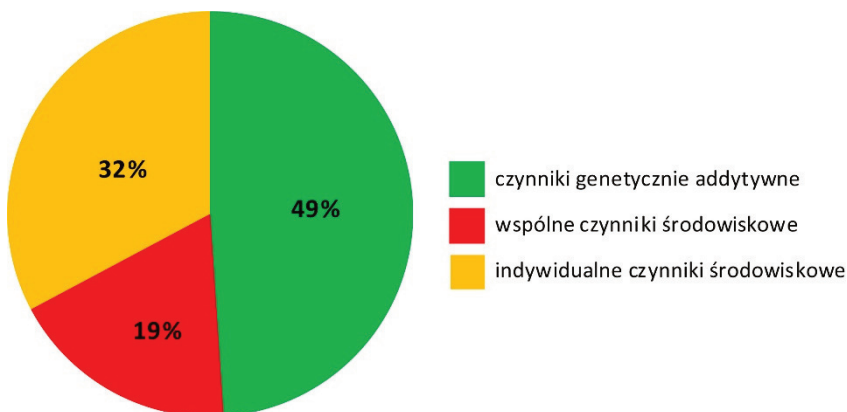
Równie istotne były różnice zaobserwowane między trzema badanymi społeczeństwami. Na schemacie 5 przedstawiono korelacje między liniami dwóch podziałów uznanych przez autorów za podstawowe dla spektrum lewica–prawica. Przebiegały one na linii wspieranie równości–akceptacja nierówności (egalitaryzm–hierarchia) oraz wspieranie zmian–opór wobec zmian (progresywizm–tradycjonalizm). O ile dychotomie były pozytywnie skorelowane w RFN i USA, to rezultaty z Japonii nie wykazały pomiędzy nimi związku.

¹⁷⁵ L.J. Eaves, H.J. Eysenck, *Genetics and the Development...*, s. 288–289.

¹⁷⁶ C. Kandler, E. Bell, C. Shikishima, S. Yamagata, R. Riemann, *The Genetic Foundations of Attitude Formation: The Case of Left-Right Political Orientations* [w:] *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, red. R.A. Scott, S.M. Kosslyn, [e-book], <http://pub.uni-bielefeld.de/>, 2014, s. 4.

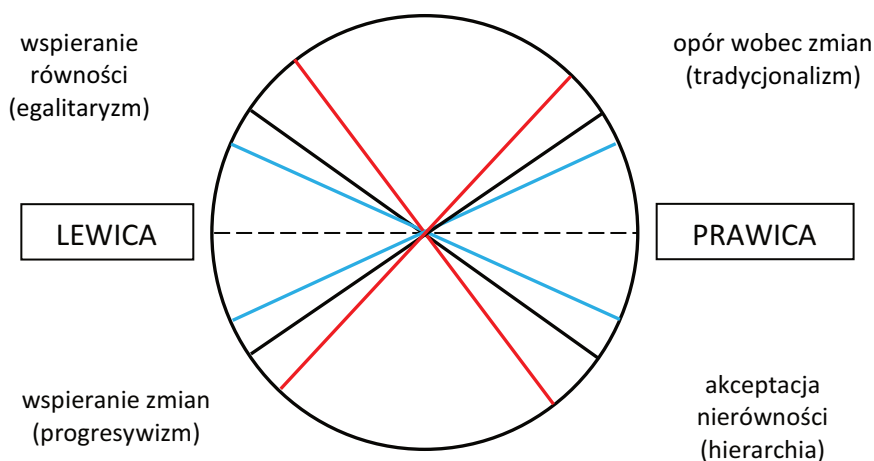
¹⁷⁷ Związane bezpośrednio z dziedziczeniem, przekazywane z pokolenia na pokolenie.

¹⁷⁸ Takich jak oddziaływanie kultury, czynników lokalnych związanych z miejscem zamieszkania.

Schemat 4. Genetyczne i środowiskowe uwarunkowania orientacji lewicowej i prawicowej – badania porównawcze bliźniąt

Źródło: C. Kandler, E. Bell, C. Shikishima, S. Yamagata, R. Riemann, *The Genetic Foundations of Attitude Formation: The Case of Left-Right Political Orientations* [w:] *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, red. R.A. Scott, S.M. Kosslyn, [e-book], <http://pub.uni-bielefeld.de/>, 2014, s. 11.

Schemat 5. Spektrum ideologiczne lewica–prawica: podziały egalitaryzm–akceptacja nierówności oraz tradycjonalizm–progresywizm w Japonii, RFN i USA

Źródło: C. Kandler, E. Bell, C. Shikishima, S. Yamagata, R. Riemann, *The Genetic Foundations of Attitude Formation: The Case of...*, s. 10. Na schemacie kolorem czerwonym oznaczono Japonię, czarnym – RFN i niebieskim – USA. Im mniejszy jest kąt pomiędzy liniami podziału a osią kontinuum lewica–prawica, tym większy poziom korelacji między podziałami.

W odniesieniu do wyników uzyskanych w Japonii autorzy sformułowali dwie uwagi. Pierwszą, bardziej ogólną, zawarto w stwierdzeniu, że podziały polityczne mogą się różnić w poszczególnych kulturach, co wynika ze stosowania odmiennych rozwiązań (na przykład gospodarczych). I druga uwaga – w przypadku Dalekiego Wschodu i generalnie społeczeństw kolektywistycznych dwa główne podziały w ramach spektrum lewica–prawica mogą być skorelowane w znikomym stopniu lub negatywnie¹⁷⁹.

Trzeba zauważyć, że pod względem różnic między trzema państwami przedstawione wyniki badań genetycznych są empirycznym potwierdzeniem sformułowanych wcześniej założeń o przestrzennym ograniczeniu *triady*. Specyfika wartości azjatyckich pozostających pod wpływem konfucjanizmu była na tyle wyraźna, że Samuel P. Huntington wyodrębnił Japonię jako odrębną kategorię na liście cywilizacji¹⁸⁰, a Koneczny zaliczył tę kulturę do cywilizacji chińskiej¹⁸¹.

2. PERSPEKTYWA SOCJOLOGICZNA

1. W socjologii głównym punktem odniesienia dla badań związanych z lewicą, centrum i prawicą był początkowo powstały skutek rewolucji przemysłowej podział społeczeństwa na klasy. Wskazywano, że przynależność do określonej kategorii ekonomicznej determinuje poglądy polityczne i poparcie dla lewicy lub prawicy. Zgodnie z tym podejściem wyborcy zaliczani do klasy robotniczej głosowali na partie lewicy, a klasa średnia – na ugrupowania prawicy¹⁸². Poszczególne klasy były wyróżniane na podstawie zobiektywizowanych wskaźników, takich jak: członkostwo w związkach zawodowych, miejsce zamieszkania, wykształcenie czy wysokość uzyskiwanych dochodów.

Jednym z efektów takich badań było sformułowanie przez Roberta Alforda indeksu wskazującego na zależności pomiędzy głosowaniem na

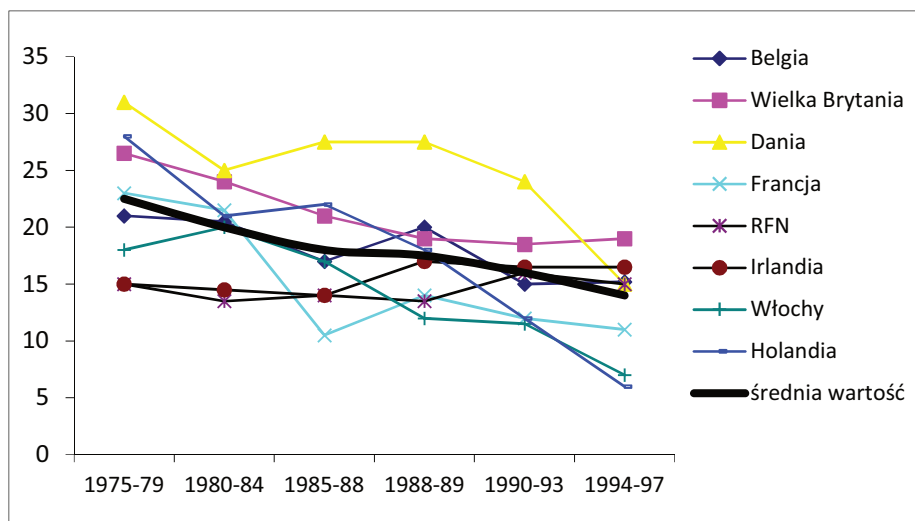
¹⁷⁹ C. Kandler, E. Bell, C. Shikishima, S. Yamagata, R. Riemann, *The Genetic Foundations...*, s. 8.

¹⁸⁰ S.P. Huntington, *Zderzenie cywilizacji...*, Warszawa 2007, s. 31.

¹⁸¹ M. Kuriański, *Feliksa Konecznego (1862–1949) charakterystyka siedmiu cywilizacji*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2011, nr 1 (18), s. 123.

¹⁸² Seymour Martin Lipset stwierdził, że wybory są wyrazem demokratycznej walki klas. Bazą wyborczą dla partii są albo klasy niższe, albo średnie i wyższe. Wyborcy o niższych dochodach głosują na partie lewicowe, ci o wyższych – na prawicowe. S.M. Lipset, *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995, s. 235.

podmioty lewicowe a przynależnością do określonej klasy (robotniczej lub nierobotniczej). Wartość indeksu zawierała się w przedziale od -100 do $+100$, przy czym wartość $+100$ odpowiadała teoretycznej sytuacji krańcowej, w której wszyscy wyborcy należący do klasy robotniczej głosują na lewicę, a -100 sytuacji, w której żaden z członków tej klasy nie głosuje na partie lewicowe. Wartości środkowe, oscylujące wokół zera, miały świadczyć o zanikaniu modelu głosowania klasowego¹⁸³.

Wykres 2. Trendy głosowania klasowego w latach 1975–1997 w ośmiu państwach europejskich

Źródło: O. Knutsen, *Class Voting in Western Europe: A Comparative Longitudinal Study*, Lanham 2006, s. 118.

Obserwacje zachowań wyborczych mogą prowadzić do wniosku, że preferencje polityczne w coraz mniejszym stopniu są związane ze strukturą klasową¹⁸⁴. Potwierdzają to badania Oddbjørna Knutsena wykorzystujące indeks Alforda. Ich wyniki zostały ujęte na wykresie 2 *Trendy głosowania klasowego w latach 1975–1997 w ośmiu państwach europejskich* i w ujęciu średnim pokazują wyraźny spadek wartości indeksu

¹⁸³ R. Alford, *Party and Society: The Anglo-American Democracies*, Greenwood Press 1973, s. 79–81.

¹⁸⁴ W nauce ma miejsce spór o to, czy system partyjny odrywa się od struktury społecznej. H. Domański, A. Prokopek, T. Żółtak, *Stratyfikacja społeczna a zachowania polityczne. Kraje europejskie w latach 2002–2012*, Warszawa 2015, s. 21.

w ośmiu badanych państwach europejskich – Belgii, Wielkiej Brytanii, Danii, Francji, Niemczech, Irlandii, Włoszech i Holandii. W wymienionych krajach przeobrażeniom uległy klasy społeczne, niektóre z nich (robotnicy przemysłowi, rolnicy) wyraźnie zmniejszyły swoją liczebność, co było funkcją przejścia od gospodarki industrialnej do opartej na usługach¹⁸⁵. Uśredniony indeks głosowania klasowego (PDI) wykazywał w ciągu 22-letniego okresu stałą tendencję spadkową.

2. Z perspektywy badań socjologicznych nad lewicą, centrum i prawicą istotnym wydarzeniem naukowym było sformułowanie w drugiej połowie lat sześćdziesiątych XX wieku przez Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana teorii powstawania systemów partyjnych pod wpływem podziałów socjopolitycznych (*cleavages*)¹⁸⁶. Autorzy przedstawili dwa podstawowe założenia. Po pierwsze, systemy partyjne państw europejskich zostały ukształtowane pod wpływem trzech procesów historycznych: 1) reformacji i kontrreformacji; 2) rewolucji francuskiej i następujących pod jej wpływem rewolucji narodowych oraz 3) rewolucji przemysłowej. Po drugie, sformułowali tezę o zamrożeniu systemu partyjnego (*freezing hypothesis*), dowodząc, że podziały społeczne ukształtowane w latach dwudziestych XX wieku spetryfikowały systemy partyjne do końca lat sześćdziesiątych XX wieku¹⁸⁷.

Lipset i Rokkan zdefiniowali cztery typy *cleavages* występujących w ramach cywilizacji zachodniej po okresie rewolucji przemysłowej. Były to: klasa posiadaczy–klasa pracowników najemnych; gospodarka oparta na rolnictwie–gospodarka przemysłowa; centrum–peryferie oraz państwo–kościół. Na podstawie wyróżnionych kategorii autorzy rozwinęli teorię powstawania partii politycznych, uznając *cleavages* za czynnik sprawczy.

Sam termin *cleavage*, pomimo przydatności w wyjaśnianiu genezy systemów partyjnych, został skonstruowany w sposób niedookreślony, pozostawiając kilka możliwości interpretacyjnych. Mirosława Grabowska zaproponowała różne sposoby jego uściślenia, od „najmocniejszego” do

¹⁸⁵ O malejącej wartości indeksu Alforada pisał także Seymour Martin Lipset. Zob. S.M. Lipset, *Homo politicus...*, s. 488–489.

¹⁸⁶ S.M. Lipset, S. Rokkan, *Cleavage Structure, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction* [w:] *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*, red. S.M. Lipset, S. Rokkan, New York 1967, s. 1–67.

¹⁸⁷ Mirosława Grabowska i Tadeusz Szawiel sformułowali w kontekście zmniejszania się podziałów klasowych hipotezę ogólnego rozmrożenia lub wielkiej zmiany. M. Grabowska, T. Szawiel, *Budowanie demokracji...*, s. 63.

„najślabszego”. Zgodnie z jej propozycją *cleavage* w pierwszej kolejności jest relacją między strukturą podziałów w społeczeństwie a wymiarami konfliktów politycznych; w drugiej – jednym z wyróżnionych typów podziału (centrum–peryferie, państwo–kościół i inne). W ostatniej wersji jest to jakikolwiek podział społeczny¹⁸⁸.

Trzeba podkreślić, że koncepcja podziałów socjopolitycznych koresponduje z przedstawionymi w *Założeniach ontologicznych* parami metawartości. *Cleavages* zostały wyróżnione jako anytetyczne diady i jednocześnie oparte na wartościach i przeciwwartościach charakterystycznych dla lewicy i prawicy. Podziały *klasa posiadaczy–klasa pracowników najemnych* oraz *gospodarka oparta na rolnictwie–gospodarka przemysłowa*¹⁸⁹ znajdują odniesienie do pary *równość–nierówność*; podział *centrum–peryferie* do pary *władza–samowładność*, a *państwo–kościół* do diady *racjonalizm–religia*. Jak można zauważyć, podziały socjopolityczne, które w koncepcji Lipseta i Rokkana zostały przedstawione jako czynnik partiotwórczy, są w istocie nie tylko konfliktami dotyczącymi sfery interesów, ale także metawartości.

Koncepcja Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana znalazła zastosowanie w innych badaniach socjologicznych dotyczących lewicy, centrum i prawicy. Po rozpadzie bloku wschodniego zauważono, że systemy partyjne w państwach postkomunistycznych wyraźnie odróżniały się od zachodnioeuropejskich pod względem sposobu definiowania podziałów politycznych. O ile w Europie Zachodniej *triada* miała przełożenie na tradycyjne typy podziałów, to w państwach postkomunistycznych transformowane monopartie weszły w rolę lewicy, a opozycja antykomunistyczna – prawicy. Teorię *cleavages* wykorzystano do wyjaśniania tych różnic. Jako przykład można podać przeprowadzone w latach dziewięćdziesiątych XX wieku badania Juana Linza i Alfreda Stepana, w których porównywano systemy polityczne europejskich państw postkomunistycznych z krajami Ameryki Południowej oraz południowej części Europy. Autorzy zaobserwowali, że totalitaryzm zniszczył tradycyjne linie podziałów socjopolitycznych¹⁹⁰, co przełożyło się na od-

¹⁸⁸ M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny: społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004, s. 44.

¹⁸⁹ Podział ten dotyczył stosunku do kontroli cen produktów rolnych oraz swobody w zakresie działalności przemysłowej.

¹⁹⁰ J. Linz, A. Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore–Maryland 1996. Z drugiej strony niektóre podziały społeczne są na tyle trwałe, że są w stanie przetrwać radykalne zmia-

mienne znaczenie *triady* w państwach, które przeszły demokratyczną transformację¹⁹¹.

Badania oparte na spostrzeżeniach Lipseta i Rokkana oraz Linza i Stepana przeprowadzili w Polsce Mirosława Grabowska i Tadeusz Szawiel. Obserwując proces tworzenia się od podstaw systemu partyjnego po 1989 roku, uznali, że ówczesne podziały polityczne nie miały odniesienia do struktury społecznej, tylko były funkcją odmiennego stosunku do wydarzenia historycznego, jakim był upadek komunizmu¹⁹². Wątek ten rozwinęła później Grabowska, pisząc, że *freezing hypothesis* nie ma zastosowania do analizy przemian w państwach postkomunistycznych Europy Środkowo-Wschodniej po 1989 roku¹⁹³. Dla Grabowskiej i Szawiała diada postkomunizm–postsolidarność stała się podstawą dla rozróżnienia lewicy, centrum i prawicy¹⁹⁴.

Problem braku tradycyjnych *cleavages* w państwach postkomunistycznych analizował także Herbert Kitschelt. Według tego autora proces powstawania *triady* lewica–centrum–prawica w tych krajach został oparty na dwóch innych niż wskazane przez Lipseta i Rokkana podziałach. Pierwszy z nich był wyznaczany przez kontinuum autorytaryzm–libertarianizm, a drugi – przez rynkową albo polityczną redystrybucję dóbr. Według Kitschelta te dwie linie *cleavages* wyjaśniały inne konflikty – między państwem i Kościołem czy między zwolennikami centralizacji władzy (silnej egzekutywy, słabego samorządu) i jej decentralizacji (silnej legislatywy i szerokich uprawnień władzy samorządowej)¹⁹⁵.

ny systemowe. W okresie PRL *cleavages* zostały zniwelowane jedynie częściowo, o czym świadczą wyniki badań prowadzonych w kierunku potwierdzenia hipotezy zaborowej. Niektóre podziały są ugruntowane historycznie i kulturowo i z tego powodu względnie trwałe.

¹⁹¹ Eugeniusz Ponczek zaznaczył, że w przypadku Polski zmiany struktury społecznej nastąpiły wcześniej, w okresie drugiej wojny światowej, wskutek działań okupantów, które doprowadziły do likwidacji znacznej części polskiej inteligencji i innych grup społecznych. E. Ponczek, *Aksjologiczny wymiar lewicowości w polskiej myśli politycznej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 165.

¹⁹² Zdaniem autorów wydarzenie, jakim było przejście od ustroju totalitarnego do demokratycznego, wytworzyło społeczne podziały, które wpłynęły na formowanie się partii, elektoratów i systemu partyjnego w Polsce. Podziały te opierały się na poparciu ugrupowań nawiązujących do obozu władzy albo opozycji okresu PRL i były tworzone przez stosunek do wydarzenia historycznego. M. Grabowska, *Partie i elektoraty*, s. 215.

¹⁹³ *Taż*, *Podział postkomunistyczny...*, s. 43.

¹⁹⁴ Wskazane odmienności przełożyły się na zupełnie oderwane od podziałów klasowych rozumienie lewicy, centrum i prawicy. T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 252.

¹⁹⁵ H. Kitschelt, *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics and Society” 1992, vol. 20, no. 1, s. 7–50.

Podstawowe spostrzeżenie związane z koncepcją Kitschelta jest następujące: w wyróżnionych przez niego osiach konfliktów głównych, jak autorytaryzm–libertarianizm, polityczna–rynkowa dystrybucja dóbr, oraz pochodnych, takich jak centralizacja–decentralizacja, państwo–kościół, można dostrzec pary metawartości *równość–nierówność*, *władza–samowładność* oraz *racjonalizm–religia* (analogiczne jak w propozycji Seymoura Martina Lipseta i Steina Rokkana).

W nowszych opracowaniach, których przedmiotem były podziały socjopolityczne, zwraca się uwagę na to, że *cleavages* nie zawsze są pierwotne względem podmiotów politycznych. Niektóre są pochodną działań uczestników polityki i nie stanowią reprezentacji różnic związanych ze strukturą społeczeństwa¹⁹⁶. Kevin Deegan-Krause zauważył, że w rzeczywistości politycznej nie ma mechanizmu, który wymuszałby transfer podziałów na system partyjny. Są one często inicjowane przez przywódców politycznych, których rola w tej sferze często jest niedoceniana¹⁹⁷. Niektóre z podziałów stają się „opłacalne” pod względem możliwości upolitycznienia, inne są przez nich strategicznie „wygaszane”¹⁹⁸.

Zmniejszające się znaczenie głosowania klasowego oraz zmiany tradycyjnych *cleavages* prowadzą do poszukiwań innych paradygmatów wyjaśniających związek między kształtem społeczeństwa a preferencjami lewicowymi, centrowymi lub prawicowymi. Takimi są modele wieloczynnikowe integrujące wiedzę z zakresu socjologii, geografii, historii i ekonomii¹⁹⁹.

3. Modele wieloczynnikowe są stosowane w badaniach preferencji politycznych mieszkańców poszczególnych obszarów (regionów, jednostek administracyjnych)²⁰⁰. Wśród determinant, które mają znaczenie

¹⁹⁶ Agnieszka Kwiatkowska, Mikołaj Cześniak, Marta Żerkowska-Balas i Ben Stanley napisali, że „na pozycje wybierane przez respondentów na skali lewica–prawica wywierają przede wszystkim wpływ przemiany dyskursu partyjnego i katalogu kwestii mających największe znaczenie dla rywalizacji toczącej się w danym okresie między głównymi aktorami politycznymi. Przemiany przekazu partii względem poszczególnych kwestii politycznych oraz modyfikacje własnych pozycji na skali lewica–prawica wpływają również na poglądy i samoidentyfikacje lewicowo-prawicowe elektoratów”. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, *Ideologiczna treść wymiaru lewica–prawica w Polsce w latach 1997–2015*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4, s. 109.

¹⁹⁷ H. Domański, A. Prokopek, T. Żółtak, *Stratyfikacja społeczna...*, s. 18.

¹⁹⁸ K. Deegan-Krause, *Nowe wymiary...*, s. 149.

¹⁹⁹ A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, *Struktura społeczna oraz preferencje partyjne w układzie autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2009, t. 1, s. 123–138.

²⁰⁰ Na przykład socjolog badający polskie wybory w 1989 roku doszli do wniosku, że poparcie dla kandydatów prawicy najsilniej determinowały takie czynniki, jak: siła oporu

w tych modelach i jednocześnie kształtują preferencje lewicowe, centrowe oraz prawicowe, można wyróżnić dwie grupy. Pierwsza obejmuje czynniki związane ze strukturą społeczną – istotny jest poziom wykształcenia²⁰¹, wskaźnik uczestnictwa w praktykach religijnych²⁰², poziom urbanizacji²⁰³, a także wyznaczniki sytuacji gospodarczej – odsetek bezrobotnych czy wskaźnik przedsiębiorczości²⁰⁴. Przedstawione wcześniej kryterium klasowe również jest traktowane jako jeden z elementów wpływających na decyzje wyborcze²⁰⁵. Druga grupa obejmuje uwarunkowania świadomościowe. Preferencje polityczne są badane z uwagi na wpływ wydarzeń historycznych i generalnie oddziaływanie przeszłości²⁰⁶.

wobec władzy w latach 1944–1947, odsetek ziemi uprawnej pozostającej we własności prywatnej (im wyższy, tym większe poparcie dla prawicy, i odwrotnie – im wyższy stopień kolektywizacji, tym mniejsze poparcie), opór wobec tworzenia po stanie wojennym nowych związków zawodowych i poziom urbanizacji (im niższy, tym większe poparcie dla „Solidarności”). A. Kawecki, *Od plebiscytu do wyborów. Narodziny demokratycznego systemu partyjnego społeczeństw regionalnych*, Toruń 2006, s. 76.

²⁰¹ Na przykład w drugiej turze wyborów prezydenckich w 2005 roku Donalda Tuska poparło 65% kierowników i specjalistów, 60,5% prywatnych przedsiębiorców oraz 59% uczniów i studentów. Na Lecha Kaczyńskiego głos oddało 81% rolników, 62,7% robotników, 57,6% emerytów i rencistów. Szansa zagłosowania na Lecha Kaczyńskiego przez rolników była 3,3 raza większa niż przez kierowników i specjalistów. M. Miszkowski, *Wybrane determinanty preferencji wyborczych w wyborach prezydenckich 2005 roku* [w:] *Studia nad wyborami: Polska 2005–2006*, red. J. Raciborski, Warszawa 2008, s. 197.

²⁰² W wyborach parlamentarnych w 2007 roku prawdopodobieństwo głosowania na Szymona Lewicy Demokratycznej wynosiło 32%, jeśli indeks aprobaty dla obecności religii i Kościoła w sferze publicznej był niski, a spadało do 5% przy maksymalnej aprobacie dla tej obecności. W przypadku Akcji Wyborczej Solidarność prawdopodobieństwo głosowania na tę koalicję wśród niepraktykujących wynosiło zaledwie 2%, natomiast wśród katolików i aprobujących obecność Kościoła w życiu publicznym – 36%. M. Grabowska, *Podział postkomunistyczny...*, s. 311.

²⁰³ Badania przeprowadzone po wyborach prezydenckich w 2005 roku wykazały następującą zależność: wysokiemu współczynnikowi gęstości zaludnienia towarzyszyło rosnące poparcie dla Donalda Tuska, który we wszystkich ośrodkach miejskich uzyskał więcej głosów niż jego rywal. M. Miszkowski, *Wybrane determinanty...*, s. 197.

²⁰⁴ P. Maj, *Podkarpacie na tle ogólnopolskich wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku*, Rzeszów 2015, s. 31–37.

²⁰⁵ Henryk Domański, Artur Prokopek i Tomasz Żółtak uznali, że podstawową zmienną wyjaśniającą zachowania polityczne pozostają stosunki klasowe, na które nakładają się inne aspekty stratyfikacji społecznej związane z podziałami etniczno-narodowościowymi. Konflikty klasowe koncentrują się wokół dystrybucji dóbr, pewności zatrudnienia i bezpieczeństwa socjalnego pracowników najemnych. Jest to opinia polemiczna wobec stwierdzenia, że znaczenie podziału na klasy zmniejsza się. H. Domański, A. Prokopek, T. Żółtak, *Stratyfikacja społeczna...*, s. 19.

²⁰⁶ Według Krystyny Sielawy-Kolbowskiej o współczesnym rozkładzie preferencji Polaków decydowały przede wszystkim trzy okresy historyczne. Pierwszy z nich był związany

Modele wieloczynnikowe są wykorzystywane w wyjaśnianiu różnic w wynikach wyborczych uzyskiwanych przez te same podmioty polityczne w różnych częściach Polski. Jedną z koncepcji eksplanacyjnych opartych na tym podejściu jest *hipoteza zaborowa*. Jej zwolennicy tłumaczą różnice poparcia dla ugrupowań odwołujących się do wartości lewicowych, centrowych i prawicowych w kraju, odwołując się do dawnych podziałów i specyficznych warunków funkcjonowania ludności polskiej w trzech zaborach²⁰⁷.

Badania w tym kierunku prowadził między innymi Tomasz Zarycki, który wskazał na szereg historycznych determinant o charakterze strukturalnym i świadomościowym. W przypadku obszaru dawnej Galicji specyfiką były warunki ekonomiczne – była to najbardziej uboga i peryferyjne położona część imperium Habsburgów, stanowiąca rozdrobniony pod względem wielkości gospodarstw obszar rolniczy. Jednocześnie było to terytorium, w którym ludność polska posiadała najwyższy poziom swobód, co dotyczyło w szczególności: przyzwolenia na funkcjonowanie organizacji politycznych, nauczania w języku narodowym, obecności Polaków w urzędach samorządowych i możliwości udziału w wyborach. W Galicji wyjątkową siłą wpływu miał Kościół rzymskokatolicki²⁰⁸.

Zabór rosyjski był obszarem położonym na zachodnich peryferiach imperium Romanowów. Sąsiedztwo z Prusami spowodowało rozwój przemysłowy ośrodków miejskich, głównie Łodzi, Warszawy i Zagłębia Dąbrowskiego. „Kongresówka” była spolaryzowana w zakresie różnic rozwojowych między terenami wiejskimi i miejskimi. Te dysproporcje nie spowodowały jednak masowego odpływu ludności do miast, co stworzyło korzystne warunki dla rozwoju ugrupowań agrarnych. Pod względem politycznym autonomia Królestwa była stopniowo ograniczana, aż do jej zniesienia²⁰⁹.

z etapem pozbawienia państwowości i rozbiorów, drugi – z okresem PRL, trzeci – z doświadczeniami współczesności i III Rzeczypospolitej. K. Sielawa-Kolbowska, *Partie polityczne na lokalnej scenie publicznej* [w:] *Korzenie demokracji. Partie polityczne w środowisku lokalnym*, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa 2000, s. 272–273.

²⁰⁷ M. Cześnik, *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007, s. 44.

²⁰⁸ T. Zarycki, *The Electoral Geography of Poland: Between Stable Spatial Structures and Their Changing Interpretations*, „Erdkunde” 2015, no. 69, s. 112.

²⁰⁹ Tamże, s. 110–111; W. Morawski, *Wpływ zaborów na rozwój miast polskich* [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki zaborów Polski*, red. J. Chumiński, K. Popiński, Wrocław 2008, s. 47–55.

W zaborze pruskim ludność poddawano germanizacji, co wynikało z dążenia do stworzenia państwa jednolitego kulturowo²¹⁰. Pod względem gospodarczym był to obszar rozwoju rolnictwa i przemysłu lekkiego, który pełnił funkcję zaplecza produkcyjnego dla niemieckich metropolii (z tego powodu rozwój ekonomiczny miał charakter ograniczony). Inną strukturę w porównaniu do Galicji i „Kongresówki” miało rolnictwo – po przeprowadzonych w XIX wieku reformach na wsi dominowały gospodarstwa średnio- i wielkoobszarowe²¹¹. Ludność znajdowała zatrudnienie w przemyśle i sektorze usług w głównych miastach Wielkopolski i zurbanizowanych obszarach Prus. Konsekwencją tego było postępujące wyludnienie obszarów wiejskich i w późniejszym okresie znikoma popularność podmiotów ruchu ludowego. W porównaniu do pozostałych zaborów specyfika gospodarcza doprowadziła do zauważalnego wzrostu klasy średniej.

Granice między dawną Galicją, Królestwem Polskim i zaborem pruskim są współcześnie dostrzegalne w wyborach różnych szczebli. W analizach z zakresu socjologii wyborów stwierdzono występowanie *efektu granicznego*, który polega na tym, że sąsiadujące ze sobą gminy, które terytorialnie należały w przeszłości do odrębnych zaborów, różnią się pod względem głosowania na lewicę i prawicę²¹². Socjologdy wskazują, że w granicach dawnego zaboru austriackiego, głównie na terenach zdominowanych przez praktykujących katolików, najwyższe poparcie zdobywa prawica. Z kolei na Ziemiach Zachodnich i Północnych, a także obszarach zamieszkiwanych przez mniejszości religijne i narodowe największą popularność zyskuje lewica²¹³. O ile socjologdy są w dużej mierze zgodni co do istnienia efektu granicznego, to zdecydowanie różnią się pod względem oceny oddziaływania przeszłości na współczesną rzeczywistość polityczną²¹⁴.

²¹⁰ T. Zarycki, *The Electoral Geography...*, s. 108–109.

²¹¹ Por. G. Czapiewska, *Historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa uspołecznionego na Pomorzu Środkowym*, „Słupskie Prace Geograficzne” 2003, nr 1, s. 51–55.

²¹² J. Bartkowski, *Tradycja zaborów a współczesne zachowania społeczne w Polsce* [w:] *Oswajanie wielkiej zmiany*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007, s. 421.

²¹³ G. Skwierczyński, *Wpływ tradycji zaborowej na zachowania wyborcze mieszkańców Galicji w wyborach 2005 roku* [w:] *Studia nad wyborami Polska 2005–2006*, red. J. Raciborski, Warszawa 2008, s. 142. Zbigniew Rykiel uważa, że analizy empiryczne wykazały polaryzację przestrzeni politycznej Polski między obszarami prawicowymi w południowo-wschodniej połowie kraju a lewicowymi w połowie północno-zachodniej. Z. Rykiel, *Stereotypy, manipulacja i głupota jako elementy narracji medialnej i naukowej o przestrzeni wyborczej Polski*, „Przestrzeń Społeczna” 2016, nr 1, s. 23.

²¹⁴ Tamże.

3. PERSPEKTYWA POLITOLOGICZNA

3.1. PIRAMIDA PERCEPCJI WARTOŚCI POLITYCZNYCH

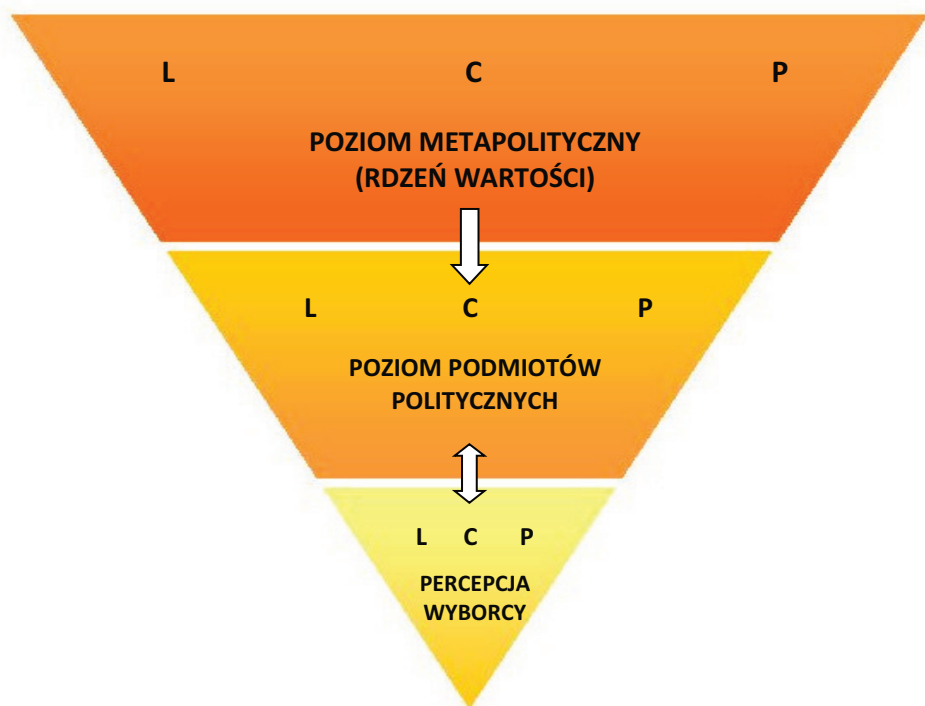
Podczas, gdy psychologdy wiążą *triadę* z afektem i cechami osobowościowymi jednostek, a socjologdy z podziałami społecznymi i wyznacznikami socjogeograficznymi, politologdy analizują ją z poziomu systemu politycznego. Na lewicę, centrum i prawicę spoglądamy z metaperspektywy, koncentrując się na relacjach między wyborcą i podmiotem politycznym. Ten związek jest nierozłączny – podmioty polityczne reprezentują wartości, a decyzje wyborców wyrażają akceptację lub odrzucenie aksjomatów deklarowanych przez podmioty polityczne.

Z jednej strony *triada* jest trwale obecna w polityce. Przejawem tego są odniesienia do wartości lewicowych, centrowych i prawicowych w myśli podmiotów politycznych, a także znajomość podziału wśród wyborców. Z drugiej strony terminy te wykorzystujemy w opisie, wyjaśnianiu i prognostyce w ramach nauki o polityce. Za ich pomocą klasyfikujemy podmioty, analizujemy myśl polityczną i wyjaśniamy preferencje wyborców. Lewicowość, centrowość i prawicowość jako pojęcia w polityce oraz politologii nie są tożsame, co wynika z odmienności funkcji i charakteru. W polityce sądy mogą być nacechowane afektywnie i subiektywne, ponieważ wartości są elementem relacji łączącej wyborcę z podmiotem politycznym. W politologii są zawsze związane z ewaluacją, ale kryteria ich stosowania powinny być jawne, wolne od afektu oraz możliwe do zaakceptowania i zastosowania przez badaczy w sposób niezależny od siebie.

Lewicowość, centrowość i prawicowość są systemami aksjologicznymi, które można analizować na poziomie metapolitycznym, podmiotów politycznych i wyborców²¹⁵. Schemat 6 *Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy* jest próbą graficznego przedstawienia ich istoty oraz funkcji w przestrzeni politycznej²¹⁶:

²¹⁵ Jacek Kołodziej opisał trzy płaszczyzny, w których można analizować wartości polityczne. Pierwsza jest spojrzeniem jednostki jako widza i uczestnika procesu politycznego; druga – perspektywą podmiotu politycznego (polityka, partii politycznej), a trzecia – punktem widzenia mediów jako „instytucji utrwalających masowe wyobrażenia wartości oraz determinujących kształt rywalizacji wyborczej”. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 276.

²¹⁶ W nauce stosowane są dwa podejścia do tworzenia paradygmatu lewicy, centrum i prawicy: empiryczne, w którym wykorzystuje się badania ankietowe przeprowadzane wśród

Schemat 6. Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy

Źródło: opracowanie własne.

- A. Trzy systemy zostały wpisane w schemat odwróconej piramidy percepcji wartości politycznych. Jej piętra (w kierunku od najwyższego do najniższego) wyróżniają się postępującym redukcjonizmem spostrzegania wartości. Schemat jest wspólny dla trzech kategorii światopoglądowych, które na każdym z poziomów zostały oznaczone odpowiednio literami L, C i P.
- B. Do bazy jako najwyżej usytuowanego poziomu należą wartości tworzące rdzeń światopoglądowy. Baza determinuje percepcję rzeczywistości politycznej – tworzące jej strukturę pary wartości i przeciwwartości wyznaczają sposoby interpretacji polityki. Jak zostało wspomniane w założeniach ontologicznych, metawartości wyróżniają się spośród innych aksjomatów stopniem ogólności – są w najwyższym stopniu abstrakcyj-

ekspertów, polityków i wyborców, oraz dedukcyjne, w którym punktem wyjścia jest teoria, która następnie jest weryfikowana empirycznie.

ne. Z tego powodu mają znaczenie zasadnicze – określają percepcję aksjomatów na pozostałych dwóch piętrach piramidy. Proces powstawania rdzenia był rozciągnięty w czasie, kluczowe znaczenie miały wydarzenia historyczne o doniosłym charakterze kształtujące pary wartości i związane z nimi podziały polityczne²¹⁷. Rdzeń (w ramach cywilizacji zachodniej) współtworzy siedem par wartości i przeciwwartości: *równość–nierówność, społeczeństwo–wspólnota, wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty, samowładność–władza, pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości, racjonalizm–religia oraz progresywizm–tradycja*.

- C. Szczębel środkowy obejmuje percepcję wartości przez organizacje polityczne. Dotyczy to podmiotów jednostkowych (przywódców politycznych, osób sprawujących urzędy jednoosobowo) i zbiorowych – partii politycznych, a także instytucji państwa, które transponują wartości w decyzje państwowe. Wyróżnione podmioty odwołują się do metawartości wprost lub inspirują się nimi w działaniach politycznych.
- D. Najniższa część piramidy dotyczy spostrzegania wartości przez wyborców. Zakres percepcji w porównaniu do bazy i poziomu środkowego jest silnie ograniczony, ponieważ *triada* pełni na tym szczeblu funkcje schematów poznawczych i etykiet systemów wartości. Głosujący kierują się nimi, oceniając politykę i podejmując decyzje wyborcze.

Zwróćmy uwagę na relacje aksjologiczne w ramach piramidy. Dla poziomu bazy oraz środkowego punktem wyjścia jest obecność metawartości w myśli podmiotów politycznych. Myśl jest inspirowana i konstruowana na podstawie wyróżnionych par wartości i przeciwwartości. Relacje między poziomem drugim i trzecim mają charakter sprzężenia zwrotnego – wyborcy wybierają podmioty, które reprezentują pożądane wartości, z kolei te posiadają „swoj” elektorat. Jest to podstawowe założenie przestrzennej teorii głosowania, zgodnie z którą wyborca określający swe preferencje jako lewicowe głosuje na partię postrzeganą przez siebie jako lewicowa, podobnie jak wyborcy o poglądach centrowych lub prawicowych, którzy popierają odpowiednio partie o etykietach centrowych i prawicowych²¹⁸.

²¹⁷ Były to wojny religijne, rewolucje narodowe, kryzysy władzy, radykalne zmiany gospodarcze, narodziny i upadki mocarstw oraz inne.

²¹⁸ M. Jasiński, *Przestrzenna generalizacja wartości Shapleya dla gier prostych jako mocny punkt w chaosie ideologii*, „Decyzje” 2013, nr 20, s. 52; A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004, s. 18.

Można przybliżyć zupełnie inne (polemiczne) podejście do relacji łączących szczeble wyborcy i podmiotów politycznych. Agnieszka Kwiatkowska, Mikołaj Cześniak, Marta Żerkowska-Balas i Ben Stanley przyjęli za Arianem Asherem i Michalem Shamirem²¹⁹, że podział lewica–centrum–prawica reprezentuje dla wyborców wyłącznie przestrzeń partyjną, nie zaś przestrzeń ideologiczną²²⁰. Identyfikacja partyjna jest heurystyką umożliwiającą wyborcom usytuowanie na osi lewica–prawica zgodnie ze wskazówkami popieranej przez nich partii. Na sposób, w jaki wyborca postrzega własne umiejscowienie po lewej lub prawej stronie skali, wpływa jego wiedza na temat pozycji zajmowanej w tym spektrum przez preferowane ugrupowanie.

Trzeba zauważyć, że w tej perspektywie wyborca staje się biernym przedmiotem wpływu, którego poglądy i postawy są kształtowane przez podmioty polityczne. Jest to daleko idący redukcjonizm, ponieważ po pierwsze, trudno uznać, że wyborca nie posiada własnych preferencji w zakresie wartości politycznych, po drugie – głosujący mają realny wpływ na wartości deklarowane przez podmioty polityczne, dokonując wyboru. Związek jest następujący: z jednej strony podmioty poprzez agendę wpływają na opinię publiczną i kształtują postawy, ale z drugiej strony – muszą realizować wartości pożądaną przez wyborców, jeśli chcą przetrwać.

3.2. FUNKCJE LEWICOWOŚCI, CENTROWOŚCI I PRAWICOWOŚCI W POLITYCE

W zależności od poziomu, który rozpatrujemy w ramach piramidy, lewicowość, centrowość i prawicowość są określeniami systemów wartości, właściwościami podmiotów politycznych lub etykietami. W dalszej kolejności przedstawione zostaną funkcje *triady* w odniesieniu do podmiotów politycznych oraz wyborców.

1. Na szczeblu wyborcy L Ci P są: etykietami, schematami redukcyjnymi oraz pełnią zadania afiliacyjne. Dieter Fuchs i Hans-Dieter Klingemann twierdzą, że współcześnie redukcjonizm i etykietowanie stały się koniecznością, a pojęcia *prawica* i *lewica* – szyldami, które pozwalają na identyfikację podmiotów politycznych i wyborców oraz skuteczną orien-

²¹⁹ A. Asher, M. Shamir, *The Primarily Political Functions of the Left-Right Continuum*, „Comparative Politics” 1983, vol. 15, no. 2, s. 139–158.

²²⁰ A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, *Ideologiczna treść...*, s. 115–116.

tację i komunikację w komplikującym się świecie polityki²²¹. Funkcja etykiety (którą można też określić mianem symbolicznej) ułatwia identyfikację wyborcy z podmiotem reprezentującym pożądaną wartość polityczną i w tym sensie jest „platformą transakcyjną”.

Patrząc z perspektywy wyborcy, „transakcja” polega na wyborze podmiotu, którego deklaracje są zgodne z preferowanym systemem wartości. Przykładem takiego związku były wyniki badań przeprowadzonych w kontekście wyborów prezydenckich w 2005 roku, dotyczących wartości akceptowanych przez zwolenników Donalda Tuska i Lecha Kaczyńskiego²²². Wyborcy Donalda Tuska za najważniejsze uznawali takie aksjomaty, jak: demokracja, tolerancja, wspólnotowość, wspólnota znajomości, różnorodność, integracja, zgoda, zaufanie, porozumienie, uczciwość, równość wobec prawa, wolność obyczajów, nowoczesność, globalizacja, ochrona środowiska, dobro własne, rodzina, bogactwo, dobro drugiego człowieka. Z kolei dla wyborców Lecha Kaczyńskiego najważniejsze były: praca, prawda, religia, wiara, wartości chrześcijańskie, wolność wyznania, Europa, kultura i cywilizacja, wiedza, miłość, kultura i sztuka, nierówność materialna, kapitalizm, niepodległość, państwo narodowe i spokój. Jednocześnie istniał katalog wartości, do których przywiązanie deklarowali zwolennicy obu kandydatów, takich jak: swoboda podróżowania, wolność słowa, wolność, wspólny rynek, solidarność, zaspokojenie potrzeb materialnych, bezpieczeństwo, pokój, wspólnota historii, wspólnota norm i praw, sprawiedliwość, godność i inne²²³.

W praktyce wyborca raczej nie dysponuje możliwością adekwatnego wyboru, dokonując selekcji spośród dostępnych w ramach systemu partyjnego podmiotów deklarujących realizację wartości zbliżonych do jego światopoglądu. Jednak oddając głos na podmiot o sprecyzowanej przynależności ideowej, oczekuje on, że podejmowane działania będą zgodne z określonym systemem normatywnym.

W polityce zdarzają się sytuacje, w których podmiot polityczny dokonuje aksjologicznej rewolucji w zakresie własnej tożsamości. Z perspektywy „transakcji” zawartej wcześniej z wyborcami odejście od deklarowanego rdzenia aksjologicznego skutkuje zazwyczaj utratą poparcia części gło-

²²¹ D. Fuchs, H.-D. Klingemann, *The Left-Right Schema* [w:] *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, red. M.K. Jennings, J.W. van Deth, Berlin–New York 1990, s. 203–204. Por. J. Dzwonczyk, *Lewicowa autoidentyfikacja społeczeństwa polskiego w świetle badań sondażowych* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 348.

²²² J. Dzwonczyk, *Lewicowa autoidentyfikacja...*, s. 336.

²²³ Tamże.

sujących. W zależności od charakteru systemu wyborczego konsekwencje mogą być różne i prowadzić do: kryzysu w obrębie podmiotu, jego rozpadu lub powstania politycznej konkurencji odpowiadającej zapotrzebowaniu ze strony wyborców. Przykładem jest etap w rozwoju socjaldemokracji określany mianem „trzeciej drogi”²²⁴. Jego istotą było odejście od części deklaryowanych wartości²²⁵. W przypadku niemieckiej SPD formułowany przez nią rząd stworzył szerszą gospodarkę na konkurencję zewnętrzną, obniżył podatki dla biznesu, deregulował rynek. Wyborcy tego typu przesunięcie odbierali jako likwidację państwa opiekuńczego. W konsekwencji przejście do „nowego centrum” spowodowało serię porażek wyborczych. Z tego powodu partia dość szybko wycofała się z tego programu.

Pojawianie się nowych podmiotów wynika z niedostrzegania przez istniejące organizacje polityczne znaczenia nowych wartości pochodnych, które uzyskały status publiczny. W przeszłości w takich okolicznościach powstawały partie zielonych (obecnie socjaldemokracja w większości „zagospodarowała” ich wartości, ograniczając możliwość działania partii ekologicznych). Do tej kategorii można zaliczyć ugrupowania, których celem jest demokracja bezpośrednia, jak również partie piratów działające na rzecz upowszechnienia własności intelektualnej²²⁶.

Poza funkcją etykiety kategorie *lewica*, *centrum* i *prawica* są dla wyborcy schematami redukcyjnymi. Ich głównym zadaniem jest porządkowanie informacji dotyczących rzeczywistości²²⁷ – są stereotypami upraszczającymi przetwarzanie informacji. Tadeusz Szawiel uważa, że redukcjonizm tego podziału jest z perspektywy wyborcy niezbędny z powodu charakteru współczesnej polityki, w której komunikacja wymaga zwięzłości formu²²⁸.

²²⁴ Autorstwo tej koncepcji przypisuje się Anthony’emu Giddensowi, którego monografia *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji* była uznawana za podstawę ideologiczną rządu Tony’ego Blaira. W późniejszym okresie Giddens odżegnywał się od polityki brytyjskiej Partii Pracy. T. Kowalik, *Trzecią drogą...*, s. 171.

²²⁵ Tamże, s. 185.

²²⁶ Zob. postulaty Partii Piratów w dziedzinie prawa autorskiego. Strona internetowa Partii Piratów, <https://polskapartiipiratow.pl/> (17.08.2017).

²²⁷ Według Agnieszki Turskiej-Kawy i Waldemara Wojtasika *triada* jest „mechanizmem społecznego pozycjonowania preferencji politycznych o uogólnionym ideologicznie charakterze, pozwalającym jednostkom znaleźć związek pomiędzy reprezentowanymi wartościami a ich transpozycją na sferę bieżącej polityki”. A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, *Struktura społeczna...*, s. 124. Jacek Kołodziej twierdzi, że prawica i lewica są skonwencjonalizowanymi narzędziami identyfikacji oraz manifestowanymi symbolami i wskaźnikami tożsamości. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 412.

²²⁸ T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 221.

Agnieszka Kasińska-Metryka sądzi, że wyborcy chętnie zwracają się ku uproszczonej eksplanacji, ponieważ jedynie 7% z nich rozumie ogólny sens informacji dostarczanej przez media²²⁹. Można stąd wnioskować, że LCiP, będąc schematami poznawczymi, pełnią zadania pozytywne, ułatwiając wyborcy orientację w polityce.

Funkcje autoidentyfikacji i afiliacji są związane z potrzebą uczestnictwa w grupie²³⁰. Wyborców lewicy, centrum i prawicy można uznać za odrębne klasy w rozumieniu psychologicznym i socjologicznym. Jeśli przyjąć, że grupą społeczną jest zbiorowość ludzi, pomiędzy którymi występuje więź obiektywna, subiektywna i behawioralna²³¹, to kryteria formalne są spełnione. Wyborcy tworzą zbiorowości, w których pomiędzy członkami deklarującymi poparcie dla zbliżonych wartości politycznych występują więzi o różnym charakterze – częściowo sformalizowanym (co dotyczy zorganizowanych środowisk), częściowo emocjonalnym²³². Trzy grupy wyborców posiadają specyficzną komunikację – język i siatkę pojęciową. Przejawiający aktywność polityczną biorą udział w rywalizacji międzygrupowej, występując w obronie wartości uznawanych za ważne. Można zaobserwować, że w niektórych przypadkach tego typu więzi przekraczają granice państw. W 2011 roku środowiska lewicowe z Polski i RFN współdziałały w ramach *Koalicji 11 listopada*, z kolei środowiska prawicowe związane z polskim Ruchem Narodowym i węgierskim Jobbikiem „wymieniły” się kandydatami w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku.

2. Na poziomie podmiotów politycznych triada pełni funkcje autoidentyfikacji, teleologiczną, integracyjną oraz alternacji władzy. Pierwsza z wymienionych polega na deklarowaniu określonej tożsamości ideowej.

²²⁹ A. Kasińska-Metryka, *Stereotyp polskiej lewicy – fikcja, czy rzeczywistość?* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 387.

²³⁰ Jacek Kołodziej pisał o potrzebie afiliacji w kontekście tożsamości politycznej jako „świadomości równoczesnej przynależności do odmiennych, czasem niewspółmiernych wspólnot i zarazem nieprzynależności do innych [...]”. W sytuacji politycznej wyraża się to w podejmowaniu aktywności, która służy celom identyfikacyjnym, polegającej na uzasadnieniu działań własnej wspólnoty [...] w taki sposób, aby realizowanie własnych interesów było aksjologicznie uzasadnione”. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 161.

²³¹ P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002, s. 196.

²³² Krystyna Skarżyńska i Kamil Henne uważają, że „można określać siebie jako bardziej lub mniej prawicowego nie tylko ze względu na bliskość własnych przekonań do prawicowej orientacji politycznej, a także ze względu na postawy wobec pewnych grup społecznych, partii politycznych czy osób utożsamianych z tymi orientacjami”. K. Henne, K. Skarżyńska, *Lewicowość–prawicowość autoidentyfikacji politycznych a przekonania i kapitał społeczny – perspektywa psychologii politycznej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 2, s. 88.

Autoidentyfikacja obejmuje sferę werbalną i empiryczną, więc można przyjąć, że między tożsamością i działaniami politycznymi powinien istnieć związek logiczny²³³.

Samoidentyfikacja podmiotów politycznych może mieć pochodzenie wewnętrzne lub zewnętrzne. W pierwszym przypadku jest funkcją światopoglądu członków organizacji, w drugim jest zależna od czynników zewnętrznych (sytuacji społecznej, politycznej, gospodarczej lub międzynarodowej). Można wskazać na przykłady kształtowania autoidentyfikacji pod wpływem determinant zewnętrznych. Po lewej stronie sceny politycznej było to powstanie eurokomunizmu w latach siedemdziesiątych XX wieku. Wpływ na reinterpretację ideologii komunistycznej i zmianę autoidentyfikacji partii komunistycznych miały czynniki zewnętrzne – relacje Europy Zachodniej ze Związkiem Socjalistycznych Republik Radzieckich, a przede wszystkim fiasko idei ogólnoswiatowej rewolucji proletariackiej. Po prawej stronie było to powstanie ugrupowań antyislamskich w rezultacie starcia między częścią świata islamu i cywilizacji zachodniej. W Niemczech założono organizację PEGIDA²³⁴, która określiła własną tożsamość jako antymuzułmańską, a jej postulaty można uznać za specyficzny wariant nacjonalizmu uformowany pod wpływem determinant zewnętrznych. Nie jest to klasyczny nacjonalizm, ponieważ PEGIDA odwołała się nie tylko wartości narodowych, ale wspólnych dla cywilizacji zachodniej i w tym sensie ma wymiar ponadnarodowy lub raczej – ogólnocywilizacyjny.

Zupełnie innym sposobem kształtowania autoidentyfikacji na bazie czynników zewnętrznych jest tworzenie jej na podstawie wyników sondaży wartości przeprowadzanych wśród wyborców. Powstająca tą drogą „autoidentyfikacja” bazuje na aksjomatach nośnych społecznie, ale pozostawia bez odpowiedzi pytanie o wewnętrzną tożsamość organizacji.

Autoidentyfikacja jest zależna od bazy (pierwszego poziomu schematu percepcji wartości politycznych)²³⁵. O sile tego związku świadczą próby reinterpretowania metawartości – ich sens jest dostosowywany do nowych warunków politycznych, ekonomicznych i społecznych. Zmienia-

²³³ T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 220–221.

²³⁴ *Patriotische Europäer gegen die Islamisierung des Abendlandes*; w języku polskim pełna nazwa brzmi Patriotyczni Europejczycy przeciw Islamizacji Zachodu.

²³⁵ Na podstawie kryterium autoidentyfikacji można wyodrębnić następujące typy podmiotów politycznych: 1) deklarujące przywiązanie do określonych wartości; 2) labilne aksjologicznie oraz 3) bezideowe.

jące się odniesienia wartości politycznych są widoczne w autoidentyfikacjach – pojawiają się nowe interpretacje, takie jak: neoliberalizm, neomarksizm, neokonserwatyzm, „trzecia droga”, „nowa” lub „stara” lewica, „nowa” prawica.

Autoidentyfikację można ustalić na podstawie: analizy wartości obecnych w myśli politycznej; sfery symbolicznej, a także profilu ideologicznego organizacji zrzeszających, do których podmiot przynależy.

Analiza wartości obecnych w myśli politycznej obejmuje wszelkie idee, które pojawiają się w oficjalnej formule: programach, wypowiedziach przywódców, decyzjach politycznych. Jako przykład można wskazać na przeprowadzone przez Jacka Kołodzieja badanie wartości artykułowanych przez Platformę Obywatelską i Prawo i Sprawiedliwość w wyborach do Parlamentu Europejskiego w 2009 roku. Platforma Obywatelska zadeklarowała wówczas przywiązanie do aksjomatów, które zostały zaszerogowane do trzech kategorii. Do pierwszej, określonej jako *wartości wobec wspólnoty i jednostki*, przypisano: nowoczesność, decentralizację, dobro wspólne, sprawiedliwość, bezpieczeństwo, demokrację, wartości chrześcijańskie, patriotyzm, tożsamość narodową, ochronę środowiska, rozwój wsi, zaufanie społeczne, przedsiębiorczość, wiedzę, własność oraz pracę. W ramach drugiej grupy, związanej z *Unią Europejską*, były to: wspólnota, integracja, solidarność, różnorodność, tradycja, nowoczesność, społeczeństwo obywatelskie oraz Zachód. Do trzeciej grupy, nazwanej *wartości użyteczne*, zaliczono: wolny rynek, autorytet państwa, przyjazne państwo, porządek, decentralizację, własność, wiedzę, dekalog, równe prawa, rodzinę oraz niskie podatki. Z kolei Prawo i Sprawiedliwość w ramach kategorii *wartości użyteczne wobec wspólnoty i jednostki* wymieniało: naród, solidarność, bezpieczeństwo, sprawiedliwość społeczną, Polskę, patriotyzm, stabilność, prawię, tradycję, realizm, odpowiedzialność wobec państwa, pracę i opiekę społeczną. W ramach drugiej grupy były to: suwerenność narodów, pokój, wspólnota, zrównoważony rozwój, neutralność aksjologiczna Unii Europejskiej, a w przypadku trzeciej – wartości chrześcijańskie, tradycja, państwo prawa, państwo socjalne, rodzina, niskie podatki, lustracja, dekomunizacja, konstytucja europejska oparta na wartościach chrześcijańskich oraz IV RP²³⁶.

Jeśli chodzi o sferę symboliczną, jest ona substytutem słowa i reprezentuje wartości uznawane przez podmiot. Janina Frasz napisała o wyko-

²³⁶ J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 366.

rzystaniu przez podmioty polityczne barw jako formie *samoidentyfikacji ikonicznej*. Według autorki kolor jest jednym z najczęściej używanych sposobów identyfikacji wartościującej w polityce: czerwień jest symbolem lewicy, niebieski i zbliżone barwy – prawicy, a inne, takie jak pomarańczowy, które kojarzą się zwykle pozytywnie i dodatkowo, nie mają trwałych odniesień do polityki i są wykorzystywane przez centrum²³⁷.

Trzeci sposób badania autoidentyfikacji dotyczy uczestnictwa podmiotu w organizacjach zrzeszających. W przypadku partii są to organizacje międzynarodowe skupiające ugrupowania w ramach rodzin ideologicznych. Są to zarówno organizacje działające w skali kontynentalnej (takie jak grupy polityczne w Parlamencie Europejskim), jak i światowej (takie jak Międzynarodówki Socjalistyczna, Liberalna czy Międzynarodowa Unia Demokratyczna). W deklaracjach ideowych międzynarodówek odnajdziemy bezpośrednie odniesienia do metawartości.

Funkcje teleologiczną i integracyjną trudno rozpatrywać niezależnie od siebie. Pierwsza z wymienionych wynika z porządkującej roli wartości, które wytyczają kierunek działań podejmowanych w polityce. Metawartości są obecne w sferze programowej i wyborczej, przekładają się na treść decyzji podejmowanych przez władzę państwową, jak też na działania opozycji. Funkcja integracyjna dotyczy wewnętrznego środowiska podmiotu oraz grona wyborców²³⁸. Jest skierowana do wnętrza organizacji w celu budowania i podtrzymywania tożsamości politycznej oraz na zewnątrz, aby mobilizować zwolenników do określonej aktywności.

Ostatnia z ról jest powiązana ze zjawiskiem alternacji władzy. Wbrew pojawiającym się niekiedy opiniom, że polityka powinna prowadzić do budowania wspólnoty, politycznej jedności czy konsensusu w demokracji, podziały są systemowo niezbędne, ponieważ stanowią źródło politycznej różnorodności. Nawet w wariantach demokracji konsocjonalnej i rządach budowanych na zasadzie wielkiej koalicji²³⁹ powinna istnieć alternatywa. Jej brak prowadzi do patologii demokracji – dysfunkcje wynikają ze świadomości rządzących, że niezależnie od wyników wyborów szeroka koalicja zapewni im możliwość sprawowania władzy. Dlatego trzy systemy światopoglądowe są z jednej strony źródłem głębokich podziałów

²³⁷ J. Fras, *Samoidentyfikacja polskich partii politycznych* [w:] *Polska scena polityczna. Środowiska, komunikacja polityczna, strategie*, red. K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk, Kraków 2010, s. 158–159.

²³⁸ Tamże, s. 151.

²³⁹ Lewicy z centrum i prawicą.

społecznych związanych z dążeniem do zmiany rzeczywistości w przeciwnych kierunkach, ale z drugiej strony pełnią funkcje pozytywne trudne do przecenienia dla prawidłowego funkcjonowania demokracji²⁴⁰. Lewica, centrum i prawica to wrogo nastawione do siebie strony sporu politycznego inicjujące nowe podziały społeczne, ale jednocześnie realizujące funkcję alternacji władzy.

3.3. DYSFUNKCJE LEWICOWOŚCI, CENTROWOŚCI I PRAWICOWOŚCI W POLITYCE I NAUCE O POLITYCE

Schemat piramidy percepcji wartości politycznych upraszcza rzeczywistość poprzez założenie, że stosowane w praktyce politycznej etykiety lewicy, centrum i prawicy są zawsze zgodne z założeniami teoretycznymi. W teorii przyjmujemy, że zarówno podmioty polityczne, jak i wyborcy są racjonalni i doinformowani, prawidłowo rozróżniają wartości i deklarując dla nich poparcie, czynią to w sposób w pełni świadomy. Rzeczywistość jest bardziej skomplikowana. Sposób, w jaki kategorie *lewica*, *centrum* i *prawica* funkcjonują w polityce, niejednokrotnie odbiega od ujęć modelowych. Warto się zastanowić, czym są powodowane te rozbieżności oraz w jakim stopniu wpływają na posługiwanie się trzema terminami w nauce o polityce. Dysfunkcje związane ze stosowaniem terminów zostaną zaprezentowane na dwóch przykładach, z który pierwszy dotyczy Danii, Szwecji, Finlandii i Norwegii, a drugi – Polski.

1. Pierwszy *casus* to *paradoks nordycki*, który polega na wysokim poparciu społecznym dla wartości charakterystycznych dla rdzenia lewicy przy jednocześnie znacznym odsetku autoidentyfikacji prawicowych. Do społeczeństw, w których według badań Europejskiego Sondażu Społecznego przeprowadzanego w latach 2002 i 2006 identyfikacje z prawicą były wyjątkowo silne, należały cztery kraje nordyckie: Dania, Szwecja, Finlandia i Norwegia. Na podstawie wyników sondażu zamieszczonych w tabeli 2 *Społeczne identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006* trzeba zauważyć, że w wymienionych państwach odsetek ankietowanych identyfikujących własne poglądy jako prawicowe był w porównaniu do więk-

²⁴⁰ Lewicowość, centrowość i prawicowość są konstruktami użytecznymi dla wyborców, ale także dla decydentów. R. Inglehart, D. Sidjański, *The Left, the Right, the Establishment and the Swiss Electorate* [w:] *Party Identification and Beyond*, red I. Budge, I. Crewe, D. Farlie, New York 1976, s. 225.

szości społeczeństw państw europejskich wyższy i oscylował w granicach 30%²⁴¹. Jednocześnie procent autoidentyfikacji lewicowych był zdecydowanie niski, wahał się w przedziale 12,1–18,4% w Danii, 12,0–12,9% w Finlandii, 19,5–20,1% w Norwegii i 22,2–28,4% w Szwecji. W tym ostatnim państwie, w którym można mówić o tradycji głosowania na lewicę, odsetek autoidentyfikacji lewicowych zmalał w latach 2002–2006 o ponad 6% przy jednoczesnym przesunięciu ich w kierunku centrum i na prawo.

Tabela 2. Społeczne identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006

Państwo	2002			2006		
	lewica	centrum	prawica	lewica	centrum	prawica
Austria	20,7	54,9	10,8	19,1	49,5	14,2
Belgia	19,6	50,9	15,5	22,3	53,3	20,6
Bułgaria	–	–	–	25,9	30,1	13,0
Cypr	–	–	–	24,2	33,3	30,2
Czechy	18,3	42,9	28,7	–	–	–
Dania	12,1	48,4	32,3	18,4	46,5	30,8
Estonia	–	–	–	9,6	46,5	19,3
Finlandia	12,9	49,0	32,5	12,0	49,3	34,5
Francja	26,6	46,0	21,0	25,9	47,3	21,0
Grecja	9,2	44,6	23,4	–	–	–
Hiszpania	26,7	42,4	11,7	26,3	48,0	12,0
Holandia	17,3	49,7	28,2	20,4	47,6	26,6
Irlandia	10,7	51,0	21,2	11,3	53,1	18,0
Izrael	27,5	29,3	35,2	–	–	–
Luksemburg	16,7	44,4	16,7	–	–	–
Łotwa	–	–	–	8,5	39,2	23,6
Niemcy	25,1	54,7	13,0	26,7	53,0	9,5
Norwegia	19,5	47,8	30,3	20,1	48,0	29,2
Polska	18,6	44,2	20,4	10,3	45,2	27,1
Portugalia	19,3	41,0	19,4	17,8	37,5	16,7
Rosja	–	–	–	8,6	35,6	11,2

²⁴¹ Ocena autoidentyfikacji została przeprowadzona według 10-punktowej skali lewica–prawica. H. Domański, *Społeczeństwa europejskie...*, s. 179–185.

Państwo	2002			2006		
	lewica	centrum	prawica	lewica	centrum	prawica
Rumunia	–	–	–	14,6	35,6	20,7
Słowacja	–	–	–	21,2	44,8	21,6
Słowenia	19,2	46,7	12,7	19,8	39,0	15,1
Szwajcaria	20,7	53,4	18,2	20,0	53,6	20,3
Szwecja	28,4	39,3	27,0	22,2	41,1	31,1
Ukraina	–	–	–	9,5	31,8	17,8
Węgry	21,6	41,2	20,2	18,5	39,0	25,1
Wielka Brytania	12,9	60,7	17,1	13,2	57,1	18,0
Włochy	22,4	37,7	17,3	–	–	–
Ogółem	21,3	47,9	18,4	16,9	44,1	16,6

Źródło: H. Domański, *Spoleczeństwa europejskie. Stratyfikacja i systemy wartości*, Warszawa 2009, s. 179–180.

W ramach sondaży ESS badano również postawy wobec wartości. W kwestiach światopoglądowych pozostawały one w opozycji do auto-identyfikacji, co można wykazać na dwóch przykładach. Po pierwsze, w 2004 roku sprawdzano postawy wobec zagadnienia emancypacji kobiet (jest to jeden z elementów sporu pomiędzy lewicą i prawicą). Respondentów proszono o udzielenie odpowiedzi na dwa pytania: „Czy kobiety powinny być przygotowane do ograniczenia pracy zawodowej na rzecz rodziny?” oraz „Czy mężczyźni powinni mieć pierwszeństwo zatrudniania w przypadku bezrobocia?”. Odpowiedź „nie” na oba pytania wiązała się z poparciem dla modelu egalitarnego, którego podstawą jest dążenie do równości praw kobiet i mężczyzn i który jest charakterystyczny dla światopoglądu lewicy. Odpowiedzi „tak” były zgodne z prawicowym systemem przekonań dotyczących patriarchalnego modelu rodziny, z tradycyjną rolą kobiety i mężczyzny. Rezultaty w państwach nordyckich były następujące: w Danii „tak” na pierwsze pytanie odpowiedziało 20% i 8,5% na drugie, w Finlandii 25% na pierwsze i 12% na drugie, w Szwecji 22% na pierwsze i 9% na drugie, w Norwegii odpowiednio 27% i 8,5%. Wyniki te świadczyły o wysokim poparciu dla wzorca egalitarnego. Dla porównania w Polsce odsetek ten wyniósł odpowiednio 59% i 40%, na Węgrzech 64% i 59%, w Czechach 57% i 38%, a w Holandii 37% i 22%²⁴².

²⁴² Tamże, s. 192.

Po drugie, w latach 2006–2007 w ramach ESS analizowano poziom liberalizmu obyczajowego (lub patrząc z drugiej strony – konserwatyizmu), zadając respondentom trzy pytania: „Czy kobieta może mieszkać z partnerem bez ślubu?”, „Czy kobieta może mieć dziecko z partnerem, z którym mieszka bez ślubu?”, „Czy geje i lesbijki powinni mieć swobodę układania sobie życia według własnych przekonań?”. Można przyjąć, że poparcie dla związków nieformalnych i nieślubnych dzieci podobnie jak w przypadku równości praw osób homoseksualnych wiązało się z akceptacją dla wolności obyczajowej, która jest elementem systemu wartości lewicy. W Norwegii odsetek osób udzielających twierdzących odpowiedzi na każde z trzech pytań wyniósł ponad 80%, w Danii był wyższy i w pierwszym przypadku wyniósł 91%, a w dwóch kolejnych 87%, w Finlandii na pierwsze pytanie „tak” odpowiedziało ponad 70% ankietowanych, na dwa kolejne ponad 60%, w Szwecji w przybliżeniu 55% na pierwsze dwa i 85% na trzecie. Dla porównania w Polsce odpowiedzi twierdzącej na każde z trzech pytań udzieliło około 45% respondentów, w Rumunii na dwa pierwsze 18% i około 25% na ostatnie, na Węgrzech odpowiedzi na każde z pytań wahały się w przedziale 35–40%²⁴³.

Reasumując, w dwóch badanych kwestiach – w zakresie stosunku do emancypacji kobiet oraz pod względem liberalizmu obyczajowego – w społeczeństwach nordyckich dominowało poparcie dla wartości lewicowych²⁴⁴. Wynika stąd, że wysoki odsetek społecznych autoidentyfikacji z prawicą (poziom identyfikacji z lewicą w Danii, Finlandii i Norwegii był niski, a w Szwecji zmniejszył się na rzecz prawicy i centrum) stał w opozycji do dominujących w społeczeństwie postaw wobec wartości politycznych.

W przypadku państw nordyckich dysfunkcjonalność *triady* skłania do sformułowania pytania o przyczyny tego stanu rzeczy. Jeśli zestawimy ze sobą pięć elementów: przytoczone wyniki badań społecznych autoidentyfikacji z lewicą, centrum i prawicą w ramach ESS; wyniki badań społecznego poparcia dla wartości przeprowadzonych w ramach tego sondażu; etykiety podmiotów politycznych; wartości deklarowane przez te podmioty oraz uzyskane przez nie wyniki wyborcze, to przekształcenia w obrębie systemów partyjnych układają się w ciąg zdarzeń pozostających ze sobą

²⁴³ Tamże, s. 187.

²⁴⁴ Do rdzenia wartości prawicowych należy tradycjonalizm (konserwatyzm) obyczajowy, co w przypadku państw nordyckich stoi w opozycji do deklaracji ankietowanych, którzy preferowali liberalizm obyczajowy.

w zależności. Posługując się dotychczas sformułowanymi założeniami ontologicznymi i epistemologicznymi, można podjąć próbę wyjaśnienia zaistniałych rozbieżności w odniesieniu do lokalnej specyfiki tych państw.

Po pierwsze, jeśli spojrzymy wstecz na systemy partyjne, to w państwach nordyckich można mówić o silnej pozycji podmiotów odwołujących się do wartości lewicowych²⁴⁵. W Szwecji w przeszłości z przerwami wygrywała Szwedzka Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (SAP), w tymże państwie stworzono podstawy lewicowego modelu polityki gospodarczej i społecznej *welfare state*²⁴⁶. W Norwegii zbliżoną pozycję do szwedzkiej SAP posiadała Partia Pracy (Det Norske Arbeiderpartiet) rządząca lub współrządząca w tym państwie w różnych okresach²⁴⁷. W Danii partia socjaldemokratyczna uzyskiwała najwyższe poparcie wyborcze w ostatnich dziesięcioleciach XX wieku – wahało się ono na poziomie 30–40%²⁴⁸. W Finlandii stabilną pozycję zajmowała Socjaldemokratyczna Partia Finlandii, w skrócie SDP (Suomen Sosialidemokraattinen Puolue), podobnie jak utworzony z inicjatywy Komunistycznej Partii Finlandii Demokratyczny Związek Narodu Fińskiego²⁴⁹ i od 1990 roku powstały w jego miejsce Związek Lewicy (Vasemmistoliitto).

Po drugie, jeśli przyjrzymy się przeobrażeniom, które zaszły w tych państwach na przełomie XX i XXI wieku, to dostrzeżemy, że obserwowany w sondażach ESS wysoki odsetek społecznych autoidentyfikacji z prawicą był skorelowany z rosnącym poparciem dla partii prawicowych w wyborach. Proces ten można prześledzić na przykładzie Danii, w której nastąpiła zauważalna zmiana układu rywalizacji. Po wyborach w 2001 roku współrządzącymi i wspierającymi rząd stały się podmioty, których wyborców można zlokalizować po prawej stronie spektrum ideologicznego²⁵⁰. Szczególnie zauważalny był awans polityczny Duńskiej Partii Lu-

²⁴⁵ R.M. Czarny, *A Modern Nordic Saga: Politics, Economy and Society*, [b.m.w.] 2017, s. 12.

²⁴⁶ W Szwecji w latach 1946–2006 funkcjonowało dwadzieścia siedem rządów, z czego socjaldemokraci współtworzyli dwadzieścia jeden. A. Kubka, *Partie polityczne i systemy partyjne Szwecji, Norwegii i Danii na przełomie XX i XXI wieku*, Gdańsk 2009, s. 156.

²⁴⁷ W tym nieprzerwanie w latach 1945–1963, a następnie po krótkiej przerwie od 1963 do 1965, 1971–1972, 1973–1981, 1986–1989, 1990–1997, 2000–2001 i od 2005 (do 2013 roku). Tamże, s. 157.

²⁴⁸ Pomimo że pozycja polityczna partii była stabilna, nie posiadała ona takiego potencjału jak socjaldemokraci w Szwecji i Norwegii. Tamże, s. 157–158.

²⁴⁹ M. Grzybowski, *Finlandia. Zarys systemu ustrojowego*, Kraków 2007, s. 42–43.

²⁵⁰ Poza okresem rządów 2011–2015, kiedy władzę przejęła socjaldemokracja. A. Kubka, *Partie polityczne...*, s. 167.

dowej (Dansk Folkeparti²⁵¹), która w kolejnych elekcjach parlamentarnych zwiększała swoje poparcie²⁵², a po wyborach w 2015 roku została drugą partią w parlamencie.

Zapotrzebowanie wyborców duńskich na aksjomaty prawicy wywołało aksjologiczną ewolucję niektórych podmiotów politycznych. Andrzej Kubka, pisząc o przemianach duńskich partii w latach 1990–2005, uznał, że zakres i głębokość zmian były tak znaczne, że można się zastanawiać, czy finalnie były to te same podmioty²⁵³. Ugrupowaniem, które zmodyfikowało tożsamość, było Venstre. Pełna nazwa tego stronnictwa (założonego jeszcze w 1870 roku) brzmi Lewica, Liberalna Partia Danii i jest potocznie skracana do Venstre (duń. lewica). Venstre przeszła metamorfozę, zmieniając zasadniczo postawy wobec wartości. Przesuwając się w kierunku aksjomatów prawicy, w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku włączyła do swojego programu postulat ograniczenia napływu imigrantów i przyjmowania uchodźców. Tym samym nazwa Venstre stała się częściowo dysfunkcyjna z powodu braku zgodności etykiety z deklarowanymi wartościami.

Podobne zmiany zachodziły równolegle w Szwecji, Norwegii i Finlandii. W Szwecji przesunięcie w poparciu wyborców dla wartości lewicy, centrum i prawicy było widoczne w przypadku partii socjaldemokratycznej SAP (Socialdemokratiska Arbetarepartiet), Umiarkowanej Partii Koalicyjnej (Moderata Samlingspartiet) o profilu liberalno-konserwatywnym oraz Szwedzkich Demokratów (Sverigedemokraterna). W wyborach w 2014 roku największy wzrost poparcia dotyczył Szwedzkich Demokratów, a jednym z głównych postulatów tej partii było powstrzymanie napływu imigrantów i przyjmowania uchodźców. Pomimo że SAP nadal była ugrupowaniem najsilniejszym, system partyjny zaczął oddalać się od modelu hegemonii partii lewicy. W Norwegii w wyborach do Stortingu w 2013 roku zwyciężył blok koalicji prawicowej na czele z Partią Konserwatywną (Høyre) i Partią Postępu (Fremskrittspartiet)²⁵⁴. W Finlandii

²⁵¹ Partia ta połączyła lewicową *równość* w polityce socjalnej z prawicowymi poglądami na kształt integracji europejskiej i w kwestii imigracji i uchodźstwa.

²⁵² Do 7,4% w 1998 roku, 12,3% w 2001 roku i 13,3% w roku 2005. A. Kubka, *Partie polityczne...*, s. 166–167.

²⁵³ Tamże.

²⁵⁴ Partia Konserwatywna uzyskała 26,8%, co oznaczało wzrost o 9,6%, a dominująca lewicowa Partia Pracy (Arbeiderpartiet) 30,8% (spadek o 4,5%). Strona internetowa *Election Guide – Democracy Assistance & Election News*, <http://www.electionguide.org/> (22.08.2017).

po wyborach w 2015 roku władzę przejęła koalicja Partii Centrum, Partii Finów (dawna nazwa Prawdziwi Finowie – Perussuomalaiset) i Koalicji Narodowej (Samlingspartiet²⁵⁵). Partia Finów przedstawiła program niechętny wobec imigrantów, krytyczny wobec Unii Europejskiej i konserwatywny w kwestiach światopoglądowych.

Jeśli spojrzymy na autoidentyfikacje społeczne, to dostrzeżemy zgodność pomiędzy nimi a kierunkiem ewolucji poparcia dla podmiotów systemu partyjnego. Po pierwsze, wysoki odsetek identyfikacji z prawicą był skorelowany z rosnącym poparciem dla podmiotów odwołujących się do wartości prawicowych, co było widoczne w wynikach wyborów. Po drugie, społeczne zapotrzebowanie na określonego typu wartości spowodowało ewolucję liberalnych światopoglądowo partii miejskich, które zaczęły deklorować prawicowe wartości w zakresie poglądów na integrację europejską i imigrację. Przesunięcie to staje się szczególnie widoczne, jeśli sięgniemy do wyników badań z lat osiemdziesiątych XX wieku przeprowadzonych przez Francisa G. Castelsa i Petera Maira. W publikacji z 1984 roku zaznaczali oni, że liberalne partie skandynawskie były bardziej przesunięte w lewą stronę, niż wynosiła średnia dla badanych partii z tej rodziny ideologicznej w innych państwach²⁵⁶.

Jeśli uwzględnimy przedstawione w rozdziale pierwszym uwarunkowania semantyczne, to zauważymy, że pojęcie *lewica* posiada w państwach nordyckich specyficzne konotacje, których źródłem są tradycja i język²⁵⁷. Wspomniane partie miejskie stosują etykiety powstałe blisko 150 lat wcześniej (co dotyczy duńskiej i norweskiej Venstre), kiedy liberalizm był utożsamiany z lewicowością (zob. schemat nr 1 *Główni reprezentanci lewicy i prawicy w pierwszej połowie XIX wieku*). Wynika stąd, że termin *venstre* („lewica”) nie odnosi się do lewicy rozumianej w sposób klasowy i jest w tych państwach zakotwiczony w liberalizmie, a nie socjalizmie.

Analiza *paradoksu nordyckiego*, który na wstępie został zdefiniowany jako sytuacja, w której odsetek autoidentyfikacji z prawicą stoi w opo-

²⁵⁵ M. Grzybowski, *Finlandia...*, s. 41–42.

²⁵⁶ F.G. Castles, P. Mair, *Left-Right Political Scales: Some „Expert” Judgments*, „European Journal of Political Research” 1984, no. 12, s. 86.

²⁵⁷ Francis G. Castles i Peter Mair poruszyli kwestię uwarunkowań językowych. W przypadku analizowania partii chrześcijańsko-demokratycznych ta sama nazwa przybiera różny sens w poszczególnych krajach, co dotyczy zróżnicowanego zakresu idei politycznych, wsparcia ze strony odmiennych grup społecznych i różnej treści polityki. To samo odnosi się do partii określanych jako liberalne oraz demokratyczne. Tamże, s. 74.

zycji do popieranych wartości (takich jak liberalizm obyczajowy, równość), można podsumować, formułując trzy wnioski:

- A. Aksjologicznym powodem paradoksu była akceptacja przez część wyborców połączenia liberalizmu światopoglądowego z postulatami obrony państwa narodowego.
- B. Termin *venstre* („lewica”) odnosił się do szerzej definiowanego liberalizmu charakterystycznego dla partii miejskich, liberalnych światopoglądowo. Partie te na fali wzrostu społecznych autoidentyfikacji z prawicą dostrzegły zapotrzebowanie na określone wartości polityczne i częściowo uwzględniły je w swoich programach.
- C. Jednoczesna analiza sondaży poparcia dla wartości, rankingu społecznych autoidentyfikacji z lewicą, centrum i prawicą oraz wyników wyborczych uzyskiwanych przez podmioty polityczne w tych państwach wykazała zwiększenie zapotrzebowania na aksjomaty prawicowe, połączone ze wzrostem popularności podmiotów deklarujących ten typ światopoglądu.

Paradoks nordycki wskazuje na różnice między potocznym i naukowym stosowaniem kategorii *lewica*, *centrum* i *prawica*. Jeśli w polityce występuje dysfunkcjonalność poziomów piramidy percepcji (niezgodność wartości, etykiet, autoidentyfikacji), to w politologii sytuacja ta powinna stać się polem badań i źródłem hipotez. Dysponując modelowym ujęciem systemów wartości politycznych (zaproponowanym w rozdziale *Założenia aksjologiczne*), można nie tylko opisywać, ale też wyjaśniać dysfunkcje związane z *triadą* w polityce. Porównując zmiany społecznych postaw wobec wartości z modelem, można prowadzić badania w kierunku ich wpływu na system partyjny (zestawiając społeczne poparcie dla wartości politycznych z preferencjami wyborczymi).

2. Drugi z przykładów dotyczy etykiet podmiotów politycznych i autoidentyfikacji wyborców w Polsce²⁵⁸. Zagadnienie to obejmuje dwa okresy, z których pierwszy dotyczył lat 1989–2004, a drugi rozpoczął się w 2005 roku²⁵⁹. W pierwszym z wymienionych etapów dysfunkcjonal-

²⁵⁸ Agnieszka Kwiatkowska, Mikołaj Cześniak, Marta Żerkowska-Balas i Ben Stanley stwierdzili, że „interpretacja pojęć «lewicy» i «prawicy» zmienia się jednak w czasie, [...] co innego oznaczało bycie «lewicowcem» lub «prawicowcem» w Polsce w 1997 roku, a co innego osiemnaście lat później, podczas ostatnich wyborów parlamentarnych w 2015 roku”. A. Kwiatkowska, M. Cześniak, M. Żerkowska-Balas, B. Stanley, *Ideologiczna treść...*, s. 108.

²⁵⁹ Drugi etap nie został zakończony. Tomasz Godlewski, badając ten problem, pisał w roku 2012, że „Polacy potocznie rozumieją lewicę i prawicę tylko częściowo zgodnie z ich doktrynalnym sensem”. T. Godlewski, *Identyfikacje ideologiczne społeczeństwa polskiego*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2012, t. 3, s. 57.

ność etykiet była wypadkową podziałów po 1989 roku i konfliktu pomiędzy podmiotami postsolidarnościowymi i postkomunistycznymi²⁶⁰. Obóz postkomunistyczny unikał w tym okresie metawartości charakterystycznych dla światopoglądu lewicowego (z wyjątkiem *równości* w kwestiach socjoekonomicznych). Tadeusz Szawiel zaznaczył, że program SDRP z 1991 roku całkowicie pomijał kwestie światopoglądowe²⁶¹. Andrzej Celiński²⁶² napisał na temat SLD, że Sojusz „miał niewiele wspólnego z lewicowymi poglądami, pomimo że ugrupowanie było określane jako lewicowe, identyfikowało się jako lewica i tak było odbierane przez wyborców”²⁶³. Z kolei prawica stanowiła konglomerat niewielkich partii, często eklektycznych programowo, akcentujących głównie kwestie światopoglądowe w okresie, kiedy następowało przejście od gospodarki komunistycznej do wolnego rynku. Z tych powodów podział lewica–centrum–prawica w tradycyjnym rozumieniu nie mógł się ustalić²⁶⁴.

²⁶⁰ Krzysztof Pankowski, analizując badania CBOS z lat 1990–1997, zauważył, że w opiniach ankietowanych lewica była utożsamiana z obozem postkomunistycznym, a prawica z opozycją z okresu PRL. K. Pankowski, *Lewicowość–prawicowość. Deklaracje polityczne Polaków 1990–1997* [w:] *Prognozy i wybory. Polska demokracja '95*, red. L. Kolarska-Bobińska, R. Markowski, Warszawa 1997, s. 68–108. Zdaniem Jerzego Sielskiego lewicowość została zawłaszczona przez byłe ugrupowania postkomunistyczne. Z tego powodu dla części społeczeństwa lewica była pojęciem pejoratywnym. J. Sielski, *Lewica. Polska lewica...*, s. 356. Danuta Karnowska napisała, że w latach dziewięćdziesiątych XX wieku w Polsce często używano dla opisu sceny politycznej pojęć *obóz postkomunistyczny* i *postsolidarnościowy*. Nazwy były stosowane zamiennie z określeniami *lewica* i *prawica*, jednak nie oddawały istoty tych terminów. D. Karnowska, *Identyfikacja lewica–prawica i jej rozumienie w przestrzeni kulturowej*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2009, t. 1, s. 143. Łukasz Tomczak wyróżnił cztery etapy rozwoju polskiej lewicy: fazę tworzenia obejmującą lata 1990–1997, pierwszej konsolidacji (1998–2001), rozproszenia (2001–2005) oraz drugiej konsolidacji po roku 2005. Ł. Tomczak, *Polska lewica – konsekwencje podziałów i konsolidacji* [w:] *Polska lewica u progu XXI wieku*, red. Ł. Tomczak, Wrocław 2008, s. 7.

²⁶¹ T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 327.

²⁶² Andrzej Celiński był zarówno działaczem opozycji związanej z NSZZ „Solidarność”, jak i Sojuszu Lewicy Demokratycznej. W latach 1999–2004 pełnił funkcję wiceprzewodniczącego SLD.

²⁶³ Andrzej Celiński pisał, że „[p]artie, które, odwołują się dziś w Polsce do lewicowości, są raczej eklektycznymi partiami władzy niż partiami odwołującymi się do wartości określających w świecie normalności lewicowość”. A. Celiński, *Demokracja, wolność...*, s. 24. Jacek Żakowski stwierdził, że „rzeczą oczywistą jest klęska niby-lewicowej polityki uprawianej przez środowiska postkomunistyczne. Można nawet mówić o opcji zerowej. SLD jest partią poszukującą tożsamości. Być może wybierze tożsamość lewicową, ale nie mamy takiej pewności”. J. Żakowski, *Lewicowość, lewica, polityka* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 14.

²⁶⁴ M. Grabowska, T. Szawiel, *Anatomia elit...*, s. 16.

Ten specyficzny kształt sceny politycznej przełożył się na społeczne rozumienie *triady*. W badaniu CBOS z 1996 roku 19% ankietowanych łączyło lewicowość z poprzednim systemem politycznym. Dalsze 16% posiadało negatywne skojarzenia z lewicą i odnosiło je do „niezrealizowanych obietnic, powstrzymywanych reform, kumoterstwa”, a zaledwie 12% rozumiało lewicowość w świetle takich wartości, jak wolność, równość i sprawiedliwość społeczna. Na ideę państwa opiekuńczego polegającego na realizacji programów socjalnych i świadczeniu usług obywatelom zwróciło uwagę jedynie 8% badanych²⁶⁵.

W pytaniach dotyczących sensu prawicowości ponad 20% respondentów wskazało na takie wartości, jak demokracja, równouprawnienie, wolność i troska o dobro wspólne. Dalsze 17% ankietowanych wiązało prawicowość z płaszczyzną gospodarczą – wolnym rynkiem i kapitalizmem. Dla 15% badanych wyznacznikami był Kościół, wartości chrześcijańskie i wiara, natomiast ze sprawiedliwością, patriotyzmem i wartościami narodowymi utożsamiało ją 8% respondentów. Zauważalny był wysoki odsetek braku odpowiedzi na pytanie o desygnaty lewicy i prawicy, który w obu przypadkach przekroczył 40%²⁶⁶. Na podstawie przedstawionych wyników można wnioskować, że lewicowość i prawicowość były w pierwszej kolejności odnoszone do podziału postkomunistycznego, a w drugiej do kwestii gospodarczych i metawartości lewicy i prawicy.

W przypadku autoidentyfikacji wyborców pogłębione badania w tym zakresie zostały przeprowadzone w ramach Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego w latach 1992–1995. Tadeusz Szawiel na podstawie tych wyników, jak i badań własnych z 1995 roku zauważył, że wyborcy na 10-punktowej skali lokowali swe poglądy głównie w centrum, ale średnia dla całej badanej grupy była zawsze przesunięta lekko w prawą stronę²⁶⁷. Jeśli zestawimy autoidentyfikacje z wynikami wyborów parlamentarnych w 1993 i prezydenckich w 1995 roku, w których zwyciężyła koalicja SLD-PSL i Aleksander Kwaśniewski jako kandydat lewicy, to otrzymamy pełen obraz niezgodności etykiet w pierwszym etapie.

Reasumując, stopień utożsamiania podziału z metawartościami był w okresie 1989–2004 niski, ale sensem tego etapu była odbudowa pluralizmu (wprowadzono instytucjonalne gwarancje swobód obywatelskich;

²⁶⁵ Komunikat z badań CBOS BS/178/2000, *Społeczne postrzeganie prawicy i lewicy*, <http://cbos.pl/> (15.04.2017), s. 1–2.

²⁶⁶ Tamże.

²⁶⁷ T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 227.

dopuszczono możliwość tworzenia podmiotów politycznych; patrząc z perspektywy piętnastoletniego okresu nastąpiło zróżnicowanie struktury społeczeństwa, powstała klasa średnia; odtworzono *cleavages*). W konsekwencji pierwszy etap stworzył podstawy do powiązania etykiet lewicy, centrum i prawicy ze zbiorem metawartości²⁶⁸.

Zmiany w społecznym rozumieniu LCiP pojawiły się około 2000 roku, co było widoczne w kolejnym badaniu CBOS (zob. dane w tabeli 3 *Rozumienie lewicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce*). W przypadku pytania o wartości lewicowe 21% ankietowanych uznało, że należą do nich: budowanie państwa opiekuńczego, wrażliwość społeczna, wyrównywanie szans i realizacja sprawiedliwości społecznej²⁶⁹. Na znaczeniu stracił kontekst historyczny polegający na stawianiu znaku równości pomiędzy lewicowością i postkomunizmem (15% odpowiedzi). Na skojarzenia personalne z ówczesnym prezydentem Aleksandrem Kwaśniewskim i Sojuszem Lewicy Demokratycznej wskazywało 6% zapytywanych i dokładnie taki sam odsetek podkreślał pozytywne konotacje lewicy: spokojne prowadzenie polityki, uczciwość wobec społeczeństwa, stabilizację, wolność, tolerancję, odcięcie się od przeszłości oraz brak konfliktów wewnętrznych. Skojarzenia negatywne posiadało 5% respondentów. Za przejaw dysfunkcjonalnego rozumienia wartości lewicy można uznać niski, zaledwie trzyprocentowy udział opinii wskazujących, że jego cechą jest rozdział Kościoła i państwa. W pozostałych odpowiedziach lewicowość wiązano z gospodarką socjalistyczną (3%) oraz demokracją i kapitalizmem (2%). W badaniu 46% osób udzieliło odpowiedzi „nie wiem”.

W tym samym sondażu CBOS ankietowanych zapytano o rozumienie prawicowości (wyniki zostały przedstawione w tabeli 4 *Rozumienie prawicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce*). Najwięcej spośród badanych osób wskazywało na wartości narodowe i katolicyzm (16%), następnie na gospodarkę wolnorynkową, kapitalizm i liberalizm gospodarczy (14%), w trzeciej kolejności na skojarzenia negatywne (11%)²⁷⁰.

²⁶⁸ Por. A. Antoszewski, *Polska lewica i prawica w okresie transformacji* [w:] *Partie polityczne: permanentne problemy. Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego*, red. J. Kornaś, Kielce 2005, s. 14–16. Por. K. Pankowski, *Lewicowość–prawicowość...*, s. 70.

²⁶⁹ Zob. D. Sozańska, *Specyfika polskiego rozumienia...*, s. 384.

²⁷⁰ Wysoki odsetek osób posiadających skojarzenia negatywne można wiązać z okresem przeprowadzanego badania, który pokrywał się ze schyłkiem rządów AWS-UW i słabością samego Ruchu Społecznego AWS.

Dziesięć procent ankietowanych odnosiło prawicowość do instytucji oraz polityków – AWS, Mariana Krzaklewskiego i Lecha Wałęsy, z kolei hasła „demokracja” oraz „dobrobyt” stanowiły odpowiednio 7 i 6% wskazań. Antykomunizm za właściwość prawicy uznało zaledwie 4% respondentów i taki sam odsetek posiadał w tej kwestii „ogólnie pozytywne skojarzenia”. Odpowiedzi „nie wiem, nie interesuję się polityką” udzieliło 44% osób. Sondaż przeprowadzony przez ten sam ośrodek cztery lata wcześniej wskazywał na zdecydowanie wyższy odsetek odpowiedzi, w których prawicowość wiązano z podziałem postsolidarność–postkomunizm.

Tabela 3. Rozumienie lewicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce

Co to oznacza, Pana(i) zdaniem, że ktoś ma poglądy lewicowe? Co on głosi, czego chce, za czym się opowiada?	Odsetek (%)
troska o obywatela (polepszenie warunków życiowych, pomoc ludziom biednym, wrażliwość na ludzką krzywdę, sprawiedliwość społeczna, równość szans, państwo opiekuńcze, zaspokajanie potrzeb społeczeństwa)	21
kontekst historyczny (socjalizm, postsocjalizm, komuniści, postkomuniści; skojarzenia z poprzednim systemem)	15
skojarzenia z SLD, z prezydentem Aleksandrem Kwaśniewskim	6
ogólne określenia pozytywne: spokojne prowadzenie polityki, uczciwość wobec społeczeństwa, stabilizacja, wolność, tolerancja, odcięcie się od przeszłości, brak wewnętrznych konfliktów	6
skojarzenia negatywne: złodziejce, kolesie, walka o stołki, populizm, prywata	5
rozdzielenie Kościoła i państwa	3
skojarzenia z gospodarką socjalistyczną (społeczna własność środków produkcji, interwencjonizm państwa)	3
demokracja, kapitalizm (własność prywatna, wolny rynek)	2
nie ma różnic między lewicą a prawicą	2
inne	5
nie wiem, nie interesuję się polityką	46
odmowa odpowiedzi	1
procenty nie sumują się do 100, ponieważ badani mogli wskazać na kilka wariantów	

Źródło: Komunikat z badań CBOS BS/178/2000, *Społeczne postrzeganie prawicy i lewicy*, <http://cbos.pl/> (15.04.2017), s. 2.

Tabela 4. Rozumienie prawicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce

Co to oznacza, Pana(i) zdaniem, że ktoś ma poglądy prawicowe? Co on głosi, czego chce, za czym się opowiada?	Odsetek (%)
naród i katolicyzm (wiara, wartości narodowe, patriotyzm)	16
kapitalizm, własność prywatna, liberalna polityka gospodarcza, wolny rynek	14
skojarzenia negatywne: złodziej, kolesie, oszukują naród, kłótniwość, korupcja, prywatna, walka o stołki, rozczarowanie, źle rządzą, nie dbają o zwykłych ludzi, negatywy związane z kapitalizmem, gospodarką, brak tolerancji	11
skojarzenia z AWS, „Solidarnością”, Marianem Krzaklewskim, Lechem Wałęsą	10
demokracja, równość, wolność, liberalizm	7
dobrobyt, poprawa sytuacji gospodarczej, troska o obywatela	6
antykomunizm, opozycja w stosunku do lewicy; ci, którzy chcieli zmiany	4
ogólne pozytywne skojarzenia: jedność, stabilizacja, prawda, praworządność	4
nie ma różnic między lewicą a prawicą	1
nie wiem, nie interesuję się polityką	44
odmowa odpowiedzi	1
procenty nie sumują się do 100, ponieważ badani mogli wskazać na kilka wariantów	

Źródło: Komunikat z badań CBOS BS/178/2000, *Spoleczne postrzeganie prawicy i lewicy*, <http://cbos.pl/> (15.04.2017), s. 4.

Drugi z wyróżnionych etapów rozpoczął się wraz z kryzysem Sojuszu Lewicy Demokratycznej i doprowadził do rekonfiguracji systemu partyjnego. Wybory prezydenckie i parlamentarne w 2005 roku zdominowała rywalizacja PO i PiS, zakłócając dotychczasowy podział na lewicę postkomunistyczną i prawicę postsolidarnościową. Partie Donalda Tuska i Jarosława Kaczyńskiego rozpoczęły spór, którego stawką była początkowo etykieta „prawdziwej” prawicy.

W przypadku SLD po rezygnacji z funkcji przewodniczącego przez Leszka Millera rozpoczęto proces przeobrażeń ideowych. W roku 2007 po uzyskaniu fotela przewodniczącego przez Grzegorza Napieralskiego zapowiedziano zdecydowany „skręt na lewo” w celu odróżnienia od PO i PiS. W kampaniach parlamentarnych w 2011 i 2015 roku pojawiły się nowe podmioty odwołujące się do metawartości lewicy – Ruch Poparcia Janusza Palikota²⁷¹ i Partia Razem.

²⁷¹ Ruch Poparcia pierwotnie miał charakter lewicowy w zakresie rozumienia wolności, ale jednocześnie prezentował postulaty wolnorynkowe w gospodarce (których logiczną konse-

Aksjologicznej ewolucji podmiotów politycznych towarzyszyły dalsze zmiany postrzegania przez wyborców znaczenia podziału na lewicę, centrum i prawicę, co było widoczne w badaniach przeprowadzonych przez IS UW²⁷² w 2012 roku i CBOS w 2015 roku. W przypadku sondażu IS UW analizowano szereg kwestii, w tym treść autoidentyfikacji i wzajemne postrzeganie wyborców lewicy i prawicy. Wyniki tego sondażu zostały przedstawione w tabeli 5 *Treść autoidentyfikacji i wzajemne postrzeganie wyborców lewicy i prawicy w 2012 roku*.

Wyborcy deklarujący tożsamość lewicową do głównych wartości lewicy zaliczyli: skoncentrowanie na jednostce i niesienie pomocy słabszym, pomoc socjalną ze strony państwa, świeckość instytucji władzy oraz szeroko rozumiane równouprawnienie. Ci sami ankietowani twierdzili, że wartości prawicowe są oparte na religii, konserwatyzmie, podkreślanii roli autorytetów, wolnym rynku i wolności jednostki.

W przypadku osób deklarujących poglądy prawicowe wśród aksjomatów lewicy wymieniano równość socjalną, państwo opiekuńcze oraz rozdział instytucji kościelnych i państwowych, a wśród wartości prawicy – religijność, konserwatyzm, wolny rynek i patriotyzm. Reasumując, w roku 2012 treść autoidentyfikacji oraz postrzeganie wartości grupy przeciwnej były zbliżone do metawartości przedstawionych w *Założeniach ontologicznych*.

Wyniki badań CBOS z 2015 roku (zamieszczone w tabeli 6 *Zmienne niezależne różnicujące osoby o autoidentyfikacjach lewicowych, centrowych i prawicowych w Polsce w 2015 roku*) wykazały różnice światopoglądowe między ankietowanymi sklasyfikowanymi według kryterium autoidentyfikacji. Badaniu podlegały opinie w takich kwestiach, jak: społeczna rola państwa, podatki, rynek pracy, prywatyzacja, walka z przestępczością, integracja europejska, wprowadzenie euro, polityka wschodnia, konkordat, związki partnerskie i przerywanie ciąży. Wyraźne odmienności wystąpiły między osobami deklarującymi identyfikacje z lewicą i prawicą (nie objęły centrum) i dotyczyły wyłącznie czterech z jedenastu badanych kwestii: stosunku do integracji europejskiej, konkordatu, związków partnerskich i przerywania ciąży.

kwencją jest akceptacja *nierówności*). W 2011 roku proponowano wprowadzenie podatku liniowego 3x18. Zob. [b.a.], *Program wyborczy Ruchu Palikota: wycofanie obowiązkowych lekcji religii ze szkół*, strona internetowa „Dziennika Gazety Prawnej”, <http://www.gazeta-prawna.pl/> (4.11.2012).

²⁷² Instytut Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego.

Tabela 5. Treść autoidentyfikacji i wzajemne postrzeganie wyborców lewicy i prawicy w 2012 roku w Polsce

	Lewica	Prawica
Lewica	<ul style="list-style-type: none"> – najważniejszy jest człowiek; dbałość o szarego człowieka; pomoc ludziom; bliskość wobec ludzi; pomoc słabszym, najuboższym, bezrobotnym i wykluczonym (18%); – pomagać człowiekowi ma państwo; państwo opiekuńcze, które roztacza ochronę nad obywatelami; dba o zabezpieczenie socjalne obywateli (8%); – praca dla każdego; stabilność zatrudnienia; prawa pracownicze; bezpieczeństwo zarobkowe (8%); – rozdział Kościoła od państwa; świeckie państwo, bez nauki religii w szkołach, bez kleru i konkordatu (10%); – równe prawa dla wszystkich; każdy głos jest równy; równouprawnienie mężczyzn i kobiet; równe prawa dla mniejszości (8%). 	<ul style="list-style-type: none"> – duża rola Kościoła, przekonań religijnych i wartości chrześcijańskich (14%); – konserwatyzm: znaczenie autorytetów, tradycji, rygorizm obyczajowy, prymat rodziny wobec jednostki (9%); – poglądy odnoszące się do tożsamości narodowej: katolicko-narodowe, patriotyzm, nacjonalizm (6%); – ustrój kapitalistyczny, liberalizm gospodarczy, rozwój gospodarczy (6%); – większa rola i uprawnienia pracodawców, przedsiębiorców, nastawienie na zysk, lepsze warunki dla bogatych (6%); – wskazania na wolność: wolność wyboru, prawo do wyboru.
Prawica	<ul style="list-style-type: none"> – przede wszystkim bezpieczeństwo socjalne; państwo opiekuńcze (12%); – odniesienia do całościowych ideologii – komunizmu i socjalizmu oraz ideału równości, także w sensie egalitarnym; „wszystkim po równo” (17%); – przekonania i zachowania negatywne wobec Kościoła i religii: antykościelność i antyklerykalizm oraz rozdział Kościoła i państwa, antyreligijność i ateizm, antychrześcijańskość i antykatolickość (15%). 	<ul style="list-style-type: none"> – gospodarka wolnorynkowa, liberalizm gospodarczy (11%); – wartości republikańskie: dobro wspólne (prawica ma na względzie dobro całego społeczeństwa) i cnoty osobiste (prawość osób o poglądach prawicowych: uczciwość, posiadanie zasad, prawdomówność, odpowiedzialność, życzliwość) (17%); – demokracja, wolność i prawa: poglądy demokratyczne, liberalne, wolnościowe, prawa obywatela, szacunek dla porządku prawnego, wolność słowa i wyznania (22%); – Kościół i religia, wartości chrześcijańskie, elementy społecznej nauki Kościoła w kwestii stosunku do aborcji, eutanazji, roli rodziny (18%); – naród i patriotyzm (8%); – konserwatyzm (6%).

Źródło: Dane sondażu IS UW styczeń 2012, cyt. za: T. Szawiel, *Sens autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych w Polsce w świetle badania IS UW 2012* [w:] *Metoda i znaczenie. Problematyka rozumienia w badaniach sondażowych*, red. M. Grabowska, Warszawa 2012, s. 206.

Tabela 6. Zmienne niezależne różnicujące osoby o autoidentyfikacjach lewicowych, centrowych i prawicowych w Polsce w 2015 roku

Zmienne niezależne	Zmienne zależne		
	Poglądy lewicowe	Poglądy centrowe	Poglądy prawicowe
społeczna rola państwa	1,040	0,973	1,009
podatki	1,046	0,998	0,976
rynek pracy	1,014	0,990	0,998
prywatyzacja	1,013	1,024	0,965
walka z przestępczością	0,944	1,034	0,996
integracja europejska	0,876	0,966	1,125
wprowadzenie euro	1,003	0,942	1,068
polityka wschodnia	1,029	1,004	0,978
konkordat	0,883	0,990	1,082
związki partnerskie	0,899	1,012	1,067
przerywanie ciąży	1,188	1,036	0,869

Źródło: Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017), s. 8.

Przyglądając się bliżej wynikom z 2015 roku, można zauważyć, że autoidentyfikacja nie przełożyła się w istotny sposób na różnice poglądów w sprawach gospodarczych – dotyczących systemu podatkowego i społecznej funkcji państwa. Ankietowani niezależnie od deklarowanego światopoglądu w większości przypadków popierali rozwiązania oparte na lewicowej *równości* – do takich należy zaliczyć model państwa opiekuńczego i progresję podatkową. Co więcej, 69% spośród osób deklarujących poglądy prawicowe opowiedziało się za utrzymaniem progów podatkowych i w porównaniu do identyfikujących swe poglądy jako lewicowe odsetek ten był wyższy o 7%²⁷³. Podobnie było w przypadku pytania o społeczną rolę państwa – wyborcy deklarujący poglądy prawicowe częściej niż pozostali odpowiadali, że władza powinna zapewnić obywatelom wysoki poziom świadczeń społecznych (odpowiednio 78% przy poglądach lewicowych, 82% przy centrowych i 83% przy prawicowych).

Równie problematyczne były odpowiedzi na pytanie o możliwość prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych. Ankietowani odpowiadali niezależnie od identyfikacji politycznych, że należy pozostawić znaczną

²⁷³ W gronie ankietowanych o poglądach centrowych wyniósł 63%.

ich liczbę w gestii państwa²⁷⁴. Wśród osób o autoidentyfikacji prawicowej 70% optowało za utrzymaniem własności państwowej, co stanowiło najwyższy odsetek wśród trzech badanych typów autoidentyfikacji.

Jak można zauważyć, poglądy w zakresie gospodarki i polityki społecznej zostały oparte na dysfunkcjonalnym rozumieniu metawartości prawicy (oparciu ich na lewicowej *równości*). W związku z tym można sformułować kilka hipotez wyjaśniających.

W pierwszej kolejności wyniki badań sondażowych oraz rezultaty wyborów parlamentarnych po 1989 roku mogą prowadzić do wniosku, że liberalizm ekonomiczny nie był szeroko akceptowany w polskim społeczeństwie w przeciwieństwie do postulatów, których celem była realizacja idei państwa opiekuńczego (*welfare state*) lub patrząc z drugiej strony – koncepcji chadeckich w zakresie polityki społecznej. Sytuacja ta była jednym ze źródeł wspomnianej dysfunkcji.

W drugiej kolejności przyczyny mogą mieć charakter systemowy. Ankietowani prezentujący różny światopogląd wyrażali opinie w dużym stopniu spójne wobec socjalnego kierunku polityki gospodarczej państwa. Może to wynikać z tego, że demokracja jest ustrojowo „zaprogramowana” na realizację równości i woli większości oraz nieuchronnie zmierza w kierunku redystrybucji – osoby o wyższym statusie majątkowym znajdują się zawsze w mniejszości, która zostanie przegłosowana. Wydaje się, że tak jak kiedyś prawica „z konieczności” zaakceptowała demokrację, tak obecnie z przyczyn systemowych coraz częściej deklaruje idee równości w gospodarce – taka jest natura demokracji.

W trzeciej kolejności można się odwołać do założeń teorii Geofreya Cohena (przybliżonej w podrozdziale *Perspektywa psychologiczna*), w której przyjęto, że poglądy jednostek są inferowane z grupy odniesienia. Opinie wyborców identyfikujących się z prawicą są pochodną nie tylko indywidualnego systemu wartości, ale także sądów osób należących do grupy, w tym polityków. W przeszłości Prawo i Sprawiedli-

²⁷⁴ W przypadku autoidentyfikacji lewicowej 22% ankietowanych zaznaczyło odpowiedź „należy sprywatyzować wszystkie przedsiębiorstwa państwowe”; 11% udzieliło odpowiedzi ambiwalentnych; 65% uznało za właściwy wariant „znaczna liczba przedsiębiorstw państwowych powinna pozostać własnością państwową”. Wśród osób o identyfikacjach centrowych 12% poparło pierwszą odpowiedź, 22% – drugą i 64% – trzecią. W przypadku grupy o autoidentyfikacji prawicowej odpowiedź pierwszą zaznaczyło 15%, drugą – 13%, a trzecią – 70%. Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017), s. 3.

wość, Liga Polskich Rodzin, Solidarna Polska, Ruch Odbudowy Polski, Prawica Rzeczypospolitej i częściowo Akcja Wyborcza „Solidarność” wypowiedziały się w tym duchu, co kształtowało społeczne rozumienie prawicowości w Polsce.

Powracając do wyników sondażu z 2015 roku, istotne różnice między ankietowanymi dotyczyły poglądów na integrację europejską. Największymi zwolennikami polityki pogłębiania więzi byli deklarujący poglądy lewicowe (46% osób z tej grupy było zdania, że Polska powinna dążyć do ścisłej integracji w ramach Unii Europejskiej), w drugiej kolejności centrowe (34%) i na końcu prawicowe (29%). Wyborcy o poglądach prawicowych najczęściej (51% wskazań) stali na stanowisku, że Polska w Unii powinna dążyć do zachowania jak najdalej idącej niezależności, natomiast w grupach o identyfikacji centrowej i lewicowej odsetek ten wynosił odpowiednio 35 i 34%.

Kolejne zauważalne różnice dotyczyły stosunku do konkordatu. Największymi przeciwnikami tej umowy byli ankietowani o identyfikacjach lewicowych (62% odpowiedzi), w dalszej kolejności centrowych (44%) i na końcu prawicowych (34%). Najwyższy odsetek popierających umowę występował wśród deklarujących poglądy prawicowe (blisko połowa odpowiedzi w ramach grupy), w drugiej kolejności centrowe (36%) i na końcu lewicowe (24%).

W przypadku związków partnerskich najwięcej przeciwników dopuszczenia prawnej możliwości ich zawierania znalazło się wśród osób o światopoglądzie prawicowym (69% udzielających odpowiedzi), w drugiej kolejności centrowym (56%) i trzeciej – lewicowym (44%)²⁷⁵. Wprowadzenie do systemu prawa norm umożliwiających zawieranie związków popierały w pierwszej kolejności osoby o światopoglądzie lewicowym (43%), w drugiej kolejności centrowym (28%) i na końcu prawicowym (20%).

Najwyższy odsetek przeciwników dopuszczalności usuwania ciąży wystąpił w grupie o identyfikacjach prawicowych (49%), w drugiej kolejności centrowych (34%), a wśród ankietowanych o światopoglądzie lewicowym wyniósł 26%. Największy odsetek zwolenników charakteryzował

²⁷⁵ Danuta Karnowska napisała, że „polskie społeczeństwo bez względu na polaryzację poglądów w kwestiach dotyczących kształtu i znaczenia rodziny przyjmuje postawę konserwatywną, a więc stereotypowo związaną z tożsamością prawicową”. D. Karnowska, *Identyfikacja lewica–prawica...*, s. 148.

grupę o poglądach lewicowych (49% odpowiedzi), w dalszej kolejności centrowych i prawicowych – odpowiednio 29 i 22%²⁷⁶.

Cztery ostatnie problemy, które jako jedyne wyraźnie różnicowały osoby o autoidentyfikacjach lewicowych i prawicowych, dotyczyły sporu o metawartości. Wyznacznikami identyfikacji politycznej stały się postawy wobec: religii (świeckości), aborcji (zakazu lub liberalizacji), integracji europejskiej (ograniczania kompetencji państw narodowych na rzecz ściślejszej integracji lub obrony kompetencji państwa) oraz związków partnerskich (możliwości zawierania związków na gruncie prawa lub jej braku). Wyróżnione linie podziałów wpisują się w układ siedmiu par aksjomatów wskazanych w założeniach ontologicznych, a w szczególności w diady *religia–racjonalizm*, *wspólnota–społeczeństwo* i *pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości*. Odnosząc się do stwierdzenia Mirosławy Grabowskiej i Tadeusza Szawiela, którzy napisali o podziale lewica–centrum–prawica w Polsce w latach dziewięćdziesiątych XX wieku, że nie mógł się ustalić, ale jednocześnie nie wykluczali jego powstania w przyszłości²⁷⁷, na podstawie wyników badań z 2015 roku można stwierdzić, że ta zmiana nastąpiła (z pominięciem dysfunkcji w kwestiach gospodarczych i socjalnych).

3. Dwa przykłady – *paradoks nordycki* i zmiany rozumienia podziału w Polsce – zostały przywołane w celu przedstawienia szeregu zależności, które wpływają na to, że *triada* w poszczególnych państwach odbiega od rozumienia teoretycznego²⁷⁸. *Paradoks* pokazuje znaczenie uwarunkowań lokalnych, które napotykaemy w badaniach porównawczych dotyczących podmiotów z różnych państw. W takim przypadku brak ustalenia uwarunkowań językowych, historycznych i aksjologicznych powoduje, że właściwa interpretacja podziału nie jest możliwa. Dania i Norwegia były przykładem tego, że w praktyce politycznej pod nazwą *lewica* mogą się kryć odniesienia do różnych wartości.

²⁷⁶ Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017), s. 8.

²⁷⁷ M. Grabowska, T. Szawiel, *Anatomia elit...*, s. 16.

²⁷⁸ To, że znaczenie etykiet odbiega od siebie, jest zależne nie tylko od kultury, języka i historii, ale również od dominujących w społeczeństwie postaw wobec wartości. Na rozumienie *triady* wpływają też działania podmiotów politycznych, które inicjują podziały na gruncie stosunku do wartości. Interpretacja pojęć ewoluje pod wpływem nowych doświadczeń i nabywanej przez wyborców wiedzy, czego przykładem były zmiany, które dotyczyły Polski w okresie ostatnich dwudziestu pięciu lat.

Przykład pochodzący z Polski, w której po kilkudziesięciu latach budowy społeczeństwa bezklasowego nastąpiła restytucja podziału, wydaje się być jednym z mocniejszych dowodów na jego trwałość w polityce i prawdopodobnie – na systemową niezbędność w demokracjach cywilizacji zachodniej. Po 1989 roku podział lewica–prawica stał się w Polsce zamiennikiem dla dychotomii postkomunizm–postsolidarność, ale od początku XXI wieku stopniowo powracał jego sens ukierunkowany na metawartości. Proces reinterpretacji podziału, który przebiegał w dużej mierze w sposób samoistny, można uznać za argument na rzecz stwierdzenia, że jest on schematem, do którego dążą zarówno podmioty polityczne, jak i wyborcy. W rozdziale *Założenia aksjologiczne* zostaną przedstawione dalsze argumenty wskazujące, że trwałość *triady* jest zakodowana cywilizacyjnie i tkwi w samej istocie wartości politycznych.

3.4. FUNKCJE LEWICOWOŚCI, CENTROWOŚCI I PRAWICOWOŚCI W NAUCE O POLITYCE

Założenie, które powinno zostać przyjęte dla rozgraniczenia sfery polityki i nauki o polityce, jest następujące: dysfunkcjonalność, która polega na braku zgodności między rozumieniem lewicy, centrum i prawicy w polityce i ujęciem modelowym, stwierdzamy z poziomu nauki o polityce. Jednocześnie z perspektywy relacji pomiędzy wyborcami i podmiotami politycznymi sytuacja braku zgodności nie jest dysfunkcjonalna, ponieważ trzy etykiety pełnią rolę schematów poznawczych w komunikacji politycznej i mogą mieć konotacje odbiegające od ujęcia teoretycznego.

W związku z dysfunkcjami *triady* w polityce można wyodrębnić dwa zasadnicze stanowiska w nauce. W pierwszym, które jest sceptyczne, wychodzi się z założenia, że skoro analizowane terminy są stosowane na określenie podmiotów, które nie są spójne w sferze wartości, to terminy LCiP nie są adekwatne i powinno się zrezygnować z ich użycia. W drugim, które jest umiarkowanie sceptyczne, rozdziela się sferę nauki o polityce od przedmiotu badań i podejmuje próby teoretyzacji. Dysfunkcje w obrębie trzech analizowanych pojęć są traktowane jako zmienne. Badacz obserwujący procesy polityczne dostrzega, że w praktyce sens kategorii *lewica*, *centrum* i *prawica* jest kształtowany przez podmioty polityczne, media i opinię publiczną, sądy grupowe, podziały społeczne, a także ewoluuje w czasie w miarę nabywania wiedzy i doświadczeń przez wyborców.

Zgodnie z drugim z wymienionych stanowisk, analizując *triadę* w polityce, badamy nie tylko jej funkcje, ale także dysfunkcje, a nawet koncentrujemy się na nich, ponieważ hipotezy wyjaśniające mogą wskazywać na interesujące zjawiska. Jednocześnie optymizm jest w tym przypadku umiarkowany z powodu słabości koncepcji teoretycznych. Problemem nie jest brak modelu (ich ilość jest imponująca), lecz brak jednoznacznych kryteriów oceny.

Funkcje, które kategorie *lewica*, *centrum* i *prawica* pełnią w nauce o polityce, można podzielić na trzy grupy. W ramach pierwszej są przedmiotem badań, w drugiej stanowią element siatki terminologicznej stosowanej w deskrypcji i klasyfikacji, w trzeciej pełnią rolę w wyjaśnianiu procesów i zjawisk politycznych oraz ich przewidywaniu.

1. W politologii przedmiot badań związanych z lewicą, centrum i prawicą można sprecyzować w odniesieniu do piramidy percepcji wartości politycznych (zob. schemat 6 *Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy*). Mając na uwadze trzy poziomy i relacje między nimi, można wyodrębnić cztery kategorie problemów. Obejmują one:

- A. Badania z zakresu filozofii polityki na poziomie rdzenia wartości. Przedmiotem dociekań jest obecność wartości lewicy, centrum i prawicy w traktatach filozoficznych. W kręgu zainteresowań znajdują się interpretacje podstawowych aksjomatów (takich jak równość, wolność, społeczeństwo, władza) oraz ich wpływ na wartości pochodne (takie jak sprawiedliwość, gospodarka lub prawo).
- B. Oddziaływanie wartości na myśl podmiotów politycznych. Przejawem tego wpływu jest obecność aksjomatów w różnych formach uzewnętrzniania (programach, platformach wyborczych, decyzjach, deklaracjach).
- C. Badania na poziomie percepcji wyborcy, które dotyczą akceptowanych wartości i rozumienia etykiet lewicy, centrum i prawicy. Samo badanie autoidentyfikacji wyborców na osi lewica–centrum–prawica jest niewystarczające – pokazuje popularność etykiet, ale nie sposób ich rozumienia²⁷⁹. Jednoczesne uwzględnienie autoidentyfikacji, jej znaczenia (wyznaczanego stosunkiem do metawartości) oraz wyznaczników

²⁷⁹ Tadeusz Szawiel sformułował następującą opinię na temat badań autoidentyfikacji wyborców: „Dotykamy tu słabości badań opartych na ocenie (szacowaniu) własnych poglądów przez badanych. Wiemy, co prawda, jak ktoś określa własne poglądy, ale nie wiemy, co się kryje za taką oceną, jaki ma ona sens”. T. Szawiel, *Podział lewica–prawica...*, s. 259.

struktury społecznej pozwala na formułowanie hipotez wyjaśniających preferencje światopoglądowe poszczególnych kategorii wyborców²⁸⁰.

D. Ostatnim problemem są relacje między dwoma szczeblami piramidy – poziomem wyborcy oraz podmiotów politycznych. Przedmiotem badań są procesy wyborcze i prognozy dotyczące systemu partyjnego.

2. Trzy kategorie należą do siatki pojęciowej w politologii. Można wyodrębnić cztery grupy definicji lewicy, centrum i prawicy odpowiadające poszczególnym poziomom piramidy percepcji wartości politycznych.

W przypadku definiowania na poziomie bazy podstawowym elementem są metawartości. Tego typu rozumienie zaproponował Norberto Bobbio, określając sens lewicy i prawicy na podstawie stosunku do równości. Autor podkreślił, że wyznacznikiem lewicowości jest dążenie do egalitaryzmu, z kolei druga strona konfliktu akceptuje istniejące nierówności, więc nadrzędnym aksjomatem prawicowym jest antyegalitaryzm²⁸¹. Jako dodatkowe kryterium Bobbio przyjął stosunek do wolności i wyodrębnił zarówno na lewicy, jak i prawicy skrzydła liberalne oraz antyliberalne (argumentował, że w obu przypadkach radykalizm zmierza do ograniczenia wolności ze względów ideologicznych).

André Siegfried, francuski badacz żyjący na przełomie XIX i XX wieku i klasyk badań nad lewicą, centrum i prawicą, wskazywał na dwa kryteria wyodrębniania *triady* – stosunek do rewolucji francuskiej oraz do rewolucji przemysłowej. Na tej podstawie stwierdzał, że prawicowość jest równoznaczna z odrzuceniem idei rewolucji francuskiej i rezerwą wobec industrializacji, centrowość – z częściową asymilacją wartości rewolucji francuskiej oraz akceptacją zmian wynikających z rewolucji przemysłowej, natomiast lewicowość – z poparciem dla osiągnięć rewolucji francuskiej i krytyką kapitalizmu w duchu egalitarystycznym²⁸². Trzeba zauważyć, że koncepcja Siegfrieda została sformu-

²⁸⁰ Tomasz Godlewski weryfikował hipotezę o postrzeganiu lewicy i prawicy w zależności od zróżnicowania struktury społecznej. Zaobserwował, że największe dysproporcje wystąpiły w korelacji do takich wskaźników, jak: wiek, region zamieszkania i wykształcenie badanych. Badając percepcję lewicy w poszczególnych grupach wiekowych, stwierdził, że młodsze pokolenie postrzegało ją w kategoriach ustrojowych i gospodarczych, natomiast starsze przez pryzmat cech charakterystycznych dla gospodarki centralnie planowanej. Z kolei młodsze pokolenie było zdezorientowane w sferze postrzegania prawicy, a starsze charakteryzowało się wysokim poziomem trafności przypisywanych cech. T. Godlewski, *Lewica i prawica...*, s. 167.

²⁸¹ N. Bobbio, *Prawica...*, s. 76.

²⁸² Cyt. za: J. Bartyzel. *Próba teoretyzacji...*, s. 27. Por. A. Siegfried, *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIe République*, Paris 1995.

łowana na podstawie par metawartości: *tradycja–progresywizm* i *równość–nierówność* (co dotyczy kryterium stosunku do rewolucji przemysłowej) oraz *religia–racjonalizm*, *władza–samowładność*, *równość–nierówność*, *wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty* (redukcja kryterium stosunku do rewolucji francuskiej²⁸³).

Arend Lijphart przeprowadził empiryczną analizę polityki rządów dwudziestu jeden państw demokratycznych, które zidentyfikował jako lewicowe i prawicowe²⁸⁴. Wyprowadził z niej wniosek, że różnice między nimi przebiegały na osiach: państwowa lub prywatna własność środków produkcji, silna lub słaba rola państwa w gospodarce, redystrybucja dochodu lub jej brak, polityka socjalna – ograniczanie lub popieranie²⁸⁵. Podobnie jak w przypadku koncepcji Siegfreda, kryterium wyodrębnienia lewicowości i prawicowości stały się metawartości – a konkretnie diada *równość–nierówność*.

Jacek Bartyzel, dokonując konceptualizacji pojęcia *prawica*, uznał, że jego rdzeń jest umiejscowiony „w tym, co poprzedza politykę, życie społeczne, gospodarkę, co jest bytowym fundamentem polityki, jej przedpolityczną *ultima ratio*, czyli sytuuje się w sferze metapolitycznej”. Takim wspólnym mianownikiem dla prawicy jest obrona ładu tradycyjnego²⁸⁶. W tej definicji zaakcentowano prawicową metawartość *tradycja*.

Bardziej abstrakcyjne podejście przedstawiła Maria Szyszkowska. Według niej lewica jest „prądem kulturowym, obejmującym sferę obyczajów, a przede wszystkim wiążącym się z określonym zespołem wartości, które pragnie urzeczywistnić”²⁸⁷. W tym przypadku lewicowość została określona szeroko – jako typ światopoglądu²⁸⁸.

Adam Jamróz określił lewicę i prawicę, odwołując się do „historycznego stereotypu doktrynalnego”. W przypadku lewicy stereotyp został oparty na: idei równości społecznej, roli państwa jako podmiotu

²⁸³ Sens kryterium stosunku do rewolucji można dedukować z wartości rewolucyjnych: równości, wolności, narodu, ograniczenia władzy monarchy i antyklerykalizmu.

²⁸⁴ Badanie dotyczyło okresu 1945–1980.

²⁸⁵ A. Lijphart, *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, Yale University Press, New Haven 1984, s. 128–129.

²⁸⁶ J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 40–45.

²⁸⁷ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 29.

²⁸⁸ W publicystyce takie rozumienie lewicy przyjął Jacek Żakowski, pisząc: „Lewicowość to nie jest doktryna, ideologia ani przynależność partyjna. Lewicowość to tożsamość, wrażliwość, styl myślenia, system wartości, czyli rodzaj kultury obywatelskiej. [...] Dlatego polska lewicowość funkcjonuje poza strukturami partii nominalnie lewicowych”. J. Żakowski, *Lewicowość, lewica...*, s. 17.

dokonywającego redukcji nierówności społecznych poprzez redystrybucję dochodu narodowego, postulacie uspołecznienia występującym w różnej formie, wyjątkowym znaczeniu sektora publicznego w życiu społecznym, a w szczególności w ekonomii. Do stereotypu doktrynalnego prawicy autor zaliczył „model społeczeństwa opartego na idei wolności jednostki, która jest podstawą naturalnego, nie sterowanego odgórnie modelu społeczeństwa, w którym nierówności społeczne są naturalnym rezultatem funkcjonowania mechanizmów opartych na swobodnej konkurencji podmiotów w sferze politycznej i ekonomicznej”. Rolą państwa jest ochrona naturalnych podstaw tak rozumianej wspólnoty, zabezpieczenie mechanizmów konkurencyjnych oraz zapewnienie bezpieczeństwa wewnętrznego i zewnętrznego²⁸⁹. Przedstawiony przez autora stereotyp doktrynalny lewicy można wiązać z metawartością *równość*, a prawicy z – *tradycją, nierównością i wolnością w ramach wspólnoty*.

W literaturze przedmiotu można spotkać koncepcje, w których podkreślane jest znaczenie drugiego poziomu piramidy percepcji – podmiotów politycznych. Andrzej Antoszewski napisał o prawicy, że termin jest zbiorczym określeniem ruchów i partii politycznych, które opowiadają się za gospodarką rynkową oraz uznają za obrońców tradycji politycznej²⁹⁰. Jest to definicja wiążąca prawicę z poziomem podmiotów i dodatkowo – wartości (*tradycją, gospodarką rynkową*).

W podobny sposób postąpił Ryszard Herbut, precyzując znaczenie lewicy. Według niego termin ten „jest konwencjonalnym sposobem określania partii i innych organizacji politycznych oraz masowego wyborcy w ramach przestrzeni rywalizacji politycznej na podstawie określonego katalogu kwestii problemowych, który charakteryzuje tzw. opcję lewicową”²⁹¹. W tym przypadku zakresem objęto poziom podmiotów politycznych oraz wyborców.

W trzeciej kolejności można wskazać na definicje, w których zaakcentowano szczebel głosujących. Przykładem była propozycja Tomasza Godlewskiego, który podjął próbę ustalenia społecznego rozumienia lewi-

²⁸⁹ A. Jamróz, *Demokracja współczesna – wprowadzenie*, Białystok 1993, s. 197.

²⁹⁰ A. Antoszewski, *Prawica [w:] Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 339.

²⁹¹ R. Herbut, *Lewica [w:] Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004, s. 205.

cy i prawicy w Polsce na podstawie badań empirycznych. Analizując wyniki ankiet, wyróżnił czterdzieści trzy pary antynomicznych cech lewicy i prawicy oraz szesnaście cech indywidualnych nieopartych na zasadzie przeciwieństwa. Wśród par antytetycznych znalazły się takie, jak: pacyfizm–silna armia; rodzina jako wspólnota wolnych ludzi–rodzina z silnym autorytetem rodziców; interwencjonizm państwa w gospodarce–maksymalne ograniczenia roli państwa i wiele innych²⁹². Istota podejścia polegała na określeniu rozumienia etykiet wśród wyborców poprzez powiązanie ich ze zbiorem wartości.

W propozycji autorstwa Ulricha Schradego terminy *lewica* i *prawica* zostały uznane za systemy światopoglądowe zakotwiczone w poglądach na ludzką naturę. Źródeł lewicowości i prawicowości można upatrywać w postawach ideowych zajmowanych przez jednostki. Postawa ideowa to „akceptacja i dążenie do realizacji określonych wartości w życiu społecznym, a dokładniej pewnych zbiorów wartości uporządkowanych hierarchicznie według zasady «środek–cel» w pewien całościowy system aksjologiczny”²⁹³. Tym samym istotą propozycji stały się relacje między poziomami percepcji wyborcy oraz metawartości.

Ostatnim typem związku definicji ze schematem percepcji jest ujęcie integralne. Przyjmując tę perspektywę, Jerzy Ładyka scharakteryzował prawicę i lewicę, pisząc: „odnoszą się do określonych formacji ideowych, których podstawowe wartości strukturalne wytyczają kierunek poszukiwań programowych i realnych poczynań organizacji społecznych i politycznych partii, a także pojedynczych osób świadomie wybierających swoje miejsce w życiu społecznym”²⁹⁴.

Podobnie całościowo określił lewicę Leszek Kołakowski, uznając, że „nie jest jedynie określonym ruchem politycznym lub partią ani zbiorem partii. Lewicowość jest cechą, która w mniejszym lub większym stopniu może przysługiwać poszczególnym ruchom, partiom, a także poszczegól-

²⁹² T. Godlewski, *Lewica i prawica...*, s. 55.

²⁹³ U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl narodowa. Od patriotyzmu do globalizmu*, Kraków 2004, s. 10–11.

²⁹⁴ J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości lewicy w Polsce*, Toruń 2010, s. 61. Waldemar Wojtasik, łącząc dwa poziomy, uznał, że „prawica i lewica to nie tylko strony politycznego sporu, ale również autoidentyfikacje wyborców w przestrzeni politycznej. Z reguły definiują oni swoje miejsce za pomocą desygnatów ideologiczno-programowych, ale zdarza się również, że nie biorą ich w ogóle pod uwagę, a swoją polityczną lokalizację określają w inny sposób”. W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce...*, s. 6.

nym ludziom, działaniom ludzkim, postawom, światopoglądom”²⁹⁵. Propozycje Jerzego Ładyki i Leszka Kołakowskiego objęły swoim zakresem trzy poziomy schematu percepcji wartości politycznych.

Celem przeglądu wybranych definicji było podanie argumentów na rzecz stwierdzenia, że różne sposoby precyzowania siatki pojęciowej lewicy i prawicy pozostają w związku z poziomami schematu percepcji. Definiowanie ma daleko idące konsekwencje, ponieważ sposób ujęcia *triady* jest funkcją tego, które poziomy piramidy dostrzegamy, a to z kolei ma wpływ na ustalenie, która część rzeczywistości podlega badaniom. Oczywiście przedmiotem analizy mogą być wybrane poziomy (wartości, podmiotów politycznych, wyborców), ale w definiowaniu integralnym *triadę* spostrzegamy w sposób zupełny, uwzględniając relacje między szczeblami. Ujęcie integralne obejmuje problem począwszy od źródeł – metawartości, poprzez recepcję aksjomatów przez podmioty polityczne, aż do szczebla wyborców – w tej perspektywie nie jest możliwe pominięcie związków aksjologicznych, co ma znaczenie w planowaniu badań.

3. W nauce o polityce funkcje *triady* obejmują klasyfikację nierozdzielnie związaną z deskrypcją²⁹⁶. W dalszej kolejności zostaną przedstawione trzy koncepcje, których wybór był intencjonalny – chodzi o wykazanie związku między metawartościami i kategoryzowaniem podmiotów politycznych. Wybrane zostały propozycje Michaela Gallaghera, Michaela Lavera i Petera Maira, Norberto Bobbio, a z polskiej literatury Wojciecha Sokoła.

Jeden ze sposobów wyodrębniania ugrupowań politycznych dotyczy podziału na rodziny partii politycznych (*party families*) według koncepcji Michaela Gallaghera, Michaela Lavera i Petera Maira. Na podstawie trzech kryteriów: zbliżonej genezy podmiotów, występujących wśród nich powiązań o charakterze ponadnarodowym oraz podobieństwa programowego autorzy wyodrębnili kilkanaście typów partii politycznych. Trzeba zaznaczyć, że sama koncepcja *party families* zmieniała się na przestrzeni

²⁹⁵ L. Kołakowski, *Sens ideowy pojęcia lewica* [w:] *Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955–1968*, t. 2, red. L. Kołakowski, Warszawa 1989, s. 22.

²⁹⁶ Peter Mair opisał trzy stosowane kryteria wyróżniania lewicy i prawicy: klasowe (polegające na reprezentowaniu określonych grup społecznych), organizacyjne (ujmowane poprzez przynależność do określonej rodziny ideologicznej, na przykład do lewicy przynależą ugrupowania komunistyczne, socjalistyczne) oraz filozoficzne (takie jak zawarte w koncepcji Norberto Bobbio rozróżnienie lewicy i prawicy na podstawie stosunku do równości). P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 268.

lat od pierwszego wydania monografii²⁹⁷. W opracowaniu z 2011 roku autorzy wyodrębniali w ramach lewicy partie socjaldemokratyczne, komunistyczne, nowej lewicy oraz partie zielonych, w centrum i na prawicy – partie chrześcijańsko-demokratyczne, konserwatywne, liberalne i agrarne, a na końcu – skrajną prawicę²⁹⁸.

Nawiązując do przedstawionego sposobu kategoryzacji, trzeba sformułować kilka spostrzeżeń. Po pierwsze, autorzy, grupując rodziny ideologiczne w ramach lewicy, centrum i prawicy, uznali te trzy kategorie za nadrzędne²⁹⁹. Po drugie, jeśli wziąć pod uwagę kryteria wyodrębniania rodzin, to elementem każdego z nich były metawartości. Na przykład w rodzinie partii chadeckich prawicowa *religia* była związana z genezą tych podmiotów na przełomie XIX i XX wieku. Ta sama wartość przesądzała o treściach programowych i stała się przyczyną, dla której partie chadeckie współdziałają w organizacjach. Po trzecie, istotą kryterium programowego było przypisywanie szczególnego znaczenia lewicowym i prawicowym wartościom rdzenia. Dla ugrupowań socjalistycznych podstawową metawartością była *równość*, dla liberalnych – *wolność jednostki*, konserwatyści akcentowali znaczenie *tradycji*, a nacjonaliści – *wspólnoty*.

Drugi z wybranych sposobów kategoryzacji zaproponował Norberto Bobbio³⁰⁰. Myśliciel ten przyjął za podstawowe wyznaczniki lewicowości i prawicowości stosunek do równości i wolności, a następnie krzyżując je, uzyskał cztery typy podmiotów. Wariant pierwszy, w którym równość była ceniona wysoko, ale wolność nisko, dotyczył skrajnej lewicy, ruchów egalitarnych i autorytarnych, jakobinizmu i komunizmu. Kolejny wariant, w którym równość i wolność zostały ocenione wysoko, był charakterystyczny dla centrolewicy, ruchów egalitarnych i liberalnych, socjalizmu liberalnego i partii socjaldemokratycznych. Przypadek, w którym wolność

²⁹⁷ M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government in Western Europe*, London 1992.

²⁹⁸ M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government in Modern Europe*, 5th edition, London 2011, s. 236–275.

²⁹⁹ Podobnie postąpił Marek Jan Chodakiewicz, wyodrębniając w ramach lewicy liberałów, socjaldemokratów, komunistów i socjalistów, a prawicy trzy główne orientacje: monarchistów, konserwatystów i narodowych chrześcijan. M.J. Chodakiewicz, *Ciemnogród...*, s. 39. Tomasz Bojarowicz również przedstawił pogląd, że podział lewica–prawica jest nadrzędny względem rodzin ideologiczno-programowych. T. Bojarowicz, *Partie i ugrupowania prawicowe w Polsce po 1989 roku*, Toruń 2013, s. 57.

³⁰⁰ N. Bobbio, *Prawica...*, s. 95.

została oceniona wysoko, a równość nisko, był znamieny dla centroprawicy, ruchów liberalnych i nieegalitarnych, partii konserwatywnych i republikańskich. W ostatnim z wariantów, który dotyczył skrajnej prawicy, ruchów antyliberalnych i antyegalitarnych, faszyzmu i nazizmu – zarówno wolność, jak i równość zostały ocenione nisko³⁰¹.

Bobbio oparł swoją koncepcję na założeniu, że elementem rozróżniającym lewicę i prawicę jest stosunek do równości, a postawy zajmowane wobec wolności mają charakter dopełniający. W jego propozycji dyskusyjne jest podejście do wolności i związane z tym wyróżnienie *skrajnej* lewicy i prawicy. Po pierwsze, w żadnym z analizowanych systemów wartości politycznych nie mamy do czynienia z brakiem wolności. Jest wręcz przeciwnie – wolność, chociaż odmiennie interpretowana, w obu przypadkach ma charakter konstytutywny.

Po drugie, określenia *skrajna lewica* i *skrajna prawica* są źródłem nieporozumień semantycznych. Z przedstawionych w *Założeniach ontologicznych* ograniczeń przestrzennych wynika, że *triada* ma sens systemowy jedynie w demokracji. Termin *skrajny* oznacza graniczny (peryferyjny, ale mieszczący się w granicach), tymczasem ideologie niedemokratyczne nie mieszczą się na skali lewica–centrum–prawica. Oba te przypadki są antysystemowe – dotyczą ideologii, w których ten ustrój jest przeszkodą na drodze do celu. W komunizmie instytucje państwa były ideologiczną nadbudową nad systemem stosunków przemysłowych i docelowo miały przestać istnieć, w nazizmie idee inne niż narodowosocjalistyczne nie były tolerowane, co również prowadziło do systemu totalitarnego.

Można dodać, że podobne nieporozumienia językowe występują w przypadku określenia *partia komunistyczna*. W Europie funkcjonują partie transformacyjne, które zrezygnowały z postulatów marksistowskich, zachowując jedynie nazwę. Dotyczy to dwóch kategorii ugrupowań – z obszaru Europy Środkowo-Wschodniej, gdzie monopartie komunistyczne po upadku bloku wschodniego przeszły transformację ideologiczną i zaakceptowały reguły demokracji³⁰², oraz Europy Zachodniej, gdzie partie komunistyczne w latach siedemdziesiątych XX wieku zadeklarowa-

³⁰¹ W podobny sposób postąpił Milton Rokeach – krzyżując wolność i równość, stworzył następującą typologię: wolność traktowana nisko, a równość wysoko – komunizm; wolność i równość wysoko – socjalizm; wolność wysoko, równość nisko – kapitalizm; obie wartości nisko – faszyzm. M. Rokeach, *The Nature of Human...*, s. 170.

³⁰² Takie jak Komunistyczna Partia Czech i Moraw.

ły eurokomunizm, reinterpreterując marksizm, odrzucając leninizm, idee rewolucji i dyktatury proletariatu³⁰³.

Trzeba rozróżnić dwa konteksty stosowania pojęć *skrajna lewica* i *skrajna prawica* – w polityce oraz politologii. W polityce określenia pełnią specyficzną funkcję, będąc symbolami silnie naznaczonymi afektem, wykorzystywanymi erystycznie w walce politycznej. Niewygodni oponenti są przedstawiani jako „skrajni” (komuniści–faszyści) i tym samym lokowani poza sferą demokratycznej rywalizacji. W sferze konfliktu politycznego stosowanie określenia *skrajny* jest zrozumiałe.

W politologii z wymienionych powodów (obecność afektu, niejednoznaczność) trudno je uznać za użyteczne. Wydaje się, że ugrupowania antydemokratyczne można w klasyfikacjach lokować w obrębie podmiotów antysystemowych, bez odniesień do lewicy i prawicy. W tej grupie znajdują się organizacje odwołujące się do anarchizmu, komunizmu, nazizmu i generalnie – kontestujące demokrację. Rezygnacja w nauce z terminu *skrajny* wydaje się zasadna również dlatego, że pozwala na uniknięcie nierozwiązywalnych problemów (na przykład czy Francuską Partię Komunistyczną, która akceptuje reguły demokracji, regularnie bierze udział w wyborach i zdobywa mandaty, a w przeszłości wchodziła w skład koalicji rządowej, można określić jako skrajną lewicę? czy jest antysystemowa, skoro nie dąży do zmiany reżimu? skoro akceptuje wolność, to na czym polega jej skrajność?).

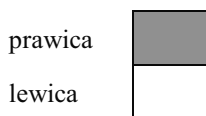
W ostatniej z wybranych koncepcji (autorstwa Wojciecha Sokoła) zdefiniowano osiem typów ideologiczno-programowych partii w trzech wymiarach – politycznym, ekonomicznym i kulturowym. Według informacji zawartych w tabeli 7 *Typy ideologiczno-programowe partii* podmioty mogą należeć do typów czystych lewicy (numer 1) lub prawicy (numer 8), kiedy w wymiarze politycznym, ekonomicznym i kulturowym są jednorodne, lub mieszanych (numery 2–7), gdy poglądy w trzech wymiarach nie są spójne.

Autor określił wyznaczniki lewicowości i prawicowości w obrębie trzech płaszczyzn. W sferze ekonomicznej było to podejście do polityki monetarnej oraz programów socjalnych; w politycznej – preferencje w zakresie wizji systemu politycznego (prezydencjalizm lub parlamentarizm, co odpowiada silnej władzy wykonawczej lub ustawodawczej), a w kulturowej – poglądy dotyczące wolności jednostki, prawa karnego, stosunku do okresu PRL oraz Kościoła i religii.

³⁰³ Założenia zostały przedstawione w *Manifeście eurokomunizmu* ogłoszonym w 1975 roku przez partie włoskie i francuskie.

Tabela 7. Typy ideologiczno-programowe partii

wymiar polityczny								
wymiar ekonomiczny								
wymiar kulturowy								
typ ideologiczno-programowy	1	2	3	4	5	6	7	8

Źródło: W. Sokół, *Kryterium ideologiczne i programowe w klasyfikacji partii politycznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio K: Politologia” 1997, nr 4, s. 97.

Przedstawione podejście można lokować w nurcie sceptycznym względem użyteczności *triady* w politologii. Po pierwsze, większość wyróżnionych typów ma charakter mieszany, z czego wynika, że podmioty konsekwentnie lewicowe lub prawicowe są rzadkością, a w polityce dominują ideowe hybrydy. Po drugie, w opinii Wojciecha Sokoła coraz trudniej jest przyporządkować nowe wartości do trzech wymiarów³⁰⁴.

Jeśli można wskazać na trudność z praktycznym stosowaniem tej koncepcji, to jest nią konieczność oceny wymiaru. Jeśli chcielibyśmy określić charakter ugrupowania, które dąży do ograniczenia deficytu budżetowego w drodze podwyższenia podatków i jednocześnie ograniczenia wydatków na politykę społeczną, to mamy następujący problem ontologiczny: Czy jest to podmiot lewicowy, czy prawicowy w wymiarze ekonomicznym? Bez rezygnacji z redukcji ocena i jej kryteria pozostaną relatywne – można argumentować, że w wymiarze ekonomicznym podmiot jest lewicowy, ponieważ dąży do zwiększenia obciążeń fiskalnych, ale też można zaakcen-

³⁰⁴ Autor stwierdził, że „pojawiają się kolejne kwestie, np. przystąpienia do Unii Europejskiej i związanych z tym warunków, np. sprzedaży ziemi cudzoziemcom, które powodują dekompozycję w systemie partyjnym. Tego typu podziały coraz trudniej opisać w kategoriach lewicy–prawicy”. W. Sokół, *Kryterium ideologiczne i programowe w klasyfikacji partii politycznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio K: Politologia” 1997, nr 4, s. 59.

tować, że ogranicza wydatki socjalne, więc ma charakter prawicowy. Stajemy przed koniecznością dokonania wyboru, które stanowisko (podnoszenie podatków czy ograniczanie wydatków na politykę społeczną) jest bardziej istotne, co czyni wybór subiektywnym. Tok rozumowania może równie dobrze prowadzić do stwierdzenia, że podmiot jest jednocześnie lewicowy i prawicowy w zakresie poglądów gospodarczych.

Problem z ewaluacją wyniku ze stopnia ogólności – trudno jest jednoznacznie ocenić wymiar, w którym splatają się różne elementy: metawartości, wartości pochodne i interesy. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że ocena rozwiązań staje się możliwa, jeśli za kryterium przyjmujemy pary metawartości. W odniesieniu do podanego przykładu zauważmy, że podwyższanie podatków nie zawsze jest rozwiązaniem lewicowym. Jeśli podatki pierwotnie miały charakter progresywny i podwyższono je wyłącznie w najniższym progu dochodowym, było to rozwiązanie skonstruowane na bazie prawicowej *nierówności*, jeśli na zmianach stracili najbogatsi – powstało na podstawie lewicowej *równości*, jeśli podwyżka podatków dotyczyła wszystkich w tym samym zakresie, było to rozwiązanie oparte na centrowym kompromisie w obrębie pary *równość–nierówność*.

Zejdźcie na poziom metawartości i oceny konkretnych rozwiązań jest koniecznością. Powróćmy na chwilę do pierwszej koncepcji klasyfikacyjnej – podziału na rodziny partii. Pozycjonowanie podmiotów politycznych na podstawie kryteriów Gallaghera, Lavera i Maira pozwala uchwycić różnice pomiędzy ugrupowaniami należącymi do różnych rodzin ideologiczno-programowych. Jednocześnie porównanie podmiotów z tej samej rodziny jest trudne. Wyjściem z tej sytuacji jest zastosowanie bardziej szczegółowych kryteriów – metawartości. Na przykład jeśli w obrębie partii konserwatywnych zestawimy brytyjską Partię Konserwatywną i amerykańską Partię Republikańską, to dostrzeżemy zasadnicze rozbieżności w zakresie stosunku do praw mniejszości seksualnych. W przypadku partii brytyjskiej w okresie przywództwa Davida Camerona zaakcentowano lewicową *równość*³⁰⁵, co polegało na wprowadzeniu do systemu prawnego możliwości zawierania małżeństw przez osoby tej samej płci³⁰⁶. Z kolei

³⁰⁵ L. Smith-Spark, A. Shubert, *UK Lawmakers Approve Same-sex Marriage in First Vote*, strona internetowa CNN, <http://edition.cnn.com/> (5.02.2013).

³⁰⁶ Kościół anglikański był podzielony w tej kwestii, na przykład Synod Generalny Kościoła Anglikańskiego w Szkocji dopuścił możliwość zawierania małżeństw przez osoby tej samej płci od 2017 roku. [b.a.] *Anglikańskie śluby dla homoseksualistów*, <http://kosciol.wiara.pl/> (12.08.2017). W odniesieniu do wskazanego przykładu można postawić hipotezę, że

amerykańscy republikanie w platformie wyborczej z roku 2016 podkreślali, że podstawą społeczeństwa jest małżeństwo jako związek kobiety i mężczyzny, uzasadniając to stanowisko *tradycją i nierównością*³⁰⁷.

4. Ostatnie dwie funkcje *triady* są związane z eksplanacją i prognozą³⁰⁸. W ramach tego trzeba wskazać na przykłady badań skoncentrowanych na: 1) szczeblu wyborcy oraz 2) podmiotów politycznych.

Spośród przykładów badań zogniskowanych na poziomie wyborcy można przybliżyć te zrealizowane przez Stacy Gordon i Gary'ego Segurę w dwunastu krajach europejskich. Autorzy, korzystając z danych Eurobarometru, sformułowali tezę, że związane ze specyfiką systemu wyborczego i partyjnego różnice występujące między państwami w istotny sposób kształtują zdolności polityczne wyborców. W systemie wielopartyjnym przy formule proporcjonalnej ankietowani mieli mniejsze problemy z określeniem pozycji ugrupowania na skali lewica–prawica niż respondenci z państw, w których obowiązywały inne formuły transpozycji głosów na mandaty. W badaniu wykazano, że różnice systemowe w większym stopniu przesądzały o kompetencjach politycznych wyborców niż charakteryzujące głoszących cechy indywidualne³⁰⁹.

Innym przykładem była analiza przeprowadzona przez Ceesa van der Eijka i Hermanna Schmitta, którzy sprawdzili znaczenie etykiet lewicy i prawicy wśród wyborców zachodniej i wschodniej części Europy. Badanie polegało na zestawieniu oceny lewicowości, centrowości i prawicowości ugrupowań dokonanej przez głoszących z postulatami tych podmiotów. Autorzy wykazali, że rozumienie etykiet lewicy, centrum i prawicy przez wyborców było zależne od myśli politycznej tych podmiotów,

brytyjska Partia Konserwatywna stała się bardziej liberalna w zakresie równouprawnienia mniejszości seksualnych co najmniej z dwóch powodów. Po pierwsze, wpłynął na to wyjątkowo wysoki poziom identyfikacji wyborców z centrum (według badań ESS w Wielkiej Brytanii wynosił około 60% i był najwyższy spośród badanych społeczeństw europejskich – zob. tabela 2 *Spoleczne identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006*). Po drugie, stanowisko kościołów anglikańskich w tej kwestii było w porównaniu do sceptycyzmu Kościoła rzymskokatolickiego zróżnicowane, co mogło wpłynąć na zmianę postulatów Partii Konserwatywnej.

³⁰⁷ *Republican Platform 2016*, <https://www.gop.com/> (16.01.2017).

³⁰⁸ Cechą podmiotów politycznych zaliczanych do lewicy, centrum i prawicy wykorzystywaną w tworzeniu prognoz jest ich bliskość programowa. Analizy oparte na tym czynniku są przydatne w wyjaśnianiu procesu powstawania koalicji międzypartyjnych. P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 275.

³⁰⁹ S.B. Gordon, G.M. Segura, *Cross-National Variation in the Political Sophistication of Individuals: Capability or Choice?*, „The Journal of Politics” 1997, vol. 59, no. 1, s. 126–144.

a konkretnie – od stanowisk politycznych zamieszczanych w dokumentach programowych³¹⁰.

Wśród analiz na poziomie wyborcy trzeba wyróżnić badania zinstytucjonalizowane – krajowe i międzynarodowe. Ich praktycznym celem jest wyjaśnianie i prognozowanie zachowań wyborczych. Służą temu sondaże dotyczące identyfikacji głosujących z lewicą, centrum i prawicą, wyniki badań postaw wobec wartości politycznych oraz preferencji partyjnych³¹¹.

Do tych prowadzonych w Polsce należały cyklicznie przeprowadzane sondaże w ramach Polskich Generalnych Sondaży Społecznych (PGSS)³¹² oraz Polskiego Generalnego Studium Wyborczego (PGSW)³¹³. W przypadku PGSS badanie autoidentyfikacji polegało na zaznaczeniu jednego z ośmiu wariantów na skali od poglądów zdecydowanie lewicowych do zdecydowanie prawicowych³¹⁴. Pytania były łączone z sondowaniem poparcia dla organizacji politycznych – w ten sposób ustalano związek między samooceną wyborcy i preferowanym przez niego ugrupowaniem.

Inną metodologię zastosowano w PGSW. W 2011 roku badano opinie wyborców na temat wybranych podmiotów politycznych (Ruchu Palikota, Sojuszu Lewicy Demokratycznej, Polskiego Stronnictwa Ludowego, Platformy Obywatelskiej oraz Prawa i Sprawiedliwości), stosując 10-punktową skalę lewica–prawica. Ankietowani byli jednocześnie proszeni o dokonanie oceny własnych poglądów politycznych. Badania miały charakter pogłębiony – w jednym z pytań w celu określenia związku między wa-

³¹⁰ C. van der Eijk, H. Schmitt, *Party Manifestos as a Basis of Citizens' Left-Right Perceptions – A Study Across 10 European Countries*, Paper prepared for Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington DC, September 2–5, 2010, strona internetowa Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung (MZES), <http://www.mzes.uni-mannheim.de/> (12.05.2016).

³¹¹ Badanie autoidentyfikacji jest istotnym elementem prognozowania wyników elekcji. Na przykład w Polsce w wyborach parlamentarnych w 2001 roku tożsamość lewicowa (ujawniona poprzez zaznaczenie punktu 1 na skali lewica–prawica) oznaczała 94% prawdopodobieństwa, że respondent poprze koalicję SLD-UP. K. Skarżyńska, *Psychologia...*, s. 232.

³¹² B. Cichomski (kierownik programu), T. Jerzyński, M. Zieliński, *Polskie Generalne Sondaże Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992–2010*, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2013.

³¹³ Polskie Generalne Studium Wyborcze 2007, pod kier. R. Markowskiego, afiliowane przy Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

³¹⁴ W ankietach z lat 1997, 1999 i 2002 zadawano pytanie: „Wielu ludzi, mówiąc o swoich poglądach politycznych używa określeń «lewicowe» bądź «prawicowe». Jakie są Pana(i) poglądy polityczne? (1) zdecydowanie lewicowe, (2) raczej lewicowe, (3) ani lewicowe, ani prawicowe, (4) raczej prawicowe, (5) zdecydowanie prawicowe, (6) trudno powiedzieć”. B. Cichomski, T. Jerzyński, M. Zieliński, *Polskie Generalne Sondaże Społeczne...*, aneks B, s. 3.

runkami socjalizacji respondenta i deklarowanym przez niego światopoglądem wykorzystano teorię skryptów afektywnych Tomkinsa (której założenia zostały przedstawione w podrozdziale *Perspektywa psychologiczna*). Na tej podstawie sondowano dominujący w rodzinie ankietowanego typ poglądów politycznych³¹⁵ i sposób głosowania przez członków jego rodziny w poszczególnych elekcjach. Badanie preferencji zostało połączone z testem wiedzy na temat stanowisk zajmowanych przez podmioty polityczne w kwestiach stanowiących oś sporu politycznego.

Trzeba też wskazać na zinstytucjonalizowane badania międzynarodowe. Analizy porównawcze uwzględniające podział sceny politycznej na lewicę, centrum i prawicę były realizowane w ramach programu *Comparative Study of Electoral Systems*. Jego scenariusz został oparty na ujednoliconych sondażach powyborczych przeprowadzanych w poszczególnych państwach³¹⁶.

Można wyróżnić kilka przykładów badań akcentujących poziom podmiotów politycznych. Pierwsze dwa potwierdzają założenie przyjęte w rozdziale pierwszym, że wymiary rywalizacji lewicy, centrum i prawicy rozszerzają się w miarę powstawania nowych wartości pochodnych. Liesbet Hooghe, Gary Marks i Carole J. Wilson sprawdzali, w jaki sposób podział przekłada się na różnice w podejściu partii w Europie do kwestii integracji. Autorzy doszli do wniosku, że *triada* kształtuje odmienne stanowiska w przypadku polityki spójności, ochrony środowiska oraz w sferze polityki zatrudnienia. Zaobserwowali również, że ugrupowania lokalizowane w centrum częściej popierały integrację³¹⁷.

W innej analizie Jens Jungblut opisał sposób, w jaki podział lewica–prawica wpływa na politykę w dziedzinie edukacji wyższej. Zakres przestrzenny tego badania dotyczył państw Europy Zachodniej. Autor podał liczne argumenty na rzecz tezy, że polityka ugrupowań lewicowych i prawicowych w sferze szkolnictwa wyższego ma charakter konfliktowy i dotyczy między innymi modeli finansowania (ze środków prywatnych

³¹⁵ Ankietowani mieli możliwość zaznaczenia tradycji: narodowo-katolickiej, socjalistycznej (lub socjaldemokratycznej), patriotyczno-niepodległościowej, ateistycznej (laickiej), komunistycznej, liberalnej, konserwatywnej, chrześcijańsko-demokratycznej, ludowej i feministycznej. *Polskie Generalne Studium Wyborcze. Aneks metodologiczny*, <http://www.cses.org/> (13.06.2017), s. 12.

³¹⁶ Strona internetowa programu *Comparative Study of Electoral Systems*, <http://www.cses.org/> (18.06.2016).

³¹⁷ L. Hooghe, G. Marks, C.J. Wilson, *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, „Comparative Political Studies” 2002, vol. 35, s. 965–989.

albo publicznych) oraz sfery zarządzania (preferowany przez lewicę model korporacyjno-pluralistyczny lub prawicowe sterowanie instytucjonalne)³¹⁸.

Interesującą metaanalizę wpływu rządów formowanych przez partie lewicowe i prawicowe na politykę przeprowadzili Louis M. Imbeau, François Pétry i Moktar Lamari. Badanie dotyczyło różnych sfer – polityk szczegółowych. Uwzględniano ideologię partyjną, skład rządów i siłę ugrupowań mierzoną liczbą miejsc w parlamencie. W pracy badawczej wykorzystano czterdzieści trzy analizy empiryczne wyselekcjonowane z ponad sześciuset opracowań dotyczących lewicy, centrum i prawicy. Na ich podstawie sformułowano wniosek, że wpływ podziału *lewica–prawica* na politykę w większym stopniu zależy od dziedziny polityki niż od składu rządu³¹⁹.

W polskiej nauce badania na poziomie podmiotów politycznych mają zarówno wymiar empiryczny, jak i teoretyczny. Jednej z pierwszych analiz empirycznych po 1989 roku dokonali Mirosława Grabowska i Tadeusz Szawiel, przeprowadzając ankiety wśród członków elit partyjnych. Uzyskane wyniki pozwoliły na opisanie istniejących podmiotów na wybranych płaszczyznach, a w interesującym nas kontekście – na klasyfikację partii według trójpodziału³²⁰.

Przykładem badań teoretycznych była monografia Waldemara Wojtasika, w której określono specyfikę programową wybranych polskich organizacji politycznych. Autor dedukcyjnie wyznaczył modelowe poglądy lewicy i prawicy w kwestiach społecznych i ekonomicznych, a następnie przeprowadził analizę porównawczą programów politycznych, zestawiając je z przyjętym wcześniej paradygmatem³²¹.

4. PODSUMOWANIE

Podsumowując treść rozdziału, można sformułować następujące wnioski:

1. Lewicowość, centrowość i prawicowość ujęte jako systemy wartości politycznych mają swoje źródło w jednostce – jej predyspozycjach

³¹⁸ J. Jungblut, *Partisan Politics in Higher Education Policy* [w:] *Higher Education in Societies. A Multi Scale Perspective*, red. G. Goastellec, F. Picard, Rotterdam 2014, s. 87–111.

³¹⁹ L.M. Imbeau, F. Pétry, M. Lamari, *Left-Right Party Ideology and Government Policies: A Meta-analysis*, „European Journal of Political Research” 2001, vol. 40, s. 1–29.

³²⁰ M. Grabowska, T. Szawiel, *Anatomia elit...*, s. 153.

³²¹ W. Wojtasik, *Lewica i prawica w Polsce...*, s. 33–55.

somatycznych, genetycznych i emocjonalno-osobowościowych. Jednocześnie są obecne w rywalizacji międzygrupowej oraz w relacjach między wyborcami i podmiotami politycznymi.

2. W badaniach nad *triadą* psychologia uwzględnia poziom jednostki (mikro), socjologia – zbiorowości i grup społecznych (makro), a politologia koncentruje się na relacjach pomiędzy podmiotami polityki i podmiotami politycznymi (meta).
3. Psychologia, przyjmując perspektywę jednostki, tłumaczy preferencje lewicowe, centrowe i prawicowe: osobowością, akceptowanym światopoglądem, udziałem w konfliktach międzygrupowych, emocjami oraz wiedzą z zakresu neurokognitywistyki.
4. W przypadku socjologii obserwacje zachowań wyborczych prowadzą do wniosku, że preferencje polityczne związane z lewicą, centrum i prawicą mają coraz mniejszy związek ze strukturą klasową. Nowsze badania koncentrują się na podziałach socjopolitycznych, a samo pojęcie *cleavage* zostało rozszerzone na rozłamy, których źródłem są wartości, a czynnikiem sprawczym – podmioty polityczne.
5. W nauce o polityce podstawą scenariusza badań lewicowości, centrowości i prawicowości powinna być analiza wartości politycznych, której horyzontem jest nie tylko poziom systemu politycznego, ale też grup społecznych i jednostek.
6. Należy odseparować potoczne i naukowe rozumienie kategorii *lewica*, *centrum* i *prawica*. Funkcje, które trzy kategorie pełnią w polityce, można analizować na poziomach metapolitycznym, wyborców oraz podmiotów politycznych:
 - A. Na poziomie meta są systemami wartości, które wyznaczają sposoby interpretacji polityki.
 - B. Na szczeblu wyborcy są: etykietami; schematami redukcyjnymi (heurystykami) oraz pełnią zadania afiliacyjne. Funkcja etykiety ułatwia identyfikację wyborcy z podmiotem politycznym reprezentującym określone wartości. Terminy *lewica*, *centrum* i *prawica* są schematami redukcyjnymi, których zadaniem jest porządkowanie informacji dotyczących rzeczywistości. Redukcjonizm jest z perspektywy wyborców niezbędny, ponieważ jedynie część z nich rozumie ogólny sens informacji dostarczanej przez media. Funkcje autoidentyfikacji i afiliacji są związane z potrzebą uczestnictwa w grupie – wyborców lewicy, centrum i prawicy trzeba uznać za odrębne klasy w rozumieniu psychologicznym i socjologicznym.

- C. Na poziomie podmiotów politycznych pełnią funkcję autoidentyfikacji, teleologiczną, integrującą oraz alternacji władzy. Pierwsza z wymienionych polega na deklarowaniu określonej tożsamości aksjologicznej. Funkcja teleologiczna jest związana z nadrzędną rolą wartości, które wytyczają kierunek działań podejmowanych w polityce. Funkcja integracyjna dotyczy wewnętrznego środowiska podmiotu oraz grona wyborców. Jest skierowana do wnętrza organizacji w celu budowania i podtrzymywania tożsamości politycznej oraz na zewnątrz, aby mobilizować zwolenników do określonej aktywności. W przypadku funkcji alternacji władzy trzy systemy wartości są z jednej strony źródłem głębokich podziałów społecznych związanych z dążeniem do zmiany rzeczywistości w przeciwnych kierunkach, ale z drugiej strony pełnią funkcje pozytywne, trudne do przecenienia dla prawidłowego funkcjonowania demokracji.
7. Lewica, centrum i prawica są nie tylko etykietami w polityce, ale też kategoriami stosowanymi w politologii. W ramach nauki pełnią inne zadania: należą do siatki pojęciowej i są stosowane w opisie, są kryteriami ewaluacji wykorzystywanymi w klasyfikacji i prognozowaniu.
8. W politologii przedmiot analiz związanych z lewicą, centrum i prawicą obejmuje:
- A. Badania z zakresu filozofii polityki na poziomie rdzenia wartości. Przedmiotem dociekań jest obecność metawartości lewicy i prawicy w traktatach filozoficznych. W kręgu zainteresowań znajdują się interpretacje podstawowych aksjomatów (takich jak równość, wolność, społeczeństwo, władza) oraz ich wpływ na wartości pochodne (takie jak sprawiedliwość, gospodarka lub prawo).
- B. Oddziaływanie rdzenia wartości na myśl podmiotów politycznych. Przejawem tego wpływu jest obecność metawartości w różnych formach uzewnętrzniania (programach, platformach wyborczych, decyzjach, deklaracjach).
- C. Badania na poziomie percepcji wyborcy, w szczególności: ewolucję postaw wobec wartości politycznych, sposoby rozumienia etykiet lewicy, centrum i prawicy oraz autoidentyfikację głosujących.
- D. Relacje między poziomem wyborcy oraz podmiotów politycznych. Przedmiotem analiz są procesy wyborcze i prognozy dotyczące kierunków ewolucji systemu partyjnego.

9. Szczególny charakter mają sytuacje, w których pojawiają się rozbieżności dotyczące interpretacji lewicy, centrum i prawicy. Trzeba zaznaczyć, że:
 - A. Dysfunkcyjność stosowania *triady* w polityce, która polega na braku zgodności między rozumieniem lewicy, centrum i prawicy oraz modelowym ujęciem metawartości, stwierdzamy z poziomu nauki o polityce. Jednocześnie z perspektywy relacji pomiędzy wyborcami i podmiotami politycznymi sytuacja braku zgodności nie jest dysfunkcyjna, ponieważ trzy terminy pełnią rolę schematów poznawczych w komunikacji politycznej i mogą mieć konotacje odbiegające od ujęcia teoretycznego.
 - B. Jeśli w polityce lewicowość, centrowość i prawicowość mają dysfunkcyjne odniesienia, to w politologii sytuacja ta powinna stać się polem badań. Hipotezy wyjaśniające mogą wskazywać na różne interesujące zjawiska (na przykład na zmiany społecznych postaw wobec metawartości).
10. Jedynie w sytuacji, gdy dysponujemy paradygmatem wartości politycznych lewicy, centrum i prawicy, możliwe jest opisywanie i wyjaśnianie rozbieżności związanych ze stosowaniem tych pojęć w polityce. Zestawiając zmiany społecznych postaw wobec wartości z modelem, można prowadzić badania zmierzające do ustalenia ich wpływu na system partyjny (poprzez powiązanie społecznych postaw wobec wartości politycznych z preferencjami wyborczymi).

ROZDZIAŁ III

ZAŁOŻENIA AKSJOLOGICZNE

1. ISTOTA I STRUKTURA WARTOŚCI POLITYCZNYCH

1.1. ISTOTA WARTOŚCI POLITYCZNYCH

Można wyróżnić kilka konstytutywnych cech tego rodzaju wartości. Po pierwsze, są wyrazem dążeń i potrzeb, odnoszą się do obiektów uznawanych za cenne. W odróżnieniu od wartości indywidualnych, które z natury rzeczy są subiektywne, wartości polityczne posiadają charakter zobiektywizowany – są istotne nie tylko dla jednostek, ale całych zbiorowości (wspólnot, społeczeństwa). Jacek Kołodziej, przedstawiając ustalenia aksjologów badających wartości w polityce, stwierdził, że są one „przedmiotem zbiorowych pragnień”, a także wyrażają i racjonalizują cele wspólnoty³²².

Po drugie, wartości polityczne są relatywne w czasie i przestrzeni. Wątek ten został szerzej rozwinięty w założeniach ontologicznych. W tym miejscu trzeba podkreślić, że relatywizm w przestrzeni polega na tym, że wartości są absolutne w danym systemie kulturowym, a pomiędzy systemami są wobec siebie względne³²³. Równie wyraźna jest względność wartości w czasie – aksjomaty częściowo zmieniają się w różnych etapach życia jednostki i istnienia społeczeństwa pod wpływem nabywanych doświadczeń. Niektóre obiekty zyskują rangę wartości i zostają upolitycznione. Lech Ostasz napisał, że jeszcze w wieku XIX czystość powietrza była poza zakresem wartościowania i systemu wartości, natomiast w XXI wieku jest jednym z ważniejszych aksjomatów³²⁴. Procesy relatywizacji i powstawania nowych wartości są powodowane komplikującą się rzeczywistością społeczną, rozwojem gospodarczym i technologicznym³²⁵.

³²² J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 138.

³²³ A.L. Zachariasz, *Wartości...*, s. 117.

³²⁴ L. Ostasz, *Czym są wartości? Zarys aksjologii*, Olsztyn 2009, s. 82.

³²⁵ Jacek Kołodziej napisał o „sekwencji ujawniania się wartości politycznych” w ramach schematu: wartość przeżywana–wartość deklarowana–instytucjonalizacja wartości–standaryzacja–normatywizacja. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 138.

W sferze wartości politycznych widoczny jest pewien dynamizm – powstają nowe aksjomaty, w przypadku innych zmienia się interpretacja, a kolejne tracą na znaczeniu³²⁶. W tym ostatnim przypadku spadek znaczenia wartości może prowadzić do: przewartościowywania, odwartościowywania, zmiany hierarchii lub reinterpretacji poszczególnych aksjomatów³²⁷. Reinterpretacja jest procesem naturalnym i niezbędnym – pozwala na zachowanie elastyczności nazw wartości³²⁸.

Trzecią cechą jest hierarchiczność – wartości polityczne tworzą systemy, które w polityce są określane jako lewicowe, centrowe lub prawicowe. Hierarchiczność polega na tym, że wartości względem siebie mogą zajmować pozycje równorzędne, podrzędne lub nadrzędne³²⁹. Cecha ta została uwzględniona w rozdziale pierwszym poprzez wprowadzenie podziału na metawartości oraz wartości pochodne.

Hierarchie systemów wartości można analizować na poziomie jednostek, grup lub społeczeństw³³⁰. Aksjomaty wspólne dla zbiorowości trzeba traktować jako zagregowane wartości indywidualne. Piotr Brzozowski, opisując różne szczeble odniesienia, stwierdził, że hipotetycznie można nawet rozważać istnienie hierarchii uniwersalnej – którą określił mianem humanistycznej lub ogólnoludzkiej (zob. tabela 8 *Poziomy analizy wartości i rodzaje hierarchii wartości*). W rozdziale pierwszym trzy analizowane systemy światopoglądowe zostały zawężone do cywilizacji zachodniej, co odpowiada poziomowi czwartemu (kultury).

W czwartej kolejności specyfika wartości politycznych polega na ich związku z władzą polityczną, która je urzeczywistnia³³¹. Wartości są

³²⁶ Loek Halman stwierdził, że nowe wartości nie zastępują starych, tylko z nimi koegzystują, poszerzając istniejące podziały i przenosząc je na nowe sfery. L. Halman, *Wartości polityczne* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 372.

³²⁷ L. Ostasz, *Czym są wartości...*, s. 116.

³²⁸ Lech Ostasz zaznaczył, że „systemy wartości muszą być ciągle konfrontowane z możliwym, na bieżąco opisywanym, jak najszerszej ujmowanym spektrum wartości [...]. Dlatego potrzebny jest co jakiś czas proces częściowego neutralizowania wartości oraz częściowe ich przewartościowanie, nawet tylko po to, by wrócić do starego systemu i hierarchii w nieco zmieniony sposób”. Tamże, s. 83.

³²⁹ O hierarchiczności można mówić, gdy występują co najmniej dwie wartości i nie są traktowane równorzędnie. Tamże.

³³⁰ P. Brzozowski, *Wzorcowa hierarchia wartości. Polska, europejska, czy uniwersalna?*, Lublin 2007, s. 33.

³³¹ Marek Pietraś określił te wartości jako związane z procesami funkcjonowania państwa i sprawowania władzy państwowej. M. Pietraś, *Aksjologiczne elementy polityki* [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002, s. 427–453.

transponowane w decyzje państwowe. W rozstrzygnięciach politycznych podejmowanych przez organy państwa zauważalne są inspiracje metawartościami lewicy, centrum i prawicy.

Tabela 8. Poziomy analizy wartości i rodzaje hierarchii wartości

Lp.	Poziom	Hierarchie
1.	jednostki	indywidualne
2.	grupy	grupowe
3.	społeczności	typowe
4.	kultury	wzorcowe
5.	ponadkulturowy (ogólnoludzki)	uniwersalna (prototyp ogólnoludzki)

Źródło: P. Brzozowski, *Wzorcowa hierarchia wartości. Polska, europejska, czy uniwersalna?*, Lublin 2007, s. 11.

Ostatnia, piąta cecha jest związana z konfliktowością. Z uwagi na tę właściwość wśród wartości obecnych w sferze publicznej można wyróżnić dwie grupy: te, które wywołują konflikty (wartości polityczne), oraz niekonfliktowe (wartości niepolityczne). Istotą wartości politycznych jest konfliktowość³³² jako pochodna przyjętej w założeniach ontologicznych antagonistycznej natury polityki. Konfliktowość przejawia się w dążeniach lewicy i prawicy do realizacji przeciwstawnych wartości.

Wartości centrum są pozbawione cechy konfliktowości, co polega na deklarowaniu apolityczności i poszukiwaniu punktu równowagi między aksjomatami lewicowymi i prawicowymi³³³. Z powodu tych wła-

³³² Zdaniem Jacka Kołodzieja jedną z cech wartości politycznych jest wywoływanie napięcia „pomiędzy tym, co perfekcyjne, a tym, co użyteczne i instrumentalne, oraz tym, co pozytywne, i tym, co negatywne”. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 165. Z kolei według Lecha Ostasza „[w]zględnie utrwalone systemy wartości są wykorzystywane przez ludzi i społeczności do konkurowania i ścierania się między sobą [...]. Ścieranie się z innymi poprzez systemy wartości służy także wzmocnieniu własnego systemu, przydaje mu konsolidacji, grupuje wokół niego tych, którzy o niego walczą, podnosi poziom zaangażowania weni”. L. Ostasz, *Czym są wartości...*, s. 110.

³³³ W kategoriach centrystycznych można analizować koncepcje filozoficzne formułowane w celu zażegnania antynomii wartości. Na przykład Baruch Spinoza poszukiwał rozwiązania opozycji władza–wolność, wskazując na demokrację jako system, w ramach którego jest to możliwe. Podobnie było w przypadku Johna Rawlsa, który podkreślał zna-

ściwości o aksjomatach centrum można myśleć w kontekście szerokim, w którym kryterium ich wyróżniania jest niepolityczność (bezkonfliktowość), lub wąskim, w którym centrum poszukuje kompromisu w parach metawartości.

Aprioryczny przykład formułowania polityki opartej na wartościach centrowych podał Anthony Giddens, opisując budowanie wspólnoty interesów w zakresie ochrony środowiska. Według jego propozycji ochrona przyrody może być realizowana poprzez politykę redystrybucji, której beneficjentem będzie niezamożna część społeczeństwa. Wynika to z założenia, że to grupy gorzej sytuowane „są na ogół popychane do praktyk albo stylów życia szkodliwych dla środowiska”. Giddens argumentował, że taka polityka budowałaby wspólnotę interesów i była korzystna i dla grup zamożnych, i niezamożnych³³⁴.

Można wskazać na praktyczne przykłady deklarowania wartości niekonfliktowych przez podmioty polityczne. W sferze gospodarczej istnieje szereg aksjomatów i koncepcji poszukujących kompromisu między wartościami lewicy i prawicy – za takie trzeba uznać wspomnianą wcześniej koncepcję „trzeciej drogi”, ideę spółdzielczości (łączenia własności wspólnej i prywatnej), a także paradygmat zrównoważonego rozwoju (*sustainable development*)³³⁵.

Podsumowując, aksjomatom obecnym w sferze publicznej można przypisać następujący sens:

- wartości polityczne są wyrazem dążeń i potrzeb o charakterze ponadindywidualnym, są deklarowane i realizowane w sferze publicznej i związane nierozłącznie z konfliktem między lewicowym i prawicowym spostrzeganiem rzeczywistości;
- wartości niepolityczne są wyrazem dążeń i potrzeb o charakterze ponadindywidualnym, są deklarowane i realizowane w sferze publicznej, ukierunkowane na zniesienie konfliktu pomiędzy aksjomatami lewicowymi i prawicowymi i stanowią domenę centrum.

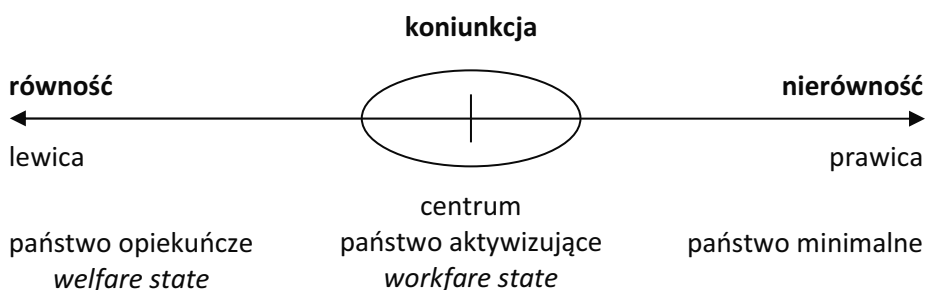
czenie rozwiązań systemowych łączących wolność i równość społeczną. J. Miklaszewska, *Sprawiedliwość...*, s. 151–154.

³³⁴ A. Giddens, *Poza lewicą...*, s. 216.

³³⁵ Idea zrównoważonego rozwoju obejmuje trzy wymiary: ekonomiczny, społeczny oraz ekologiczny. Jej celem jest odnalezienie takiej drogi rozwoju, w której żadna z tych sfer nie będzie hamowała pozostałych (na przykład rozwój gospodarczy nie będzie się odbywał kosztem środowiska, ale też ochrona środowiska nie może hamować pozostałych dziedzin). R. Rosicki, *Międzynarodowe i europejskie koncepcje zrównoważonego rozwoju*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny” 2010, nr 4, s. 44.

1.2. LINEARNA I KOŁOWA STRUKTURA WARTOŚCI POLITYCZNYCH

1. Struktura wartości politycznych przybiera postać kontinuum linearnego i kołowego. Linearność jest często opisywana w literaturze na zasadzie antynomii. Przykładem niech będzie para *równość–nierówność*. Dla lewicy wartością jest *równość* uzasadniana sprawiedliwością społeczną i humanizmem. Myślenie prawicowe opiera się na akceptacji nierówności uzasadnianej tradycją lub prawem naturalnym. Wartości centrowe są funkcją kompromisu między *równością* i *nierównością*. Pary metawartości ujęte w sposób linearny przybierają formę kontinuum (zob. schemat 7 *Linearne kontinuum wartości politycznych*).

Schemat 7. Linearne kontinuum wartości politycznych

Źródło: opracowanie własne.

Jeśli parę *równość–nierówność* odniesiemy do polityki gospodarczej, to lewicowe dążenie do równości przejawia się w wartości pochodnej – idei państwa opiekuńczego (*welfare state*), prawicowa akceptacja nierówności – w koncepcji państwa minimalnego i dążeniu do ograniczenia aktywności socjalnej państwa, a centrowy kompromis – w idei *workfare state* – państwa aktywizującego, w którym możliwość korzystania z programów socjalnych jest uzależniona od określonego poziomu inicjatywy zainteresowanych³³⁶. Linearność jest cechą pozostałych sześciu par metawartości lewicy i prawicy.

2. Wyjaśnienie kołowej struktury wartości politycznych wymaga przybliżenia podstawowych elementów teorii Shaloma H. Schwartza.

³³⁶ W Wielkiej Brytanii laburzyści w czasach Tony’ego Blaira posługiwali się określeniem *welfare to work*.

Pierwszym składnikiem koncepcji było zdefiniowanie pojęcia *ludzkich wartości* (*human values*). Autor określił je w następujący sposób: są to przekonania nierozzerwalnie związane z emocjami, które: 1) mogą generować negatywne lub pozytywne uczucia; 2) tworzą schemat motywacyjny, który prowadzi do podejmowania określonych działań; 3) mają charakter transcendentny, wpływają na zachowania, ale różnią się od społecznych postaw i norm; 4) stanowią kryteria wyboru działań, oceny wydarzeń, ludzi i polityki; 5) tworzą uporządkowany system aksjologiczny – zgodnie z rangą nadawaną poszczególnym wartościom³³⁷.

Drugim składnikiem było założenie, że struktura wartości ma postać kołowego kontinuum motywacyjnego. Jest to forma macierzy, w którą wpisane są grupy wartości. W schemacie 8 *Reguły w macierzy wartości Shaloma H. Schwartza* litery A i K symbolizują różne rodzaje wartości, przy czym do każdego typu można przypisać wartości przeciwne. Przeciwnieństwa tworzą kontinuum – pomiędzy nimi zlokalizowane są wartości coraz mniej podobne do jednego z członów przeciwieństwa, a coraz bardziej podobne do drugiego. Układ kołowy odzwierciedla podobieństwa wartości sąsiadujących i sprzeczności wartości naprzeciwległych. Wartości umiejscowione w macierzy naprzeciw siebie nie są możliwe do realizacji w tym samym czasie, ponieważ prowadzą do sprzecznych celów. Aksjomaty można ułożyć obok siebie w taki sposób, że wartość A jest podobna do wartości B, do której jest podobna wartość F będąca zarazem mniej podobna do wartości A. Dodatkowo można wskazać na wartości bardziej szczegółowe, usytuowane między wartościami A, B i F. W ten sposób tworzy się kontinuum wartości³³⁸.

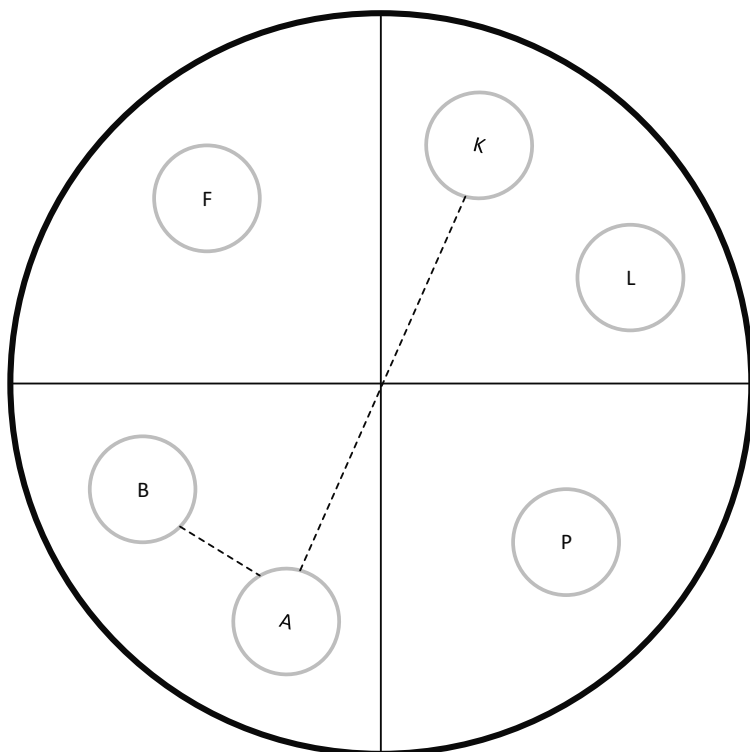
W koncepcji Schwartza przeżywany przez człowieka konflikt wynikający z konieczności dokonania wyboru między wartościami jest pochodną antynomii tkwiącej w systemie wartości w ogóle (nie jest to konflikt tkwiący w człowieku, lecz w istocie systemu wartości). Sprzeczność występuje między parami wartościami leżącymi po przeciwnych stronach koła i polega na braku możliwości realizacji tych aksjomatów w jednym działaniu³³⁹. Przywołując sformułowane wcześniej założenia ontologiczne, wybór wartości jest warunkowany nie tylko preferencjami indywidual-

³³⁷ C.V. Torres, S.H. Schwartz, T.G. Nascimento, *The Refined Theory of Values: Associations with Behavior, and Evidences of Discriminative and Predictive Validity*, „Psicologia USP” 2016, vol. 27, no. 2, s. 342.

³³⁸ J. Ciecuch, *Kształtowanie się systemu...*, s. 45–46.

³³⁹ Tamże, s. 47.

nymi, ale również zgodnością systemu wartości. Jednostki nadają wysoki priorytet wartościom kompatybilnym i niski pozostającym z nimi w konflikcie. Z układu macierzy kołowej wynika, które aksjomaty pozostają ze sobą w stosunku zgodności, a które są sprzeczne³⁴⁰.

Schemat 8. Reguły w macierzy wartości Shaloma H. Schwartza

Źródło: opracowanie na podstawie: J. Ciecuch, *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, [b.m.w.] 2013, s. 46.

Wartości są ułożone w kontinuum w sposób niezależny od badacza (Schwartz przyjął założenie o obiektywności podstawowych typów wartości w modelu kołowym, są one autonomiczne wobec preferencji badającego). Macierz tworzy układ dziesięciu podstawowych wartości (*basic values*)³⁴¹. Do tego zbioru należą następujące aksjomaty:

³⁴⁰ C.V. Torres, S.H. Schwartz, T.G. Nascimento, *The Refined Theory of Values...*, s. 342.

³⁴¹ Koncepcja Schwartza pierwotnie uwzględniała siedem typów wartości. Została następnie rozszerzona do jedenastu, a po analizach empirycznych zweryfikowana do dziesięciu

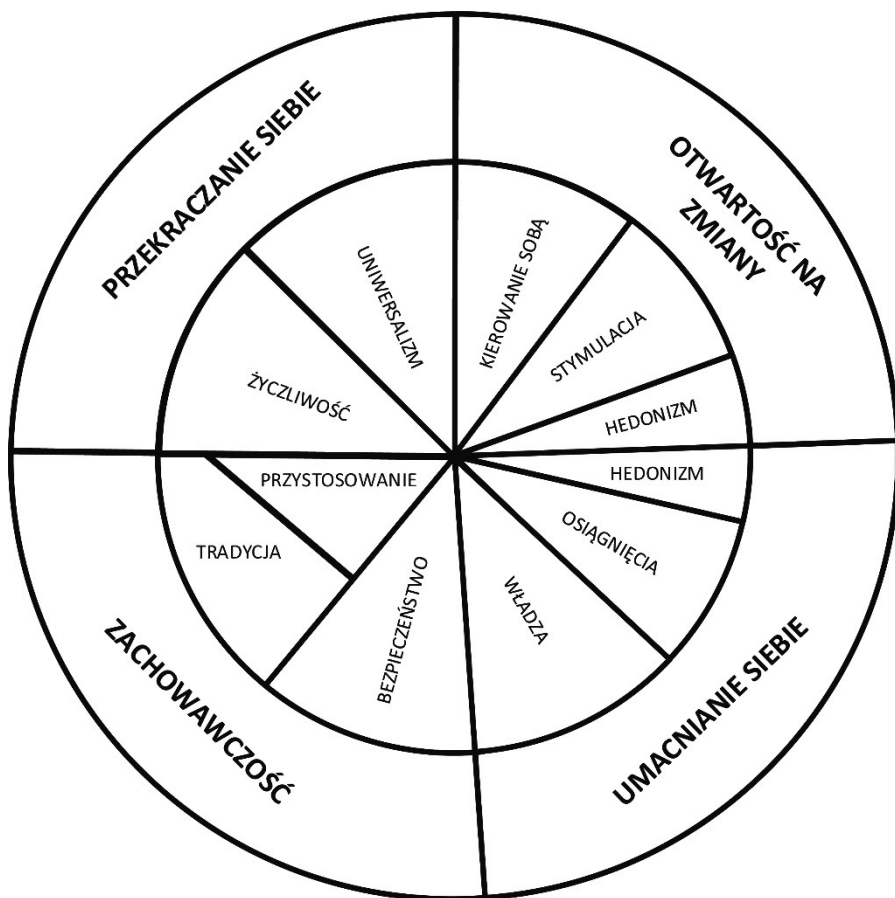
- kierowanie sobą (*self-direction*) – niezależność w myśleniu i działaniu, twórczość, wolność;
- stymulacja (*stimulation*) – zmienność, nowość, podniecenie;
- hedonizm (*hedonism*) – przyjemność, zmysłowe zaspokojenie;
- osiągnięcia (*achievement*) – osobisty sukces osiągnięty dzięki własnym kompetencjom, zgodnie ze społecznymi standardami, ambicja;
- władza (*power*) – status i prestiż społeczny, dominacja nad innymi ludźmi, kontrola ludzi i zasobów;
- bezpieczeństwo (*security*) – harmonia, porządek i stabilizacja w społeczeństwie, relacjach międzyludzkich, bezpieczeństwo własne, bezpieczeństwo rodziny, bezpieczeństwo narodowe;
- przystosowanie (*conformity*) – ograniczanie własnych działań, dążeń, impulsów, które mogłyby skrzywdzić lub denerwować innych ludzi, naruszać społeczne oczekiwania lub normy;
- tradycja (*tradition*) – akceptacja i podtrzymywanie zwyczajów, idei i tradycji własnej kultury, religii lub rodziny; respekt w stosunku do tradycji, pokora;
- życzliwość (*benevolence*) – dbanie o dobro bliskich osób, członków rodziny, grupy, przyjaciół;
- uniwersalizm (*universalism*) – zrozumienie, szacunek i tolerancja wobec innych; dobro wszystkich ludzi i przyrody.

Wyróżnione wartości podstawowe zostały zorganizowane w cztery typy główne: 1) „przekraczanie siebie” (*self-transcendance*), współtworzony przez wartości *uniwersalizm* i *życzliwość*; 2) „umacnianie siebie” (*self-enhancement*) składający się z *władzy* i *osiągnięć*; 3) „otwartość na zmiany” (*openness to change*), do którego Schwartz zaliczył *kierowanie sobą* i *stymulację*, oraz 4) „zachowawczość” (*conservation*) składający się z *przystosowania*, *tradycji* i *bezpieczeństwa*. Hedonizm jest wartością graniczną, wchodzącą w skład dwóch sąsiadujących grup wartości – „umacnianie siebie” i „otwartość na zmiany”³⁴².

Według Schwartza katalog wartości podstawowych jest zamknięty. Oznacza to, że nowo powstające aksjomaty wpisują się w zbiór dziesięciu podstawowych wartości i czterech typów głównych.

i nadal jest modyfikowana. P. Brzozowski, *Uniwersalność struktury wartości: koncepcja Shaloma H. Schwartza*, „Roczniki Psychologiczne” 2002, t. 5, s. 32.

³⁴² J. Ciecuch, *Kształtowanie się systemu...*, s. 57; P. Boski, *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Warszawa 2010, s. 172–173.

Schemat 9. Kołowa struktura wartości według Shaloma H. Schwartza

Źródło: S.H. Schwartz, *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries* [w:] *Advances in Experimental Social Psychology*, red. M.P. Zanna, New York 1992, s. 45; tłumaczenie nazw wartości za: J. Ciecuch, *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, [b.m.w.] 2013, s. 56.

1.3. ADAPTACJA MODELU WARTOŚCI SHALOMA H. SCHWARTZA

1. Macierz wartości podstawowych Schwartza można zastosować do analizy wartości politycznych lewicy, centrum i prawicy. Trzeba przedstawić dziewięć argumentów na rzecz tego stanowiska.

Po pierwsze, model wartości podstawowych dotyczy aksjomatów jednostki. Jak zostało wspomniane na początku rozdziału, wartości polityczne są zagregowanymi wartościami indywidualnymi.

Po drugie, z powodu przedstawionego wcześniej założenia o uniwersalności modelu. Macierz jest platformą, w której aksjomaty obecne w różnych systemach kulturowych można odnosić do wartości podstawowych. Dotyczy to również wartości lewicy, centrum i prawicy w ramach cywilizacji zachodniej.

Po trzecie, zasady rządzące w modelu kołowym – reguły przeciwności i podobieństwa – korespondują z proponowanym w monografii ujęciem metawartości. Z jednej strony pary wartości mają charakter przeciwstawny, a z drugiej strony można je ułożyć względem siebie według reguły podobieństwa.

Po czwarte, przedstawiony w *Założeniach ontologicznych* podział na metawartości i wartości pochodne zakłada istnienie hierarchii. Macierz kołowa również uwzględnia tę cechę – posiada charakter porządkujący wobec istniejących i przyszłych aksjomatów, które zawsze można przypisać do kategorii zdefiniowanych w macierzy.

Po piąte, trudno jest rozpatrywać wartości podstawowe oraz wartości polityczne w sposób niezależny od siebie. Co więcej, wartości podstawowe mogą być traktowane jako czynniki nadające kształt wartościom politycznym³⁴³. Na przykład jeśli za wartość polityczną uznamy ochronę środowiska naturalnego, to w modelu kołowym zlokalizujemy ją w ramach typu „przekraczanie siebie”, a konkretnie w obrębie wartości *uniwersalizm* (której treścią jest zrozumienie, szacunek i tolerancja wobec innych, dobro wszystkich ludzi i przyrody). Jednocześnie ochrona środowiska jako część składowa wartości *uniwersalizm* jest bliska *życzliwości i kierowaniu sobą*. Jeśli za wartość uznamy naturalną nierówność jednostek, to odnajdziemy ją w ramach typu „umacnianie siebie”, a konkretnie w obrębie dwóch podstawowych wartości wskazanych przez Schwartza – *osiągnięć* (wartości zorientowanej na osobisty sukces osiągnięty dzięki własnym kompetencjom) i *władzy* (związanej ze statusem i prestiżem społecznym, dominacją nad innymi ludźmi, kontrolą ludzi i zasobów). Jednocześnie wartościami podobnymi do nierówności będą *hedonizm* i *bezpieczeństwo*.

Po szóste, w badaniu przeprowadzonym przez Shaloma H. Schwartza, Giana Vittorio Caprara i Michele Vecchione w 2006 roku w związku z wyborami we Włoszech³⁴⁴ wartości podstawowe wyjaśniały od 22 do

³⁴³ I. Pilch, *Wartości podstawowe...*, s. 128.

³⁴⁴ S.H. Schwartz, G.V. Caprara, M. Vecchione, *Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting, a Longitudinal Study*, „Political Psychology” 2010, vol. 31, issue 3, s. 421–452.

53% wariacji wartości politycznych (takich jak *tradycyjna moralność, swoboda działalności gospodarczej, równość, swobody obywatelskie czy bezkrytyczny patriotyzm*), były także predyktorami zachowań wyborczych³⁴⁵. Jest to istotny argument za powiązaniem metawartości lewicy i prawicy z modelem wartości podstawowych.

Po siódme, w artykule z 2011 roku Shalom H. Schwartz z Eldadem Davidovem i Yuva'em Piurko opisali empiryczne badania związku między wartościami podstawowymi i rozumieniem politycznego podziału na lewicę i prawicę. Autorzy wyprowadzili z nich następujące wnioski:

- A. Wyborcy preferują politykę i podmioty polityczne, które pozwalają na realizację i obronę uznawanych przez nich wartości podstawowych. Jednocześnie odrzucają politykę i podmioty, które mogłyby zagrozić preferowanym wartościom lub zablokować ich realizację.
- B. Orientacja na określone wartości determinuje wybór innych. Wyborcy, którzy preferują jako kategorię nadrzędną „otwartość na zmiany”, będą popierać politykę ochrony indywidualnych praw i wolności obywatelskich. Z kolei ci uznający za najważniejsze wartości w ramach typu „umacnianie siebie” będą preferować rozwiązania nieegalitarne, pozabawione ingerencji ze strony państwa³⁴⁶.
- C. Wartości podstawowe stanowią czynnik motywujący jednostki do działania w różnych sferach aktywności, w tym w sferze politycznej³⁴⁷.
- D. Model kołowy ma charakter uniwersalny, można go stosować w analizie różnych wartości i rozpatrywać na różnych poziomach (jednostek, grup, społeczeństw).

Po ósme, z powodu przyjętego przez Schwartz'a założenia o względnej trwałości preferencji dotyczących wyboru wartości podstawowych. Stałe przedkładanie jednych wartości nad inne powoduje, że można je traktować jako cechy osobowości³⁴⁸. Lewicowość, centrowość i prawicowość są zgodne z tym założeniem – stanowią względnie trwałe preferencje w zakresie wyboru wartości politycznych.

Po dziewiąte, propozycja analizy siedmiu par metawartości w macierzy kołowej jest próbą odpowiedzi na dylematy sformułowane przez Schwartz'a w jego badaniach międzykulturowych. Wspomniany autor zaznaczył, że

³⁴⁵ I. Pilch, *Wartości podstawowe...*, s. 128.

³⁴⁶ Y. Piurko, S.H. Schwartz, E. Davidov, *Basic Personal Values...*, s. 6–7.

³⁴⁷ Tamże, s. 2.

³⁴⁸ P. Brzozowski, *Uniwersalność...*, s. 29.

poszczególne kultury różnią się między sobą w zakresie stosunku do podstawowych wartości. Na podstawie badań empirycznych wprowadził on pojęcie *obszarów wartości kulturowych*, które są bardziej pojemne niż wartości podstawowe³⁴⁹. W pracy z 2004 roku zredukował te obszary do trzech dylematów aksjologicznych, przed którymi stoi każda kultura. Były to: koncepcja jednostki, władzy oraz stosunek człowieka do środowiska. Paweł Boski napisał, że te dylematy to trzy „superosie” podziałów kulturowych. Pierwsza z nich dotyczy tego, na ile człowiek jest uznany w danej kulturze za jednostkę autonomiczną, a na ile zakorzenioną we wspólnocie. Druga jest związana ze zjawiskiem kontroli społecznej. W ramach tego Schwartz założył istnienie dwóch przeciwstawnych rozwiązań, z których pierwsze jest oparte na ładzie hierarchicznym, a drugie – egalitarnym. Trzecia z superosie jest zawarta w opozycji między zawładnięciem i eksploatacją świata przyrody a adaptacją do środowiska i dbałością o nie³⁵⁰.

Propozycja adaptacji modelu do par metawartości uwzględnia superosie podziałów w odniesieniu do cywilizacji zachodniej. Trzeba zaznaczyć, że trzy dylematy kulturowe stanowią część konfliktu między lewicą, centrum i prawicą.

2. Schemat 10 *Kołowa struktura wartości metapolitycznych* jest adaptacją macierzy kołowej do założeń ontologicznych i epistemologicznych:

- A. Zgodnie z modelem Schwartza należy przyjąć, że struktura wartości politycznych ma charakter kontinuum kołowego wyznaczanego przez cztery podstawowe typy: „przekraczanie siebie”, „otwartość na zmiany”, „zachowawczość” i „umacnianie siebie”.
- B. W macierz zostaje wpisanych siedem par metawartości politycznych zgodnych z czterema typami głównymi i związanych z dziesięcioma wartościami podstawowymi oraz trzema superosiami podziałów.
- C. Północna strona modelu kołowego, obejmująca dwa typy: „przekraczanie siebie” i „otwartość na zmiany”, jest zarezerwowana dla aksjomatów lewicowych. Lewicowość jest wyznaczana przez siedem wartości metapolitycznych. Są to: *równość*, *społeczeństwo*, *wolność jednostki*, *samo-władność*, *pluralizm systemów wartości*, *progresywizm* i *racjonalizm*. Trzy pierwsze (*równość*, *społeczeństwo* i *wolność jednostki*) przynależą

³⁴⁹ Schwartz na bazie wartości podstawowych wyróżnił siedem typów obszarów na poziomie międzykulturowym. Były to: „harmonia”, „zakorzenienie”, „hierarchia”, „mistrzostwo”, „afektywna autonomia”, „intelektualna autonomia” i „egalitaryzm”. P. Boski, *Kulturowe ramy...*, s. 186.

³⁵⁰ Schwartz określił tę opozycję jako „mistrzostwo-harmonia”. Tamże, s. 187.

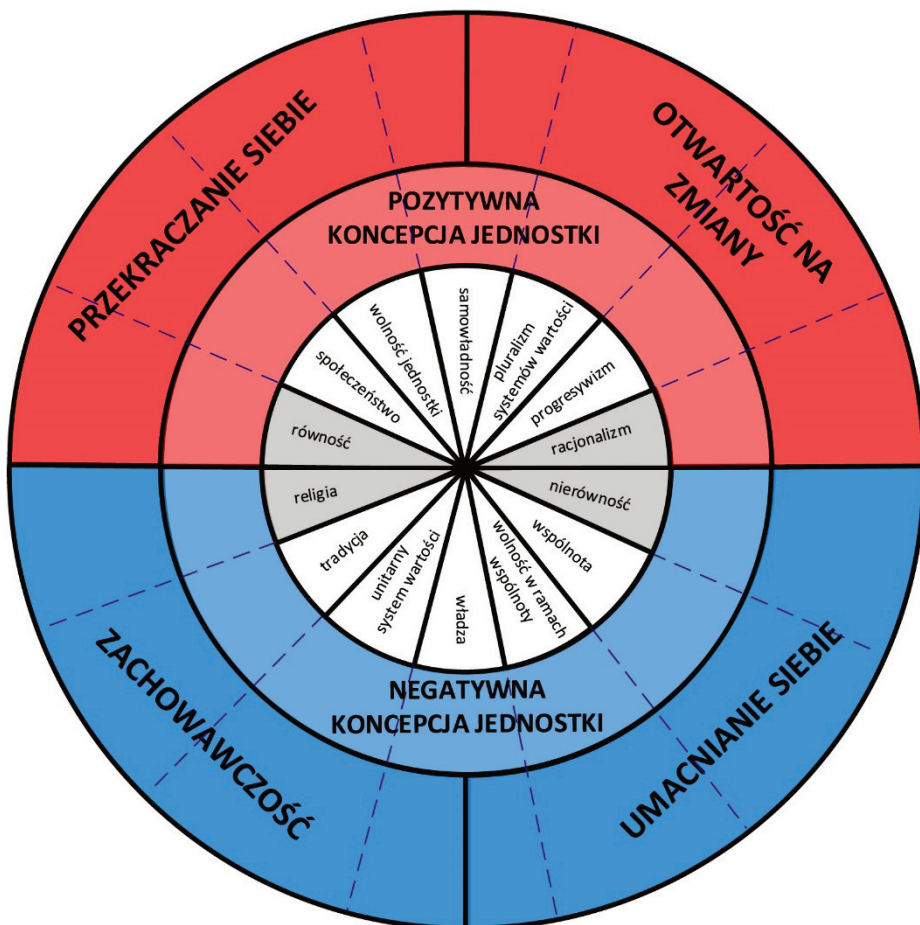
do typu „przekraczanie siebie”, trzy kolejne (*pluralizm systemów wartości, progresywizm, racjonalizm*) – do typu „otwartość na zmiany”, siódma – *samowładność* – leży na granicy obu typów.

Podstawowe znaczenie metawartości lewicowych można określić następująco³⁵¹:

- *równość* jest aksjomatem występującym w wymiarze ekonomicznym, politycznym i społecznym, jest obecna w wartościach pochodnych: równości formalnej, postulatcie ograniczania i znoszenia przywilejów społecznych, realizacji społecznego poczucia sprawiedliwości i wielu innych;
- *społeczeństwo* jest wspólnotą równych sobie jednostek, obywateli przejawiających aktywność społeczną; przynależność do społeczeństwa ma charakter subiektywny po spełnieniu wymogów formalnych;
- *wolność jednostki* jest definiowana możliwie szeroko; jej granice są wyznaczone dobrem innych; obywatele posiadają szeroki katalog uprawnień, w tym osobistych, decyzyjnych;
- *samowładność* jest dążeniem do decentralizacji władzy, kierowaniem jej w dół – do obywateli, opartym na przeświadczeniu, że treść decyzji powinna być kształtowana również przez samych zainteresowanych;
- *pluralizm systemów wartości* jest sformułowany na podstawie przeświadczenia, że w sferze publicznej powinno funkcjonować wiele różnych systemów wartości; państwo uznając je za równoprawne, nie może faworyzować ani dyskryminować żadnego z nich;
- *racjonalizm* oznacza, że nie istnieją wydarzenia ani procesy nadprzyrodzone, rzeczywistość można wyjaśniać wyłącznie w odniesieniu do wiedzy naukowej; religia jest sprawą prywatną obywateli i jako taka nie powinna oddziaływać w żaden sposób na sferę publiczną;
- *progresywizm*, którego treścią jest wiara w nieuchronny rozwój, postęp cywilizacyjny, technologiczny, gospodarczy, co wymaga zmiany dotychczasowych praw, zwyczajów i generalnie – pewnej części tradycji.

Południowa strona modelu obejmuje dwa typy: „umacnianie siebie” oraz „zachowawczość” i jest zarezerwowana dla wartości prawicowych. Do zbioru metawartości prawicy zaliczają się: *nierówność, wspólnota, wolność w ramach wspólnoty, władza, unitarny system wartości, tradycja i religia*. Trzy pierwsze (*nierówność, wspólnota i wolność w ramach wspólnoty*) należą do typu „umacnianie siebie”, z kolei *unitarny system wartości, tradycja i religia* do typu „zachowawczość”, a wartość *władza* do obu wymienionych.

³⁵¹ Szczegółowa interpretacja została przedstawiona w podrozdziale *Metawartości lewicy i prawicy*.

Schemat 10. Kołowa struktura wartości metapolitycznych

Źródło: opracowanie autora na podstawie macierzy kołowej S.H. Schwartz.

Podstawowe znaczenie wyróżnionych metawartości jest następujące:

- *nierówność* polega na uznaniu różnic istniejących między ludźmi za naturalne, wynikające z cech jednostek – posiadanych zdolności i pozycji społecznej;
- *wspólnota* jest rozumiana jako historycznie ukształtowana, kulturowa grupa etniczna (naród);
- *wolność w ramach wspólnoty* nie ma charakteru absolutnego, jest ograniczona przez uczestnictwo jednostki w zbiorowości; granicami są uznawane społecznie normy, elementy tradycji, powinności na rzecz wspólnoty – narodu;

- *władza*, w której hierarchiczność jest uznawana za cechę naturalną, związaną z tradycyjnym podziałem jednostek na posiadające predyspozycje do rządzenia i pozbawionych takich zdolności; zakres podmiotowy władzy jest limitowany, a katalog kompetencji skoncentrowany;
- *unitarny system wartości* – w sferze publicznej preferowane są aksjomaty związane z określoną hierarchią wartości danej wspólnoty skonstruowaną w drodze doświadczeń historycznych; wartości mogą mieć podłoże religijne; wyraźnie wskazywany jest jeden określony system wartości, a konkurencyjne traktowane jako potencjalne zagrożenie dla integralności wspólnoty;
- *religia* jest elementem porządku naturalnego, źródłem hierarchii wartości, także w sferze publicznej;
- *tradycja* jest rozumiana jako przywiązanie do naturalnego porządku, dziedzictwa i dbałość o pamięć historyczną wspólnoty.

Obowiązująca w macierzy zasada przeciwieństwa prowadzi do wyróżnienia siedmiu par wartości i przeciwwartości: *równość–nierówność, społeczeństwo–wspólnota, wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty, samowładność–władza, pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości, racjonalizm–religia oraz progresywizm–tradycja*. Wyróżnione diady metawartości stanowią katalog wyczerpujący. Testem dla tak zmodyfikowanego modelu były obecne w literaturze politologicznej definicje lewicy, centrum i prawicy, co zostało zrealizowane w podrozdziale *Metawartości lewicy i prawicy*.

Zgodnie z drugą regułą obowiązującą w macierzy wartości sąsiednie pozostają w relacji podobieństwa. Na przykład prawicowa wartość *wspólnota* jest bliska wartościom *nierówność* i *wolność w ramach wspólnoty*. Z kolei wartość *władza* jest bardziej podobna do *wspólnoty* niż leżąca w północnej części *równość*. Macierz posiada charakter kontinuum kołowego – im bardziej oddalone są od siebie wartości, tym bardziej różnią się od siebie.

Różnice między światopoglądem lewicy i prawicy są związane z odmiennym spojrzeniem na naturę ludzką. *Koncepcja natury ludzkiej* jest filozoficznym uzasadnieniem preferencji w kierunku wartości zlokalizowanych w północnej albo południowej części macierzy. Pozytywne ujęcie natury jednostki jest uzasadnieniem dla wyboru siedmiu metawartości lewicy, z kolei ujęcie negatywne – dla siedmiu przeciwwartości prawicy. Problem ten został szerzej rozwinięty w podrozdziale *Metawartości lewicy i prawicy*. W tym miejscu można wskazać na zasadnicze

przeciwieństwa między dwiema koncepcjami. W przypadku lewicy istnieje przekonanie, że człowiek jest z natury dobry i mądry. Realizując cele życiowe, postępuje w sposób racjonalny i moralny. Moralność przejawia się w tym, że dążąc do realizacji własnych potrzeb, jednocześnie partycypuje w realizacji dobra ogółu. Wszelkie zło przejawiające się w cierpieniu fizycznym lub psychicznym wynika z czynników zewnętrznych, niezależnych od jednostki i jednocześnie uniemożliwia zaspokojenie jej potrzeb i dążeń³⁵².

Siedem przeciwwartości prawicy w południowej części macierzy zostało zakotwiczonych w negatywnie rozumianej naturze jednostki. Jest ona oparta na przeświadczeniu, że człowiek od momentu poczęcia jest skażony grzechem pierworodnym, co przejawia się w osłabieniu jego rozumu i woli. Osłabienie rozumu oznacza, że jednostka nie zawsze prawidłowo rozpoznaje wartości, a osłabienie woli przejawia się w tym, że nawet w sytuacji prawidłowego rozpoznania niekiedy świadomie wybiera zło. Zło moralne (w przeciwieństwie do koncepcji pozytywnej) tkwi w człowieku³⁵³.

Relacje między wartościami rdzenia są oparte na równorzędności (inną opinię wyrażał Norberto Bobbio, stojąc na stanowisku, że główną wartością w podziale lewica–prawica jest równość, jednak można zadać retoryczne pytanie: czy pary *racjonalizm–religia* lub *progresywizm–tradycja* są mniej istotne od pary *równość–nierówność*?). Hierarchia wartości występuje w obrębie systemu jako całości i dotyczy podziału na wartości rdzenia oraz pochodne. Shalom H. Schwartz zaznaczył, że stałe są kategorie wartości podstawowych, natomiast w ich obrębie można wskazać nieskończenie wiele innych aksjomatów. Nawiązując do tego stwierdzenia oraz przyjętych w rozdziale pierwszym założeń ontologicznych, trzeba założyć, że zbiór wartości pochodnych jest potencjalnie nieskończony (nieustannie powstają nowe wartości).

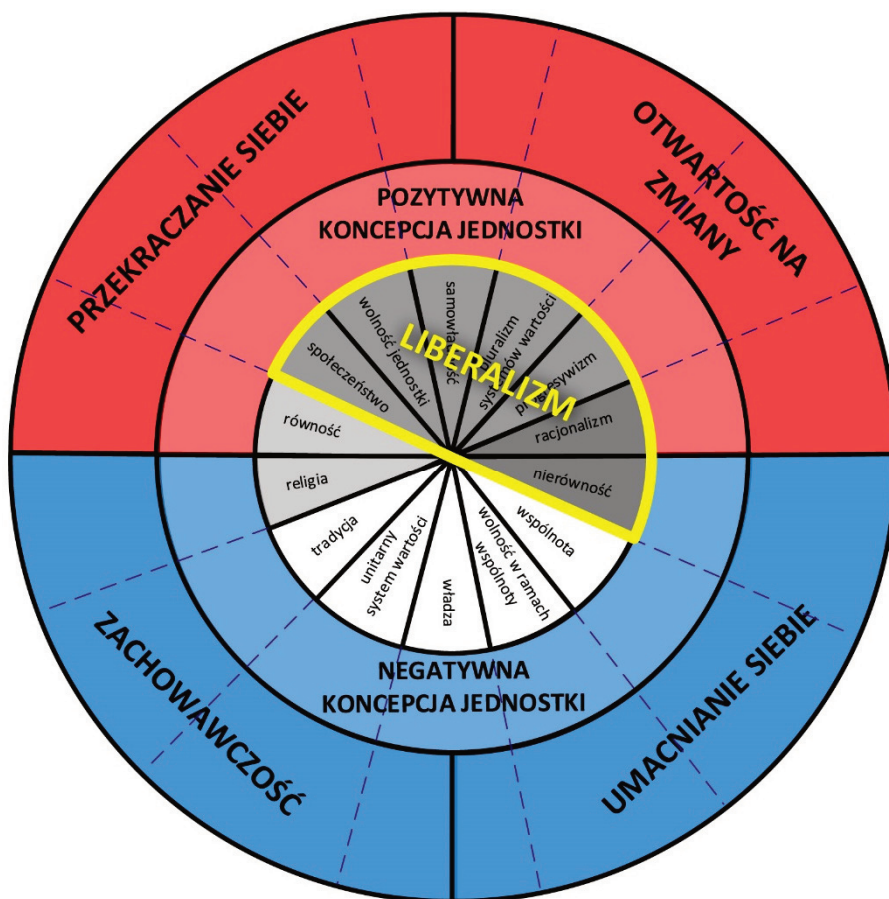
Każdą z wartości pochodnych można przypisać do jednej lub kilku z wyróżnionych par. Na przykład prawicowa idea silnego państwa jest projektowana z metawartości *władza* oraz *tradycja*. Z kolei decentralizacja władzy jako wartość lewicowa jest pochodną metawartości *samowładność* oraz *wolność jednostki*. Wartości pochodne mogą być projektowane

³⁵² Ulrich Schrade, opisując tę perspektywę, określił ją mianem naturalistycznej. U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 12–13.

³⁵³ Tamże, s. 15.

w obrębie jednej lub kilku metawartości zgodnie z zasadami obowiązującymi w macierzy.

Z perspektywy politologii szczególnie interesującymi przypadkami są wartości styczne, leżące na granicy północnej i południowej strony modelu. Są to *religia* i *równość* na styku typów „zachowawczość” i „przekraczanie siebie” oraz *racjonalizm* i *nierówność* na granicy typów „umacnianie siebie” i „otwartość na zmiany”. Zgodnie z regułą macierzy należy przyjąć, że wartości styczne są do siebie podobne.

Schemat 11. Metawartości w liberalizmie

Źródło: opracowanie własne.

W zachodniej części macierzy na styku *religii i równości* zlokalizujemy poglądy łączące wartości prawicowe z lewicową równością. Są to aksjomaty, do których odwołuje się chrześcijańska demokracja (zob. schemat 12 *Metawartości chrześcijańskiej demokracji*)³⁵⁶.

Zależności dotyczące wartości stycznych są symetryczne – można wskazać na lewicowe inspiracje wartością *religia*, które pojawiały się w teologii wyzwolenia, a także na prawicowe odniesienia do *racjonalizmu*, które są charakterystyczne dla nurtu określanego prawicą laicką³⁵⁷.

Jak zostało przedstawione wcześniej, wartości polityczne można analizować w postaci kontinuum linearnego. Jeśli przyjmiemy, że aksjomaty są stopniowalne³⁵⁸, to w macierz kołową można wpisać kontinuum liniowe dla każdej z par, przy czym jego skrajne punkty wyznaczą najwyższy poziom nasycenia wartości, w miarę zbliżania się do środka osi (i zarazem środka macierzy kołowej) natężenie wartości maleje do zera. Zależności te zostały przedstawione na schemacie 13 *Kontinuum liniowe wartości politycznych w macierzy kołowej*.

Kontinuum liniowe i macierz kołowa posiadają wspólny środek – jest to miejsce politycznego centrum. Norberto Bobbio i Marcel Gauchet twierdzili, że istnienie lewicy i prawicy wynika z istnienia centrum³⁵⁹, ale trzeba zauważyć, że to centrum, poszukując kompromisu między wartościami i przeciwwartościami, nie istnieje bez lewicy i prawicy. Stąd też wynika jego kolejna cecha³⁶⁰ – jest ono punktem równoważenia wartości prawico-

prawa; racjonalność; równość w wymiarze moralnym oraz prawnym; pluralizm i tolerancję aprobujące faktyczne różnice między jednostkami; kontraktualizm, który wyraża się w tym, że władza powinna być legitymizowana od dołu, a nie od góry; praworządność jako mechanizm ochrony praw i wolności jednostki przed nadużyciami ze strony władzy. A. Chmielewski, *Społeczeństwo otwarte, czy wspólnota? Filozoficzne i moralne podstawy nowoczesnego liberalizmu oraz jego krytyka we współczesnej filozofii społecznej*, Wrocław 2001, s. 121.

³⁵⁶ Chrześcijańska demokracja akceptuje równość w sensie wynikającym z nauki Kościoła, ale jednocześnie broni jego instytucji, które mają charakter hierarchiczny. Akceptacja równości dotyczy więc jednego z wariantów rozumienia tej wartości. Por. T. Bartoś, *Wolność, równość, katolicyzm*, Warszawa 2007, s. 72–73.

³⁵⁷ Ulrich Schrade wyróżnił na tym gruncie podział na „prawicę wiary” i „prawicę idei”. U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 38.

³⁵⁸ P. Brzozowski, *Wzorcowa hierarchia wartości...*, s. 26.

³⁵⁹ Norberto Bobbio twierdził, że na osi poziomej „blisko–daleko” powstają ideowe diady „albo–albo”, „ani–ani”, przy czym punkty skrajne mają swój środek, co powoduje, że istnieje centrum, a diada zamienia się w triadę. N. Bobbio, *Prawica...*, s. 29. Marcel Gauchet uznał, że konsolidacja diady lewica–prawica jest możliwa dlatego, że istnieje środek. Cyt za: J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 25.

³⁶⁰ Pierwszą właściwością była niekonfliktowość.

wych i lewicowych³⁶¹. Trzeba zaznaczyć, że wartości centrum są pochodną metawartości północnej i południowej części modelu (w tym sensie są zawsze wtórne).

Na podstawie modelu kołowej struktury wartości politycznych można sprecyzować populizm³⁶²:

- jest oparty na wartościach, które w macierzy pozostają względem siebie w przypadkowych relacjach; ich wybór jest motywowany oczekiwaną korzyścią wyborczą, a nie regułami podobieństwa i przeciwieństwa wartości³⁶³;
- populizm nie dotyczy odniesień do wartości stycznych, o ile pozostałe z deklarowanych metawartości znajdują się w związku aksjologicznym (są dobierane na podstawie reguł podobieństwa i przeciwieństwa);
- jego konsekwencją jest brak tożsamości w sferze aksjologii³⁶⁴.

Między centrowością i populizmem istnieją zasadnicze różnice:

- centrum jest zorientowane na uniknięcie lub ograniczenie konfliktu związanego z przeciwieństwem par metawartości; dąży do aksjologicznego kompromisu;
- populizm wyraża się poprzez konflikt, jest skierowany przeciw establishmentowi³⁶⁵, jego podstawą jest deklarowanie poparcia dla wartości blokowanych lub niedostrzeganych przez rządzących.

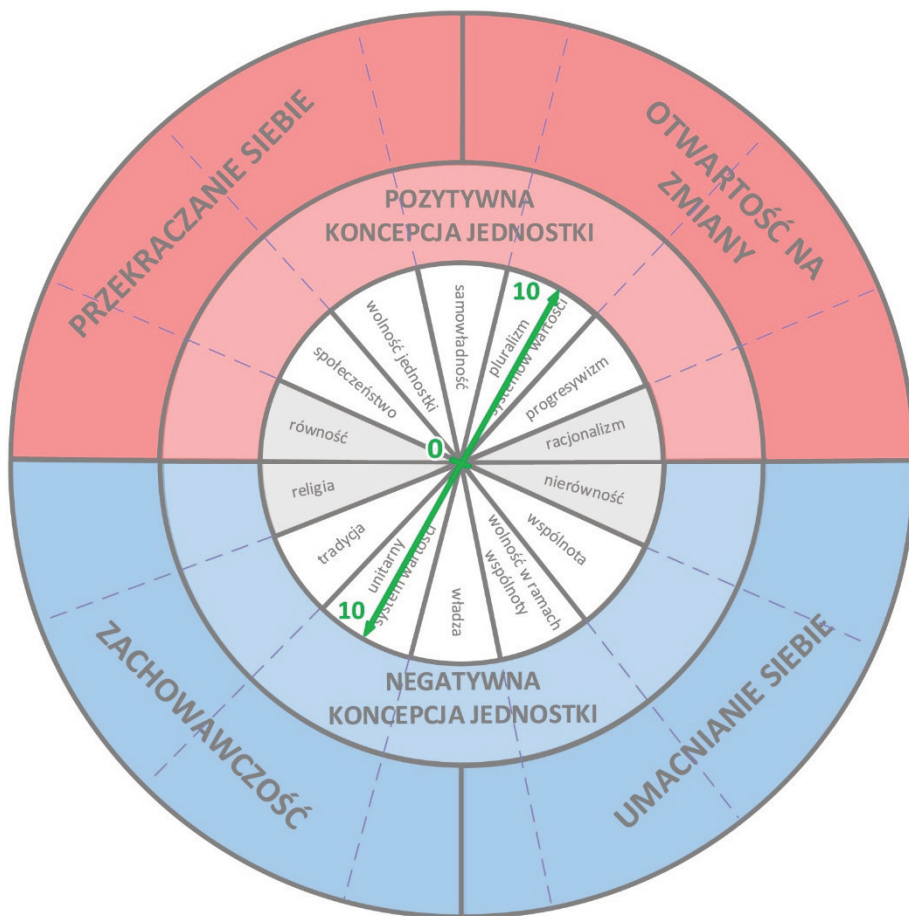
³⁶¹ Można przybliżyć sceptyczną opinię Michała Feliksiaka, który napisał, że „[s]kładową zarówno lewicowej, jak i prawicowej narracji są te elementy dyskursu społecznego, które najsilniej odwołują się do sfery wartości, a w związku z tym wzbudzają największe emocje. W przypadku centrowych poglądów politycznych takie zależności nie występują, co oznacza, że nie są one w istotnym stopniu uwarunkowane konkretnymi przekonaniami w sprawach społeczno-politycznych”. Zob. Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017), s. 10.

³⁶² Jest to propozycja rozróżnienia na gruncie wartości będąca uzupełnieniem innych kryteriów wyodrębniania tego zjawiska, takich jak: negatywizm (wyrazistość w populizmie jest osiągnięta poprzez określenie kategorii wroga) oraz opozycyjność wobec istniejącego stanu rzeczy. A. Moroska, *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm (na przykładzie Listy Prima Fortuyna w Holandii i Ligi Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław 2010, s. 27.

³⁶³ Radosław Markowski napisał o populistycznym „kameleonizmie” oraz sprzecznościach w obrębie systemu wartości. R. Markowski, *Populizm a demokracja: ujęcia, dylematy, kontrowersje* [w:] *Populizm a demokracja*, red. R. Markowski, Warszawa 2004, s. 25.

³⁶⁴ Na problem ze sformułowaniem teoretycznych kryteriów oceny populizmu zwracał uwagę Ernesto Laclau. Zob. E. Laclau, *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism-Fascism-Populism*, London 1979, s. 143. Zob. także: J. Szacki, *Pytania o populizm*, „Krytyka Polityczna” 2004, nr 4, s. 31–34; P. Przyłęcki, *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu polityki*, Warszawa 2012, s. 21.

³⁶⁵ Krytyka elit jest warunkiem koniecznym, ale niewystarczającym dla wyróżniania populizmu. W przeciwnym wypadku każdy, kto krytykuje *status quo*, z definicji byłby populistą. J.-W. Müller, *Co to jest populizm?*, Warszawa 2017, s. 17.

Schemat 13. Kontinuum liniowe wartości politycznych w macierzy kołowej

Źródło: opracowanie własne.

2. METAWARTOŚCI LEWICY I PRAWICY

Można podsumować dotychczasowe założenia wobec metawartości:

- są pierwotne, a ich zbiór tworzy rdzeń, który hierarchizuje system wartości³⁶⁶; nadrzędna funkcja wartości rdzenia polega na projektowaniu wartości pochodnych³⁶⁷;

³⁶⁶ Por. J. Bartyzel, *Prawica – nacjonalizm – monarchizm...*, s. 51.

³⁶⁷ Seweryn Dziamski w zbliżonym kontekście napisał o wartościach teoretycznych i praktycznych. Wartości teoretyczne realizują funkcję projektującą, przesądając w dużym

- zbiory metawartości lewicy i prawicy są wobec siebie przeciwstawne, co wynika z usytuowania w macierzy kołowej;
- nawet kiedy podmioty lewicy i prawicy odwołują się do tych samych nazw wartości, interpretują je w sposób przeciwny, zgodnie z własnym obrazem rzeczywistości³⁶⁸.

Wydaje się, że istniejące w opracowaniach propozycje konceptualizacji lewicy, centrum i prawicy polegają zazwyczaj na enumeratywnym wyliczeniu elementów zbioru wartości. Autorzy wprawdzie stosują różne określenia, pisząc o postulatach³⁶⁹, kwestiach problemowych³⁷⁰, cechach charakterystycznych, syndromie³⁷¹, wartościach fundamentalnych³⁷², wartościach transcendentálnych³⁷³ czy kanonie³⁷⁴, ale ontologicznie propozycje zawsze dotyczą dwóch typów aksjomatów: metawartości i wartości pochodnych.

Poszczególne koncepcje posiadają wspólną cechę – ich autorzy świadomie lub intuicyjnie dążą do zdefiniowania wartości rdzenia. W *Założeniach epistemologicznych triada* była analizowana z uwagi na związek z piramidą percepcji wartości politycznych. W tej części opracowania zostanie przeprowadzony dowód, że obecne w nauce definicje trzech terminów są redukowalne do wyodrębnionych siedmiu par metawartości. Pod uwagę wzięto pięć propozycji określenia lewicy i taką samą liczbę dotyczących prawicy.

Dane zamieszczone w kolejnych tabelach definicyjnych wymagają wyjaśnienia. Elementy występujące w dziesięciu koncepcjach zostały odniesione do dwóch grup aksjomatów: metawartości i wartości pochodnych. W niektórych propozycjach definicyjnych zidentyfikowano bezpośrednio odniesienia do metawartości, w innych jednocześnie do wartości rdzenia i pochodnych lub wyłącznie pochodnych. Wszystkie składniki

stopniu o innych aksjomatach, które wchodzą w skład systemu wartości. S. Dziamski, *Aksjologia. Wstęp do filozofii wartości*, Poznań 1997, s. 161.

³⁶⁸ Janusz Reykowski napisał, że „lewica i prawica są w jakimś stopniu liberalne, ale każda w innym. I jedni, i drudzy mówią o wolności i chcą wolności bronić, ale każda chce bronić czego innego”. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 43.

³⁶⁹ M. Żmigrodzki, *Prawica [w:] Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 238.

³⁷⁰ R. Herbut, *Lewica [w:] Leksykon politologii*, Wrocław 1996, s. 187–188.

³⁷¹ A. Antoszewski, *Prawica [w:] Leksykon politologii*, Wrocław 1996, s. 307.

³⁷² J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 37.

³⁷³ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 323.

³⁷⁴ J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości...*, s. 63.

zostały przyporządkowane do czternastu wartości nadrzędnych. W niektórych przypadkach wartości pochodne były funkcją kilku metawartości, jednak ograniczenia tabeli wymusiły uproszczoną prezentację danych. Interesujące okazały się sytuacje, w których po przypisaniu składników definicji do wartości wciąż istniały niezagospodarowane elementy (ich zredukowanie do siedmiu par metawartości nie było możliwe). Sytuacje te zostały opisane i wyjaśnione.

W pierwszej koncepcji Marek Żmigrodzki zaliczył do wartości i postulatów pravicowych: religię, moralność, potępienie aborcji, tradycję, normy obyczajowe, wartości narodowe, afirmację ojczyzny, Europę Narodów, personalizm, wolny rynek, aprobatę hierarchii społecznej, niskie podatki, ograniczanie roli państwa, decentralizację, pluralizm informacyjny, rodzinę o silnym autorytecie rodziców, dobro rodziny, odpowiedzialność rodziców za dzieci, szkołę z nauką religii, opartą na autorytecie nauczyciela i wartościach moralnych, karę śmierci za ciężkie przestępstwa, silną armię i policję oraz bezpieczeństwo³⁷⁵.

Tabela 9. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Marka Żmigrodzkiego

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>nierówność</i>	–	wolny rynek, aprobatę hierarchii społecznej, niskie podatki, ograniczanie roli państwa (w gospodarce – przyp. P.M.)
<i>wolność w ramach wspólnoty</i>	–	dobro rodziny, odpowiedzialność rodziców za dzieci, kara śmierci za ciężkie przestępstwa
<i>władza</i>	–	silna armia, policja, bezpieczeństwo
<i>religia</i>	religia	potępienie aborcji, personalizm
<i>tradycja</i>	tradycja	rodzina o silnym autorytecie rodziców
<i>wspólnota</i>	–	wartości narodowe, afirmacja ojczyzny, Europa Narodów
<i>unitarny system wartości</i>	moralność	normy obyczajowe, szkoła z nauką religii oparta na autorytecie nauczyciela i wartościach moralnych

Źródło: M. Żmigrodzki, *Prawica* [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 238.

Trzy spośród wymienionych elementów – religia, tradycja oraz moralność – to metawartości. Pozostałe składniki można przyporządkować od-

³⁷⁵ M. Żmigrodzki, *Prawica*, s. 238.

powiednio do: *nierówności* (wolny rynek, aprobaty hierarchii społecznej, niskie podatki, ograniczanie roli państwa), *wolności w ramach wspólnoty* (dobro rodziny, odpowiedzialność rodziców za dzieci, kara śmierci za ciężkie przestępstwa), *władzy* (silna armia, policja, bezpieczeństwo), *religii* (potępienie aborcji, personalizm), *tradycji* (rodzina o silnym autorytecie rodziców), *wspólnoty* (wartości narodowe, afirmacja ojczyzny, Europa Narodów) oraz *unitarnego systemu wartości* (normy obyczajowe, szkoła z nauką religii oparta na autorytecie nauczyciela i wartościach moralnych).

Dwóch elementów – pluralizmu informacyjnego i decentralizacji – nie można przypisać do żadnej z siedmiu metawartości prawicy. Ich obecność w zbiorze zaproponowanym przez Marka Żmigrodzkiego można tłumaczyć w odniesieniu do opisanego w rozdziale *Założenia epistemologiczne* pierwszego etapu kształtowania etykiet lewicy, centrum i prawicy w Polsce w latach 1989–2004. Postulaty ówczesnych ugrupowań postsolidarnościowych obejmowały decentralizację i zwiększenie pluralizmu informacyjnego w przekazie medialnym, co wynikało z dążeń opozycji do demokratyzacji systemu politycznego po 1989 roku. Ideę decentralizacji można przypisać do jednej tylko metawartości – lewicowej *samowładności*. Z kolei pluralizm informacyjny jest warunkiem *sine qua non* demokracji i zarazem istnienia lewicy, centrum oraz prawicy (posiada charakter systemowy, a nie światopoglądowy). Obecność tych dwóch składników jest kolejnym dowodem na dysfunkcjonalność etykiet w Polsce w tym okresie.

Andrzej Antoszewski, charakteryzując „syndrom prawicowości”, zaliczył do niego wartości, które mają charakter pochodny. Można je przypisać do: *nierówności* (tutaj wymienił wolne przedsiębiorstwo jako jedyną formę gospodarowania, ograniczenie roli państwa w gospodarce wyłącznie do stwarzania systemu zachęt do podejmowania aktywności ekonomicznej, negatywny stosunek do polityki socjalnej, „ortodoksję” ekonomiczną wyrażającą się w wierze w „niewidzialną rękę rynku” oraz postulowanie maksymalnego ograniczenia podatków), *wolności w ramach wspólnoty* (postulat surowego karania przestępców)³⁷⁶, *władzy* (niechęć do wchodzenia w międzynarodowe struktury gospodarcze, przywiązanie do idei ładu i porządku publicznego), *religii* (dezaprobata dla zjawisk odchodzenia od tradycyjnych wartości chrześcijańskich, poparcie dla Kościoła), *tradycji* (lekceważący stosunek dla postępu społecznego) oraz *wspólnoty* (przywiązanie

³⁷⁶ Prawicowe poglądy w sferze prawa karnego wynikają z rozumienia *wolności w ramach wspólnoty*. Ta metawartość jest (podobnie jak pozostałe) zakotwiczona w negatywnym postrzeganiu ludzkiej natury.

do tradycji narodowych, niechętny stosunek do mniejszości, negatywny stosunek do imigrantów, zwłaszcza kolorowych)³⁷⁷.

Tabela 10. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Andrzeja Antoszewskiego

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>nierówność</i>	–	wolne przedsiębiorstwo jako jedyna forma gospodarowania, ograniczenie roli państwa w gospodarce wyłącznie do stwarzania systemu zachęt do podejmowania aktywności ekonomicznej, negatywny stosunek do polityki socjalnej, „ortodoksja” ekonomiczna wyrażająca się w wierze w „niewidzialną rękę rynku”, postulowanie maksymalnego ograniczenia podatków
<i>wolność w ramach wspólnoty</i>	–	postulat surowego karania przestępców
<i>władza</i>	–	niechęć do wchodzenia w międzynarodowe struktury gospodarcze, przywiązanie do idei ładu i porządku publicznego
<i>religia</i>	–	dezaprobatą dla zjawisk odchodzenia od tradycyjnych wartości chrześcijańskich, poparcie dla Kościoła
<i>tradycja</i>	–	lekceważący stosunek dla postępu społecznego
<i>wspólnota</i>	–	przywiązanie do tradycji narodowych, niechętny stosunek do mniejszości, negatywny stosunek do imigrantów (zwłaszcza kolorowych)
<i>unitarny system wartości</i>	–	–

Źródło: A. Antoszewski, *Prawica* [w:] *Leksykon politologii*, Wrocław 1996, s. 307.

Adam Wielomski wskazał na siedem elementów, które konstytuują światopogląd prawicy. Pierwszy, który został określony jako „szacunek dla porządku naturalnego”, pokrywa się ze znaczeniem metawartości *tradycja*. Następne w kolejności to wartości pochodne, które można zredukować do: *nierówności* (sprzeciw wobec emancypacji), *władzy* (hierarchiczny porządek polityczny, idea depolityzacji społeczeństwa), *tradycji* (opór przeciwko modernizacji i zmianom) i *wspólnoty* (niechęć wobec społeczeństwa masowego). Jednocześnie autor zaznaczył, że pravicowość jest związana z negatywnym ujęciem natury ludzkiej, której defekt został

³⁷⁷ A. Antoszewski, *Prawica*, s. 339.

spowodowany grzechem pierworodnym³⁷⁸. Ta uwaga jest zgodna z propozycją adaptacji macierzy kołowej Schwartza, której integralną częścią są dwie przeciwstawne wizje ludzkiej natury będące łącznikami metawartości i filozoficznym uzasadnieniem ich wyboru.

Tabela 11. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Adama Wielomskiego

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>nierówność</i>	–	sprzeciw wobec emancypacji
<i>wolność w ramach wspólnoty</i>	–	–
<i>władza</i>	–	hierarchiczny porządek polityczny, idea depolityzacji społeczeństwa
<i>religia</i>	–	–
<i>tradycja</i>	szacunek dla porządku naturalnego	opór przeciwko modernizacji i zmianom
<i>wspólnota</i>	–	niechęć wobec społeczeństwa masowego
<i>unitarny system wartości</i>	–	–

Źródło: A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, Radzymin 2013, s. 8–14.

Tomasz Godlewski scharakteryzował prawicowość, wymieniając kilkanaście postulatów, które są pochodnymi sześciu różnych metawartości. Do *nierówności* można przypisać: akceptację przez obywateli nierówności społecznych (kapitalizmu), poparcie dla materialistycznych wartości oraz nacisk na posiadanie; do *wolności w ramach wspólnoty* – poszanowanie rodziny, ojczyzny, narodu i państwa; do *władzy* – przywiązanie do idei ładu i porządku publicznego; do *religii* – upatrywanie źródła praw społecznych w prawie naturalnym (prawie boskim); do *tradycji* – niechęć do radykalnych zmian wynikającą z braku wiary w możliwość całkowicie swobodnego kreowania rzeczywistości społecznej przez człowieka, poparcie tradycyjnych wartości, poparcie dla tradycyjnego porządku społecznego, zasadę dziedziczości i uprawnienie z przedawnienia jako czynniki sankcjonujące instytucje społeczne, a do *unitarnego systemu wartości* – absolutyzm moralny i nacisk na tradycyjną moralność³⁷⁹.

³⁷⁸ A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 8–14.

³⁷⁹ T. Godlewski, *Lewica i prawica...*, s. 42–43.

**Tabela 12. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy
– koncepcja Tomasza Godlewskiego**

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>nierówność</i>	–	akceptacja przez obywateli nierówności społecznych (kapitalizm), poparcie dla materialistycznych wartości, nacisk na posiadanie
<i>wolność w ramach wspólnoty</i>	–	poszanowanie rodziny, ojczyzny, narodu i państwa
<i>władza</i>	–	przywiązanie do idei ładu i porządku publicznego
<i>religia</i>	–	upatrywanie źródła praw społecznych w prawie naturalnym (prawie boskim)
<i>tradycja</i>	–	niechęć do radykalnych zmian wynikająca z braku wiary w możliwość całkowicie swobodnego kreowania rzeczywistości społecznej przez człowieka, poparcie tradycyjnych wartości, poparcie dla tradycyjnego porządku społecznego, zasada dziedziczności i uprawnienie z przedawnienia jako czynniki sankcjonujące instytucje społeczne
<i>wspólnota</i>	–	–
<i>unitarny system wartości</i>	–	absolutyzm moralny, nacisk na tradycyjną moralność

Źródło: T. Godlewski, *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2008, s. 42–43.

Adam Próchnik, opisując historyczne stanowiska stronnictw politycznych w okresie rewolucji francuskiej, zaznaczył, że prawica w Zgromadzeniu Narodowym popierała specyficzne aksjomaty. Można je przypisać do metawartości *nierówność* (ochrona przywilejów, uzależnienie biernego prawa wyborczego od dochodów z ziemi, w kwestii rozszerzenia zakresu uprawnień i wolności prawica występowała przeciwko uchwaleniu deklaracji praw, twierdząc, że można pewne rzeczy zasugerować w konstytucji) oraz *władza* (zagwarantowanie władzy królewskiej, postulat, aby społeczeństwo miało instytucję doradczą przy królu, a nie organ ustawodawczy)³⁸⁰.

³⁸⁰ A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne...*, s. 12.

**Tabela 13. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy
– koncepcja Adama Próchnika**

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>nierówność</i>	–	ochrona przywilejów; w sprawie rozszerzenia prawa wyborczego – prawo bierne powinno być uzależnione od dochodów z ziemi, ten, kto płaci podatki powinien decydować; w przypadku problemu rozszerzenia zakresu uprawnień i wolności prawica występowała przeciwko uchwaleniu deklaracji praw, twierdząc, że można pewne rzeczy zasugerować w konstytucji
<i>wolność w ramach wspólnoty</i>	–	–
<i>władza</i>	–	zagwarantowanie władzy królewskiej, społeczeństwo powinno mieć instytucję doradczą przy królu, a nie organ ustawodawczy
<i>religia</i>	–	–
<i>tradycja</i>	–	–
<i>wspólnota</i>	–	–
<i>unitarny system wartości</i>	–	–

Źródło: A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1958, s. 12.

Zwróćmy uwagę na tabele definicyjne lewicy w pięciu koncepcjach różnego autorstwa. W propozycji Wojciecha Sokoła wyróżniono następujące elementy: socjalny model gospodarki rynkowej oparty na państwowej kontroli rynku i rozbudowanym sektorze publicznym, utrzymanie rozbudowanych programów socjalnych, które za pomocą redystrybucji służą wyrównywaniu dochodów obywateli, postulat uniwersalizmu rozumianego jako przyzwolenie na uczestnictwo w międzynarodowych strukturach politycznych i gospodarczych, rozdzielenie Kościoła od państwa i wspieranie postaw laickich, orientację miejską i wspieranie strategii industrialnych w procesach modernizacyjnych, akceptację politycznej roli związków zawodowych, podkreślanie znaczenia praw i wolności obywatelskich, ideałów równości, wolności i sprawiedliwości, indywidualizm i podkreślanie modernistycznej koncepcji państwa³⁸¹.

³⁸¹ W. Sokół, *Lewica...*, s. 173.

**Tabela 14. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy
– koncepcja Wojciecha Sokola**

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>równość</i>	ideał równości	socjalny model gospodarki rynkowej oparty na elementach państwowej kontroli rynku i rozbudowanym sektorze publicznym, utrzymanie rozbudowanych programów socjalnych, które za pomocą redystrybucji służą wyrównywaniu dochodów obywateli, sprawiedliwość, akceptacja politycznej roli związków zawodowych
<i>wolność jednostki</i>	ideał wolności	indywidualizm
<i>samowładność</i>	–	–
<i>racjonalizm</i>	–	rozdzielenie Kościoła od państwa i wspieranie postaw laickich
<i>progresywizm</i>	–	postulat uniwersalizmu rozumianego jako przyzwolenie na uczestnictwo w międzynarodowych strukturach politycznych i gospodarczych, podkreślanie modernistycznej koncepcji państwa
<i>społeczeństwo</i>	–	podkreślanie znaczenia praw i wolności obywatelskich
<i>pluralizm systemów wartości</i>	–	–

Źródło: W. Sokół, *Lewica* [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999, s. 173.

Wśród wyróżnionych składników dwa (wolność i równość) są metawartościami. Pozostałe można przypisać do: *równości* (socjalny model gospodarki rynkowej oparty na elementach państwowej kontroli rynku i rozbudowanym sektorze publicznym, utrzymanie rozbudowanych programów socjalnych, które za pomocą redystrybucji służą wyrównywaniu dochodów obywateli, sprawiedliwość, akceptacja politycznej roli związków zawodowych), *wolności jednostki* (indywidualizm), *racjonalizmu* (rozdzielenie Kościoła od państwa i wspieranie postaw laickich), *progresywizmu* (podkreślanie modernistycznej koncepcji państwa, postulat uniwersalizmu rozumianego jako przyzwolenie na uczestnictwo w międzynarodowych strukturach politycznych i gospodarczych) i *społeczeństwa* (podkreślanie znaczenia praw i wolności obywatelskich). Jednocześnie dwa niezagospodarowane składniki – „orientacja miejska” i „wspieranie

strategii industrialnych w procesach modernizacyjnych” – nie są pochodnymi metawartości – ich obecność w zbiorze jest rzeczą dyskusyjną³⁸².

Tabela 15. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Jerzego Ładyki

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>równość</i>	równość	równość wszystkich wobec prawa, równość szans, sprzeciw wobec dyskryminacji, sprawiedliwość społeczna – odruch moralny, który skłania do opowiadania się po stronie słabszych, uciskanych
<i>wolność jednostki</i>	wolność rozumiana jako przekonanie, że ostatnią instancją wyborów jednostki jest wolna wola, a krępowanie wolności za pomocą nacisków duchowych i fizycznych jest złem	–
<i>samowładność</i>	–	–
<i>racjonalizm</i>	racjonalizm-rozumność	przekonanie o naturalnym charakterze zdolności poznawczych człowieka
<i>progresywizm</i>	–	–
<i>społeczeństwo</i>	–	–
<i>pluralizm systemów wartości</i>	–	tolerancja jako przekonanie o prawie człowieka do posiadania własnych poglądów wykluczające przemoc wobec ludzi o innych poglądach

Źródło: J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości lewicy w Polsce*, Toruń 2010, s. 63.

Jerzy Ładyka określił kanon podstawowych wartości współczesnej lewicy, zaliczając do niego: racjonalizm-rozumność, przekonanie o naturalnym charakterze zdolności poznawczych człowieka, tolerancję jako przekonanie o prawie człowieka do posiadania własnych poglądów wykluczające przemoc wobec ludzi o innych poglądach, wolność rozumianą jako przekonanie, że ostatnią instancją wyborów jednostki jest wolna wola, a krępowanie wolności za pomocą nacisków duchowych i fizycznych jest złem, równość (równość wszystkich wobec prawa, równość szans,

³⁸² W pierwszym przypadku trudno jest zaakceptować założenie, że miejsce zamieszkania wyborcy (miasto–wieś) jednoznacznie determinuje jego poglądy. W drugim trudno jest ustalić, dlaczego lewica miałaby wspierać strategię industrialne.

sprzeciw wobec dyskryminacji), sprawiedliwość społeczną jako odruch moralny, który skłania do opowiadania się po stronie słabszych, uciskanych³⁸³. Do zbioru metawartości należą trzy elementy: równość, wolność oraz racjonalizm-rozumność. Pozostałe aksjomaty są pochodnymi *równości, racjonalizmu oraz pluralizmu systemów wartości*.

Tabela 16. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Ryszarda Herbuta

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>równość</i>	równość	państwowa kontrola gospodarki i rozszerzenie roli państwa w planowaniu ekonomicznym, rozbudowa sektora publicznego oparta na procesie nacjonalizacji podstawowych gałęzi przemysłu, popieranie redystrybucji dochodu narodowego i dążenie do wyrównania dochodów obywateli, akceptacja utrzymania rozbudowanych programów socjalnych państwa i w efekcie utrzymanie dużego centralnego budżetu państwa, zwiększenie wydatków na służbę zdrowia i edukację „sponsorowaną” przez agencje państwa, protekcyjnizm gospodarczy, sprawiedliwość społeczna, akceptacja politycznej roli związków zawodowych
<i>wolność jednostki</i>	wolność	–
<i>samowładność</i>	–	–
<i>racjonalizm</i>	–	hołdowanie postawom laickim
<i>progresywizm</i>	–	–
<i>społeczeństwo</i>	–	–
<i>pluralizm systemów wartości</i>	–	popieranie postmaterialnych wartości

Źródło: R. Herbut, *Lewica* [w:] *Leksykon politologii*, Wrocław 1996, s. 187–188.

Ryszard Herbut zdefiniował katalog postulatów obejmujących „opcję lewicową” w sferze socjoekonomicznej i aksjologicznej, zaliczając do niej: państwową kontrolę gospodarki i rozszerzenie roli państwa w planowaniu ekonomicznym, rozbudowę sektora publicznego opartą na procesie nacjonalizacji podstawowych gałęzi przemysłu, popieranie redystrybucji dochodu narodowego i dążenie do wyrównania dochodów obywateli, akceptację utrzymania rozbudowanych programów socjalnych państwa i w efekcie

³⁸³ J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości...*, s. 63.

utrzymanie dużego centralnego budżetu państwa, zwiększenie wydatków na służbę zdrowia i edukację „sponsorowaną” przez agencje państwa, protekcjonizm gospodarczy, akceptację politycznej roli związków zawodowych, popieranie postmaterialnych wartości, podkreślanie znaczenia ideałów równości, wolności i sprawiedliwości społecznej, szczególne akcentowanie kwestii pokoju i współpracy między narodami, hołdowanie postawom laickim³⁸⁴. Wśród metawartości można dostrzec równość i wolność. Pozostałe składniki są funkcją: *równości*, *racjonalizmu* i *pluralizmu systemów wartości*. Niezagospodarowanym składnikiem pozostaje „szczególne akcentowanie kwestii pokoju i współpracy między narodami”. Jest to aksjomat bezpośrednio związany z pozytywnym ujęciem natury jednostki – integralną częścią światopoglądu lewicy odzwierciedloną w macierzy kołowej.

W czwartej propozycji, autorstwa Jerzego Sielskiego, uwzględnionych zostało siedem cech światopoglądu lewicy: optymistyczny pogląd na naturę ludzką (człowiek jest z natury dobry, w pewnych warunkach mogą się ujawnić jego złe cechy), idea sprawiedliwości społecznej, demokracja parlamentarna, neutralność światopoglądowa, równoprawne traktowanie wszelkich form własności, społeczna gospodarka rynkowa oraz wrażliwość na nowe ruchy społeczne³⁸⁵. Sześć elementów to wartości pochodne, które można zredukować do: *równości*, *samowładności*, *racjonalizmu* i *społeczeństwa*. Siódmy składnik (optymistyczny pogląd na naturę ludzką) podobnie jak w poprzednim przypadku jest związany z pozytywną koncepcją jednostki.

Ostatnia z wyróżnionych propozycji definicyjnych została sformułowana przez Tomasza Godlewskiego. Do „stereotypu doktrynalnego” autor zaliczył elementy, które mają charakter metawartości (ideę równości, wiarę w możliwości ludzkiego rozumu, preferowanie modernistycznej koncepcji państwa i wiarę w postęp). Pozostałe można przypisać do: *równości* (sprawiedliwość społeczna, socjalizm), *wolności jednostki* (indywidualizm), *samowładności* (wrogość do establishmentu we wszystkich jego formach, jak również do urzędów, wyróżnień honorowych i innych symbolicznych przejawów dostojeństwa władzy), *racjonalizmu* (upatrywanie źródła praw społecznych w prawie stanowionym przez państwo) oraz *pluralizmu systemów wartości* (relatywizm moralny).

³⁸⁴ R. Herbut, *Lewica* [w:] *Leksykon politologii*, s. 187–188.

³⁸⁵ J. Sielski, *Lewica. Polska lewica...*, s. 327.

**Tabela 17. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy
– koncepcja Jerzego Sielskiego**

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>równość</i>	–	idea sprawiedliwości społecznej, równoprawne traktowanie wszelkich form własności, społeczna gospodarka rynkowa
<i>wolność jednostki</i>	–	–
<i>samowładność</i>	–	demokracja parlamentarna ³⁸⁶
<i>racjonalizm</i>	–	neutralność światopoglądowa
<i>progresywizm</i>	–	–
<i>społeczeństwo</i>	–	wrażliwość na nowe ruchy społeczne
<i>pluralizm systemów wartości</i>	–	–

Źródło: J. Sielski, *Lewica. Polska lewica. Cechy i orientacje* [w:] *Polska Lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004, s. 327.

**Tabela 18. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy
– koncepcja Tomasza Godlewskiego**

Nazwa	Metawartości	Wartości pochodne
<i>równość</i>	idea równości	sprawiedliwość społeczna, socjalizm
<i>wolność jednostki</i>	–	indywidualizm
<i>samowładność</i>	–	wrogość do establishmentu we wszystkich jego formach, jak również do urzędów, wyróżnień honorowych i innych symbolicznych przejawów dostojeństwa władzy
<i>racjonalizm</i>	wiara w możliwości ludzkiego rozumu	upatrywanie źródła praw społecznych w prawie stanowionym przez państwo
<i>progresywizm</i>	preferowanie modernistycznej koncepcji państwa, wiara w postęp	–
<i>społeczeństwo</i>	–	–
<i>pluralizm systemów wartości</i>	–	relatywizm moralny

Źródło: T. Godlewski, *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2008, s. 42.

³⁸⁶ Konflikt pary *władza–samowładność* przejawia się w sporze o kształt systemu politycznego, w dążeniu do modelu silnej egzekutywy albo silnej legislatywy, przy czym prawica skłania się w kierunku systemu prezydenckiego, a lewica – parlamentarnego.

- W ramach podsumowania można sformułować następujące wnioski:
- propozycje definiowania zbioru wartości lewicowych i prawicowych różniły się od siebie w sposób znaczny – ilościowo i jakościowo;
 - główną przyczyną rozbieżności koncepcyjnych był brak wyraźnego podziału na metawartości i wartości pochodne, co przejawiało się w łączeniu dwóch typów wartości;
 - w monografii przyjęto założenie, że katalog metawartości ma charakter zamknięty, natomiast zbiór wartości pochodnych – otwarty i potencjalnie nieskończony; łącząc w definicjach metawartości i ich pochodne (lub wskazując wyłącznie na pochodne), można uzyskać nieskończenie wiele definicji, co nie prowadzi do określenia istoty problemu;
 - w przypadku niektórych składników koncepcji nie można było ustalić związku z metawartościami, co sygnalizowało dysfunkcje w rozumieniu lewicy i prawicy.

Przyjrzymy się bliżej aksjomatom tworzącym rdzeń systemu wartości lewicy i prawicy, analizując je kolejno w siedmiu opozycyjnych parach. Pierwszą z nich jest *równość–nierówność*³⁸⁷.

1. W światopoglądzie lewicy metawartością jest *równość*. Dążenie do niej jest uzasadniane sprawiedliwością społeczną. Sprawiedliwość jest funkcją empatii (wrażliwości społecznej): „spontanicznym przejawem przekonań lewicowych jest współczucie dla tych, którzy w społeczeństwie są biedni i dyskryminowani”³⁸⁸. Jest to odruch uczuciowy, który powoduje gotowość czynnego przeciwstawiania się wszelkim przejawom niesprawiedliwości w państwie³⁸⁹.

Sprawiedliwość społeczna jest interpretowana w sposób proceduralny albo dystrybutywny³⁹⁰. Sens sprawiedliwości proceduralnej opisał John Rawls – jest to zasada budowania instytucji państwa i społeczeństwa na bazie reguły tolerancji (rozumianej jako bezstronność władzy)³⁹¹. Jeśli poruszane są problemy nierówności płci lub nierównego traktowania

³⁸⁷ Norberto Bobbio stał na stanowisku, że konflikt między lewicą i prawicą polega na przypisywaniu różnej wartości równości lub nierówności. N. Bobbio, *Prawica...*, s. 9.

³⁸⁸ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 18.

³⁸⁹ Maria Szyszkowska zdefiniowała empatię jako „świadomość niesprawiedliwości i uczuciową niezgodę na jej przejawy w życiu społeczeństwa, która prowadzi od wieków do kształtowania się tak czy inaczej nazywanych ruchów lewicowych”. Tamże, s. 18–19.

³⁹⁰ Dla realizacji tego aksjomatu nie jest istotne pochodzenie nierówności (naturalne lub nabyte), lecz sam fakt ich występowania.

³⁹¹ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 2009, s. 43–44.

mniejszości, uzasadnienie dążeń lewicy jest formułowane w nawiązaniu do tego rozumienia sprawiedliwości³⁹².

Sprawiedliwość dystrybucyjna jest ukierunkowana na zaspokojenie podstawowych potrzeb jednostki³⁹³. Działania podejmowane przez państwo mają jej umożliwić uczestniczenie w podziale opartym na zasługach indywidualnych. Istniejące w społeczeństwie nierówności są możliwe do zaakceptowania jedynie wtedy, gdy są rekompensowane korzyściami dla wszystkich, a zwłaszcza – dla najgorzej sytuowanych członków społeczeństwa. Zasady te wykluczają konstruowanie instytucji społecznych na takiej podstawie, że trudne położenie niektórych jest kompensowane wzrostem dobra ogółu³⁹⁴. Różnica między sprawiedliwością proceduralną i dystrybucyjną jest wyraźna – pierwsza jest zasadą organizacji państwa i społeczeństwa, a druga określa powinności władzy w sferze polityki socjalnej. Oba wyróżnione typy sprawiedliwości są uzasadnieniem dla lewicowej *równości*.

Rozumienie *równości* można doprecyzować przez odniesienie do *wolności jednostki i progresywizmu*. Po pierwsze, równość jest zestawiana z kantowskim ujęciem wolności: traktowanie człowieka nie jako podmiotu, ale jako środka do osiągnięcia celu jest tożsame z limitowaniem jego wolności. Funkcjonowanie jednostki w środowisku, w którym ograniczenie jej praw jest uzasadniane tradycją (jak również religią czy określonym typem moralności), prowadzi do zawężenia wolności osobistej i staje się źródłem nierównego traktowania.

Przykładem takich ograniczeń dla *równości* jest akceptacja wyłącznie tradycyjnej instytucji małżeństwa. Rodzina rozumiana jako związek kobiety i mężczyzny staje się źródłem nierówności, ponieważ jest zorientowana wyłącznie na środowiska heteroseksualne oraz presuponuje, że każdy człowiek chce mieć potomstwo. Taki model rodziny jest jednocześnie ograniczeniem dla wolności, ponieważ jednostka jest traktowana jako środek do celu, którym ma być potomstwo³⁹⁵. Brak możliwości zawiera-

³⁹² Na przykład lewica argumentuje, że w demokracji podział na sferę publiczną i prywatną nie jest neutralny z perspektywy płci, ponieważ tradycyjnie sfera publiczna jest zarezerwowana dla mężczyzn. Powoduje to różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami nie tylko pod względem zarobków, ale także w zakresie awansu społecznego. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 221.

³⁹³ Chodzi o potrzeby egzystencjalne, które stanowią warunek biologicznego przetrwania.

³⁹⁴ J. Rawls, *Teoria sprawiedliwości*, s. 45.

³⁹⁵ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 117.

nia małżeństw jednopłciowych jest dowodem na to, że *tradycja* ogranicza wolność indywidualną, co uzasadnia jej odrzucenie przez lewicę.

Lewicowe dążenie do *równości* dotyczy różnych przejawów niesprawiedliwości. Na przykład we współczesnych reinterpretacjach marksizmu dostrzega się nierówności pomiędzy grupami społecznymi nie tylko na tle klasowym, ale też narodowościowym, religijnym, płciowym i światopoglądowym. Tak jak w klasycznym ujęciu marksistowskim nadbudową nad stosunkami produkcji było państwo, tak współcześnie funkcję tę pełnią ideologie polityczne utrwalające dominację jednych grup nad innymi³⁹⁶.

Światopogląd prawicy jest oparty na akceptacji *nierówności*, które występują między jednostkami. Przyjmuje się, że ludzie są naturalnie odmienni i niepowtarzalni, a istnienie różnic jest warunkiem koniecznym dla rozwoju indywidualnego i społecznego³⁹⁷. Lewicowa *równość* jest postrzegana jako „narzucanie wizji społeczeństwa jako monolitu, bez wzięcia pod uwagę negatywnych i pozytywnych różnic między ludźmi”³⁹⁸. Logiczną konsekwencją akceptacji nierówności społecznych (które powodują powstawanie hierarchii społecznej) jest elitaryzm³⁹⁹.

Równość jest dopuszczana wyłącznie na poziomie formalnym i polega na uznaniu, że „wszyscy ludzie są równi wobec Boga i prawa”⁴⁰⁰. Co prawda jednostki podlegają normom prawnym na takich samych zasadach, jednak prawo może też utrzymywać nierówności między nimi, co jest akceptowane⁴⁰¹. W konsekwencji równość formalna nie ma odniesienia do lewicowego postulatu równouprawnienia wyrażanego dążeniem do faktycznego zwiększenia zakresu podmiotowości dyskryminowanych⁴⁰².

³⁹⁶ J. Reykowski, *Jaka lewica jest Polsce potrzebna? Inna niż dawniej* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 49.

³⁹⁷ Tenże, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 36.

³⁹⁸ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 25.

³⁹⁹ Elitaryzm polega na przypisywaniu określonym grupom społecznym (kiedyś arystokracji) atrybutów pozwalających na zajmowanie się sprawami publicznymi. K. Pielniński, *W obliczu kryzysu...*, s. 266.

⁴⁰⁰ Równością w tym sensie Norberto Bobbio stwierdzał, że równość istnieje na lewicy, ale też na prawicy (lewica jest „bardziej egalitarna”, prawica „mniej egalitarna”). N. Bobbio, *Prawica...*, s. 82.

⁴⁰¹ Równość formalna polega na tym, że jednostkom przysługują te same prawa i wolności, chociaż w rzeczywistości posiadają różne talenty i predyspozycje. I. Jakubowska-Branicka, *Wolność i jej granice a prawa człowieka – spór o zasady współczesnej demokracji liberalnej* [w:] *Wolność i władza w życiu publicznym*, red. W. Zuziak, J. Mysona Byrska, Kraków 2008, s. 36.

⁴⁰² W światopoglądzie lewicy formalne równouprawnienie nie jest wystarczające, ponieważ nierówności w sensie materialnym wzrastają. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 22.

Nierówność jest (podobnie jak w przypadku *równości*) uzasadniana sprawiedliwością, lecz sposób jej interpretacji jest zupełnie inny niż w ujęciu lewicowym – prawicowa sprawiedliwość ma pochodzenie naturalne⁴⁰³. Obniżanie podatków dla najbogatszych próbuje się uzasadniać, wskazując, że nie jest rzeczą sprawiedliwą, żeby osoby najbardziej twórcze i pracowite oddawały znaczną część swoich dochodów na rzecz innych (w przypadku światopoglądu lewicy zgodnie ze sprawiedliwością dystrybucyjną najbogatsi powinni ponosić większe koszty reform)⁴⁰⁴.

Roger Scruton przedstawił różnice między lewicowością a prawicowością, pisząc o *sprawiedliwości naturalnej* oraz *nienaturalnej sprawiedliwości społecznej*. Sprawiedliwość naturalna jest spojrzeniem z perspektywy jednostki i można ją inaczej określić „sprawiedliwością działań jednostki”. W przypadku sprawiedliwości społecznej motywacją jest dążenie do równości powodowane społecznym poczuciem krzywdy, co jest spojrzeniem z perspektywy kolektywu (grupy, społeczeństwa)⁴⁰⁵.

Konsekwencją przeciwieństwa pary *równość–nierówność* i odmiennych interpretacji sprawiedliwości jest spór ideowy lewicy i prawicy, który ma nie tylko podłoże światopoglądowe, ale też systemowe. Demokracja jest zorientowana na realizację „nienaturalnej równości społecznej” w rozumieniu Scrutona, ponieważ obowiązuje w niej zasada większości. Jednocześnie prawica próbuje hamować zmiany zmierzające w kierunku równości społecznej, odwołując się do „sprawiedliwości naturalnej”. Ten spór jest na trwałe wpisany w demokrację.

⁴⁰³ Prawicowa *nierówność*, będąc rezultatem naturalnego porządku, znajduje odniesienie do metawartości *tradycja*. Jednocześnie jest silnie związana z metawartością *wspólnota* rozumianą jako historycznie ukształtowana zbiorowość ludzi (włączając w to różnice między jednostkami).

⁴⁰⁴ Jest to przykład Krystyny Skarżyńskiej. K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka...*, s. 94. W przypadku chrześcijańskiej demokracji i personalizmu sprawiedliwość jest inaczej interpretowana – punktem wyjścia jest godność człowieka. W personalizmie sprawiedliwość nie jest cechą instytucji publicznych jak w przypadku koncepcji Johna Rawlsa, tylko cnotą (postawą) człowieka. A. Krzynówek-Arndt, *Liberalizm polityczny, komunitaryzm, personalizm – trzy wersje dociekań nad sprawiedliwością społeczną* [w:] *Sprawiedliwość społeczna w polityce polskiej*, red. W. Arndt, S. Bober, Kraków 2016, s. 74–75.

⁴⁰⁵ R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm?*, Poznań 2002, s. 126. Sprawiedliwość posiada również znaczenie retributywne związane z prawem karnym. Jego istotą jest potrzeba wyrównania, w której proporcjonalna kara jest właściwą reakcją na wyrządzoną szkodę (sprawiedliwość retributywna również jest przedmiotem sporu między lewicą, centrum i prawicą). M. Królikowski, *Sprawiedliwość karania w społeczeństwach liberalnych. Zasada proporcjonalności*, Warszawa 2005, s. 7.

2. Druga para wartości obejmuje *wolność jednostki* i *wolność w ramach wspólnoty*⁴⁰⁶. Lewicowa *wolność jednostki* może być analizowana w kategoriach wolności „od czegoś” i „do czegoś”, co koresponduje z upowszechnionym przez Isaiaha Berlina podziałem na wolność negatywną i pozytywną⁴⁰⁷.

Filozoficzną podstawą dla rozumienia wolności negatywnej jest w światopoglądzie lewicy wspomniany już społeczny indywidualizm Immanuela Kanta wyrażający się w przestrzeganiu zasady, aby nikogo nie traktować jako środek do celu, a wyłącznie jako cel sam w sobie⁴⁰⁸. Zgodnie z tą regułą jednostki w swoim postępowaniu kierują się własnymi zapatrywaniami na to, co właściwe. Perspektywa lewicowa jest oparta na akceptacji różnych systemów wartości, przy czym każdy wedle uznania ma prawo kształtować własną hierarchię. O ile jednostka musi podlegać normom prawa, to nie musi normom moralnym ustanawianym przez wspólnotę (kościół, rodzinę, naród, lokalną społeczność i inne) i w tym kontekście można rozpatrywać jej realną wolność negatywną⁴⁰⁹.

Wolność negatywna nie ma charakteru absolutnego – jej granice są wyznaczane przez etykę i zasadę imperatywu kategorycznego. Wspomniana reguła została sformułowana w efekcie filozoficznych poszukiwań Kanta zmierzających do ustalenia uniwersalnych zasad etycznych określających postępowanie jednostki bez odwoływania się do religii⁴¹⁰. Upraszczając, jej treść jest następująca: należy postępować wedle takich norm, co do których chcielibyśmy, aby były stosowane wobec każdego i zawsze⁴¹¹. Tak ujęta

⁴⁰⁶ Istotne uwagi na temat wolności, która jest jedną z podstawowych kategorii filozoficznych i determinuje punkt wyjścia wielu rozważań: Z. Czarniecki, *Aporie wolności: Oświecenie francuskie, Kant, Fichte* [w:] *Studia nad ideą wolności*, red. Z. Czarniecki, Lublin 1995, s. 89.

⁴⁰⁷ B. Polanowska-Sygułska, *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998, s. 20. Por. J. Zdybel, *Między wolnością a powinnością. Filozofia polityczna Isaiaha Berlina i Alasdaira MacIntyre'a*, Lublin 2005, s. 219. Jeśli wolność rozumiemy w sposób klasycznie dychotomiczny, jako wolność od czegoś (wolność w sensie negatywnym będącą wyznacznikiem zakresu autonomii jednostki) i wolność do czegoś (do pracy, godnego życia), to lewica opowiada się za podziałem wolności rozumianej w sposób pozytywny przy utrzymaniu wolności jednostki w sensie negatywnym. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 23.

⁴⁰⁸ M. Chmieliński, *Moralność a prawo w doktrynie polityczno-prawnej Immanuela Kanta* [w:] *Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, red. J. Justyński, A. Madeja, Warszawa 2011, s. 245.

⁴⁰⁹ J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 42.

⁴¹⁰ Co wskazuje na związek z racjonalizmem.

⁴¹¹ Według lewicy przekonanie większości, że jakiś sposób życia jest „normalny” (przywiazanie do określonego sposobu postępowania, systemu wartości, religii), nie daje podstaw

reguła dotyczy nie tylko jednostek, ale całościowo ujmowanej przyrody, co wyznacza etykę postępowania człowieka wobec natury. Innymi słowy, lewicowe rozumienie wartości pochodnej, którą jest ochrona przyrody, jest funkcją negatywnego kontekstu *wolności jednostki*.

Wolność rozumiana w sposób pozytywny jest jednocześnie „wolnością do czegoś” i składa się z dwóch poziomów – w pierwszym zaspokajane są podstawowe potrzeby jednostki, a drugi umożliwia jej samorealizację⁴¹². Nierówności społeczne, których źródłem są czynniki obiektywne (takie jak pochodzenie, płeć, wiek czy status majątkowy), mogą stać się przeszkodami na drodze do realizacji potrzeb elementarnych. Dlatego polityka państwa powinna zmierzać do wyrównywania szans poprzez zaspokajanie potrzeb egzystencjalnych⁴¹³ – dzięki temu każdy ma szansę na osiągnięcie drugiego poziomu. *Równość* staje się warunkiem koniecznym dla realizacji wolności pozytywnej.

Dotychczasowe rozważania nad *wolnością jednostki* wskazują na jej związki z *równością*, *racjonalizmem* i *pluralizmem systemów wartości*. Wolność w sensie negatywnym i pozytywnym ma charakter transcendentalny i wyraźne odniesienia do wyróżnionych metawartości. Po pierwsze, lewicowe *społeczeństwo* jest złożone z wolnych i równych sobie obywateli. Po drugie, w demokracji przestrzeń publiczna powinna być otwarta na zmianę społeczną (wartość *progresywizm*), która znosi ograniczenia uniemożliwiające równe korzystanie z wolności. Po trzecie, w dobrze urządzonym państwie i społeczeństwie jedną z gwarancji wolności jest *samowładność* ukierunkowana na decentralizację władzy i poddanie jej kontroli ze strony obywateli.

W przypadku światopoglądu prawicy opozycyjną metawartością jest *wolność w ramach wspólnoty*. W pierwszej kolejności trzeba zwrócić uwagę na jej znaczenie organicystyczne, zgodnie z którym jednostka jest zawsze częścią większej całości (rodziny, społeczności lokalnej, narodu, wspólnoty religijnej)⁴¹⁴. W obrębie wyróżnionych wspólnot definiowane są pojęcia słuszności, dobra oraz wyznaczane reguły postępowania. Nacisk zostaje położony na obowiązki jednostki wobec wspólnot, których

ku temu, aby wymuszać takie zachowania za pomocą narzędzi państwa na pozostałych członkach społeczeństwa. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 21.

⁴¹² Tamże.

⁴¹³ Co wskazuje na związek wolności pozytywnej z metawartością *równość*.

⁴¹⁴ Adam Wielomski twierdzi, że w tym przypadku „człowiek jest wolny poprzez partycypację w większej całości”. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 12.

jest członkiem. Prawicowa interpretacja *wolności w ramach wspólnoty* znajduje się w całkowitej opozycji do społecznego indywidualizmu i imperatywu kategorycznego Kanta (będącymi podstawą lewicowej *wolności jednostki*). Prawica odrzuca indywidualistyczną wizję życia ludzkiego scalonego jedynie mocą umowy społecznej w jednolite społeczeństwo⁴¹⁵.

Po drugie, w rozumieniu wolności zauważalny jest krytycyzm wobec koncepcji naturalnych uprawnień jednostki. Wolność w sensie negatywnym uznaje się za czysto teoretyczną, ponieważ w praktyce swobody mają konkretną, materialną formę – jako prawo do czegoś (posiadania, przemieszczania się, wyrażania poglądów).

Po trzecie, podobnie jak w przypadku lewicy, wolność nie jest absolutna, natomiast zupełnie inaczej określane są jej granice – definiowane warunkami uczestnictwa we wspólnocie. To wspólnota wyznacza zakres wolności jednostek poprzez normy (moralne, obyczajowe) regulujące zachowania jej członków⁴¹⁶. O ile w światopoglądzie lewicy zgodnie z regułą imperatywu kategorycznego granicę stanowi dobro innych⁴¹⁷, to w przypadku prawicy punktem wyjścia jest negatywna koncepcja natury ludzkiej, na podstawie której na jednostkę z góry nakładane są pewne ograniczenia. Można je zmniejszać, jeśli istnieje pewność, że skutek tego nie ucierpi wspólnota⁴¹⁸.

Podobnie jak w poprzednich przypadkach, można wskazać na odniesienia *wolności w ramach wspólnoty* do pozostałych metawartości. Po pierwsze, „wolność w oderwaniu od autorytetu nikomu nie przyniesie pożytku – nawet jej posiadaczom”⁴¹⁹, co wskazuje na zależności między wolnością i *władzą*. Po drugie, wolność jest rozpatrywana z perspektywy uczestnictwa jednostki we wspólnocie, a reguły tego członkostwa (normy moralne, kryteria słuszności, prawdziwości, dobra i zła) są kształtowane przez *tradycję* oraz związany z nią *unitarny system wartości*. Reguły moralne i powinności wobec wspólnoty są jednocześnie inspirowane wartością *religia*.

⁴¹⁵ Jednocześnie odrzuca kolektywistyczną ideę walki klas. U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 36.

⁴¹⁶ Co wskazuje na związek z *unitarnym systemem wartości*.

⁴¹⁷ Ograniczeniem dla wolności jednostki jest jej rozum. A.L. Zachariasz, *Wolność a racjonalność działania* [w:] *Studia nad ideą wolności*, red. Z. Czarnecki, Lublin 1995, s. 209.

⁴¹⁸ Roger Scruton podkreślił, że w konserwatyzmie wolność nie jest absolutna, lecz podrzędna wobec autorytetu ustanowionego rządu, ponieważ świat polityczny jest odbierany przez pryzmat pojęcia autorytetu. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 28.

⁴¹⁹ Tamże, s. 7.

3. Trzecią parę wartości tworzą *racjonalizm* i *religia*⁴²⁰. Powstały na tym gruncie konflikt światopoglądowy można rozważać w odniesieniu do sfery publicznej lub prywatnej⁴²¹. W pierwszej z wymienionych *racjonalizm* i *religia* są reminiscencją sporu między władzą religijną i państwową, który trwał od czasów średniowiecza i symbolizował go spór o inwestyturę⁴²². Konflikt ten współcześnie przejawia się w odmiennych poglądach lewicy i prawicy na kształt przestrzeni publicznej. Osią sporu jest to, czy ma to być sfera religijnie neutralna, czy też religia powinna oddziaływać na politykę państwa.

W sferze publicznej lewicowa wartość *racjonalizm* jest oparta na takich schematach relacji pomiędzy państwem i Kościołem, które zapewniają rozdział instytucjonalny, a patrząc z perspektywy władzy państwowej – suwerenność aksjologiczną⁴²³. Można wskazać na podstawowe rozwiązanie w tej materii polegające na prawnej sekularyzacji przestrzeni publicznej. Historycznym przykładem wprowadzania takich rozwiązań jest Francja. Po pierwsze, w okresie rewolucji francuskiej lewica odrzuciła kościół instytucjonalny (utożsamiany z prawicą), doprowadzając do likwidacji praw feudalnych, dziesięciny, nacjonalizacji dóbr kościelnych i zniesienia ślubów wieczystych zakonów⁴²⁴. Po drugie, sekularyzacja została wprowadzona do systemu prawnego w formie zakazu finansowania kościołów i związków wyznaniowych (na mocy ustawy z 9 grudnia 1905 roku o zakazie finansowania religii ze środków publicznych w kontynentalnej części Francji)⁴²⁵. Po trzecie, świeckość przestrzeni publicznej

⁴²⁰ Innego zdania był Norberto Bobbio. Według niego analizowana para wartości nie jest wyróżnikiem lewicowości i prawicowości, ponieważ prawicę dzieli się na tę, która ma stosunek pozytywny do religii, i tę, która ma charakter laicki. N. Bobbio, *Prawica...*, s. 61.

⁴²¹ Jacek Żakowski napisał, że „polska lewica jest skazana na konflikt z Kościołem, ponieważ katolicyzm jest religią większości obywateli, a lewica opowiada się zawsze za obroną praw mniejszości”. J. Żakowski, *Lewicowość, lewica...*, s. 16.

⁴²² M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 11.

⁴²³ Jednym z możliwych wariantów jest równouprawnienie wyznań polegające na stworzeniu przez państwo takich warunków, w których żadna z religii nie będzie uprzywilejowana w sferze publicznej ani formalnoprawnie, ani materialnie. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 197.

⁴²⁴ Adam Próchnik zaznaczył, że „duchowieństwo nie tylko zostało obrabowane ze swych dóbr, ale doprowadzone do takiego położenia, że musiało decydować między wiernością dla praw państwa a wiernością dla praw Kościoła”. A. Próchnik, *Stronictwa polityczne...*, s. 18–20.

⁴²⁵ Zgodnie z art. 2 „Republika nie uznaje, nie opłaca ani nie subwencjonuje żadnej religii”. M. Pietrzak, *Francuska ustawa o rozdziale kościołów i państwa z dnia 9 grudnia 1905 roku* [w:] *Francuska ustawa o rozdziale kościołów i państwa z dnia 9 grudnia 1905 roku z perspektywy stu lat*, Warszawa 2007, s. 22.

została zagwarantowana aktem najwyższej rangi – w konstytucji z 1958 roku w art. 1 określono, że Francja jest republiką laicką⁴²⁶.

Sekularyzacja rozumiana szerzej obejmuje nie tylko władzę i instytucje państwa, ale generalnie przestrzeń publiczną. Maria Szyszkowska twierdzi, że oprócz rozdziału instytucji państwa i Kościoła dotyczy też prawa i religii, polityki i religii oraz nauki i religii⁴²⁷. Źródłem tak ujętego rozdziału była myśl oświecenia i sama rewolucja francuska – naukę zdominowały wówczas poglądy uzasadniające wyższość rozumu nad wiarą.

Metawartość *racjonalizm* dotyczy również sfery prywatnej i w związku z tym można wyróżnić trzy warianty. W rozwiązaniu liberalnym jednostka ma swobodę kształtowania własnego systemu wartości: może być wyznawcą określonej religii, agnostykiem bądź ateistą, ale w każdym z przypadków jednocześnie zwolennikiem państwa neutralnego światopoglądowo⁴²⁸. W drugim schemacie „preferowany” jest umiarkowany agnostycyzm. Wskazuje się na pozytywny rezultat tej postawy w postaci szacunku dla różnych systemów wartości⁴²⁹. Dla lewicy wybór agnostycyzmu ma podłoże pragmatyczne – prowadzi do ograniczenia fanatyzmu religijnego i związanych z tym konfliktów⁴³⁰. W trzecim rozwiązaniu, którego bazą filozoficzną jest marksizm, właściwą postawą jest antyteizm będący konsekwencją postulatu pełnej autonomii człowieka⁴³¹. Podstawą antyteizmu jest uznanie, że moralność jednostki nie powinna wynikać z wiary, tylko z rozumu⁴³². Ten pogląd można spotkać zarówno w pismach klasycznych, jak i współczesnych reinterpretacjach Marksa.

Przeciwwartością prawicy jest *religia*⁴³³, która ma charakter transcendentalny i stanowi fundament państwa, społeczeństwa i prawa⁴³⁴. Wy-

⁴²⁶ Konstytucja przyjęta w referendum 28 września 1958 r. (ogłoszona w *Journal Officiel de la République Française* nr 234 z 5 października 1958 r.), tłum. W. Skrzydło, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/> (17.08.2017).

⁴²⁷ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 252.

⁴²⁸ Tamże. Jerzy Ładyka twierdzi, że „poznawcze i praktyczne programy lewicy powinny dojrzeć w obrębie świeckiej wizji rzeczywistości”. J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości...*, s. 64.

⁴²⁹ Wynika stąd związek z lewicowym *pluralizmem systemów wartości*.

⁴³⁰ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 142.

⁴³¹ Integralnym elementem marksizmu jest ateizm będący na płaszczyźnie filozoficznej dziedzictwem filozofii niemieckiej – imperatywu kategorycznego Kanta i teorii autokreacji Hegla. S. Kowalczyk, *Marksistowska a chrześcijańska koncepcja wolności*, „Collectanea Theologica” 1972, nr 42/2, s. 35.

⁴³² *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 30.

⁴³³ M. Migalski, W. Wojtasik, M. Mazur, *Polski system partyjny*, Warszawa 2006, s. 33–34.

⁴³⁴ J. Bartyzel, *Prawica – nacjonalizm – monarchizm...*, s. 29.

chodząc od koncepcji naturalnych, przyjmuje się, że idea neutralności światopoglądowej państwa ma charakter czysto teoretyczny i nie występuje w rzeczywistości⁴³⁵. Światopogląd jest zawsze określonym systemem wartości, który reprezentują sprawujący władzę państwową. System ten w wymiarze moralnym powinien być zakotwiczony w religii danej wspólnoty.

Prawica stara się zachować obecność religii w sferze prywatnej i publicznej. Przejawia się to w postulacie wzmocnienia instytucji Kościoła, co dotyczy wyboru modelu wspierania finansowego religii przez państwo, deklarowaniu przywiązania do systemu wartości, którego hierarchia jest zależna od religii wspólnoty, oparciu norm moralnych, kryteriów oceny słuszności, prawdy i fałszu na religii.

Religia pozostaje w związku z innymi wartościami rdzenia, w szczególności z *tradycją* i *unitarnym systemem wartości*. Przywiązuje się wagę do jednego, określonego porządku moralnego, którego źródła są uznawane za ponadnaturalne i odwieczne⁴³⁶. Jednocześnie *religia* jest wartością styczną, bliską zlokalizowanej w północnej części macierzy kołowej wartości *równość*⁴³⁷.

4. Czwarta para aksjomatów obejmuje *progresywizm* i *tradycję*⁴³⁸. *Progresywizm* jest wartością lewicy opartą na założeniu, że człowiek może i powinien zmieniać rzeczywistość⁴³⁹. Widoczne są inspiracje przedstawionym w *Założeniach ontologicznych* trynitaryzmem dzielącym historię świata na trzy epoki: przeszłą i terażniejszą, wobec których widoczny jest krytycyzm, oraz docelową, w której ograniczenia powodujące nierówności zostaną zlikwidowane.

Celem *progresywizmu* jest „wyzwolenie człowieka od krępującego gorsetu tradycji, nieracjonalnych obyczajów, narzuconych zobowiązań i w rezul-

⁴³⁵ Marek Jan Chodakiewicz twierdzi, że koncepcja neutralności światopoglądowej jest z perspektywy prawicy oksymoronem, który w światopoglądzie lewicy pełni funkcję religii. M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 25.

⁴³⁶ Stanisław Filipowicz napisał o konserwatyzmie jako naturalnym sprzymierzeńcu religii i wiary: „Mówiąc «nie» rewolucji [francuskiej – przyp. P.M.], konserwatyści kwestionowali awanturnicze aspiracje wyemancypowanego rozumu”. S. Filipowicz, *Rozum i wiara. Konserwatyzm i pokusy Oświecenia* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci?*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004, s. 23.

⁴³⁷ Ulrich Schrade zaproponował rozróżnienie „prawicy wiary” i „prawicy idei”, co odpowiada podziałowi na prawicę religijną i laicką. U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 38.

⁴³⁸ Prawica traktuje tradycję jako źródło inspiracji do dalszych działań. Dla lewicy jest to czynnik hamujący postęp. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 20.

⁴³⁹ Postawa lewicowa jest oparta na krytycyzmie wobec *status quo* i dążeniu do budowy lepszego świata. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 181.

tacie poszerzenie obszaru wolności jednostki”⁴⁴⁰. Rezygnacja z tradycji nie jest dążeniem samym w sobie, ponieważ odrzucana jest jedynie ta jej część, która blokuje zmiany społeczne i możliwość samodoskonalenia jednostki⁴⁴¹.

Progresywizm jest powiązany z *racjonalizmem*, *pluralizmem systemów wartości* i *wolnością jednostki*. Bliskość *racjonalizmu* wynika z oparcia rozumowania i wartościowania na czynnikach niezdeterminowanych nakazami obyczajowymi i moralnymi – szczególnie tymi, które miałyby podłoże religijne. Określane przez wspólnotę normy stanowią tę część tradycji, która nie jest akceptowana. Bliskość *pluralizmu systemów wartości* i *wolności jednostki* wynika z założenia, że człowiek posiada pełną kontrolę w zakresie wyboru aksjomatów, które są dla niego istotne. Z tego powodu *progresywizm* znajduje się w konflikcie z pravicową *wolnością w ramach wspólnoty*⁴⁴².

W światopoglądzie prawicy wartość *tradycja* posiada kilka zasadniczych odniesień, które różnią się stanowiskiem wobec przeszłości i zmiany⁴⁴³. W zależności od tego *tradycja* jest rozumiana jako: opór wobec *progresywizmu*, postawa przeciwna zmianom w hierarchii społecznej⁴⁴⁴, jako dziedzictwo kulturowe, jako powrót do rozwiązań uznawanych za właściwe z perspektywy porządku naturalnego (przywrócenie rozwiązań tradycyjnych w drodze kontrrewolucji⁴⁴⁵), jako naturalny porządek pochodzący od Boga lub jako ciągłość⁴⁴⁶.

⁴⁴⁰ J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 47.

⁴⁴¹ Człowiek lewicy ceni narodową tradycję i kulturę, ale przede wszystkim jest częścią ludzkości. M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 251–252.

⁴⁴² Jak napisał Jerzy Ładyka: „człowiek lewicy nie potrafi tkwić w pełnym posłuszeństwie wobec zakazów i nakazów instancji zewnętrznej”. J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości...*, s. 6.

⁴⁴³ Na przykład Jacek Bartyzel wskazał na: tradycjonalizm („de Maistre’owsko-Bonaldowski”) i neotradycjonalizm (*Action Française*) francuski, „organiczny” i kulturowy konserwatyzm anglosaski od Burke’a po Kirka, niemiecką „rewolucję konserwatywną” i decyzyjonizm Carla Schmitta. J. Bartyzel, *Przeciw konserwatyzmowi kauczukowemu (O romantyzmie, realizmie i zapisywaniu się do PAX-u – doktorowi Wielomskiemu do sztabucha)*, <http://www.legitymizm.org/> (17.06.2017).

⁴⁴⁴ Co wynika z bliskości wartości *tradycja* i *nierówność*. Anthony Giddens pisał, że tradycja ma charakter ekskluzywny, ponieważ zawsze rozróżnia „swoich” i „obcych”. „Obcym” jest każdy, kto pozostaje poza tradycją. Tradycja wręcz wymaga odgrożenia się od innych. U. Beck, A. Giddens, S. Lash, *Modernizacja refleksyjna*, Warszawa 2009, s. 109.

⁴⁴⁵ S. Sowiński, *Piękni i bestia. O pokusie „konserwatywnej rewolucji”* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004, s. 189–193.

⁴⁴⁶ Według Adama Wielomskiego cechą światopoglądu prawicy jest opór przeciwko modernizacji i zmianom – przeciwstawianie się rewolucyjnym ideom dotyczącym różnych dzie-

Różnice w stosunku do przeszłości są szczególnie widoczne w przypadku porównania tradycjonalizmu i ewolucjonizmu w konserwatyźmie⁴⁴⁷. Ewolucjonizm, często wiązany z postacią Edmunda Burke'a, jest oparty na filozofii zmiany jak najbardziej podobnej do stanu poprzedniego i prowadzi do konserwowania rzeczywistości w sposób niemal bezkrytyczny. Tradycjonalizm (utożsamiany głównie z postacią Josepha de Maistre'a) zmierza do przywrócenia ładu uznawanego za naturalny i odwieczny. W okresie rewolucji francuskiej tradycjonałści dążyli do restytucji monarchii i powrotu do naturalnego porządku społecznego sprzed 1789 roku. Czas zmian rewolucyjnych traktowali jako przejściowe zaburzenie tego ładu⁴⁴⁸.

Starcie pomiędzy zwolennikami ewolucjonizmu i tradycjonalizmu można było obserwować pod koniec XX wieku w Polsce i innych państwach byłego bloku komunistycznego⁴⁴⁹. Z jednej strony pojawiły się podmioty o etykiecie prawicy, które głosiły konieczność przywrócenia porządku sprzed okresu zmiany systemowej (zwolennicy tradycjonalizmu)⁴⁵⁰. Z drugiej strony podmioty o etykiecie lewicy deklarowały konieczność utrzymania *status quo*. Ich poparcie dla ewolucjonizmu było jednym z głównych powodów dysfunkcjonalności podziału lewica–centrum–prawica w tamtym okresie. Powstało wrażenie, że istota

dzin. W przeszłości wyrażało się to w sprzeciwie wobec przemian społecznych związanych z upadkiem systemu feudalnego, następnie wobec rewolucji komunistycznych i faszystowskich. Obecnie jest to opór wobec koncepcji społeczeństwa dobrobytu, emancypacji kobiet i mniejszości seksualnych. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku...*, s. 11.

⁴⁴⁷ Syntetyczną definicję tej postawy przedstawił Ryszard Skarżyński, pisząc, że „konserwatyźm narodził się jako reakcja na emancypacyjne dążenia zbiorowości niedysponujących wcześniej podmiotowością polityczną”. R. Skarżyński, *Konserwatyźm. Zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998, s. 53.

⁴⁴⁸ J. Bartyzel, *Prawica – nacjonalizm – monarchizm...*, s. 30; A. Wielomski, *Konserwatyźm...*, s. 32–43.

⁴⁴⁹ Jacek Bartyzel opisał dysfunkcyjność sytuacji, w której akceptacja konserwatyźmu ewolucyjnego prowadziła do „wychwalania polskiej transformacji wedle modelu Okrągłego Stołu i do równie logicznej konkluzji, że najbardziej konserwatyźnym czynnikiem w polskim życiu politycznym jest Sojusz Lewicy Demokratycznej”. J. Bartyzel, *Przeciw konserwatyźmowi kauczukowemu...* Laura Polkowska, analizując wystąpienia sejmowe polskich posłów, zaobserwowała, że w przypadku prawicy najwyżej oceniano przeszłość odległą (przed 1945 rokiem), najgorzej – przeszłość nieodległą (1945–1989) i teraźniejszość. L. Polkowska, *Język prawicy...*, s. 277–280.

⁴⁵⁰ Według Marka Cichockiego konserwatyźm w Polsce po 1989 roku znalazł się w kryzysie ze względu na brak możliwości czerpania z tradycji i przeszłości dla zmieniającej się rzeczywistości. Dlatego w Polsce konserwatyźci propagowali hasła woluntarystyczne, aktywistyczne lub nawet rewolucyjne. M.A. Cichocki, *Ciągłość i zmiana*, Warszawa 1999, s. 13.

prawicowości jest dążenie do zmian, a lewicowości – utrwalanie rzeczywistości⁴⁵¹.

Wydaje się, że można wskazać na wspólny mianownik różnych prawicowych interpretacji metawartości *tradycja*. Roger Scruton napisał, że zachowawczość daje się pogodzić z wieloma rodzajami zmian pod warunkiem, że zmiana jest również ciągłością⁴⁵². Elementem wspólnym ewolucjonizmu i tradycjonalizmu jest właśnie ciągłość rozumiana jako utrzymywanie reguł, które przesądzają o ludzkich zachowaniach i tożsamości wspólnoty⁴⁵³.

Podsumowując, trzeba zwrócić uwagę na szerszy kontekst konfliktu pary wartości *progresywizm–tradycja* związany z rozumieniem *tradycji* przez lewicę i konsekwencjami *progresywizmu* dla prawicy. O ile prawica uznaje, że częścią *tradycji* jest grecka etyka, prawo rzymskie oraz religia chrześcijańska⁴⁵⁴, to lewica podaje w wątpliwość to, czy należy uznać religię chrześcijańską za aksjomat cywilizacji zachodniej. Na przykład Maria Szyszkowska uważa, że w kwestii uznania chrześcijaństwa za element kultury europejskiej nie ma konsensusu z powodu toczonych w przeszłości wojen religijnych oraz postępujących współcześnie procesów laicyzacji społeczeństwa. W jej opinii wielu Europejczykom bliski jest agnostycyzm i religie niechrześcijańskie⁴⁵⁵.

W przypadku lewicowej metawartości *progresywizm* prawica dostrzeża w niej zagrożenie dla własnego systemu wartości⁴⁵⁶. Przyczyną tych obaw nie jest ogólna niechęć wobec postępu i różnego rodzaju ułatwień, które niesie ze sobą modernizacja technologiczna, tylko potencjalnie nega-

⁴⁵¹ Jacek Bartyzel zauważył, że w państwach postkomunistycznych nastąpiła zmiana ról – pojawia się prawica, która dążyła do zmian, a lewica, utożsamiana w jakimś stopniu z systemem komunistycznym, próbowała te zmiany hamować, stając się zachowawczą. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 20. Zdaniem Jerzego Szackiego w konserwatyzmie nieustannie współistnieją dwa sprzeczne nastawienia: na konserwację oraz na restaurację. Chodzi jednocześnie o to, aby ratować coś jeszcze istniejące i odtwarzać to, co już przestało istnieć. J. Szacki, *Konserwatyzm* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004, s. 16.

⁴⁵² R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 31.

⁴⁵³ Tamże, s. 30.

⁴⁵⁴ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 23.

⁴⁵⁵ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 10.

⁴⁵⁶ Ulrich Schrade twierdził, że tradycja jest rezultatem praktyki i długowiecznych procesów naturalnego rozwoju, natomiast podejmowane przez lewicę próby zmiany tradycji są „nieobliczalne, oparte wyłącznie na teorii i rozumie i nie mają potwierdzenia w praktyce”. U. Schrade, *Międzywojenna polska...*, s. 17.

tywne konsekwencje dla relacji społecznych. Niechęć do rewolucji technologicznej wynika z tego, że technika może niszczyć organiczny charakter świata⁴⁵⁷. Należy zaznaczyć, że modernizacja, która polega na wprowadzaniu ułatwień i która nie narusza metawartości prawicy (*religii, wspólnoty oraz unitarnego systemu wartości*), nie jest sprzeczna z *tradycją*.

5. Piątą parę wartości stanowią *społeczeństwo* i *wspólnota*⁴⁵⁸. Podejmując próbę przedstawienia znaczenia tych aksjomatów, na wstępie trzeba podkreślić trzy zasadnicze różnice między nimi:

- A. Cechą ujęcia lewicowego jest uniwersalizm i wyjście poza granice państwa. Jest to spojrzenie na społeczeństwo przez pryzmat wartości wspólnych dla ludzkości. Wspólnota w rozumieniu prawicy dotyczy konkretnego państwa, jego historii i ludności⁴⁵⁹.
- B. Ujęcia prawicowe i lewicowe są funkcją konfliktu między organicyzmem i indywidualizmem. W organicyzmie wspólnota jest jedną całością złożoną z części, podczas gdy indywidualizm traktuje ją jako zbiór samodzielnych jednostek⁴⁶⁰.
- C. Znaczenie metapary *równość–nierówność* przekłada się na wizję ładu hierarchicznego albo równościowego. Akceptacja hierarchii i nierówności jest elementem tożsamości prawicy, podczas gdy lewica postrzega wspólnotę horyzontalnie⁴⁶¹.

Społeczeństwo ukształtowane na fundamencie ideałów uniwersalizmu, równości i indywidualizmu jest wartością w światopoglądzie lewicy. Pierwszy z ideałów został oparty na humanizmie i koncentracji uwagi na dobru ludzkości. Relacje międzyludzkie nie powinny być budowane przez

⁴⁵⁷ A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 11. Z tego powodu Russell Kirk określił samochód mianem *mechanicznego jakobina*. R. Kirk, *Confessions of Bohemian Tory*, New York 1963, s. 19–23.

⁴⁵⁸ Tomasz Kuczur w podobnym znaczeniu pisał o antynomii społeczeństwo obywatelskie–naród. T. Kuczur, *Ethnos i politics. Naród a społeczeństwo obywatelskie we współczesnej Europie*, Toruń 2008, s. 223.

⁴⁵⁹ R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 52.

⁴⁶⁰ Zob. B. Szlachta, *Szkice o konserwatyzmie*, Kraków 2008. Marek Jan Chodakiewicz uważa, że „dla prawicy wszyscy jesteśmy różni, ale razem, według lewicy wszyscy jesteśmy tacy sami, ale osobno”. M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 22.

⁴⁶¹ Lewicowość wyraża „odwieczne tęsknoty człowieka do takiego świata, w którym nie ma lepszych i gorszych, niższych i wyższych, przeznaczonych do rządzenia i przeznaczonych do słuchania”. Z kolei prawicowość wyraża „ciągle żywe pragnienia ludzi do posiadania oparcia, które może zapewniać autorytet; tęsknotę do ładu i porządku opartego na dyscyplinie i przestrzeganiu norm; do przywódcy, który wie, co robić i jak postępować w trudnych sytuacjach”. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 49. Por. T. Godlewski, *Lewica i prawica...*, s. 45.

odniesienie do partykularnych wspólnot (takich jak rodzina, grupa zawodowa czy naród), ale przez wspieranie wzajemnych zależności między jednostkami realizującymi wartości istotne dla wszystkich, takich jak ochrona zdrowia lub środowiska naturalnego⁴⁶². Lewica chce zwiększać świadomość obywateli, co wymaga pracy u podstaw. Jak napisała Maria Szyszkowska: „świadomość ludzi powinna, poprzez nową edukację, nasyć się w przyszłości poczuciem braterstwa z całą ludzkością bądź przynajmniej z mieszkańcami Europy. Dopóki nie zmieni się nasza europejska mentalność w kierunku wytworzenia poczucia, że jest się składnikiem ludzkości i obywatelem Ziemi – będziemy skazani na regionalizm w sensie więzi z tradycją określonego skrawka Europy, panujących tu obyczajów czy przesądów”. Dlatego relacje między jednostkami powinny być kształtowane w duchu kantyzytu mającego korzenie w stoicyzmie⁴⁶³.

Lewica dostrzega w kosmopolityzmie i uniwersalizmie źródło pozytywnych bodźców. Internacjonalizm, współpraca międzynarodowa i znoszenie granic państwowych ułatwiają wyjście poza struktury narodu, uruchamiają nowe możliwości rozwoju i wspierają relacje pokojowe⁴⁶⁴. Kosmopolityzm prowadzi do powstania społeczeństwa, w którym każdy z uczestników jest traktowany jako wartość dodana. Społeczeństwo wielokulturowe⁴⁶⁵ staje się nową jakością, w której obywatele nie są krępowani tradycją i z góry określoną moralnością. Przynosi też korzyści dla jednostek w postaci zwiększenia zakresu wolności, a także dla ogółu – przyczyniając się do powstawania nowych idei i szybszego rozwoju.

Drugim z ideałów, wokół którego skonstruowane zostało *społeczeństwo*, jest równość – wykluczająca hierarchiczność oraz uprzywilejowanie osób i grup społecznych⁴⁶⁶. Lewica uznaje za niezbędne dokonanie prze-

⁴⁶² *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 11.

⁴⁶³ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 138–142.

⁴⁶⁴ Co koresponduje z metawartością *progresywizm*.

⁴⁶⁵ Istotę tej koncepcji można oddać, cytując Leszka Gęsiaka: „Pluralistyczne społeczeństwo staje się wielokulturowym, gdy przy jego zróżnicowaniu etnicznym, kulturowym czy religijnym poszczególne grupy zachowują odrębność wyznawanych wartości i jest to wspierane obowiązującą w danym państwie doktryną polityczną. Bez takich opcji wielokulturowych społeczeństwo pluralistyczne zostaje poddane tendencjom uniformizacyjnym, powodując wejście jednostek w dynamikę asymilacji, separacji czy marginalizacji. Społeczeństwo wielokulturowe zakłada więc powszechną akceptację różnorodności kulturowej, także religijnej”. L. Gęsiak, *Wielokulturowość – rola religii w dynamice zjawiska*, Kraków 2007, s. 28.

⁴⁶⁶ Lewica wspiera te grupy, które domagają się uczestnictwa w demokracji, a są z niej z różnych powodów wykluczone. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 10.

budowy stosunków społecznych w duchu egalitaryzmu, aby uwolnić ludzkość od różnego typu ograniczeń dla wolności (pozytywnej i negatywnej)⁴⁶⁷. Urzeczywistnianie równości powinno postępować z zachowaniem wolności jednostek i w celu osiągnięcia tej wolności.

Trzecim ideałem jest indywidualizm, zgodnie z którym przyjmuje się, że to jednostka jest dobrem najwyższym⁴⁶⁸. Indywidualizm wymaga przyjęcia przez państwo specyficznej perspektywy – zogniskowania działań nie tyle na budowaniu wspólnoty, co na zapewnieniu obywatelom równych szans na korzystanie z wolności⁴⁶⁹.

Podsumowując, w światopoglądzie lewicy *społeczeństwo* jest zbiorem składającym się z jednostek równych pod względem praw i zakresu wolności⁴⁷⁰. Takie wspólnoty, jak rodzina, społeczność gminna czy naród, nie są kluczem do interpretacji *społeczeństwa* – jest nim indywidualizm. Przynależność do *społeczeństwa* ma charakter formalny – po spełnieniu wymogów prawa jednostka niezależnie od pochodzenia i innych przymiotów może stać się obywatelem państwa i członkiem społeczeństwa. Z tego tytułu przysługuje jej pełnia praw i obowiązków.

⁴⁶⁷ Tamże, s. 9. Marek Jan Chodakiewicz wskazywał na koncepcje socjalistów utopijnych, które łączyło krytyczne podejście do własności prywatnej. Henri de Saint-Simon uważał, że głównym celem istnienia społeczeństwa jest pomoc najbiedniejszym. Każdy z jego członków powinien pracować zgodnie ze swoimi zdolnościami i być wynagradzanym za wykonaną pracę. Z kolei Charles Fourier propagował ideę falansterów, których członkowie wykonywaliby taką pracę, która pozwalałaby na samorealizację. Dzięki temu zniknąłby tradycyjny podział pracy, ponieważ nikt nie musiałby być przywiązany do jednego zawodu. Wspólna praca miała prowadzić ludzkość do harmonii. M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 112–113.

⁴⁶⁸ Według Rogera Scrutona założenie, że jednostki mogą się realizować poza społeczeństwem, jest elementem liberalizmu. W konserwatyźmie samorealizacja jest możliwa przez uczestnictwo we wspólnocie. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyźm...*, s. 105.

⁴⁶⁹ Według Janusza Reykowskiego w ujęciu indywidualistycznym przyjmuje się, że „[ś]wiat społeczny to zbiór odrębnych indywiduów, samodzielnie starających się o znalezienie optymalnych dla siebie form i warunków życia. W wersji skrajnej świat społeczny jest przedstawiany jako arena bezpardonowej walki, w której zwyciężają lepiej przystosowani – jest on więc ujmowany podobnie jak świat zwierzęcy, a główną zasadą życia jest dobór naturalny. W wersji umiarkowanej zakłada się raczej, że w świecie społecznym obowiązują pewne «reguły społecznej gry», których przestrzeganie leży w najlepszym interesie każdego”. J. Reykowski, *Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990, s. 17.

⁴⁷⁰ Wielokulturowość pozostaje koncepcją zgodną z tymi aksjomatami – jest systemem opartym na zasadzie równości między grupami oraz na pełnej wolności wewnątrz każdej z tych grup. L. Gęsiak, *Wielokulturowość...*, s. 56.

Proponowaną w monografii nazwą wartości przeciwnej lewicowemu *społeczeństwu* jest *wspólnota* (a nie *naród*) z powodu metryki drugiego z tych określeń. Po pierwsze, w okresie rewolucji to francuska lewica występowała przeciwko monarchii stanowej z koncepcją narodu, natomiast prawica broniła *status quo* i systemu stanowego. Idea nowoczesnego narodu w rozumieniu lewicy rewolucyjnej miała niewiele wspólnego z późniejszą interpretacją tej wartości w ramach nacjonalizmu. W nacjonalizmie naród był postrzegany jako historycznie i naturalnie ukształtowana *wspólnota*, z kolei rewolucyjna koncepcja narodu została zbudowana na przeciwnych ideałach – równości i zmiany społecznej prowadzącej do zburzenia systemu uznawanego za niesprawiedliwy.

Po drugie, prawica musiała inkorporować *naród* do własnego systemu pojęciowego, co było konsekwencją zniesienia systemu stanowego i upowszechnienia demokracji (jednocześnie lewica „wykreśliła” ten termin ze swojego słownika)⁴⁷¹. Sposób rozumienia tej wartości jest jednak charakterystyczny dla prawicy, ponieważ nawiązuje do innych kluczowych metawartości – *nierówności* i *tradycji*. Z kolei dla współczesnej lewicy interpretacja *społeczeństwa* jest bliska rewolucyjnej koncepcji narodu, którą oparto na ideach wolności, równości i braterstwa.

Z przyczyn genetycznych i semantycznych (*naród* jest pojęciem, którego wiązka znaczeniowa w dyskursie publicznym w Polsce została zawężona do nacjonalizmu) w monografii stosowane jest określenie *wspólnota*, które jako metawartość prawicy obejmie zarówno ideę narodu w nacjonalizmie, jak i konserwatywny organicyzm i antyegalitaryzm.

Organicyzm i antyegalitaryzm są kluczami w interpretacji *wspólnoty*. Pierwszy z wymienionych elementów znajduje oparcie w następujących założeniach:

A. Podkreślany jest naturalny charakter więzi w obrębie *wspólnoty*. Przyjmuje się, że jednostki „powinny przynależeć do porządku, który jest wobec nich transcendentny”⁴⁷². Dotyczy to nie tylko niższych szczebli (rodziny, *wspólnoty* lokalnej), ale też stosunków na poziomie ogólnospołecznym. W każdym z przypadków cechą relacji jest

⁴⁷¹ Marek Jan Chodakiewicz sądzi, że „prawica za cenę wycofania się z arystokratycznego internacjonalizmu zdołała okiełznać i ucywilizować nacjonalizm”. M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 82.

⁴⁷² R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 98.

determinizm – jednostka nie ma swobody wyboru, ponieważ rodzi się członkiem danej społeczności⁴⁷³.

- B. W prawniczym organicyzmie podstawową rolę przypisuje się tradycyjnie rozumianej rodzinie. Jest ona istotna dla rozwoju jednostki, narodu, państwa i cywilizacji. Naród jest ujmowany jako rodzina rodzin⁴⁷⁴.
- C. Konsekwencją organicyzmu jest uznanie, że jednostki nie są samowystarczalne i niezależne od wspólnoty, w związku z tym samorealizacja jest możliwa jedynie poprzez uczestnictwo w większej całości⁴⁷⁵. Organiczne wyobrażenie wspólnoty jest oparte na jednoczesnej krytyce indywidualizmu – postawienie jednostki w centrum prowadzi do atomizacji społeczeństwa, przyczynia się do rozpadu tradycyjnych więzi i uruchamia dezintegrację wspólnoty⁴⁷⁶.
- D. Jak można zauważyć, *wspólnota* jest interpretowana w sposób przeciwny niż lewicowe *społeczeństwo*, w którym członkostwo ma charakter formalnoprawny i jednostka niezależnie od przymiotów może stać się jego częścią (uzyskując obywatelstwo).

Antyegalitaryzm jest drugim aksjomatem, na którym opiera się prawnicowa *wspólnota*⁴⁷⁷. Przyjmuje się, że nierówności społeczne posiadają charakter naturalny i wynikają z urodzenia lub z istnienia jednostek nieprzeciętnych. Zróżnicowanie w obrębie wspólnoty związane z istnieniem elit i nie-elit nadaje kształt hierarchii społecznej, przy czym stan ten jest uznawany za naturalny i pożądany⁴⁷⁸. Hierarchia w obrębie wspólnoty jest zgodna z prawnicową ideą porządku społecznego mającego swoje źródło

⁴⁷³ Rodzina i relacje pomiędzy jej członkami są oparte na prawie naturalnym. Dzieci mają wobec rodziców powinności, które należą im się tylko powodu, że są rodzicami. Tamże, s. 47.

⁴⁷⁴ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 28.

⁴⁷⁵ Prawica podkreśla związek pary metawartości *władza–wspólnota*, który polega na szczególnej roli państwa w kształtowaniu wspólnoty (narodu). Por. R. Szul, *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009, s. 27.

⁴⁷⁶ Roger Scruton twierdzi, że „atomizacja społeczeństwa zapowiadana przez Tocqueville’a wynika z natury demokracji”. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 79. W opinii Adama Wielomskiego prawnicowość trzeba wiązać z niechęcią wobec emancypacji jednostki z tradycyjnych struktur społecznych. Prawica wyraża sprzeciw wobec społeczeństwa zatomi-zowanego, anonimowego i wielkomiejskiego, ponieważ relacje jednostki ze wspólnotą są w takich przypadkach zaburzane lub nie istnieją. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 12.

⁴⁷⁷ Zdaniem Adama Wielomskiego prawica zawsze opowiadała się za określonym, hierarchicznym porządkiem społecznym. Początkowo była to obrona porządku kościelnego przed reformatorami, w dalszej kolejności porządku politycznego przed rewolucjonistami oraz porządku społecznego przed socjalistami. Tamże, s. 13.

⁴⁷⁸ J. Nocoń, *Elityzm a elitaryzm. Problem klasyfikacji teorii elit politycznych*, „Świat Idei i Polityki” 2004, t. 4, s. 167–168.

w tradycji lub religii. Naturalny ład społeczny jest przeciwstawiany liberalnym koncepcjom autonomii jednostki i kolektywnym ujęciom społeczeństwa jako walki klas.

Trzeba zaznaczyć, że konflikt metawartości *społeczeństwo–wspólnota* jest funkcją antynomii celów. Przywiązanie prawicy do idei państwa narodowego jest podyktowane dążeniem do utrzymania tożsamości wspólnoty. Lewicowy uniwersalizm i wielokulturowość są traktowane jako zagrożenie, ponieważ *pluralizm systemów wartości* (różnorodność religii, języków, systemów moralnych, wzorców postępowania) jest potencjalnym czynnikiem dezintegracji wspólnoty. Z kolei w światopoglądzie lewicy społeczeństwo rozumiane historycznie, jako naród w ramach państwa, jest jednym z ograniczeń na drodze do pełnej równości i wolności jednostek. Ujęcie społeczeństwa w kategoriach narodowych jest zawężeniem idei obywatelstwa, stanowi przesłankę dyskryminacji niektórych grup, co jest zaprzeczeniem zasady równości i zagrożeniem dla wartości lewicy⁴⁷⁹.

6. Szóstą parę współtworzą *samowładność* i *władza*. Są to aksjomaty blisko związane z diadami *równość–nierówność* oraz *społeczeństwo–wspólnota*. Wspólnym mianownikiem dla wszystkich wyróżnionych dychotomii jest sposób postrzegania świata, człowieka i polityki w sposób wertykalny albo horyzontalny⁴⁸⁰. *Samowładność* w światopoglądzie lewicy jest wartością opartą na ujęciu horyzontalnym, z kolei *władza* w systemie wartości prawicy zakłada istnienie hierarchii⁴⁸¹.

⁴⁷⁹ W opinii Jerzego Szackiego „społeczeństwo obywatelskie i naród to dwa różne rodzaje «wspólnot wyobrażonych», z jakimi Europa ma do czynienia w ciągu ostatnich stuleci. Pierwsza przywodzi myśl na to, co wspólne wszystkim społeczeństwom cywilizowanym, druga – to, co tworzy jedyną w swoim rodzaju tożsamość każdego społeczeństwa”. J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego* [w:] *Ani książkę, ani kupiec: Obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, red. J. Szacki, Kraków 1997, s. 37.

⁴⁸⁰ J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 26.

⁴⁸¹ Trzeba wskazać na obecne w literaturze poglądy dotyczące pary *samowładność–władza*, z którymi trudno się zgodzić. Przyjmuje się, że lewica popiera centralizację (zob. T. Godlewski, *Lewica i prawica...*, s. 43–44), natomiast prawica – decentralizację (M. Żmigrodzki, *Prawica...*, s. 238). Nie tylko z powodu układu metawartości w macierzy kołowej, ale także z uwagi na historyczne stanowiska lewicy i prawicy trudno jest wyprowadzić wnioski, że lewicowość jest związana z centralizacją, a prawicowość z decentralizacją. To prawica w okresie rewolucji francuskiej broniła monarchii, a lewica opowiadała się za nadaniem podmiotowości stanom niższymi. Nie jest możliwe pogodzenie pary metawartości *społeczeństwo–wspólnota* odpowiednio z centralizacją i decentralizacją, ponieważ prawica, akceptując hierarchiczny porządek społeczny, wyraża zbliżone (antyegalitarne) poglądy w sferze władzy i organizacji aparatu państwa, a lewica poprzez *równość* zmierza do rozszerzenia podmiotowości politycznej obywateli.

Lewicowa *samowładność* przejawia się w dążeniu do demokratyzacji struktur hierarchicznych⁴⁸². Państwo istnieje dla obywateli i jest emanacją ich woli⁴⁸³. Sytuacją pożądaną jest podejmowanie decyzji bezpośrednio przez rządzonych lub na możliwie niskich szczeblach przedstawicielskich. Decentralizacja prowadzi do zwiększenia podmiotowości członków społeczeństwa. Formułowanie polityki na niskich szczeblach decyzyjnych wymusza uwzględnianie różnych argumentów, punktów widzenia i prowadzi do rozwiązań konsensualnych. Tak rozumiana *samowładność* jest koherentna z innymi lewicowymi metawartościami: *równością, społeczeństwem, wolnością jednostki i pluralizmem systemów wartości*, a także z pozytywną koncepcją ludzkiej natury⁴⁸⁴.

Samowładność jest wartością obecną nie tylko w myśli politycznej podmiotów odwołujących się do światopoglądu lewicy, ale również w preferencjach dotyczących organizacji ich struktur. Ryszard Herbut opisał partie zielonych, które wyróżniały się znacznym poziomem decentralizacji. Po pierwsze, ich organizacja centralna była słaba, a możliwości kontrolowania lokalnych struktur bardzo ograniczone. Po drugie, wewnętrzne procesy decyzyjne opierały się głównie na instrumentach demokracji bezpośredniej, a centralne ogniwa w strukturze miały być otwarte dla wszystkich członków partii. Po trzecie, zieloni dążyli do stworzenia kolektywnej formuły przywództwa – partią kierowała grupa liderów, a niekiedy rezygnowano nawet z tego rodzaju funkcji, wprowadzając instytucję rzecznika⁴⁸⁵. To rozwiązanie miało wyeliminować groźbę koncentracji władzy w rękach jednej osoby (co stanowiło wyraźną opozycję wobec pravicowej metawartości *władza*)⁴⁸⁶.

⁴⁸² Norberto Bobbio napisał, że „władza jest tym bardziej rozproszona, im bardziej zarządzanie społeczeństwem na wszystkich poziomach odbywa się według procedur dopuszczających partycypację, niezgodę, a więc mnożenie się miejsc, w których podejmowane są kolektywne decyzje”. N. Bobbio, *Liberalizm i demokracja*, Kraków 1998, s. 65. Lewica dąży do demokratyzacji hierarchicznych instytucji w taki sposób, aby zwiększać zakres praw ich członków bez szkody dla ich sprawności. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 50.

⁴⁸³ *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 19.

⁴⁸⁴ Para *władza-samowładność* jest warunkowana odmiennymi koncepcjami natury jednostki. John Lock akcentował jej pozytywny charakter, co prowadziło go do uznania demokracji za najlepszą z możliwych form systemu politycznego. Thomas Hobbes, wychodząc z założenia, że jednostki są egoistyczne i wrogo do siebie nastawione, argumentował, że jedynie silna władza państwowa może je powstrzymać, utrzymując porządek. M. Szyszkowska, *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2008, s. 135–138.

⁴⁸⁵ R. Herbut, *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002, s. 62.

⁴⁸⁶ Ryszard Herbut napisał, że partie zielonych próbowały stworzyć federację suwerennych lokalnych organizacji, w której dominowałyby mechanizmy demokracji bezpośredniej

Na przecięciu lewicowych wartości *samowładność* i *społeczeństwo* odnajdziemy ideę społeczeństwa obywatelskiego⁴⁸⁷. W założeniach tej koncepcji przyjmuje się, że w demokracji obywatele powinni być świadomi i zaangażowani w różne działania na płaszczyźnie społecznej i politycznej⁴⁸⁸. Podstawową formą ich aktywności są organizacje pozarządowe, których celem jest wypełnianie luki w działaniach państwa (w tych sferach, w których mogą być bardziej efektywne)⁴⁸⁹. Społeczeństwo obywatelskie przeciwstawiane jest państwu (model dwudzielny), państwu i gospodarce (model trójdzielny), a w innych koncepcjach – całej sferze politycznej włącznie z partiami politycznymi⁴⁹⁰. Idea społeczeństwa obywatelskiego ma charakter normatywny, kreśląc pożądany obraz aktywności obywateli, w sposób samoistny wchodzi w konflikt z pravicową *władzą* i związanymi z nią organicyzmem oraz postulatem depolityzacji społeczeństwa⁴⁹¹.

oraz zasady egalitarne. Cele ideologiczne i programowe determinowały sposób budowania struktury organizacyjnej. Tamże.

⁴⁸⁷ Kazimierz Dziubka sądzi, że w społeczeństwie obywatelskim „zespół instytucji oraz różnego typu dobrowolnych, spontanicznych organizacji, związków i stowarzyszeń jest podstawą samodzielnego, wolnego od ingerencji państwa rozwoju obywateli, stanowi zarazem wyraz ich aktywności, inicjatyw i potrzeb”. K. Dziubka, *Społeczeństwo obywatelskie: wybrane aspekty ewolucji pojęcia* [w:] *Studia z teorii polityki*, t. 2, red. A. W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1997, s. 31–52. Zdaniem Zdzisława Krasnodębskiego ugrupowania prawicowe stoją na stanowisku, że państwo zostało zaniedbane, przeciwstawione wyidealizowanemu społeczeństwu obywatelskiemu. Z. Krasnodębski, *Jaki model prawicowości?* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009, s. 93.

⁴⁸⁸ Immanuel Kant opisał cel rozwoju ludzkości jako idee „społeczeństwa obywatelskiego” oraz „wiecznego pokoju”. Ta pierwsza była koncepcją ustroju społecznego opartego na prawie respektującym równość i wolność jednostek. Ideał „wiecznego pokoju” miał przybrać postać federacji państw powiązanych korzyściami, głównie ekonomicznymi. M. Acewicz, *Kant i liberalna idea ładu politycznego* [w:] *Studia nad liberalizmem*, red. R. Skarżyński, Warszawa 1995, s. 177.

⁴⁸⁹ Organizacje pozarządowe są ważnymi instrumentami ruchów lewicowych. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 291. Edmund Wnuk-Lipiński wskazał na następujące funkcje społeczeństwa obywatelskiego: kontrolę przed arbitralnością państwa, obserwację i kontrolę władzy państwa, demokratyczną socjalizację obywateli, tworzenie sfery publicznej i generowanie aktorów. E. Wnuk-Lipiński, *Społeczeństwo obywatelskie a demokratyzacja* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 313.

⁴⁹⁰ K. Podemski, *Społeczeństwo obywatelskie w Polsce 25 lat po wielkiej zmianie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, z. 2, s. 89–90; D. Pietrzyk-Reeves, *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004, s. 89.

⁴⁹¹ Według Jerzego Szackiego społeczeństwo obywatelskie jest oparte na idei samoorganizującej się wspólnoty [co wskazuje na związek z wartością *samowładność* – przyp. P.M.], jest zrodzone z buntu przeciw autokracji [co wskazuje na opozycję wobec pravicowej *władzy* – przyp. P.M.]. J. Szacki, *Wstęp. Powrót idei...*, s. 19.

Inna koncepcja, którą można zlokalizować na przecięciu wartości *samowładność* i *społeczeństwo*, jest określana terminem *demokracji deliberatywnej* (debatującej)⁴⁹². Podobnie jak w przypadku idei społeczeństwa obywatelskiego, demokracja deliberatywna ma charakter normatywny – opisuje scenariusz pożądanych zmian w demokracji. Jej celem jest „umożliwienie formułowania i artykułowania różnego rodzaju idei, które dadzą się obronić w osądzie publicznym”⁴⁹³. Demokracja debatująca nie polega na akceptacji wszelkich opinii, a jedynie „sądów rozumnych” – przemyślanych i uzasadnionych wypowiedzi, których celem jest rozwiązywanie ważnych problemów społecznych. Źródłem legitymizacji systemu politycznego jest nie tyle z góry określona wola jednostek, co proces jej kształtowania (deliberacja)⁴⁹⁴. Decyzje polityczne powinny być uzgadniane w drodze dyskusji, która ma charakter otwarty i której celem jest rozsądny kompromis. Praktycznym przejawem demokracji deliberatywnej jest wmontowywanie w system polityczny różnego rodzaju mechanizmów, które sprzyjają formułowaniu przez obywateli poglądów na problemy publiczne i pozwalają na dokonanie ich wspólnej oceny⁴⁹⁵.

Prawicowa metawartość *władza* została oparta na scentralizowanej wizji relacji międzyludzkich. Hierarchia jest w tym przypadku uznawana za zjawisko naturalne⁴⁹⁶. *Władza* nie jest (jak w światopoglądzie lewicy) środkiem do realizacji zasady równości i sprawiedliwości społecznej, ale „służy do tego, aby rozkazywać i wywierać wpływ”⁴⁹⁷. Państwo powinno być silne i posiadać autorytet⁴⁹⁸. Do elementów, które osłabiają władzę, są zaliczane różnego typu podmioty pośredniczące: eksperci, ciała doradcze, ko-

⁴⁹² Słowo *deliberation* można tłumaczyć jako zastanowienie, namysł, obrady.

⁴⁹³ D. Held, *Modele demokracji*, Kraków 2010, s. 307.

⁴⁹⁴ Tamże, s. 302.

⁴⁹⁵ Można wskazać na różne formy: sondaże deliberatywne, dni deliberacji, metodę komórek planujących, panele obywatelskie i konferencje konsensusu. J. Sroka, *Deliberacja i rządzenie wielopasmowe. Teoria i praktyka*, Wrocław 2009, s. 123; D. Held, *Modele...*, s. 322.

⁴⁹⁶ Joseph de Maistre był zwolennikiem hierarchicznie zbudowanego społeczeństwa. Pisał, że pierwsze miejsce należy się szlachcic i to jej przypada prawo do ważnych stanowisk. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 31.

⁴⁹⁷ Roger Scruton napisał, że „celem jest rządzenie, a nie dokonywanie zmian społecznych”. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 37. Zdaniem Jerzego Ładyki „prawica uznaje w istocie, nawet tego nie ukrywając, zasadę siły. Dostrzegane u swych oponentów dążenie do kompromisu kwalifikuje jako symptom słabości”. J. Ładyka, *O kulturowej tożsamości...*, s. 61.

⁴⁹⁸ Dla prawicy budowa silnego państwa jest podstawowym zadaniem. Z. Kransnodębski, *Jaki model...*, s. 93.

misje dochodzeniowe, urzędnicy⁴⁹⁹. Procesy decentralizacji i delegowania kompetencji prowadzą do ograniczenia autorytetu, zacierania odpowiedzialności za podejmowane decyzje i zmniejszenia efektywności państwa⁵⁰⁰.

Metawartość *władza* implikuje określone poglądy na system demokratyczny i preferowaną formę rządów:

- A. W ujęciu historycznym prawica została zmuszona do akceptacji demokracji jako „zła koniecznego”, co nastąpiło w rezultacie erozji monarchii i upowszechnienia systemu republikańskiego w Europie. Wstrzeźliwość wobec tego systemu politycznego jest nadal obecna chociażby w stosunku do bezpośrednich form demokracji oraz poglądzie, że system realizujący wolę większości nie uwzględnia budowania wspólnoty rozumianej w kategoriach pokoleniowych⁵⁰¹. Z tych powodów negatywnie oceniane są koncepcje związane z obniżaniem wieku wyborczego, wdrażaniem demokracji elektronicznej czy rozszerzaniem możliwości stosowania referendum⁵⁰².
- B. Preferowana jest demokracja przedstawicielska, którą prawica wiąże z ideą depolityzacji społeczeństwa. Polityką nie powinni się zajmować wszyscy uprawnieni do głosowania, lecz rządzący, co w założeniu ma prowadzić do ograniczenia lub likwidacji konfliktów społecznych, których źródłem jest odmienność filozofii, systemów moralnych i ideologii⁵⁰³. W wariantcie pożądanym władza powinna być powierzana reprezentantom, którzy są członkami elit, natomiast zadaniem wyborców jest wskazywanie na kandydatów z tego grona. Wybrani przedstawiciele są autonomiczni – nie kierują się w swoich decyzjach sondażami opinii publicznej, tylko definiowanym przez siebie interesem państwa lub narodu.
- C. W postulatach dotyczących zasady równowagi władz widoczna jest przewaga egzekutywy nad legislatywą. Prawica akceptuje warianty silnej władzy wykonawczej – system kanclerski, prezydencki, półprezydencki⁵⁰⁴. Te preferencje mają antecedencję w rewolucji francuskiej – wówczas prawica opowiedziała się za monarchią przeciwko parla-

⁴⁹⁹ R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 258.

⁵⁰⁰ Procesy decentralizacji władzy mogą powodować wzrost jej podatności na korupcję. Tamże, s. 225.

⁵⁰¹ J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 32.

⁵⁰² A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 13.

⁵⁰³ Tenże, *Konserwatyzm...*, s. 28.

⁵⁰⁴ Jacek Bartyzel wyraził opinię, że akceptacja prawicy dla systemu parlamentarno-gabinetowego (z wyjątkiem systemu większościowego – brytyjskiego) jest mało prawdopodobna. J. Bartyzel, *Próba teoretyzacji...*, s. 30.

mentaryzmowi. W broszurach nakłaniano króla do jak najszybszego rozpadnięcia Zgromadzenia Narodowego – dalsze istnienie tego ciała traktowano jako zagrożenie dla interesów władzy monarszej i popierającej ją prawicy⁵⁰⁵.

- D. Mając na uwadze alternatywę władza jednoosobowa–władza kolegiarna, preferowana jest ta pierwsza. Uzasadnieniem dla takiego wyboru jest oczywista odpowiedzialność za decyzje i krótszy czas ich podejmowania. Podobnie jak kolegiarność i *samowładność* były obecne w rozwiązaniach dotyczących struktur partii zielonych, tak krytycyzm wobec kolegiarności i *władza* znalazły odzwierciedlenie w sposobie organizacji podmiotów odwołujących się do metawartości prawicy. W przeprowadzonych przez Katarzynę Sobolewską-Myślik, Beatę Kosowską-Gąstoł i Piotra Borowca badaniach dotyczących sposobu organizacji partii politycznych w Polsce wykazano, że podmioty prawicowe preferowały w statutach przywództwo jednoosobowe, z kolei lewicowe – zasadę kolegiarności⁵⁰⁶.

7. Ostatnia z analizowanych antynomii dotyczy pary *pluralizm systemów wartości–unitarny systemem wartości* i jest wyrazem konfliktu między lewicą i prawicą wokół tego, czy władza państwowa w systemie demokratycznym posiada legitymację do realizacji wartości absolutnych. Sprowadzając ten spór na grunt etyki, jego źródłem jest antynomia absolutyzm–relatywizm moralny. W przypadku absolutyzmu zaznacza się, że istnieją wartości obiektywne, trwałe i kategoryczne, które mają zasadnicze znaczenie dla życia jednostki i społeczeństwa. Z kolei punktem wyjścia dla relatywizmu jest stwierdzenie, że nie istnieje obiektywna prawda i wobec tego wszystkie wartości są względne⁵⁰⁷.

Unitarny system wartości jest elementem światopoglądu prawicy. Przyjmuje się, że dla wspólnoty (narodu) korzystne jest istnienie wspólnego aksjologicznego mianownika – ukształtowanego w wyniku tradycji, narodowych doświadczeń, w warunkach obecności wartości religijnych⁵⁰⁸.

⁵⁰⁵ Na antyparlamentaryzm prawicy z okresu rewolucji francuskiej wpłynął nie tylko fakt, że wprowadzenie Zgromadzenia istotnie zmieniło ustrój, ale również to, że prawica znalazła się w tej instytucji w mniejszości. Z powodu posiadania zaledwie 25% miejsc jej polityka była z góry skazana na porażkę. A. Próchnik, *Stronnictwa polityczne...*, s. 26–27.

⁵⁰⁶ K. Sobolewska-Myślik, B. Kosowska-Gąstoł, P. Borowiec, *Struktury organizacyjne polskich partii politycznych*, Kraków 2010, s. 181.

⁵⁰⁷ J. Mariański, *Moralność w kontekście społecznym*, Kraków 2014, s. 146.

⁵⁰⁸ Marek Jan Chodakiewicz sądzi, że „prawica czuje się podporządkowana normom pochodzącym ze spuścizny cywilizacyjnej”. M.J. Chodakiewicz, *Ciemnogród...*, s. 21.

Monistyczne podejście do hierarchii wartości jest uzasadniane w odniesieniu do *tradycji, religii*⁵⁰⁹ i *wspólnoty*⁵¹⁰. Dysponentem tych aksjomatów jest sama wspólnota. Wartości są przekazywane pokoleniowo przez tradycję, drogą doświadczenia i przy współdziałaniu autorytetów. Prawica akceptuje *unitarny system wartości*, który jest zakotwiczony w konkretnej wspólnocie i nie wykracza poza ustalone ramy.

Światopogląd lewicy przyjmuje perspektywę liberalną, w której różnorodność systemów wartości jest stanem niezbędnym dla realizacji *wolności jednostki*⁵¹¹. *Pluralizm systemów wartości* wynika z dążenia do świata wolnego od odgórných nakazów i autorytetów moralnych. W praktyce oznacza to sprzeciw wobec politycznych prób ustalania „jedynego” systemu wartości. Wysuwany jest argument, że zdefiniowanie moralności w ramach określonego systemu wartości nie jest możliwe, ponieważ interpretacje podstawowych aksjomatów są subiektywne (na przykład w ramach etyki istnieje kilkadziesiąt definicji dobra⁵¹²). Dlatego prawicowe rozumienie systemu wartości jako hierarchii uniwersalnej dla wspólnoty nie jest akceptowane. Podejmowane próby, aby normy moralne własnego środowiska uczynić zarazem powszechnie obowiązującymi normami prawnymi, są niebezpieczne – dla lewicy jest to forma „totalitaryzmu”⁵¹³.

Pluralizm systemów wartości w powiązaniu z *równością i wolnością jednostki* oraz *racjonalizmem* determinuje tolerancję⁵¹⁴. Szacunek dla odmiennych przekonań wynika z krytycznego nastawienia do własnych poglądów. Naturalną konsekwencją tego stanowiska jest akceptacja swo-

⁵⁰⁹ Trzeba zwrócić uwagę na związek absolutyzmu moralnego z metawartością *religia*. Kościół zawsze jednoznacznie opowiadał się za istnieniem wartości uniwersalnych i odrzucał proporcjonalizm etyczny (oparty na założeniu, że rzeczy nie są złe same w sobie, ale zawsze w odniesieniu do innych). Związki *unitarnego systemu wartości* z *religią* i absolutyzmem moralnym były szczególnie widoczne w średniowieczu, które charakteryzowało się podziałem na świat chrześcijański (*civitas Dei*) i świat wrogi Chrystusowi (*civitas diaboli*). Do pierwszej kategorii byli zaliczani członkowie Kościoła, do drugiej – heretycy i innowiercy. A. Regiewicz, *Ich troje...? Problem kategorii „obcego” w średniowiecznej kulturze na przykładzie civitas Dei – civitas diaboli* [w:] *Wielokulturowość: postulat i praktyka*, red. L. Drong, W. Kalaga, Katowice 2005, s. 70.

⁵¹⁰ Prawica uznaje za niezbędne oparcie wspólnoty na wartościach ponadczasowych. Społeczeństwo powinno być fundowane na stabilnym fundamencie aksjologicznym – autorytetie, rodzinie, własności, tradycji, hierarchii. A. Wielomski, *Prawica w XX wieku*, s. 8–14.

⁵¹¹ M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 23–24.

⁵¹² Polityka powinna podlegać moralności, jednak nie istnieje jeden rodzaj moralności. M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 198.

⁵¹³ Tamże, s. 39.

⁵¹⁴ Dlatego celem społeczeństwa wielokulturowego jest utrzymanie pluralizmu, a nie akulturacja imigrantów. Zob. L. Gęsiak, *Wielokulturowość...*, s. 28.

body głoszenia różnych tez, również tych, które samemu uznaje się za błędne. Istnienie w społeczeństwie różnych wartości, często pozostających w stosunku sprzeczności, jest jednym z wyznaczników demokratyczności systemu politycznego⁵¹⁵. Postawą koherentną z *pluralizmem systemów wartości* jest brak zgody na nietolerancję⁵¹⁶.

Rozpatrywana para metawartości znajduje wyraz w konflikcie światopoglądowym wokół kwestii bioetycznych: dopuszczalności klonowania, eutanazji, aborcji, kary śmierci, stosowania metody zapłodnienia pozaustrojowego i innych⁵¹⁷. W inspirowanym wartościami religijnymi światopoglądzie prawicy stosunek do wyróżnionych kwestii jest oparty na braku akceptacji dla ingerencji w ludzkie życie (poza określonymi sytuacjami, które dopuszczają stosowanie kary śmierci). Lewica na podstawie *pluralizmu systemów wartości* uznaje autonomię jednostki w zakresie decydowania we wszystkich wymienionych sferach zgodnie z jej własną moralnością⁵¹⁸. W szerszym ujęciu filozoficznym konflikty bioetyczne są funkcją przeciwstawnych koncepcji ludzkiej natury⁵¹⁹.

Ostatnim problemem wymagającym wyjaśnienia jest związek z parami metawartości lewicy i prawicy dwóch antynomicznych perspektyw antropologicznych. Zwróćmy uwagę na to, że założenia dotyczące ludzkiej natury, pojawiające się w różnych koncepcjach filozoficznych, zawsze pełnią funkcje legitymizujące. U Thomasa Hobbesa postrzeganie jednostek w stanie natury było podstawą argumentacji, że władza państwowa musi być silna. Z kolei John Rawls przedstawił inną koncepcję ludzkiej natury dla uprawomocnienia konstytucyjnej liberalnej demokracji⁵²⁰.

⁵¹⁵ Dla lewicy demokracja to nie tylko wybory parlamentarne i trójpodział władz, ale przede wszystkim ustrój wieloświatopoglądowy. M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 201. Celem polityki lewicowej jest usuwanie różnych źródeł zniewolenia wynikających z: dominacji grup ekonomicznie silniejszych nad grupami słabszymi, nadmiernego wpływu religii na politykę państwa, dominacji większości etnicznych nad mniejszościami, dominacji mężczyzn nad kobietami, dominacji grup głównego nurtu nad mniejszościami. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 36–37.

⁵¹⁶ M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 252–253.

⁵¹⁷ M. Migalski, W. Wojtasik, M. Mazur, *Polski system partyjny*, s. 33–34.

⁵¹⁸ W kwestiach bioetycznych lewica broni prawa do wolnego wyboru. *Krytyki politycznej przewodnik lewicy...*, s. 271.

⁵¹⁹ Ten spór znajduje wyraz w podejściu do kary śmierci. Lewica uznaje ją za sprzeczną z koncepcją praw naturalnych jednostki. Prawica przyjmuje, że ludzka natura jest niezmienna, dlatego funkcje kary śmierci polegają na eliminacji jednostek stanowiących zagrożenie dla wspólnoty oraz na prewencji (odstraszaniu srogością sankcji).

⁵²⁰ J. Miklaszewska, *Sprawiedliwość...*, s. 140–141.

Justyna Miklaszewska zauważyła, że koncepcja jednostki jest pewnym modelem, a nie pełnym, empirycznym opisem ludzkiej natury. Akcentowane są jedynie elementy pozwalające na skonstruowanie teorii. Na przykład w koncepcjach liberalnych tradycja i kultura są zwykle pomijane, co wynika z celu, którym jest podkreślenie zdolności sprawczych jednostki, jej autonomii w zakresie kształtowania własnego otoczenia⁵²¹. Analogicznie jest w przypadku lewicy i prawicy – poglądy na naturę jednostki są filozoficznym uzasadnieniem dla wyboru metawartości północnej albo południowej części macierzy.

Jeśli pod pojęciem natury jednostki rozumiemy zespół cech charakterystycznych dla człowieka i społeczeństwa⁵²², to w światopoglądzie lewicy akcentowane są cechy pozytywne, a prawicowym – negatywne⁵²³. Model kołowej struktury metawartości uwzględnia te zależności (zob. schemat 10 *Kołowa struktura wartości metapolitycznych*). Trzeba zauważyć, że wskazane rozróżnienie jest tożsame z innymi dychotomicznymi ujęciami ludzkiej natury, które można spotkać w literaturze (takimi jak naturalizm i antynaturalizm, o których pisał Ulrich Schrade⁵²⁴), a różnice dotyczą nazewnictwa.

Podstawą koncepcji pozytywnej jest przeświadczenie, że jednostka jest z natury dobra, a źródło zła ma zawsze charakter zewnętrzny⁵²⁵. To otoczenie wpływa na powstawanie pozytywnych lub negatywnych cech osobowości – zgodnie z tezami francuskich encyklopedystów człowiek był funkcją środowiska, które go kształtuje⁵²⁶. Socjalizacja w warunkach patologicznych może wprowadzić skutkować dysfunkcjonalnością zachowań jednostki wobec społeczeństwa, jednak w procesie resocjalizacji można je korygować lub wyeliminować. O człowieku można powiedzieć, że posiada określoną historię życia, a nie określoną, niezmienną osobowość.

Pozytywna natura jednostki jest uzasadnieniem dla wyboru siedmiu lewicowych metawartości: *wolności jednostki, równości, pluralizmu sys-*

⁵²¹ Tamże.

⁵²² M. Borucka-Arctowa, *Koncepcja „natury ludzkiej” a współczesne problemy oceny prawa*, „Etyka” 1970, nr 6, s. 87.

⁵²³ J. Miklaszewska, *Sprawiedliwość...*, s. 147.

⁵²⁴ U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 12.

⁵²⁵ Zło jest funkcją takich czynników, jak: bieda, niedostatek, choroba, praca uniemożliwiająca samorealizację, stosunki międzyludzkie, instytucje społeczne, prześladowania, ograniczenia obyczajowe i moralne lub religijne. Tamże, s. 13.

⁵²⁶ M. Borucka-Arctowa, *Koncepcja „natury ludzkiej”...*, s. 83.

temów wartości, racjonalizmu, społeczeństwa, samowładności i progresywizmu:

- A. Szczególny charakter mają konotacje pomiędzy naturą jednostki a lewicowym rozumieniem *wolności jednostki* i *równości*. Ludzie są wolni i równi względem siebie, natomiast różnego rodzaju czynniki zewnętrzne są barierami (czynnikami niezależnymi od jednostki), które utrudniają korzystanie z wolności⁵²⁷.
- B. Związek z *racjonalizmem* wynika z przekonania, że człowiek w swoim postępowaniu kieruje się przede wszystkim rozumem. Wszelkie tworzone przez niego instytucje są konstruowane, aby służyć realizacji potrzeb jednostek⁵²⁸.
- C. Wyraźny jest związek natury ludzkiej ze *społeczeństwem* i *samowładnością*. Społeczeństwo jest wprawdzie złożone z jednostek zmierzających do realizacji własnych potrzeb, ale jednocześnie moralnych, dobrych, empatycznych i działających z przyczyn altruistycznych. Poprzez *samowładność*, której istotą jest decentralizacja, zarówno potrzeby jednostkowe, jak i społeczne są lepiej rozpoznawane i realizowane.
- D. Przedmiotem *progresywizmu* są wszelkie instytucje będące źródłem patologii społecznych, ograniczające równość i wolność, a w konsekwencji możliwość samorealizacji jednostki⁵²⁹. Modernizacji podlega środowisko zewnętrzne w zakresie uznawanym za źródło zła.
- E. W koncepcji pozytywnej wartościami są tolerancja, równość i szacunek dla innych systemów wartości. Nietolerancja, nierówność i brak szacunku powstają w przypadku socjalizacji, w której narzucany jest jeden system wartości. Dlatego aksjوماتem lewicy jest *pluralizm systemów wartości*.

Prawica przyjmuje negatywną koncepcję ludzkiej natury, traktując ją jako ułomną i niezmienną. Ten pesymizm wynika z przeświadczenia, że częścią człowieczeństwa jest nie tylko dobro, ale też zło⁵³⁰. W prze-

⁵²⁷ Janusz Reykowski twierdzi, że lewica „upatruje istotnych źródeł zła w wadliwej konstrukcji społecznych urządzeń, które tak są zbudowane, iż jednym ułatwiają awans, a innych pozbawiają wszelkich szans. Uznaje ona także, że wielu ludziom brakuje zasobów (materiałnych i psychologicznych), aby bez pomocy z zewnątrz mogli poradzić sobie z przeciwnościami, jakie ich w życiu spotykają”. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 43.

⁵²⁸ U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 13.

⁵²⁹ Tamże, s. 14. Por. M. A. Cichoński, *Ciągłość i zmiana...*, s. 10.

⁵³⁰ Na przykład Edmund Burke upatrywał przyczyn wywrotowości ładu w naturze człowieka, wskazując na takie cechy, jak: duma, ambicja, skąpstwo, odwet, żądze, hipokryzja, nieopanowany zapał i rozpasane namiętności. K. Pieliński, *W obliczu kryzysu...*, s. 18.

ciwieństwie do światopoglądu lewicy zło ma charakter endogeny i pojawia się w sytuacji, gdy człowiek świadomie je wybiera⁵³¹. Źródłem zła na świecie nie są, jak w przypadku koncepcji pozytywnej, czynniki niezależne od jednostki – wybór drogi postępowania zależy od niej samej. Dysfunkcyjne zachowania jednostek wobec wspólnoty są tłumaczone defektem natury spowodowanym grzechem pierworodnym – przekonanie to jest zakorzenione w religii chrześcijańskiej. Sposobem na ograniczenie ludzkich słabości jest postępowanie w zgodzie z systemem reguł określających zachowanie w różnych sytuacjach. Są to normy religijne, moralne i prawne⁵³².

Negatywna natura jednostki jest punktem wyjścia dla siedmiu metawartości prawicy: *nierówności, wspólnoty, wolności w ramach wspólnoty, władzy, unitarnego systemu wartości, tradycji i religii*:

- A. Natura ludzka jest ambiwalentna, ścierają się w niej dobro i zło. Nie można wyeliminować zła, nie usuwając jednocześnie dobra. Eliminując z życia społecznego motyw egoizmu, jednocześnie usuwa się główną motywację ludzkich działań, czyniąc jednostkę bierną i obojętną⁵³³. Dlatego metawartość *nierówność* jest częścią niezmienniej ludzkiej natury;
- B. Natura jednostki jest uzasadnieniem dla *wolności w ramach wspólnoty*. Człowiek jest istotą społeczną i zawsze był zakorzeniony we wspólnotach o strukturze hierarchicznej (hordzie, rodzie, plemieniu, rodzinie, wspólnocie zawodowej, narodzie, kościele, kręgu cywilizacyjnym). Kondycja moralna jednostki zależy od siły i zwartości danej wspólnoty. Więzy rodzinne, sąsiedzkie, religijne, narodowe i inne pozwalają na przezwyciężenie różnych słabości ludzkiej natury⁵³⁴.
- C. Metawartości *wspólnota, tradycja, religia* oraz *unitarny system wartości* wskazują normy, którymi powinny się kierować jednostki w celu ujarznienia zła, które tkwi w ich naturze.

⁵³¹ Prawica lokalizuje źródło zła w ułomnej naturze człowieka: w jego lenistwie, nieuczciwości, roszczeniowej postawie wobec życia, lekceważeniu podstawowych praw moralnych. J. Reykowski, *Trzecia Rzeczpospolita...*, s. 43.

⁵³² M.J. Chodakiewicz, *O prawicy...*, s. 26.

⁵³³ U. Schrade, *Międzywojenna polska myśl...*, s. 16.

⁵³⁴ Człowiek jest moralnie kształtowany przez wspólnotę, realizuje swoje potrzeby, uczestnicząc w niej. Członkostwo we wspólnocie wzmacnia rozum i wolę. Z wewnętrznym złem skutecznie może walczyć jednostka zakorzeniona we wspólnocie – rodzinie, społeczności lokalnej, narodzie, Kościele. Tamże, s. 18.

D. Celem *władzy* jest zadbanie to, aby negatywna strona natury jednostek miała nikłe szanse na ujawnienie się w życiu społecznym.

Dwie przeciwstawne koncepcje antropologiczne są filozoficzną podstawą sporu pomiędzy lewicą i prawicą i łącznie z siedmioma parami metawartości – wyznacznikami tych systemów wartości. W ramach przykładu można wskazać na konflikty, których geneza tkwi bezpośrednio w koncepcji pozytywnej i negatywnej.

Pierwszym jest spór o relacje człowieka ze środowiskiem naturalnym. W podejściu pozytywnym człowiek zgodnie z teorią ewolucji wywodzi się z tego środowiska i jest jego równorzędnym elementem. Będąc istotą inteligentną i działającą racjonalnie, nie powinien go niszczyć ani zakłócać istniejącej równowagi. Ta perspektywa jest w polityce akcentowana nie tylko przez podmioty należące do federacji ekologicznych, ale generalnie – odwołujące się do metawartości zlokalizowanych w północnej części macierzy i typu „przekraczanie siebie”.

Konsekwencją podejścia negatywnego są różne interpretacje biblijnej idei *dominium terrae*. W wariancie umiarkowanym sentencja jest tłumaczona jako „korzystać i zachowywać” – człowiek, eksploatując zasoby środowiska, ma jednocześnie obowiązek podejmowania działań na rzecz odwracania negatywnych skutków swojej działalności. *Dominium terrae* w twardym wariancie jest rozumiana jako prawo człowieka do środowiska naturalnego. Obie interpretacje są charakterystyczne dla podmiotów odwołujących się do wartości południowej części macierzy, w szczególności do tych w ramach typu „umacnianie siebie”.

Drugi konflikt, którego źródła tkwią w poglądach na naturę jednostki, dotyczy polityki karania przestępstw. Z uwagi na to, że w perspektywie pozytywnej źródło zła ma charakter egzogeny, surowość sankcji ma mniejsze znaczenie w karaniu przestępcy niż proces resocjalizacji (rozumiany jako eliminacja nawyków, które prowadzą do popełnienia przestępstw). Główną funkcją polityki penitencjarnej jest wyeliminowanie czynników, które doprowadziły jednostkę do popełnienia czynów zakazanych. W koncepcjach negatywnych zło tkwi w człowieku, więc inne znaczenie uzyskuje wymiar kary – srogość sankcji ma cel prewencyjny. Istotą kary nie jest zmiana nawyków popełniającego przestępstwo, lecz jego izolacja od wspólnoty, ponieważ natura ludzka jest niezmienna.

3. METAWARTOŚCI A HIERARCHIA POTRZEB ABRAHAMA MASLOWA I TEORIA WARTOŚCI RONALDA INGLEHARTA

Problem systemów wartości w polityce jest związany z piramidą potrzeb Abrahama Maslowa i koncepcją wartości postmaterialnych Ronalda Ingleharta. Maslow przyjął, że potrzeby jednostek można podzielić na kilka kategorii, bazując na kryterium stopnia złożoności: od najbardziej prostych fizjologicznych, przez potrzeby bezpieczeństwa, społeczne, szacunku i uznania, do samorealizacji⁵³⁵. Jednocześnie sformułował założenie, że nie jest możliwe przejście do realizacji potrzeb wyższego rzędu bez uprzedniego zaspokojenia tych podstawowych. Pomimo że piramida Maslowa była z różnych stron poddawana krytyce (zarówno co do podstawowych kategorii, jak i przyjętego założenia o niemożliwości realizacji potrzeb wyższego rzędu bez zaspokojenia znajdujących się niżej w hierarchii), to koncepcja posiada możliwości eksplanacyjne dotyczące motywacji ludzkich działań.

Ronald Inglehart, bazując na wynikach Światowego Sondażu Wartości⁵³⁶, zlokalizował poszczególne społeczeństwa na wykresie wyznaczonym przez dwa wymiary: wartości przetrwania–wartości autoekspresji (*survival values–self-expression values*) oraz wartości tradycyjne–wartości świecko-racjonalistyczne (*traditional values–secular-rational values*). Nawiązując do piramidy Maslowa, Inglehart założył, że społeczeństwa posiadają różne hierarchie potrzeb, które są zależne od etapu rozwoju, na którym znajduje się dana wspólnota. Podobnie jak w koncepcji Maslowa, autor przyjął, że wartości postmaterialne mogą zostać zrealizowane wtedy, gdy usytuowane niżej (podstawowe) zostaną urzeczywistnione⁵³⁷.

W koncepcji Ingleharta społeczne zapotrzebowanie na wartości zmienia się wraz z rozwojem gospodarczym i społecznym. Po pierwsze,

⁵³⁵ Zręby tej teorii zostały przedstawione w latach czterdziestych, a zasadnicza koncepcja w monografii *Motywacja i osobowość* z 1954 roku. A. Maslow, *Motywacja i osobowość*, Warszawa 2006, s. 62–98, 115–119.

⁵³⁶ Wspomniany autor od 1988 roku kierował tym sondażem przeprowadzanym cyklicznie w kilkudziesięciu państwach świata.

⁵³⁷ R. Inglehart, *Wartości postmaterialne oraz przejście od wartości związanych z przetrwaniem do wartości związanych z wyrażaniem własnego „ja”* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 280–282; P. Zdziech, *Ronalda Ingleharta teoria rozwoju ludzkiego*, Kraków 2010, s. 52.

w społeczeństwach wysoko rozwiniętych i zamożnych, w których wartości związane z przetrwaniem (bezpieczeństwem, egzystencją) są zaspokojone, pojawia się możliwość realizacji wartości postmaterialnych (przejawiających się w dążeniu do równości, zorientowaniu na innych, tolerancji, wzroście znaczenia ruchów emancypacyjnych i ekologicznych)⁵³⁸. Po drugie, na skali wartości tradycyjne–wartości świecko-racjonalistyczne w tego typu społeczeństwach zauważalne było przesunięcie od wartości tradycyjnych opartych na religii w kierunku wartości świeckich i racjonalistycznych. Wnioski Ingleharta potwierdzają teorię sekularyzacji, zgodnie z którą modernizacja, będąc nieodłącznie związana z racjonalnością myślenia, ogranicza potrzebę i znaczenie religii. Przejście od społeczeństwa tradycyjnego do nowoczesnego jest w dużej mierze procesem samoistnym, którego nie sposób powstrzymać⁵³⁹.

Ronald Inglehart próbował wyjaśnić procesy zmian w zakresie akceptowanych wartości, formułując dwie hipotezy. Pierwsza z nich, określona jako „hipoteza niedostatku”, została oparta na przypuszczeniu, że dla jednostek najważniejszą wartością staje się to, czego im brakuje. Jeśli zapewnione jest przetrwanie, skłaniają się w kierunku wartości postmaterialnych – to one stają się ważne. Drugą była „hipoteza socjalizacji”, w której autor przyjął, że nośnikami wartości są w dużej mierze pokolenia, co wynika z różnych kontekstów sytuacyjnych – warunków, w których zachodził proces socjalizacji⁵⁴⁰. Na przykład dla pokolenia wychowanego w Europie w czasie drugiej wojny światowej istotne były wartości przetrwania, a dla pokolenia amerykańskiego socjalizowanego po okresie *boomu* gospodarczego ważne stały się wartości postmaterialne.

Odnosząc koncepcję Ingleharta do rozważań wokół metawartości, trzeba zauważyć, że koresponduje ona z przedstawioną wcześniej ma-

⁵³⁸ Kultura społeczeństwa postindustrialnego jest oparta na tolerancji, egalitaryzmie. Tamże, s. 76. Loek Halman twierdzi, że zgodnie z teorią modernizacji współczesne, nowoczesne, poprzemysłowe społeczeństwo różni się pod wieloma względami od społeczeństwa tradycyjnego i przemysłowego, a wartości polityczne nie są osadzone w rozłamach politycznych opartych na konflikcie klas społecznych, ale na podziałach wynikających z kwestii kulturowych. Konflikty ekonomiczne pozostają aktualne, jednak na pierwszy plan wysuwają się takie sprawy, jak: ochrona środowiska, aborcja, konflikty etniczne, emancypacja kobiet, prawa mniejszości seksualnych i inne. L. Halman, *Wartości polityczne...*, s. 377.

⁵³⁹ Y. Esmer, T. Pettersson, *Wpływ religii na zachowania wyborcze [w:] Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 79.

⁵⁴⁰ R. Inglehart, *Wartości postmaterialne...*, s. 290.

cierzą⁵⁴¹. Wartości postmaterialne związane z samoekspresją, racjonalizmem i świeckością są zlokalizowane w północnej części macierzy, natomiast wartości przetrwania oraz tradycyjne – w południowej, co odpowiada przyjętemu wcześniej podziałowi na część wartości lewicowych i prawicowych.

Można wskazać na inne argumenty potwierdzające związek teorii Ingleharta z macierzą metawartości. Na przykład autor stwierdził, że „równość, tolerancja i wolność nie idą w parze z posłuszeństwem wobec władzy zewnętrznej. Posłuszeństwo ma wysoki koszt, ponieważ osobiste cele jednostek muszą zostać podporządkowane decyzjom władzy zewnętrznej”⁵⁴². Analizując tę wypowiedź, zauważamy, że trzy pierwsze aksjomaty (równość, tolerancję i wolność) zlokalizujemy w północnej części macierzy, a władzę – w południowej. Inglehart zaznaczył, że są to wartości, których jednoczesna realizacja nie jest możliwa, i ta uwaga jest koherentna z rządzącą w macierzy kołowej zasadą przeciwieństwa⁵⁴³.

W innej wypowiedzi Inglehart stwierdził, że „państwa o poglądach najbardziej egalitarnych to głównie społeczeństwa postindustrialne”⁵⁴⁴. Stwierdzenie to jest spójne zarówno z piramidą potrzeb Masłowa, jak i macierzą. Egalitaryzm jako dążenie do równości i sprawiedliwości społecznej odnajdziemy w północnej części modelu⁵⁴⁵.

Jeśli zaakceptujemy stwierdzenie, że teoria Ingleharta koresponduje z podziałem na metawartości lewicy i prawicy w macierzy kołowej, to procesy zmian zachodzących w ramach systemów partyjnych można analizować w specyficzny sposób. Jego istotą jest:

- A. Zorientowanie na wartości jako główny cel rywalizacji politycznej.
- B. Spojrzenie na procesy wyborcze z uwzględnieniem podstawowej determinanty, którą są dominujące we wspólnocie metawartości, przy czym chodzi o przyjęcie perspektywy ogółu, a nie jednostki.

⁵⁴¹ Peter Mair napisał, że „wymiar materializm–postmaterializm u Ingleharta miał potencjał do przekroczenia podziału lewica–prawica, to jednak nie nastąpiło”. P. Mair, *Orientacje lewicowe...*, s. 275. Komentując to stwierdzenie, należy podkreślić, że jest dokładnie odwrotnie, ponieważ wymiar materializm–postmaterializm jest elementem aksjologicznej rywalizacji w tym podziale.

⁵⁴² R. Inglehart, *Wartości postmaterialne...*, s. 291.

⁵⁴³ R. Inglehart, P. Norris, *Wzbierająca fala*, Warszawa 2009, s. 44–45.

⁵⁴⁴ Tamże.

⁵⁴⁵ Paweł Zdziech zwrócił uwagę na tezę Ingleharta, zgodnie z którą wraz z rozwojem społeczeństwa zwiększa się wrażliwość społeczna, a społeczeństwo z industrialnego staje się „społeczeństwem humanistycznym”. P. Zdziech, *Ronald Ingleharta...*, s. 83.

- C. Uznanie, że społeczne preferencje dotyczące wartości są zmienne w czasie⁵⁴⁶ i nie istnieje zbiór wartości stałych dla danego społeczeństwa. Zmiany w hierarchii systemu wartości oznaczają przesunięcie rdzenia światopoglądowego w kierunku wartości centrum, lewicy lub prawicy. Wyniki tego przesunięcia są widoczne w decyzjach wyborczych, na które największy wpływ ma hipoteza niedostatku. Upraszczając, można stwierdzić, że wyborcy odczuwają albo brak wartości przetrwania (południowych, prawicowych), albo wartości postmaterialnych (północnych, lewicowych), co stanowi jedną z podstawowych determinant decyzji wyborczych.
- D. Przyjęcie perspektywy średnio- lub długoterminowej. Największe różnice w hierarchii wartości danego społeczeństwa dotyczą poszczególnych pokoleń i zależą od warunków socjalizacji. Z uwagi na to, że zmiany wartości są wyraźne w cyklach pokoleniowych, należy obserwować różnice w postawach wobec metawartości w poszczególnych grupach wiekowych⁵⁴⁷.

W uwagach dotyczących koncepcji Ingleharta trzeba zaznaczyć, że osiągnięcie przez dane społeczeństwo określonego poziomu rozwoju (w którym następuje przejście od wartości materialnych do postmaterialnych) nie jest równoznaczne z utrzymaniem poparcia dla tych wartości. Nawet w społeczeństwach wysoko rozwiniętych możliwy jest zwrot ku wartościom przetrwania, ponieważ nie istnieją mechanizmy trwale zabezpieczające realizację tych wartości. Jeśli spojrzymy na Europę i Stany Zjednoczone Ameryki, to od początku XXI wieku widoczne jest nasilenie różnego rodzaju kryzysów. Dotyczy to w szczególności: eskalacji terroryzmu, intensyfikacji procesów migracyjnych, kryzysów gospodarczych, rosnącej ilości konfliktów na tle religijnym i zagrożeń militarnych. Są to czynniki, które zgodnie z hipotezą socjalizacji kształtują preferencje w kierunku wartości wśród najmłodszego pokolenia wyborców.

Wyróżnione kryzysy należy wiązać ze wzrostem znaczenia wartości przetrwania. Symptodem zmian w społecznych postawach wobec wartości było powstawanie w ramach systemów partyjnych podmiotów odwołujących się do aksjomatów egzystencjalnych. Dotyczyło to: pojawienia

⁵⁴⁶ R. Inglehart, Pippa Norris, *Wzbierająca fala*, s. 28.

⁵⁴⁷ W przypadku Polski, badając postawy wobec metawartości wśród pokoleń: wychowanych w okresie PRL, socjalizowanych w czasach transformacji systemowej, urodzonych na przełomie XX i XXI wieku oraz nabywających prawa wyborcze.

się AfD⁵⁴⁸ i PEGIDA w Niemczech, wyborów prezydenckich w USA w 2016 roku i wygranej Donalda Trumpa, w Polsce wyborów w 2015 roku i wygranej PiS, popularności Fidesz Orbana na Węgrzech czy szczególnie analizowanego w rozdziale drugim poparcia dla ugrupowań w państwach nordyckich – Szwecji, Danii, Finlandii i Norwegii. Podsumowując, przewartościowania były zauważalne nawet w społeczeństwach wysoko rozwiniętych i zamożnych, a zmiany w postawach wobec wartości lewicowych i prawicowych (których efektem było przesunięcie poparcia wyborczego w wymienionych państwach) można tłumaczyć w odniesieniu do hipotez socjalizacji i niedostatku oraz macierzy metawartości.

W kontekście opracowania istotny jest drugi wyjątek od zasady, że wartości postmaterialne są nierozzerwalnie związane z poziomem rozwoju gospodarczego i zamożnością społeczeństwa. Argumentów na to dostarczył sam Inglehart, publikując wraz z Pippą Norris monografię *Wzbierająca fala*. Autorzy badali w niej problem przestrzegania praw kobiet w różnych państwach świata, dążąc do ustalenia wpływu poziomu zamożności na równouprawnienie. Oprócz wniosków zgodnych z teorią Ingleharta wskazano na następujące odstępstwo: w państwach muzułmańskich (pomimo istnienia wysokiego współczynnika PKB w niektórych z nich) prawa kobiet nie były przestrzegane. Norris i Inglehart argumentowali, że ten wyjątek był spowodowany społeczną rolą kobiet w islamie, a różnice w kwestii respektowania praw zależą nie tylko od poziomu rozwoju, ale też od typu religii⁵⁴⁹.

Wydaje się, że ten wyjątek posiada kontekst szerszy niż religijny, co zostało opisane w *Założeniach ontologicznych* – trzy analizowane systemy wartości są specyfiką cywilizacji zachodniej, a egalitaryzm i emancypacja są jednymi z podstawowych elementów światopoglądu lewicy. Tym samym badania dotyczące metawartości powinny być ograniczone przestrzennie, co pozwoliłoby na uniknięcie problemu z interpretacją ich wyników. Niektóre pytania z kwestionariusza sondażu WVS, na którym bazował Inglehart, mają charakter „zachodniocentryczny” (choćby te, które dotyczą pozycji parlamentu, zaufania do partii, poparcia dla organizacji ekologicznych). Wartości polityczne akceptowane w naszym kręgu kulturowym nie są uniwersalne.

⁵⁴⁸ Alternative für Deutschland (Alternatywa dla Niemiec).

⁵⁴⁹ Można wskazać na inne ustalenia autorów: proces sekularyzacji społeczeństwa towarzyszy modernizacji społecznej; osłabia siłę wartości religijnych w społeczeństwach postindustrialnych; w społeczeństwach tego typu występuje liberalizacja postaw moralnych; religijność nadal wywiera silny wpływ na normy społeczne. R. Inglehart, P. Norris, *Wzbierająca fala*, s. 85.

4. AKSJOLOGICZNY RDZEŃ DECYZJI WYBORCY

Przedstawione w rozdziale drugim koncepcje wyjaśniające lewicowość, centrowość i prawicowość wskazują na szereg determinant preferencji wyborcy. Ich źródłem jest między innymi: biologia jednostki, jej przynależność do grup społecznych, proces socjalizacji, miejsce zamieszkania oraz tradycja. Celem podrozdziału jest usytuowanie wartości lewicy, centrum i prawicy w grupie czynników kształtujących polityczne wybory jednostek.

Jednym z podstawowych problemów aksjologicznych w politologii jest pytanie o czynnik przesądający o preferencjach wyborcy: czy są to wartości, czy interesy? Dylemat ten został w literaturze oznaczony jako głosowanie przez „rózaniec” albo „portfel”⁵⁵⁰. Przedstawienie tej kwestii jest istotne, ponieważ lewicowość, centrowość i prawicowość jako systemy światopoglądowe składają się z wartości. Co więcej, przyjęcie orientacji hedonistycznej lub normatywnej rzutuje na wyniki badań naukowych.

W literaturze przedmiotu za główne determinanty preferencji wyborczych uznawane są interesy, wartości albo obie zmienne jednocześnie. Część badaczy dowodzi słuszności koncepcji „głosowania portfelem” (*pocketbook voting*) i można wskazać na przykłady badań empirycznych w tym zakresie⁵⁵¹. Inne analizy wykazują zupełnie coś przeciwnego – wyborcy kierują się nie własnym interesem, ale ideologią i wartościami⁵⁵². Można też spotkać argumenty za tezą, że jednostki, podejmując decyzje

⁵⁵⁰ K. Jasiewicz, *Portfel czy różaniec? Wzory zachowań wyborczych Polaków w latach 1995–2001* [w:] *Polska transformacja. Spojrzenie po dwudziestu latach*, red. W. Materski, R. Żelichowski, Warszawa 2010, s. 307–343.

⁵⁵¹ D.O. Sears, C.L. Funk, *The Limited Effect of Economic Self-Interest on the Political Attitudes of the Mass Public*, „*Journal of Behavioral Economics*” 1990, vol. 19, no. 3, s. 247–271; M. Elinder, H. Jordahl, P. Poutvaara, *Promises, Policies and Pocketbook Voting*, „*European Economic Review*” 2015, vol. 75, s. 177–194.

⁵⁵² Krystyna Skarżyńska na podstawie danych z sondażu Polskiego Generalnego Sondażu Wyborczego i w nawiązaniu do badań Krzysztofa Jasiewicza napisała: „W wyborach parlamentarnych w 2001 roku oceny ogólnej sytuacji gospodarczej w Polsce miały słaby związek z poparciem określonej partii, zarówno wchodzącej w skład poprzedniego rządu, jak i partii opozycyjnych. Oceny osobistej sytuacji ekonomicznej (określane czasem jako przesłanka głosowania «egotropowego») również miały słaby związek z decyzjami wyborców. Tylko w elektoratach SLD/UP, AWSP i LPR korelacja ta była istotna statystycznie, chociaż dość słaba. [...] Także w wyborach prezydenckich w roku 2000 czynniki tożsamościowe i religijność lepiej pozwalały przewidywać poparcie dla trzech głównych kandydatów (Krzaklewskiego, Kwaśniewskiego i Olechowskiego) niż czynniki ekonomiczne, a zwłaszcza ocena gospodarki kraju”. K. Skarżyńska, *Człowiek a polityka...*, s. 231.

wyborcze, kierują się zarówno wartościami, jak i własnym interesem⁵⁵³. Sprzeczność tych konkluzji prowadzi do wniosku, że nie jest możliwe rozstrzygnięcie tego problemu w sposób empiryczny, i skłania do podjęcia szerszej refleksji na ten temat.

W pierwszej kolejności problem wymaga uchwycenia różnic pomiędzy wartościami i interesami. Istotę rzeczy przedstawił Marek Ziółkowski, pisząc: „Interes jest celem uznawanym za korzystny, dążenie do realizacji interesów związane jest z orientacją hedonistyczną, utylitarystyczną, instrumentalną. Wartość natomiast jest celem uznawanym za słuszny, właściwy czy też usprawiedliwiony, wyznaczający orientację normatywną, aksjologiczną. [...] Każdy człowiek łączy w życiu obie te orientacje. Jeden obiekt czy stan może być jednocześnie i interesem, i wartością, najciekawsze są jednak sytuacje, kiedy jedna cecha wyklucza drugą, kiedy interes nie jest wartością, a wartość nie jest interesem”⁵⁵⁴. Wynika stąd, że interesy i wartości różnią się zasadniczo – te pierwsze są zorientowane hedonistyczne⁵⁵⁵, a drugie normatywnie. Jednocześnie posiadają wspólną funkcję – oba elementy mają charakter motywacyjny.

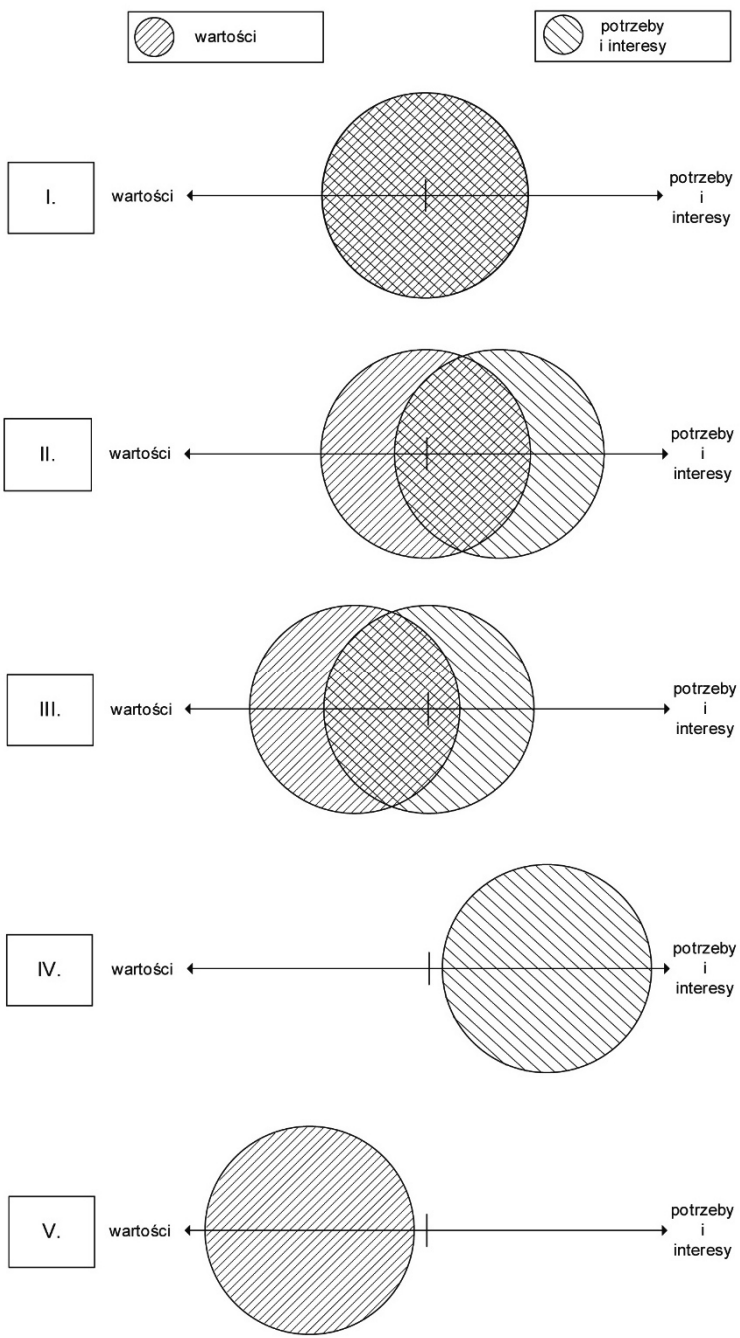
W drugiej kolejności jeśli potraktujemy wartości oraz interesy jako zbiory zmiennych, to można wskazać na pięć możliwych wariantów relacji pomiędzy nimi (schemat 14 *Relacje pomiędzy sferą wartości i interesów*). W pierwszym z nich oba zbiory pokrywają się – jest to sytuacja zgodności interesów z systemem wartości. W wariantach drugim oraz trzecim wartości i interesy tworzą część wspólną, przy czym w drugim występuje przesunięcie w kierunku interesów kosztem wartości, a w trzecim – w kierunku wartości kosztem interesów. Czwarta możliwość dotyczy sytuacji, w której wyborca kieruje się wyłącznie własnym interesem z pominięciem wartości⁵⁵⁶. Ostatnie, piąte rozwiązanie jest opcją wyborcy ideologicznego, decydującego z pominięciem sfery własnych interesów.

⁵⁵³ Zob. J. Raciborski, *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989–1995*, Warszawa 1997.

⁵⁵⁴ M. Ziółkowski, *Przemiany interesów...*, s. 57.

⁵⁵⁵ Jacek Kołodziej twierdzi, że interes jest „korzystnym stanem rzeczy”, a patrząc z perspektywy podmiotu działań, jest nim „każdy rezultat czy zdarzenie, które zbliża aktora do zaspokojenia jego potrzeby”. J. Kołodziej, *Wartości polityczne...*, s. 150.

⁵⁵⁶ W koncepcji głosowania ekonomicznego na podstawie założenia o racjonalności wyborcy przyjmuje się, że głosujący znają programy partyjne i są w stanie przewidzieć korzyści lub straty związane z głosowaniem na określone ugrupowanie. Jest to powiązanie oceny własnej sytuacji materialnej wyborcy z treścią polityki. R. Markowski, M. Cześnik, M. Kotarnowski, *Demokracja, gospodarka, polityka. Perspektywa polskiego wyborcy*, Warszawa 2015, s. 121.

Schemat 14. Relacje pomiędzy sferą wartości i interesów

Źródło: opracowanie własne.

Zanim zostaną przedstawione konsekwencje wyboru każdego z pięciu wariantów, trzeba zauważyć, że z perspektywy psychologii nie jest on zupełnie dowolny. Jednostki dążą do zgodności interesów i wartości – do takiego wniosku prowadzi teoria dysonansu poznawczego sformułowana przez Leona Festingera (kontynuowana między innymi przez Elliota Aronsona)⁵⁵⁷. Jej podstawowe założenia są następujące:

- A. Zdecydowana większość ludzi odczuwa potrzebę, aby ich myśli oraz zachowania były ze sobą spójne. W sytuacji braku takiej zgodności pojawia się silny dyskomfort psychiczny określany jako dysonans poznawczy.
- B. Uczucie dyskomfortu przejawia się w powstawaniu negatywnych emocji, takich jak: zażenowanie, niesmak, obawa, niepokój, lęk, zawód wobec własnej osoby, złość, a także poczucie winy i wstydu. Są to afekty, które w języku potocznym nazywamy „wyrzutami sumienia”⁵⁵⁸.
- C. Leon Festinger przedstawił dwie konsekwencje dysonansu. Po pierwsze, jego istnienie motywuje jednostkę do podjęcia prób jego zredukowania i osiągnięcia konsonansu (zgodności między elementami). Po drugie, osoba odczuwająca dysonans będzie w sposób aktywny unikać sytuacji oraz informacji, które mogą go zwiększyć⁵⁵⁹.
- D. Dysonans powoduje uruchomienie działań zmierzających do jego usunięcia, co może nastąpić w formie: rekonfiguracji hierarchii wartości, reinterpretacji uznawanych wartości, redefinicji własnych potrzeb i innych, które czynią nowy element poznawczy możliwym do zaakceptowania.

Leon Festinger przytoczył następujący przykład dysonansu spowodowanego sprzecznością między zachowaniem jednostki i jej przekonaniami w sferze polityki. Jeśli osoba jest zwolennikiem Partii Demokratycznej, ale w konkretnych wyborach woli kandydata Partii Republikańskiej, to te dwa elementy poznawcze są w relacji dysonansu, ponieważ „bycie demokratą” implikuje głosowanie na kandydatów tej partii⁵⁶⁰. Analogicznie źródłem dysonansu może być sytuacja, w której wyborca

⁵⁵⁷ R. Stach, *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Warszawa 2012, s. 49.

⁵⁵⁸ Źródłem dysonansu w życiu prywatnym może być sytuacja, w której osoba, będąc przekonana, że jej przyjaciel jest przyzwoitym człowiekiem (dotychczasowy element poznawczy), uzyskuje informację, że ten oszukał inną osobę (nowy element poznawczy). Tamże, s. 47–48.

⁵⁵⁹ L. Festinger, *Teoria dysonansu poznawczego*, Warszawa 2007, s. 20.

⁵⁶⁰ Tamże, s. 28.

identyfikujący się ze światopoglądem lewicy, centrum lub prawicy głosuje na podmiot deklarujący inne wartości i czyni to z powodu oczekiwanych korzyści.

W świetle przedstawionej koncepcji można przyjąć, że postępowanie w sposób sprzeczny z uznawanymi wartościami, ale zgodny z orientacją hedonistyczną, powoduje powstanie napięcia motywacyjnego⁵⁶¹. Podjęcie przez wyborcę decyzji w oderwaniu od systemu wartości staje się źródłem dysonansu poznawczego. Sytuacja powoduje dyskomfort i uruchamia procesy prowadzące do niwelowania jego skutków.

Trzeba zwrócić uwagę, że między teorią dysonansu Festingera i macierzą kołową Schwartza istnieje pokrewieństwo dotyczące reguły zgodności elementów. W przypadku koncepcji Schwartza zasada podobieństwa organizuje układ wartości w macierzy i oznacza, że jednoczesna realizacja sprzecznych wartości nie jest możliwa. W teorii Festingera jednostka, która preferuje określone aksjomaty, ale jednocześnie popiera znajdujące się z nimi w konflikcie, odczuwa z tego powodu dysonans.

Powracając do schematu *Relacje pomiędzy sferą wartości i interesów*, wariant pierwszy dotyczy sytuacji pełnej zgodności pomiędzy wartościami i interesami, co z perspektywy koncepcji Festingera można uznać za stan idealny, do którego osiągnięcia jednostka dąży⁵⁶². Sytuacja druga oraz trzecia uwzględniają przesunięcie odpowiednio w kierunku interesów (wariant drugi) albo wartości (wariant trzeci). Z perspektywy wyborcy odchylenie jest warunkowane subiektywną oceną zagrożenia sfery wartości albo sfery interesów. Sytuacja może być dynamiczna i ulegać zmianie, a wyborca, który podjął decyzję z powodu zagrożenia wartości, może w przyszłości głosować na podstawie przesłanek hedonistycznych; nie ma żadnej reguły nakazującej przypisanie go do kategorii „rynkowej” lub „ideologicznej”.

Opcja czwarta jest tożsama z podstawowym założeniem teorii rynkowych – wyborca głosuje, kierując się kryterium oczekiwanej korzyści, zupełnie pomijając sferę wartości. W przypadku analizowania polityki wariant racjonalnego wyboru należy uznać za czysto teoretyczny, wynika-

⁵⁶¹ Szerzej na temat teorii dysonansu poznawczego zob. E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna*, Poznań 2012, s. 159–181.

⁵⁶² Andrzej L. Zachariasz przybliżył jedno z założeń Maxa Schelera, że „wartości są wyrazem potrzeb, a więc wynikającego z dążenia do ich zaspokojenia interesu”. Wynika stąd, że wartości są zgodne z potrzebami i interesami. A.L. Zachariasz, *Wartości...*, s. 107.

jący z podziału logicznego, ale niewypełniający przesłanek stosowania w politologii⁵⁶³. Argumenty na rzecz tej tezy zostaną przedstawione w dalszej części wywodu.

W wariantcie piątym głosujący „rezygnuje” z własnych interesów. Kategoria *wyborcy ideologicznego* jest podobnie jak w sytuacji czwartej wyłącznie teoretycznym rozróżnieniem.

Na podstawie koncepcji Festingera i pięciu wyróżnionych wariantów można przyjąć, że wyborca jest racjonalny, ale jest to zupełnie inna racjonalność niż przedstawiana w ekonomicznych teoriach głosowania. Racjonalność wyborcy nie polega na tym, że dokonuje on wyboru na podstawie przesłanek hedonistycznych w sposób niezależny od własnego systemu wartości⁵⁶⁴, tylko na spójności aksjologicznej. Odnosząc się krytycznie do zasadności stosowania koncepcji racjonalnego wyboru do analizy polityki, trzeba podkreślić, że wyborca nie kieruje się wyłącznie maksymalizacją użyteczności, ale jest *racjonalny aksjologicznie* – dąży do spójności interesów z wartościami, czego wyrazem są decyzje wyborcze. W sytuacji wystąpienia dysonansu zgodnie z koncepcją Festingera zmierza do jego usunięcia, reinterpreterując wartości, redefiniując interesy lub zmieniając decyzje wyborcze. Można wskazać na argumenty na rzecz tej tezy.

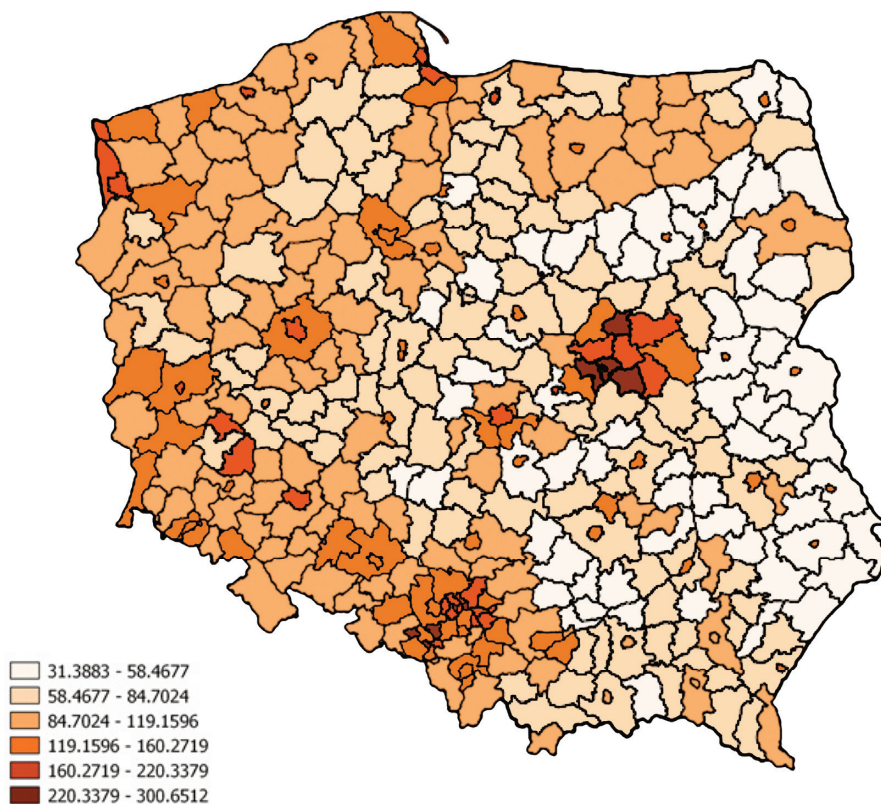
Po pierwsze, najbardziej podstawowym dowodem są badania zawartości programów wyborczych. Nie istnieją programy polityczne adresowane do wyborców zorientowanych hedonistycznie albo ideologicznie.

⁵⁶³ Por. A.K. Sen, *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*, „Philosophy & Public Affairs” 1977, vol. 6, no. 4, s. 317–344. Joanna Mandrosz przybliżyła stanowisko Jona Elstera, który będąc zwolennikiem teorii racjonalnego wyboru, zastrzegł, że broni jej z braku teorii lepszej. Elster zauważył, że dziedzina, do której teoria racjonalnego wyboru nie daje się zastosować, są zachowania wyborcze. Wyraża się to choćby w tym, że sam akt głosowania może się wydawać ludziom ważniejszy niż jego wynik. Jako przykład tego zjawiska Elster przytoczył następujący eksperyment myślowy: jeśli dany komuś do wyboru głosowanie osobiste na preferowanego kandydata lub możliwość, że na jego kandydata zamiast niego zagłosowałoby dwoje innych ludzi, to jest wysoce prawdopodobne, że osoba ta, kierowana przede wszystkim motywem wypełnienia obywatelskiego obowiązku, wybierze głosowanie osobiste. Jest to wybór ewidentnie sprzeczny z zasadą maksymalizowania wyniku – podstawową zasadą teorii racjonalnego wyboru. J. Mandrosz, *Czynniki ograniczające racjonalność...*, s. 131.

⁵⁶⁴ Interesy, pozornie oderwane od sfery światopoglądowej, są często racjonalizowane w świetle wartości. Gorzej sytuowane grupy społeczne preferują lewicową *równość* uzasadnianą sprawiedliwością społeczną. Grupy zamożne popierają niższe podatki, odwołując się do *nierówności*. Interesy są powiązane ze światopoglądem.

Elementy te współlistnieją – w formułowanych przekazach ideowych sfery interesów i wartości są traktowane nierozłącznie.

Po drugie, jedno z podstawowych założeń teorii racjonalnego wyboru, że wyborca kieruje się tym, co jest dla niego bardziej opłacalne, nie jest równoznaczne ze stwierdzeniem, że postępuje wbrew własnym wartościom. Natomiast oparcie badań na takim założeniu może rzutować na interpretację wyników.

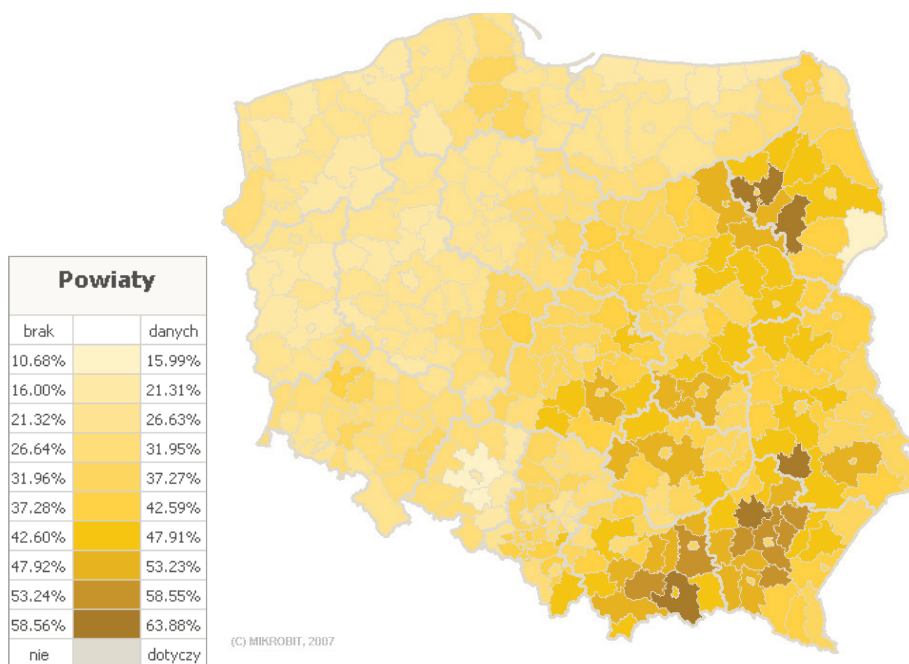

Mapa 1. Przeciętny poziom PKB na zatrudnionego dla polskich powiatów w ujęciu realnym w okresie 2003–2011 (dane liczbowe)

Źródło: D. Ciołek, *Oszacowanie PKB per capita na poziomie powiatów*, <http://www.institut-rozwoju.org/> (16.04.2016).

Posłużmy się w tutaj przykładem Polski, zestawiając ze sobą trzy elementy: dane ekonomiczne wskazujące na sytuację wyborców z poziomem religijności oraz preferencjami wyborczymi. Na mapie 1 przedsta-

wiono średni poziom PKB na zatrudnionego dla polskich powiatów w ujęciu realnym w latach 2003–2011. Kolor biały wskazuje na jednostki o najniższym współczynniku PKB, a zwiększająca się intensywność barwy – na jego wzrost. Uogólniając zróżnicowanie geograficzne, w skali kraju widoczny był podział na powiaty o niskim poziomie PKB zlokalizowane głównie w części centralnej i wschodniej (z wyjątkami w postaci dużych ośrodków miejskich) oraz powiaty o poziomie wysokim, których skupiska można było dostrzec w zachodniej i północnej części kraju.

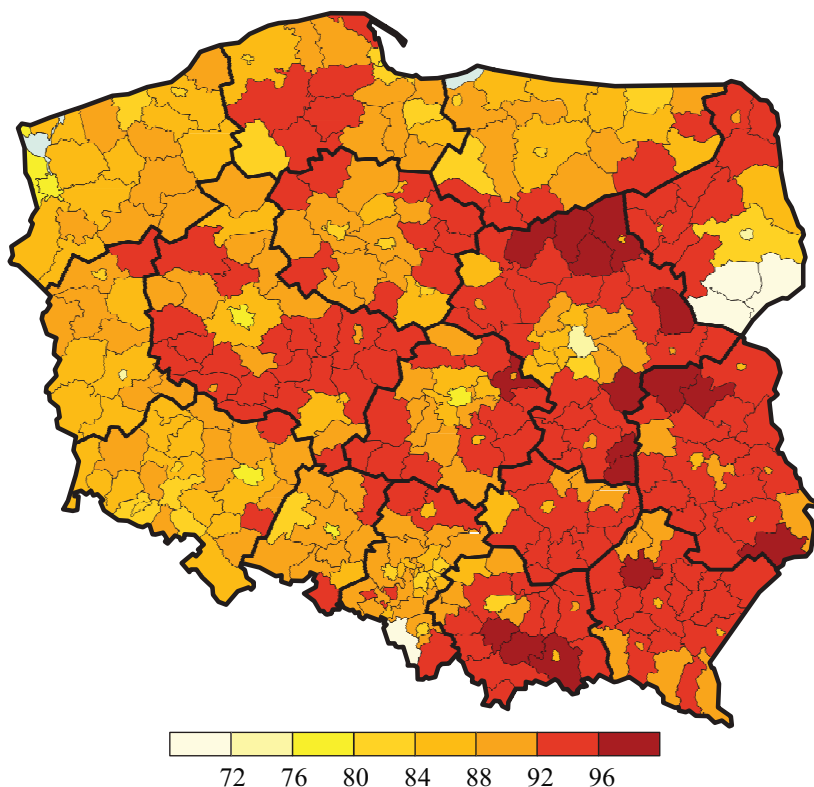
Mapa 2. Głosowanie na PiS w wyborach do Sejmu RP w 2007 roku w podziale na powiaty (dane procentowe)

Źródło: *Wybory 2007*, strona internetowa Państwowej Komisji Wyborczej, <http://wybory2007.pkw.gov.pl> (17.05.2016).

Zgodnie z teorią racjonalnego wyboru należy przyjąć, że wyborcy zamieszkujący powiaty o niższym PKB zagłosują na podmioty polityczne deklarujące konieczność wyrównywania (w różnych formach) poziomu rozwoju gospodarczego⁵⁶⁵. Od wyborów w 2001 roku partią, która w sferze

⁵⁶⁵ Andrzej Antoszewski napisał: „W literaturze poświęconej problematyce rynku wyborczego podkreśla się, że jest on mechanizmem autonomicznym, działającym niezależnie od

rze polityki regionalnej opowiadała się za zrównoważonym rozwojem (wyrównywaniem szans, redystrybucją dochodu), a w ramach polityki społecznej odwoływała się do *równości*, było Prawo i Sprawiedliwość⁵⁶⁶.

Mapa 3. Powiaty według udziału ludności deklarującej przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w 2011 roku (dane procentowe)

Źródło: *Wyznania religijne w Polsce 2011–2014*, <http://stat.gov.pl/> (19.03.2017).

Jeśli porównamy dane dotyczące PKB z mapą 2 *Głosowanie na PiS w wyborach do Sejmu RP w 2007 roku w podziale na powiaty (dane pro-*

woli ludzi i rządzącym się własnymi prawami, które mogą być odkrywane, ale nie tworzone [...]. Z drugiej strony dostrzega się to, że kształt rynku zależy nie tylko od czynników obiektywnych (np. rozmiar czy struktura elektoratu, liczba partii uczestniczących w elekcji), ale także – od strategii przyjmowanych przez uczestników rywalizacji (partie polityczne) i wyborców, które określają typ systemu partyjnego”. A. Antoszewski, *Wzorce rywalizacji...*, s. 26.

⁵⁶⁶ *Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2001, s. 4; *IV RP – Sprawiedliwość dla wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości 2005*, s. 45.

centowe), to trzeba uznać, że istotnie głosowanie „za pomocą portfela” było czynnikiem, który wpłynął na popularność tej partii we wschodniej i centralnej części kraju. Teza o maksymalizacji użyteczności znalazła potwierdzenie w sposób zgodny z ekonomiczną teorią demokracji.

Te same wyniki uzyskane przez PiS można zestawić z mapą 3 *Powiaty według udziału ludności deklarującej przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w 2011 roku (dane procentowe)*. Podobnie jak w poprzednich sytuacjach, intensywność koloru symbolizuje wzrost wskaźnika, którym w tym przypadku jest odsetek osób deklarujących wyznanie rzymskokatolickie.

Barwami pomarańczową oraz czerwoną zaznaczono te powiaty, w których odsetek wiernych był najwyższy i wynosił od 92 do 96%. W ujęciu geograficznym tego typu jednostki administracyjne były zlokalizowane głównie w południowej, wschodniej i centralnej części kraju. Porównując dane z trzech map, można dostrzec korelacje między niskim wskaźnikiem PKB, wysoką religijnością i głosowaniem na PiS. Ponadto powiaty z obszaru Ziemi Zachodnich i Północnych wyróżniały się niższym poziomem religijności (co socjologowie wyjaśniają na podstawie przedstawionej wcześniej hipotezy zaborowej). Czynniki świadomościowe i historyczne nie są jednak uwzględniane w teorii racjonalnego wyboru.

Wnioski, które można sformułować na podstawie zestawienia, są następujące:

1. Głosujący łączą wartości z interesami i na tym polega ich aksjologiczna racjonalność i przewidywalność⁵⁶⁷.
2. Wyborcy nie są jednowymiarowi – nie można ich przypisać do odgórnie wydzielonych kategorii głosujących za pomocą „portfela” lub „różańca”. Budowana opozycja jest w dużej mierze sztuczna – na wybór mają wpływ równoległe różne czynniki⁵⁶⁸.

⁵⁶⁷ Na przykład wyniki badań wskazują, że wyborcy często oceniają państwo opiekuńcze pod względem sprawiedliwości społecznej, tak samo jak próbują zmaksymalizować osobisty zysk. S. Kumlin, *Państwo opiekuńcze...*, s. 446–447. Marek Ziółkowski uznał, że jednostki łączą interesy z wartościami, a preferencje wyborcze mogą być motywowane zarówno interesami, jak i wartościami. M. Ziółkowski, *Przemiany interesów...*, s. 75.

⁵⁶⁸ W uzasadnieniach filozoficznych podkreśla się, że wyborcy lewicy i prawicy nie mogą odrzucać wartości. Roger Scruton napisał: „rzeczą konserwatywną jest opieranie się utracie ideologii. Świat niewartościujący nie jest światem ludzkim”. R. Scruton, *Co znaczy konserwatyzm...*, s. 192. Maria Szyszkowska stwierdziła, że człowiek lewicy nie może być pragmatyczny, ponieważ pragmatyzm to wybór takich działań, które przynoszą korzyści. Przeciwnostwem tego jest ideowość oznaczająca wybór takich rozwiązań, które są zgodne z wartościami. Wartości są ważniejsze od doraźnych celów. M. Szyszkowska, *Lewicowość...*, s. 86.

3. Nierozłącznym elementem wyjaśniania i przewidywania zachowań wyborczych powinny być badania aksjologiczne. Podobnie jak w przypadku danych socjoekonomicznych, aksjomaty są elementem kwantyfikowalnym, który można analizować ilościowo, sondując zapotrzebowanie na metawartości lewicy, prawicy i wartości centrum.

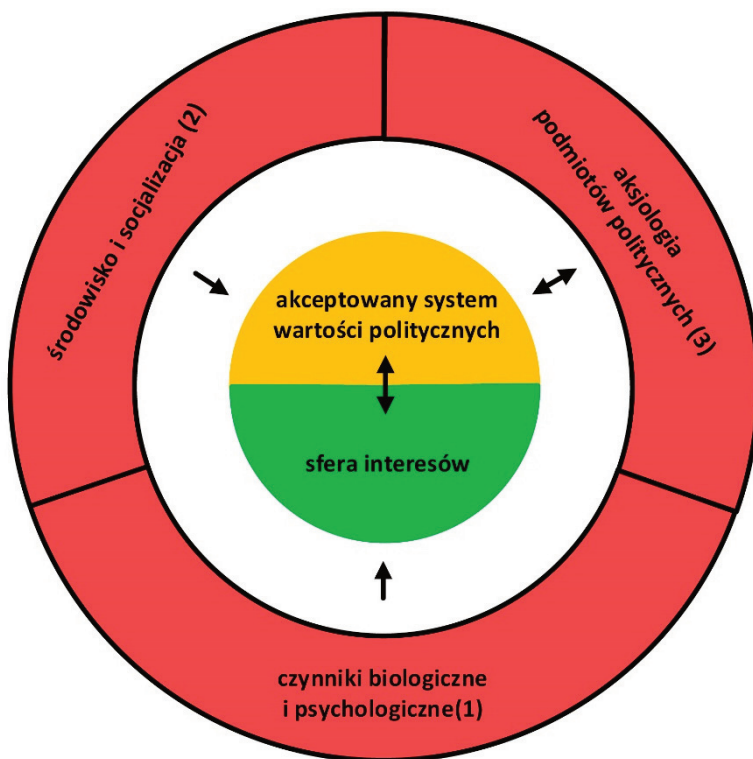
Na podstawie sformułowanych w monografii założeń ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych można podjąć próbę dedukcyjnego określenia kategorii czynników wpływających na decyzje wyborcy. Rdzeń decyzji oraz cztery grupy determinant, które go kształtują, zostały przedstawione na schemacie 15. Rdzeń decyzji jest splotem indywidualnych interesów wyborcy z preferowanym przez niego systemem wartości politycznych (L, C, P). Te dwa elementy – utylitarny i normatywny – pozostają ze sobą w stosunku zależności – interesy częściowo kształtują wybór wartości, jednocześnie część z nich jest definiowana w świetle metawartości (na przykład na preferencje w zakresie *równości–nierówności* może wpływać pozycja społeczna jednostki i jej status materialny). Wyborca dąży do stanu spójności sfery interesów i wartości – co wynika z koncepcji Festingera i zdefiniowanego na jej podstawie założenia o racjonalności aksjologicznej wyborcy. Na wybór wartości ma wpływ poczucie braku tłumaczone przez hipotezę niedostatku Ingleharta.

Rdzeń przesądza o poparciu udzielanym podmiotom politycznym i podlega oddziaływaniu ze strony: 1) czynników biologicznych i psychologicznych; 2) środowiska i procesu socjalizacji oraz 3) aksjologii podmiotów politycznych⁵⁶⁹. Charakter determinant powoduje, że wyjaśnianie przesłanek podejmowania decyzji wyborczych należy do przedmiotu badań psychologii i neurokognitywistyki (wpływ predyspozycji psychicznych, czynników biologicznych), socjologii (wpływ czynników środowiskowych, procesu socjalizacji) oraz nauki o polityce (wpływ myśli politycznej, relacji aksjologicznych między podmiotami politycznymi i wyborcami). Przyjrzyjmy się bliżej wyszczególnionym kategoriom uwarunkowań.

1. W grupie czynników biologicznych i psychologicznych podstawowe znaczenie mają predyspozycje wobec konfliktów politycznych, co stanowi indywidualną cechę jednostki. Osoby o niskim progu akceptacji

⁵⁶⁹ Michael S. Lewis-Beck i Richard Nadeau, badając wybory we Francji, doszli do innych wniosków – według nich schemat decyzji głosujących w wyborach powszechnych miał postać: decyzja wyborcza = klasa + religia + ideologia lewicowa lub prawicowa + gospodarka. M.S. Lewis-Beck, M. Stegmaier, *Modele głosowania ekonomicznego* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010, s. 115.

konfliktów wybierają rozwiązania kompromisowe, których celem jest uniknięcie lub rozwiązanie sporu. Są to wyborcy preferujący wartości centrowe⁵⁷⁰. Z kolei akceptujący konflikty w polityce kierują się wartościami północnej albo południowej części macierzy i są zdeterminowani na wejście w spór w ich obronie.

Schemat 15. Aksjologiczny rdzeń decyzji wyborcy

Źródło: opracowanie własne.

Na wybór systemu wartości wpływają cechy somatyczne związane z progiem reakcji na zagrożenie. Jednostki o podwyższonej wrażliwości na bodźce kierują się ku wartościom w ramach typu „umacnianie siebie”

⁵⁷⁰ Tego typu wyborcy są zwykle grupą dominującą. Zob. wyniki Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006 [w:] H. Domański, *Spoleczeństwa europejskie...*, s. 182. Dane autoidentyfikacji ankietowanych zawarte w *World Values Survey Wave 6: 2010–2014*, <http://www.worldvaluessurvey.org/> (12.04.2017); Komunikat z badań CBOS nr 102/2017, *Czy młodzi Polacy są prawicowi?*, <http://www.cbos.pl/> (17.09.2017), s. 2.

i „zachowawczość”. Są to aksjomaty południowej części macierzy, których wybór daje szansę na zmniejszenie odczuwanego zagrożenia. Osoby o obniżonym stopniu reakcji (niższej wrażliwości na bodźce) skłaniają się ku wartościom w obrębie typu „otwartość na zmiany” oraz „przekraczanie siebie”⁵⁷¹.

W ramach tej kategorii trzeba zwrócić uwagę na czynniki genetyczne. Przedstawione w rozdziale drugim wyniki badań wskazują na częściową dziedziczność predyspozycji związanych z postawami wobec wartości politycznych.

2. Rola otoczenia, w którym jednostka funkcjonuje, wydaje się równie istotna, co czynników z grupy pierwszej. Na rdzeń decyzji wpływa środowisko socjalizacji, w którym wyborca przyswoił określone wartości i nauczył się postaw społecznych, również tych związanych z polityką⁵⁷². Jest to element akcentowany nie tylko w koncepcjach psychologicznych, ale także w hipotezie socjalizacji Ingleharta, zgodnie z którą postawy wobec wartości politycznych są wyraźne i porównywalne w cyklach pokoleniowych.

3. Trzecia grupa dotyczy aksjologii podmiotów politycznych, które w warstwie programowej odwołują się do splotu określonych (znanych głosującym) wartości i interesów. Między wyborcą i podmiotem istnieją zależności ujęte w schemacie 6 *Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy*. Podmioty oddziałują na społeczną percepcję metawartości, a wyborcy posiadają określone preferencje aksjologiczne, które wpływają na kształt sceny politycznej⁵⁷³.

Podsumowując, przedstawione grupy determinant są zarówno endo-, jak i egzogenne wobec jednostki, ale także od niej zależne lub niezależne. Na niektóre wyborca posiada wpływ (można tu wyróżnić: definiowanie interesów, wartości, wybór środowiska poprzez zmianę miejsca zamieszkania, zatrudnienia), na niektóre ma wpływ częściowy i pośredni (tak jak w przypadku aksjologii podmiotów politycznych), pozostałe mają względem niego charakter autonomiczny (do tej grupy należą czynniki genetyczne, somatyczne i związane z nimi predyspozycje psychiczne).

⁵⁷¹ Wniosek został sformułowany na podstawie wyników badań neurokognitywistycznych przybliżonych w rozdziale drugim.

⁵⁷² Wskazują na to przedstawione w *Założeniach epistemologicznych* rezultaty badań z zakresu socjologii wyborów, w których przedmiotem analizy jest geograficzne zróżnicowanie zachowań wyborczych.

⁵⁷³ Empiryczne przykłady takich zależności zostały przedstawione w *Założeniach epistemologicznych* w kontekście państw nordyckich.

5. PODSUMOWANIE

W podsumowaniu *Założeń aksjologicznych* można wskazać na następujące wnioski:

1. Naturę wartości politycznych oddają następujące cechy:
 - A. Są one wyrazem dążeń i potrzeb, odnoszą się do obiektów uznawanych za cenne. W odróżnieniu od wartości indywidualnych, wartości polityczne posiadają charakter zobiektywizowany – są istotne nie tylko dla jednostek, ale całych zbiorowości (lokalnych wspólnot, społeczeństwa).
 - B. Wartości polityczne są relatywne w czasie i przestrzeni. Mogą być absolutne w danym systemie kulturowym, a pomiędzy systemami są wobec siebie względne.
 - C. Kolejną cechą jest hierarchiczność – wartości polityczne tworzą systemy wartości, które w polityce są określane jako lewicowe, centrowe lub prawicowe. Wartości względem siebie mogą zajmować pozycje równorzędne, podrzędne lub nadrzędne. Cecha ta została uwzględniona w rozdziale pierwszym poprzez wprowadzenie podziału na metawartości oraz wartości pochodne.
 - D. Wartości polityczne są związane ze zjawiskiem władzy, która je urzeczywistnia. Aksjomaty są transponowane w decyzje państwowe – w rozstrzygnięciach politycznych podejmowanych przez organy państwa można dostrzec inspiracje wartościami lewicy, centrum i prawicy.
 - E. Ostatnia cecha jest związana z konfliktowością. Z uwagi na tę właściwość wśród wartości obecnych w sferze publicznej można wyróżnić dwa typy – te, które wywołują konflikty (są to wartości polityczne), oraz niekonfliktowe (wartości niepolityczne). Cechą aksjomatów lewicowych i prawicowych jest konfliktowość, co wynika z dążenia do realizacji sprzecznych celów.
2. Wartości centrum są pozbawione cechy konfliktowości, co przejawia się w deklarowaniu apolityczności i poszukiwaniu punktu równowagi w obrębie metawartości lewicy i prawicy. Z tego powodu o aksjomatach centrum można myśleć w kontekście szerokim, w którym kryterium ich wyróżniania jest niepolityczność (bezkonfliktowość), lub wąskim, w którym centrum poszukuje kompromisu w parach metawartości.
3. Centrum jest zawsze wtórne wobec wartości lewicy i prawicy. Wartości centrowe są pochodną siedmiu par metawartości.

4. W analizie lewicowości, centrowości i prawicowości można wykorzystać zmodyfikowany model kołowy Shaloma H. Schwartza. Związane z tym założenia są następujące:
- A. W koncepcji Schwartza człowiek przeżywa konflikt motywacyjny wynikający z konieczności dokonania wyboru między wartościami. Jest on rezultatem antynomii tkwiącej w strukturze systemu wartości.
 - B. Wartości można ułożyć w ten sposób, że przybierają formę kontinuum kołowego. Aksjomaty są usytuowane względem siebie w takiej kolejności, że wartość A jest podobna do wartości B, do której jest podobna wartość C będąca zarazem mniej podobna do wartości A. Układ kołowy odzwierciedla podobieństwo aksjomatów sąsiadujących i sprzeczność naprzeciwległych. Wartości umiejscowione w macierzy naprzeciw siebie nie są możliwe do realizowania w tym samym czasie, ponieważ prowadzą do sprzecznych celów.
 - C. Adaptacja macierzy Schwartza polega na wpisaniu w nią siedmiu par wartości metapolitycznych, które konstytuują spór między lewicą i prawicą w państwach cywilizacji zachodniej. Są to: *równość–nierówność, społeczeństwo–wspólnota, wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty, samowładność–władza, pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości, racjonalizm–religia oraz progresywizm–tradycja.*
 - D. Północna strona modelu kołowego jest zarezerwowana dla aksjomatów lewicowych. Lewicowość jest wyznaczana przez siedem metawartości: *równość, społeczeństwo, wolność jednostki, samowładność, pluralizm systemów wartości, progresywizm i racjonalizm.*
 - E. Południowa strona modelu jest zarezerwowana dla wartości prawicowych. Do tego zbioru należą: *nierówność, wspólnota, wolność w ramach wspólnoty, władza, unitarny system wartości, tradycja i religia.*
 - F. Na granicy północnej i południowej części macierzy znajdują się wartości styczne, które należą do dwóch odrębnych zbiorów, ale jednocześnie są do siebie podobne. Są to *religia i równość* w części zachodniej oraz *racjonalizm i nierówność* w części wschodniej. Wartości styczne pełnią funkcję bufora aksjologicznego – są jednocześnie aksjomatami granicznymi i zapożyczanymi.
5. Konflikt metawartości jest na gruncie filozofii wyjaśniany w kontekście odrębnych wizji ludzkiej natury. W światopoglądzie lewicy przyjmuje się w tym względzie perspektywę pozytywną, a w prawicowym

- negatywną. Przeciwstawne koncepcje antropologiczne są filozoficznym uzasadnieniem dla wyboru wartości północnej lub południowej części macierzy.
6. Odnosząc teorię wartości Ronalda Ingleharta do rozważań dotyczących metawartości, trzeba zauważyć, że koresponduje ona z zaproponowaną adaptacją macierzy Schwartza. Wartości postmaterialne związane z samoekspresją, racjonalizmem i świeckością można odnaleźć w północnej części macierzy, natomiast wartości przetrwania oraz tradycyjne – w południowej, co odpowiada przyjętemu podziałowi na część wartości lewicowych i prawicowych.
 7. Na podstawie sformułowanych założeń ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych można podjąć próbę dedukcyjnego określenia kategorii czynników wpływających na decyzje wyborcy. Rdzeń decyzji jest splotem indywidualnych interesów z preferowanym systemem wartości politycznych (lewicowych, centrowych, prawicowych) i przesądza o poparciu udzielanym podmiotom politycznym. Rdzeń jest funkcją: 1) czynników biologicznych i psychologicznych; 2) środowiska i procesu socjalizacji oraz 3) aksjologii podmiotów politycznych.
 8. Wyborca dąży do stanu zgodności interesów i wartości – co wynika z koncepcji Leona Festingera i zdefiniowanego na jej podstawie założenia o racjonalności aksjologicznej wyborcy. Założenie to stoi w opozycji do teorii racjonalnego wyboru, w której użyteczność dominuje nad wartościami.
 9. Czynniki, które kształtują decyzje wyborcy, są zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne wobec jednostki, ale także od niej zależne lub niezależne. Na niektóre wyborca posiada wpływ (można tu wyróżnić: definiowanie interesów, wartości, wybór środowiska poprzez zmianę miejsca zamieszkania, zatrudnienia), na niektóre ma wpływ częściowy i pośredni (tak jak przypadku wartości podmiotów politycznych), pozostałe mają względem niego charakter autonomiczny (do tej grupy należą czynniki genetyczne i somatyczne).

ROZDZIAŁ IV

ZAŁOŻENIA METODOLOGICZNE

1. MACIERZ METAWARTOŚCI W BADANIACH POLITOLOGICZNYCH

Celem ostatniej części opracowania jest przedstawienie możliwości zastosowania macierzy w badaniach z zakresu nauki o polityce. W pierwszej kolejności trzeba zwrócić uwagę na sferę, która nie podlega tej metodzie – metawartości nie służą klasyfikacji ugrupowań według podmiotowo albo linearnie rozumianego kontinuum lewica–centrum–prawica. Krytyka tej (podmiotowej i linearnej) klasyfikacji została przybliżona w *Założeniach ontologicznych*. Metoda oparta na macierzy kołowej jest wielowymiarowa – obejmuje nie tylko siedem par metawartości charakterystycznych dla lewicy i prawicy, ale również: wartości centrowe (których cechy zostały przedstawione w *Założeniach aksjologicznych*), odmienne rozumienie natury jednostki, wartości pochodne oraz rozwiązania wielowartościowe będące splotem więcej niż dwóch aksjomatów (na przykład prawicowych wartości *wspólnota* i *władza* z lewicową *równością*).

Macierz może być narzędziem ewaluacji poszczególnych poziomów piramidy percepcji wartości politycznych (zob. schemat 6 *Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy*). Na szczeblu percepcji wyborcy model można wykorzystać w celu:

- określenia postaw wobec metawartości w badanej grupie,
- ustalania związków między autoidentyfikacją wyborców a etykietami i autoidentyfikacjami podmiotów politycznych.

Na szczeblu podmiotów politycznych można ją zastosować podczas badania:

- etykiet i autoidentyfikacji oraz ich zgodności z metawartościami⁵⁷⁴,

⁵⁷⁴ Wojciech Sokół przedstawił obecne w literaturze trzy podstawowe metody określania pozycji ideowej ugrupowań: badania ankietowe przeprowadzane wśród ekspertów, badania opinii wyborców oraz identyfikację polegającą na analizie zawartości programów politycznych. W Sokół, *Klasyfikacja partii* [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia*

- aksjomatów obecnych w myśli politycznej i ich zgodności z metawartościami,
- procesu powstawania tożsamości ideowej podmiotów politycznych (na przykład badanie partii politycznych znajdujących się na etapach identyfikacji lub organizacji),
- ewolucji aksjologicznej, co dotyczy podmiotów, które osiągnęły etap stabilizacji,
- powstawania nowych rodzin ideologiczno-programowych.

Dalsza struktura rozdziału jest rozwinięciem siedmiu wyróżnionych punktów. Pierwsze cztery zostały uwzględnione w bieżącym podrozdziale, natomiast związane z: badaniem tożsamości nowych podmiotów, ewolucją aksjologiczną oraz powstawaniem nowych rodzin ideologicznych – w trzech kolejnych.

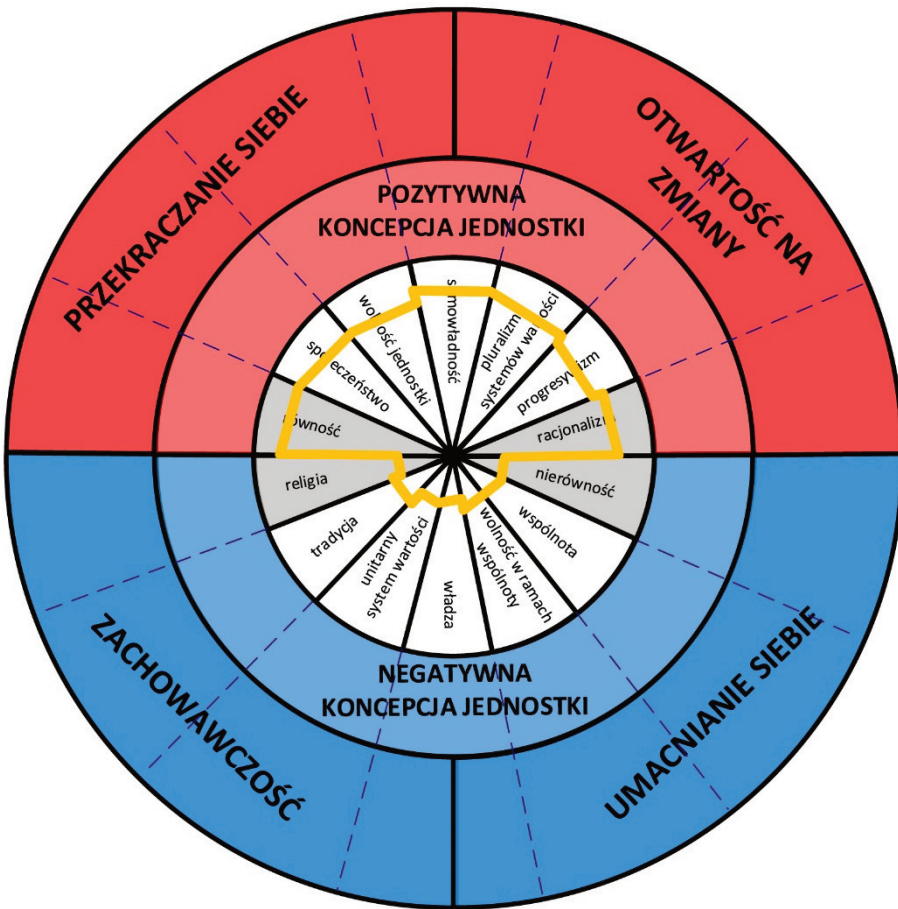
1. Model można zastosować w analizie przesunięcia rdzenia światopoglądowego badanej grupy. Wpisując w macierz wyniki badań sondujących postawy wobec metawartości, uzyskamy graficzną prezentację poglądów badanej zbiorowości. Na schemacie 16 przedstawiono aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o homogenicznych postawach wobec metawartości. Poparcie zostało skoncentrowane w północnej części macierzy, co wskazuje na preferencje w kierunku metawartości lewicy. Trzeba zauważyć, że tego typu przesunięcia można oczekiwać w grupach ograniczonych liczebnie i spójnych aksjologicznie – na przykład kiedy badani są członkowie partii politycznej.

W sytuacji analizowania grupy o postawach heterogenicznych (na przykład społeczeństwa) rdzeń wartości przybierze postać asymetryczną i obejmie jednocześnie południową i północną część macierzy, co zostało uwzględnione na schemacie 17 *Aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o heterogenicznych postawach wobec metawartości*. Oba przykłady obrazowania są istotne w planowaniu strategii politycznej – wskazują na przesunięcie preferencji grupy w stosunku do modelu.

Weźmy pod uwagę sondaż CBOS dotyczący związków partnerskich, przeprowadzony wśród osób o autoidentyfikacjach lewicowych, centrowych i prawicowych⁵⁷⁵.

teorii i praktyki politycznej, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008, s. 59–65. Trzeba zauważyć, że dwie pierwsze są w istocie badaniem etykiet.

⁵⁷⁵ *Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017).

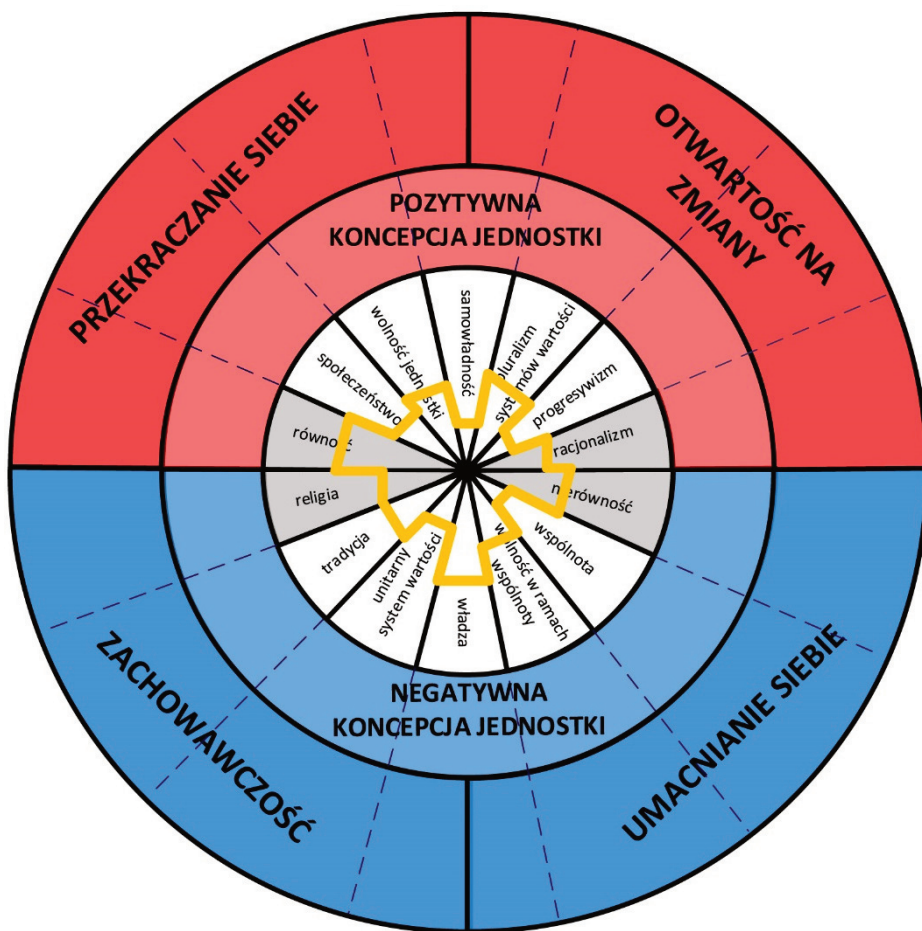

Schemat 16. Aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o homogenicznych postawach wobec metawartości

Źródło: opracowanie własne.

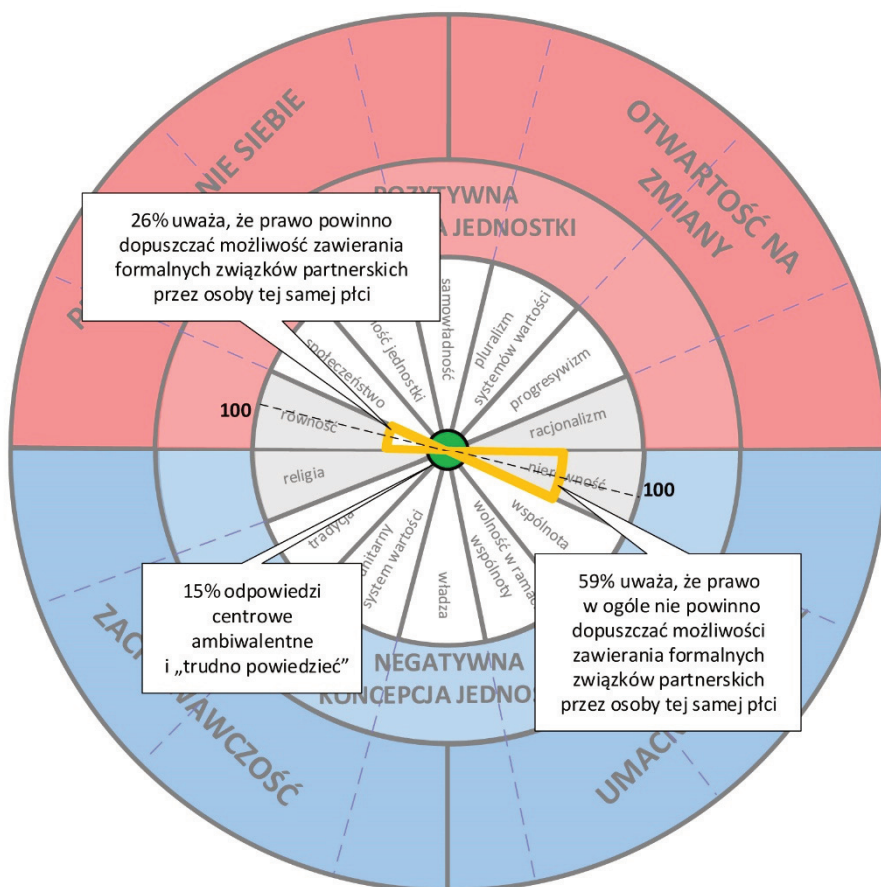
Jedno z pytań zadanych respondentom brzmiało: Czy prawo powinno dopuszczać możliwość zawierania formalnych związków partnerskich przez osoby tej samej płci? Sformułowany w ten sposób problem dotyczył pary *równość–nierówność*. W badaniu zdecydowana większość respondentów (59%) opowiedziała się przeciw temu rozwiązaniu (wybierając *nierówność*), kolejne 26% stwierdziło, że związki powinny zostać wprowadzone do systemu prawnego, natomiast 15% zajęło stanowisko ambiwalentne lub udzieliło odpowiedzi „trudno powiedzieć”.

Wyniki zostały przedstawione na schemacie 18 *Para równość–nierówność w macierzy kołowej na przykładzie badań empirycznych.*

Schemat 17. Aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o heterogenicznych postawach wobec metawartości

Źródło: opracowanie własne.

Schemat 18. Para równość–nierówność w macierzy kołowej na przykładzie badań empirycznych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017).

2. Autoidentyfikacje wyborców są możliwe do ustalenia w drodze badań ankietowych lub na podstawie wyników takich analiz udostępnianych przez ośrodki badania opinii publicznej. Przykład publikacji takich danych został zawarty w tabeli 19, która objęła zestawienie dotyczące preferencji wyborców identyfikujących się z lewicą w Polsce w latach 2005–2017. W pierwszej kolumnie zebrano nazwy szesnastu podmiotów politycznych, a kolejne odpowiadały dacie przeprowadzanych badań (2005, 2007, 2011, 2015 i 2017). W każdym z sondaży sprawdzano popu-

larność podmiotu wśród osób deklarujących poglądy lewicowe i zestawiano z wynikami ogólnymi.

Tabela 19. Poparcie dla lewicy w Polsce w latach 2005–2017

nazwa	2005		2007		2011		2015		2017	
	lewica	ogół	lewica	ogół	lewica	ogół	lewica	ogół	lewica	ogół
	w %									
SLD	25	5	–	–	32	8	–	–	19	5
Partia Demokratyczna	1	2	–	–	1	0	–	–	–	–
LiD	–	–	44	10	–	–	–	–	–	–
Zjednoczona Lewica (SLD + TR + PPS + UP + Zieloni) – koalicja	–	–	–	–	–	–	27	6	–	–
PSL	6	4	5	6	7	5	7	5	5	3
PO	7	22	28	31	30	36	34	27	38	22
Samoobrona	9	11	1	1	1	0	–	–	–	–
PiS	12	19	5	29	7	20	–	–	–	–
PiS wraz z SP i PR	–	–	–	–	–	–	11	35	8	40
LPR	3	8	2	2	–	–	–	–	–	–
PJN	–	–	–	–	1	0	–	–	–	–
Ruch Palikota	–	–	–	–	3	1	–	–	–	–
Kukiz'15	–	–	–	–	–	–	5	7	7	9
Nowoczesna Ryszarda Petru	–	–	–	–	–	–	7	6	8	4
KORWiN/ Wolność J. Korwin-Mikkego	–	–	–	–	–	–	1	4	–	1
Partia Razem	–	–	–	–	–	–	2	1	4	1
trudno powiedzieć	18	23	11	17	17	26	6	10	10	14

Źródło: Komunikat z badań CBOS nr 105/2017, *Elektorat lewicy od roku 2005*, <http://cbos.pl/> (12.09.2017), s. 9.

Biorąc jako przykład Sojusz Lewicy Demokratycznej (pierwszy z podmiotów w tabeli), widzimy, że w 2005 roku ugrupowanie popierało 5% ogółu badanych, a w grupie deklarującej poglądy lewicowe – 25%. W roku 2007 Sojusz wystawił kandydatów w ramach koalicji Lewica i Demokraci (LiD), która uzyskała 10% ogółu wskazań, a wśród ankietowanych o autoidentyfikacji lewicowej – 44%. W roku 2011 na Sojusz Lewicy Demokratycznej chciało głosować 8% ankietowanych i 32% z grupy deklarującej poglądy lewicowe. W roku 2015 SLD był częścią koalicji wyborczej i nie uzyskując wymaganego progu poparcia, znalazł się poza Sejmem, natomiast w badaniu z roku 2017 chęć zagłosowania na ugrupowanie wyrażało 5% ogółu zapytanych i 19% w grupie o lewicowych poglądach.

Jeśli wziąć pod uwagę wyniki popularności pozostałych podmiotów, to skłaniają one do stworzenia scenariusza badań dotyczących drugiego ze wskazanych punktów – związków między autoidentyfikacjami wyborców a etykietami i autoidentyfikacjami podmiotów politycznych. O ile w 2017 roku chęć zagłosowania na SLD deklarowało 19% osób o autoidentyfikacjach lewicowych, to 38% z tej grupy wskazywało na Platformę Obywatelską, 8% – na Prawo i Sprawiedliwość, a 4% – na Partię Razem. Platforma stała się głównym podmiotem popieranym przez wyborców o identyfikacjach lewicowych, przy czym jakościową zmianę (wzmocnienie) tego poparcia można było zaobserwować w 2007 roku i w kolejnych badaniach wskaźnik ten był coraz wyższy. Scenariusz powinien objąć dwa kroki: w pierwszej kolejności ustalenie, które metawartości są popierane przez grupę o autoidentyfikacjach lewicowych, a następnie sprawdzenie, do jakich aksjomatów odwołują się poszczególne podmioty⁵⁷⁶. Wyniki badań w grupie wyborców można przedstawić graficznie, wpisując je w macierz.

⁵⁷⁶ W podsumowaniu komunikatu zawarto następującą hipotezę: „Wśród osób o zdeklarowanych poglądach lewicowych widoczny jest wzrost poparcia dla Platformy Obywatelskiej. Jeszcze przed wyborami w roku 2005 tylko 7% identyfikujących się z lewicą chciało głosować na tę partię, podczas gdy w 2007 było to już 28%. Porównując preferencje partyjne bezpośrednio przed wyborami w roku 2015, można zaobserwować, że PO miała wśród zwolenników lewicy nawet większe poparcie (34%) niż Zjednoczona Lewica (27%). W 2017 roku poparcie dla PO w elektoracie lewicy wzrosło do 38%. Jest ono znacznie większe wśród osób o przekonaniach lewicowych niż wśród ogółu ankietowanych, co może wynikać z poczucia, że lepiej reprezentuje je Platforma Obywatelska niż partie określające się jako lewicowe, które w ostatnich wyborach nie zdołały wprowadzić do parlamentu swoich przedstawicieli”. Komunikat z badań CBOS nr 105/2017, *Elektorat lewicy od roku 2005*, <http://cbos.pl/> (12.09.2017), s. 9–10.

Z przedstawionego przykładu wynika, że w analizach dotyczących poziomu wyborcy szczególnie znaczenie ma przygotowanie planu badań. Przyjęcie określonej strategii rzutuje na otrzymane wyniki⁵⁷⁷. W ramach egzemplifikacji spójrzmy na rezultaty dwóch innych analiz przeprowadzonych wśród wyborców, ale w różny sposób.

W pierwszym przypadku w sondażu IS UW z 2012 roku sprawdzano związek struktury społecznej ze społeczną identyfikacją z lewicą i prawicą w Polsce. Uzyskane wyniki ocenił Tadeusz Szawiel, pisząc, że podstawowe zmienne społeczno-demograficzne nie wykazywały w latach 2005–2012 niemal żadnych związków z identyfikacjami lewicowo-prawicowymi, nie udało się też zaobserwować trendów w czasie⁵⁷⁸. Badanie nie wykazało korelacji między strukturą klasową a identyfikacjami, chociaż zależności tego typu były obserwowane w Europie Zachodniej.

W drugim badaniu analizowano stosunek do wartości. Bezpośredni związek z parą *równość–nierówność* miało pytanie w ramach Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2006–2007 o prawa lesbijek i gejów do swobodnego układania sobie życia według własnych przekonań. Wyniki wskazywały dość jednoznacznie, że w Polsce liberalizm obyczajowy był skorelowany z wykształceniem i przynależnością do klas społecznych. Najwyższy poziom tolerancji charakteryzował grupę kierowników i specjalistów (65%), dalej niższych pracowników umysłowych (52%), właścicieli (49%), robotników (37%) i rolników 28%⁵⁷⁹. Wyniki wykazały zasadnicze różnice między ankietowanymi należącymi do różnych klas, a dystans pomiędzy grupą najmniej i najbardziej liberalną obyczajowo wyniósł 37%.

Te dwa różne podejścia odzwierciedlają znaczenie scenariusza w badaniach empirycznych⁵⁸⁰. Plan powinien być ustalany w zależności od

⁵⁷⁷ Tadeusz Szawiel dostrzegł ten problem w badaniach autoidentyfikacji wyborców w Polsce. Analizy w zależności od celu mogą być prowadzone na różnych poziomach i uwzględniać inne zmienne. Po pierwsze, można analizować zmiany w czasie, po drugie, rozkłady średnich w kategoriach społeczno-demograficznych (żeby odpowiedzieć na pytanie, czy cechy położenia społecznego wiążą się z tendencją do samoidentyfikacji po lewej lub prawej stronie). Po trzecie, można badać związki między deklarowanymi przekonaniami, wartościami i zachowaniami a lokowaniem się na skali lewica–prawica. T. Szawiel, *Sens autoidentyfikacji...*, s. 192.

⁵⁷⁸ Tamże, s. 189. Podobną analizę przeprowadzili Agnieszka Turska-Kawa i Waldemar Wojtasik. Zob. A. Turska-Kawa, W. Wojtasik, *Struktura społeczna...*, 123–138.

⁵⁷⁹ H. Domański, *Spoleczeństwa europejskie...*, s. 206.

⁵⁸⁰ Podobne uwagi można sformułować wobec metody badań eksperckich, w których ankietowanymi są eksperci-politolodzy oceniający charakter podmiotu politycznego poprzez

tego, co chcemy analizować: czy związek autoidentyfikacji wyborców ze zmiennymi społeczno-demograficznymi, czy ich sens wyznaczany przez stosunek do wartości? Jest to istotne, ponieważ wnioski uzyskane w pierwszym badaniu nie były zgodne z otrzymanymi w drugim.

Interesującym przykładem planowania strategii była analiza Carlosa Garcíi Rivero dotycząca Afryki. Autor sprawdzał zasadność stosowania podziału lewica–prawica w czterech państwach: Republice Południowej Afryki, Algierii, Ugandzie i Zimbabwie. W pierwszej kolejności określił następujące cele badawcze: 1) sprawdzenie, czy kategorie lewica–prawica są użyteczne w państwach rozwijających się i/lub niedemokratycznych; 2) sprecyzowanie podobieństw i różnic w percepcji podziału między elitami i społeczeństwem w każdym z czterech państw; 3) ustalenie, czy podział lewica–prawica ma charakter ponadkulturowy (uniwersalny)⁵⁸¹.

Rivero przyjął scenariusz oparty na badaniach ankietowych przeprowadzanych oddzielnie wśród elit państwa oraz ludności. W obu przypadkach punktem wyjścia było samookreślenie respondentów na punktowanej osi lewica–prawica. Wyniki badań wykazały, że odsetek osób udzielających odpowiedzi na pytanie o identyfikację był wysoki zarówno wśród elit, jak i ludności. Wyjątkiem była muzułmańska Algieria, w której wystąpiły dysproporcje pomiędzy autoidentyfikacją elit (84%)⁵⁸² i ludności (46%)⁵⁸³.

Kolejnym krokiem było ustalenie, co respondenci rozumieli pod pojęciem *lewicy*, *centrum* i *prawicy*. Korelacje, które zaobserwowano, dotyczyły podziałów na gruncie ekonomicznym, a nie aksjomatów o charakterze cywilizacyjnym. W pytaniach o wartości postmaterialne jedynym państwem, w którym problem ochrony środowiska lokalizowano w kategoriach podziału lewica–prawica, była Republika Południowej Afryki.

umieszczenie go na skali. Tego typu strategię krytycznie opisali Peter Mair i Francis G. Castels. Zob. F.G. Castels, P. Mair, *Left-Right Political Scales...*, s. 74. Por. W. Sokół, *Klasyfikacja partii*, s. 59. W tym przypadku można zastosować dwie strategie – w pierwszej przeprowadzone jest wyłącznie badanie ilościowe, a otrzymany wynik uśredniany, a druga polega na projektowaniu badań w ten sposób, aby wynik oddawał jednocześnie sposób rozumienia *triady* przez ekspertów. Technika ustalającą rozumienie podziału jest prośba o wskazanie desygnatów (wartości).

⁵⁸¹ C.G. Rivero, *Testing the Left-Right Continuum in Africa*, <https://ecpr.eu/> (18.05.2017), s. 9.

⁵⁸² Dla porównania w Republice Południowej Afryki odsetek wyniósł odpowiednio 96,5, w Ugandzie – 83,5, a w Zimbabwie – 96,4.

⁵⁸³ W Republice Południowej Afryki odsetek wyniósł 89,9, w Ugandzie – 84,7, a w Zimbabwie – 81,4.

Rivero podsumował te wyniki pisząc, że idea uniwersalności podziału lewica-centrum-prawica jest wątpliwa⁵⁸⁴.

Trzeba zauważyć, przyjęta strategia badawcza wpłynęła na uzyskane wyniki. Wysoki, przekraczający 80–90% odsetek autoidentyfikacji nie był dowodem na ponadcywilizacyjny charakter podziału, chociaż taki wniosek zostałby wyprowadzony, gdyby badanie zostało zakończone na tym etapie. Dopiero analiza rozumienia etykiet wykazała, że sens podziału w czterech państwach afrykańskich nie był tożsamy z aksjomatami lewicy, centrum i prawicy w cywilizacji zachodniej. Można stąd wywieść wniosek, że macierz metawartości powinna być stałym elementem w projektowaniu badań sondażowych dotyczących *triady*, ponieważ umożliwia określenie sposobu jej interpretacji w danej grupie.

3. Kolejnym problemem jest badanie zgodności etykiet i autoidentyfikacji podmiotów politycznych z metawartościami. *Etykieta* jest opinią środowiska zewnętrznego na temat aksjologicznej tożsamości podmiotu (zob. funkcja etykiety w podrozdziale *Piramida percepcji wartości politycznych*). Informacje, które można wykorzystać w jej ustalaniu, są obecne w publicystyce politycznej i wynikach badań ankietowych przeprowadzanych w gronie wyborców.

Badając *autoidentyfikację* podmiotu, weźmiemy pod uwagę jego nazwę. Na przykład w Polsce występowały różne organizacje, których określenia zawierały odniesienia do systemów wartości. Można wskazać na: Lewicę i Demokratów, Zjednoczoną Lewicę, Przymierze Prawicy oraz Zjednoczoną Prawicę, z kolei w innych państwach – Lewicę (Die Linke) w RFN, Koalicję Lewicy w Serbii lub Partię Centrum w Szwecji. Wyznacznikami autoidentyfikacji są zawarte w nazwach nawiązania do rodzin ideologiczno-programowych (takie jak Partia Socjalistyczna, Partia Konserwatywna, Ruch Narodowy, Unia Chrześcijańsko-Demokratyczna). Oprócz nazwy źródłem autoidentyfikacji jest treść dokumentów programowych – cztery sposoby jej ustalania zostały zaproponowane w podrozdziale *Analiza programów podmiotów w fazie identyfikacji i organizacji*.

4. Metawartości i macierz kołową można zastosować w badaniach dotyczących myśli politycznej, a w szczególności – programów politycznych. Proponowana w tym celu metoda badawcza jest triangulacją jakościowej analizy zawartości treści, w której kryterium ewaluacji jest macierz. Na początku trzeba przedstawić kilka uwag z tym związanych.

⁵⁸⁴ C.G. Rivero, *Testing the Left-Right...*, s. 16.

Po pierwsze, analiza treści programów posiada kilka zalet. Tego typu źródła są ogólnodostępne i tworzone bezpośrednio przez podmioty polityczne. W dokumentach programowych odnajdziemy zmienne, które można odnieść do macierzy – elementy partyjnej autoidentyfikacji, deklarowane metawartości, a także wartości pochodne. Analizę treści zalicza się do badań niereaktywnych, w których pomiar nie wpływa na badany obszar⁵⁸⁵. Rzetelne stosowanie tej metody ogranicza subiektywność badającego⁵⁸⁶.

Po drugie, analiza programowa ma również wady. Programy polityczne niejednokrotnie różnią się od rzeczywistych działań podejmowanych w okresie sprawowania władzy⁵⁸⁷, a szczególnym wyrazem tej sytuacji są rządy koalicyjne. Nie wszystkie podmioty można badać w ten sposób, ponieważ w niektórych przypadkach sfera programowa jest świadomie pomijana⁵⁸⁸. Formy upubliczniania programów są coraz bardziej zredukowane i przybierają postać reklam politycznych, a nie dokumentów⁵⁸⁹.

Po trzecie, w ślad za Janet Buttolph Johnson, Henrym T. Reynoldsem i Jasonem D. Mycoffem trzeba zauważyć, że analiza tego typu może mieć charakter ilościowy albo jakościowy, a wybór zależy od celu badań i analizowanego materiału⁵⁹⁰. Trzeba przyznać, że współczesne techniki komputerowej obróbki tekstu zwiększyły możliwości stosowania analizy ilościowej – zaawansowane algorytmy i heurystyki mogą nie tylko wykonywać zadania statystyczne, ale nawet „szukać” idei, na które wskazuje tekst⁵⁹¹.

⁵⁸⁵ R. Bäcker i in., *Metodologia badań politologicznych*, [e-book], Warszawa 2016, s. 168.

⁵⁸⁶ Według Pawła Ścigaja i Michała Bukowskiego „systematyczna analiza zawartości wymusza na badaczu, by pamiętał, że nie może wygodnie wybierać obserwacji i stronniczo formułować wniosków”. P. Ścigaj, M. Bukowski, *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, „Athenaeum” 2012, vol. 36, s. 26.

⁵⁸⁷ Herbert Stein twierdzi, że powinno się odróżnić wypowiedź od polityki, a politykę od działania. Wypowiedzi są zwykle bardziej jednoznaczne i ideologiczne niż polityka, z kolei polityka bardziej jednoznaczna niż działanie. H. Stein, O „trzeciej drodze” [w:] *Nie ma trzeciej drogi*, red. I. Lasota, Warszawa 1991, s. 33–34.

⁵⁸⁸ Do tej grupy można było zaliczyć w Polsce Pawła Kukiza, który traktował program jako przejaw dysfunkcji życia politycznego (uznawał, że programy są produkowane przez „czynniki patogenne” – partie polityczne).

⁵⁸⁹ Przykładem był program Prawa i Sprawiedliwości z wyborów parlamentarnych w 2015 roku, który był prezentowany na stronie internetowej i przybrał postać hasłową, multimedialną, w której do postulatów przedstawianych w formie wideo przypisano gotowe projekty ustaw. Zob. strona internetowa *Wybierz PiS*, <http://wybierzpis.org.pl/> (12.11.2015).

⁵⁹⁰ J. Buttolph-Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010, s. 301.

⁵⁹¹ Tamże, s. 304.

Jednak korzystanie z technik ilościowych nie jest możliwe w sytuacji, kiedy jako kryterium wykorzystujemy metawartości. Wynika to z konieczności interpretowania źródła i oceny aksjomatów obecnych w tekście, co ogranicza możliwość kodowania treści. Z tego powodu w sytuacji stosowania macierzy w analizie programowej metoda powinna przybrać formę jakościową⁵⁹².

Można sformułować kilka reguł dotyczących analizy programu (źródła) z wykorzystaniem macierzy metawartości. W pierwszej kolejności powinno się sprecyzować, jakiego typu podmioty chcemy zbadać i jaka próba materiału ma zostać uwzględniona. Na przykład w badaniach dotyczących podmiotów politycznych w Polsce można wziąć pod uwagę programy publikowane z myślą o wyborach lokalnych, parlamentarnych, prezydenckich lub europejskich, z tym że każda z wyróżnionych elekcji ma swoją specyfikę, która przekłada się na deklarowane wartości. Jeśli chcemy badać treść programu, wykorzystując macierz kołową, trzeba określić, która z elekcji jest właściwa ze względu na cel badań. Na przykład jeśli zamierzamy badać myśl polityczną partii, do analizy wybierze- my programy z wyborów parlamentarnych, a nie prezydenckich. Ten ostatni typ elekcji wymusza rywalizację dośrodkową – nie jest możliwe wygranie wyścigu o urząd Prezydenta RP na podstawie programu, który pomija wartości wyborców o samoidentyfikacji centrowej (kandydat musi odwoływać się do aksjomatów centrum – proponować rozwiązania kompromisowe, ograniczać konflikty). W wyborach parlamentarnych takiej konieczności nie ma, w związku z tym trudno jest zakładać, że programy kandydata na urząd Prezydenta RP oraz jego macierzystego ugrupowania będą tożsame w zakresie wartości. Decyzja o wyborze źródeł jest więc istotna, ponieważ wpływa na otrzymane wyniki.

Dla potrzeb rozdziału przyjmijmy, że celem analizy będzie ocena programów pięciu polskich ugrupowań publikowanych z myślą o wyborach parlamentarnych. Dokumenty będą analizowane w dwóch kategoriach wyodrębnionych ze względu na kryterium fazy instytucjonalizacji⁵⁹³.

⁵⁹² Por. T. Rapley, *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, Warszawa 2013, s. 11. Na temat jakościowej analizy zawartości zob. R. Bäcker i in., *Metodologia badań...*, s. 165–166.

⁵⁹³ Etapy instytucjonalizacji sformułowane przez Roberta Harmela i Larsa Svåsandą są wyznacznikami dojrzałości ugrupowania. R. Harmel, L. Svåsand, *Party Leadership and Party Institutionalization: Three Phases of Development*, „West European Politics” 1993, vol. 16, issue 2, s. 67–88. Zob. także: R. Herbut, *Teoria i praktyka...*, s. 53; M. Żmigrodzki, W. Sokół, *Instytucjonalizacja Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej. Pomiędzy izolacją a relewan-*

W pierwszej znajdują się podmioty w fazach identyfikacji lub organizacji, a w drugiej – stabilizacji. W ramach pierwszego typu będą to programy Twojego Ruchu Janusza Palikota, .Nowoczesnej oraz Partii Razem, a drugiego – Platformy Obywatelskiej RP oraz Prawa i Sprawiedliwości⁵⁹⁴.

Trzeba zaznaczyć, że wybór podmiotów w pierwszej grupie miał charakter losowy – głównym celem rozdziału nie jest analiza myśli politycznej ugrupowań, tylko wykazanie praktycznej możliwości zastosowania proponowanej metody. W drugiej grupie wybór Platformy Obywatelskiej i Prawa i Sprawiedliwości pozwala na porównanie wartości deklarowanych przez podmioty, których rywalizacja polaryzowała polskich wyborców od 2005 roku, a dodatkowo – na analizę ich potencjalnej ewolucji aksjologicznej.

W kolejnym etapie trzeba zdefiniować kategorie tematyczne treści⁵⁹⁵. Badacz powinien wyznaczyć je w taki sposób, aby wiązały się z przedmiotem badań, a wyniki były trafne i rzetelne. Wybór kategorii tematycznych jest zdeterminowany treścią badanych źródeł – w programach mogą się pojawiać luki tematyczne. Możliwe są dwie strategie analizy programu: ekstensywna, polegająca na badaniu, jakie treści znajdują się w programie, a których brak, oraz druga, polegająca na wytypowaniu kwestii, a następnie zestawieniu ich z konkretnymi programami⁵⁹⁶.

Kategorie tematyczne mogą obejmować: autoidentyfikację podmiotów, ich stosunek do wybranych metawartości (na przykład do pary *racjonalizm–religia*), wartości pochodne (takie jak rozwiązania podatkowe, prawo karne) lub wymiary wielowartościowe (takie jak polityka gospodarcza). Załóżmy więc, że w przypadku dwóch grup podmiotów przyjrzymy się pięciu elementom: autoidentyfikacji, poglądom na model państwa, postulatом dotyczącym gospodarki, podejściu do sfery etyki i moralności oraz do problemu zmiany.

cja polityczną, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio K: Politologia” 2000, nr 7, s. 71.

⁵⁹⁴ Program można również analizować ze względu na inne kryteria: jego pochodzenie (z wnętrza partii, z formalnych grup interesu lub grup nieformalnych związanych z partią), zawartość treści, kryterium adresata. M. Grabowska, *Partie polityczne jako działający aktorzy. Partyjne organizacje – programy – elity* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003, s. 326.

⁵⁹⁵ J. Buttolph-Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze...*, s. 302.

⁵⁹⁶ M. Grabowska, *Partie polityczne jako działający...*, s. 326.

Po trzecie, z uwagi na to, że stosujemy analizę jakościową i nie kodujemy treści, nie ma konieczności wyboru jednostek zapisu (takich jak słowo, zdanie, akapit, artykuł)⁵⁹⁷. Zakodowane zostały kryteria (znaczenie siedmiu par metawartości, aksjomaty centrum, antynomiczne koncepcje antropologiczne), a badanie polega na odszukaniu ich w treści dokumentu.

Po czwarte, ograniczenia, które pojawiają się przy tej metodzie, mają wymiar etyczny – nie wyrywamy treści z kontekstu. Trzeba też zauważyć, że potencjalne nadużycia ze strony badającego są łatwe do ustalenia, ponieważ kryteria są z góry określone, a badane treści programowe – ogólnodostępne.

Po piąte, w treści powinno się pominąć te elementy, które nie mają żadnego odniesienia do macierzy. W dokumentach programowych można dostrzec pewną ilość rozwiązań technicznych, które nie są związane z metawartościami lewicy i prawicy, nie są też aksjomatami centrum w szerokim ani wąskim znaczeniu (nie są zorientowane ani na budowanie politycznego konsensusu, ani na poszukiwanie rozwiązań łączących pary metawartości). Nie mają też odniesień do przeciwstawnych koncepcji ludzkiej natury. Można wskazać na przykłady takich treści w programach wybranych pięciu podmiotów:

A. „Zmienimy horyzont działania polityki z bieżącego na średnio-terminowy i strategiczny. O tym, co należy zrobić, nie będzie decydował krótkoterminowy partyjny interes i słupki poparcia” (*.Nowoczesna, Program Nowoczesna Polska dla każdego*⁵⁹⁸).

B. „Państwo będzie zachęcało jednostki samorządu terytorialnego do tworzenia zintegrowanych systemów transportowych, w ramach których znajdą się wszystkie dotowane środki transportu zbiorowego na podległym obszarze, włącznie z pociągami międzyregionalnymi. Do systemu będą przystępowały miasta bezpośrednio stykające się granicami. Wdrożymy pełną integrację biletową, włącznie z biletami jednorazowymi” (fragment zaczerpnięty z programu Partii Razem *Inna polityka jest możliwa. Program wyborczy*⁵⁹⁹).

C. „Większą wagę należy przywiązywać do właściwej kodyfikacji ustaw – poprawki poselskie nie mogą, tak jak jest obecnie, wywracać

⁵⁹⁷ J. Buttolph-Johnson, H.T. Reynolds, J.D. Mycoff, *Metody badawcze...*, s. 302–303.

⁵⁹⁸ *Nowoczesna Polska dla każdego*, strona internetowa .Nowoczesnej, <http://nowoczesna.org/> (17.02.2017).

⁵⁹⁹ *Inna polityka jest możliwa. Program wyborczy*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (14.08.2016).

sensu legislacji. Metodą osiągnięcia tego celu jest wprowadzenie rocznych planów działań legislacyjnych Sejmu, które powinny być wyznaczone przez Konwent Seniorów, a ich uzupełnień można by dokonywać tylko w wyjątkowo uzasadnionych przypadkach. Publikacja planu prac legislacyjnych otwierałaby okres przyjmowania opinii o projektach w nim ujętych (fragment z programu *Plan Zmian 2014–2019 Twojego Ruchu*⁶⁰⁰).

D. „Zlikwidujemy odrębną procedurę gospodarczą w postępowaniu sądowym. Spory między przedsiębiorcami będą rozpatrywane w takim samym trybie, jak spory między innymi obywatelami, co znacznie przyspieszy ich rozstrzygnięcie. Pomimo likwidacji postępowania w sprawach gospodarczych zamierzamy zachować tzw. sądy gospodarcze jako wyspecjalizowane w obszarze rozstrzygania spraw wydziały sądów powszechnych” (program Platformy Obywatelskiej *Następny krok. Razem*⁶⁰¹).

E. „Państwo musi zapewnić rozbudowę sieci szkieletowej. Przyznane Polsce środki unijne na ten cel oraz na infrastrukturę dostępową muszą zostać maksymalnie wykorzystane. Polska ma tutaj unikalną szansę spożytkowania naprawdę okazałych środków, której nie można zaprzepaścić. Wykorzystać trzeba jednak także lokalne warunki i szanse budowy sieci w oparciu o istniejącą inną niż telekomunikacyjną infrastrukturę publiczną. Budowa czy remont każdej drogi musi wiązać się z poprowadzeniem wzdłuż niej kabla światłowodowego. Tego rodzaju urządzenia mogą być później wykorzystywane przez lokalną administrację lub wydzierżawiane lokalnym operatorom” (treść zaczerpnięta z programu PiS *Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska*⁶⁰²).

Po szóste, poza analizą powinny się znaleźć te części programowe, które dotyczą wyłącznie sfery potrzeb i interesów (typ czwarty przedstawiony na schemacie *Relacje pomiędzy sferą wartości i interesów* w podrozdziale *Aksjologiczny rdzeń decyzji wyborcy*) i które nie są w jakikolwiek sposób powiązane z metawartościami. W każdym z programów wybranych podmiotów można wskazać na przykłady takich treści:

⁶⁰⁰ *Plan Zmian 2014–2019. Program Twojego Ruchu*, strona internetowa Twojego Ruchu, <http://twojpruch.eu/> (10.08.2017).

⁶⁰¹ *Następny krok. Razem. Program wyborczy 2011*, strona internetowa Platformy Obywatelskiej, <http://www.platforma.org/> (12.05.2017).

⁶⁰² *Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska*, strona internetowa Prawa i Sprawiedliwości, Serwis archiwalny PiS, <http://old.pis.org.pl/> (23.05.2017).

- A. „Wprowadzimy zmiany w ochronie zdrowia, które zmniejszą kolejki i będą skutkować lepszym leczeniem i profilaktyką” (*Nowoczesna, Nowoczesna Polska...*).
- B. „Niż demograficzny powinien zostać potraktowany nie jako zagrożenie, ale jako szansa na poprawę warunków i jakości kształcenia. Mniej liczne klasy to więcej czasu i uwagi, jakie każdemu uczniowi może poświęcić nauczyciel. Zapewnimy kadrze nauczycielskiej stabilne warunki pracy i godne wynagrodzenia w oparciu o zapisy Karty Nauczyciela. Razem będziemy dążyć do zwiększenia subwencji oświatowej dla samorządów. Stopniowo podniesiemy nakłady budżetowe na oświatę do poziomu 6–8% PKB” (*Partia Razem, Inna polityka...*).
- C. „Celem kontroli prowadzonych w firmach powinno być upewnienie się, że wywiązują się one ze swoich zobowiązań wobec społeczeństwa (tzn. płać podatki) oraz pracowników (przestrzegają przepisów dotyczących czasu i warunków pracy oraz terminowo wypłacają wynagrodzenia). Wykorzystywanie kruczków prawnych by nałożyć karę, która podreperuje państwowe finanse jest niedopuszczalne. Dlatego należy znieść obowiązki sprawozdawczo-administracyjne, które nie pomagają firmom w rozwoju działalności, ani nie poprawiają pozycji pracowników. Pozostałe należy uprościć i dostosować do obecnych realiów” (*Twój Ruch, Plan Zmian 2014–2019...*).
- D. „Otworzymy punkt doradztwa dla naukowców, wynalazców i przedsiębiorców w Narodowym Centrum Badań i Rozwoju. Pomożemy im w uzyskaniu finansowania na projekty. Skrócimy też procedurę uzyskania zarówno europejskiego, jak i polskiego patentu” (*Platforma Obywatelska, Następny krok...*).
- E. „Nie możemy zgodzić się na zmarginalizowanie polskiego rybołówstwa w wyniku działań państw nadbałtyckich «starej» Unii” (*Prawo i Sprawiedliwość, Nowoczesna, solidarna...*).

Po siódme, treści, które stanowią splot interesów i metawartości (odpowiadające wariantom I–III na schemacie 14) powinny zostać uwzględnione w analizie, ponieważ znajdują odniesienie do macierzy. Przykładem tego typu powiązań są propozycje rozwiązań fiskalnych, które z jednej strony dotyczą bezpośrednio sfery interesów, a z drugiej strony ich konstrukcja zawsze ma źródło w parze *równość–nierówność*.

Można też przybliżyć treści tego typu wybrane z programów pięciu podmiotów:

- A. „Rodziny w potrzebie dostaną większą pomoc finansową. Zmienimy program zasiłków rodzinnych (500+), by nie trafiały do najbogatszych. Nie zamierzamy likwidować tego programu, tylko racjonalizować jego cele i ograniczyć nieuzasadnione świadczenia” (interesy i *równość*, fragment programu *Nowoczesnej, Nowoczesna Polska...*).
- B. „Podatek CIT od zysków ze świadczonych usług powinien objąć także kościoły i związki wyznaniowe – dotyczy to w szczególności tzw. spółek kościelnych, które prowadzą normalną działalność gospodarczą. Poszczególne parafie powinny uzyskać status organizacji pożytku publicznego i – pod warunkiem prowadzenia przejrzystej księgowości – być uprawnione do pobierania odpisów podatkowych z tego tytułu” (interesy i *racjonalizm*, program *Twojego Ruchu, Plan Zmian 2014–2019*).
- C. „Dążymy do europejskich standardów w zakresie zaspokajania potrzeb mieszkaniowych i zapewniania samodzielności gospodarstw domowych. Postulujemy niezwłoczne ratyfikowanie Zrewidowanej Europejskiej Karty Społecznej i realizacji wynikających z niej zobowiązań – popierania dostępu do mieszkań o odpowiednim standardzie, zapobiegania i ograniczania bezdomności oraz wspierania osób, które nie mają dostatecznych środków materialnych, poprzez uczynienie kosztów mieszkań dostępnymi dla nich (art. 31)” (interesy i *równość*, program Partii Razem *Inna polityka...*).
- D. „Przygotujemy mechanizm ułatwiający wprowadzanie budżetów obywatelskich w każdym mieście. Zmienimy prawo tak, by wprowadzenie budżetu obywatelskiego – gdy zażąda tego grupa obywateli – stało się obowiązkowe. Poprawimy jakość i zwiększymy ilość prowadzonych konsultacji społecznych” (interesy i *samowładność*, program Platformy Obywatelskiej *Polska Przyszłości. Program Platformy Obywatelskiej RP 2015*⁶⁰³).
- E. „Sprzeciwiamy się koncepcji kształtowania rozwoju w oparciu o model polaryzacyjno-dyfuzyjny i koncepcję lokowania środków w tak zwanych biegunach wzrostu, których rozwój nie przekłada się na wy-

⁶⁰³ *Polska Przyszłości. Program Platformy Obywatelskiej RP 2015*, strona internetowa Platformy Obywatelskiej, <http://www.platforma.org/> (12.03.2016).

równywanie poziomu życia na wielu obszarach Polski, szczególnie na obszarach wiejskich” (interesy i *równość*, program Prawa i Sprawiedliwości *Nowoczesna, solidarna...*).

2. ANALIZA PROGRAMÓW PODMIOTÓW W FAZIE IDENTYFIKACJI I ORGANIZACJI

Robert Harmel i Lars Svåsand w ramach procesu instytucjonalizacji podmiotów politycznych wyodrębnili trzy etapy – identyfikacji, organizacji i stabilizacji⁶⁰⁴. W pierwszym z wymienionych tworzona jest tożsamość ideowa organizacji oraz w sposób czytelny dla wyborcy wyznaczone jej miejsce w przestrzeni rywalizacyjnej (innymi słowy, efektem tego stadium są autoidentyfikacja oraz etykieta podmiotu). Kolejną jest faza organizacji, w której budowane są struktury centralne i terenowe. Przejście do niej jest formą testu potencjału, ponieważ nie każdy podmiot posiada zasoby wystarczające do organizacji struktur. W trzecim z wyodrębnionych etapów organizacje posiadają stabilne podstawy funkcjonowania (zasoby organizacyjne, finansowe), aksjologiczną autoidentyfikację, znaną etykietę i określoną strukturę poparcia wyborczego.

W tej części monografii podział Harmela i Svåsanda zostanie wykorzystany dla wyodrębnienia dwóch grup podmiotów: pierwszej, obejmującej ugrupowania znajdujące się w fazie identyfikacji lub organizacji, i drugiej – tych, które osiągnęły fazę stabilizacji. Organizacje z drugiej grupy wyróżniają się jakościowo – cyklicznie i regularnie wystawiają kandydatów w wyborach oraz publikują programy, co pozwala na przyjęcie perspektywy długoterminowej i badanie ich ewolucji aksjologicznej (jeśli taka miała miejsce). Jak zostało zaznaczone wcześniej, w ramach pierwszego typu będą analizowane programy Partii Razem, Nowoczesnej i Twojego Ruchu Janusza Palikota, a drugiego – Platformy Obywatelskiej RP oraz Prawa i Sprawiedliwości.

Jak wynika z wcześniejszych rozważań, pierwszą wytyczną dotyczącą autoidentyfikacji podmiotu jest jego nazwa. Kolejnych wskazówek dostarcza treść dokumentów programowych, a pojawiające się w nich deklaracje

⁶⁰⁴ R. Harmel, L. Svåsand, *Party Leadership...*, s. 67–88.

opisują tożsamość aksjologiczną w czterech formułach. Wariant pierwszy polega na samoidentyfikacji bezpośredniej, na przykład: „jesteśmy partią nowej lewicy”, „wartości prawicowe są nam bliskie” czy też „jesteśmy nowym centrum”. W drugiej opcji identyfikacja ma charakter pośredni i można ją dedukować z negatywnego stosunku wobec innych podmiotów, co zawiera się w przykładowych sformułowaniach: „partie prawicowe i lewicowe zupełnie nie potrafią rozwiązać tego problemu”, „prawica hamuje rozwój państwa”, „centrum jest bezideowe”. W trzeciej możliwości tożsamość jest funkcją wartości, które są wskazywane jako kluczowe, na przykład: „jesteśmy partią równości i sprawiedliwości społecznej” lub „uznajemy wolność jednostki za najwyższą wartość”. W tym przypadku wyróżnione aksjomaty wskazują na identyfikację z metawartościami północnej części macierzy. W czwartej sytuacji trzeba zwrócić uwagę na deklaracje dotyczące rodzin ideologiczno-programowych (na przykład socjalistycznych, konserwatywnych lub liberalnych), ponieważ wykazują one silny związek z macierzą i stanowią wskazówkę na temat tożsamości podmiotu. Podział na rodziny jest koherentny z *triadą* w tym sensie, że samoidentyfikacja ugrupowania w obrębie danej grupy ideologicznej pozwala na ustalenie jego związków z lewicą, centrum lub prawicą⁶⁰⁵.

W przypadku Partii Razem autoidentyfikację zrealizowano w ramach typów pierwszego, drugiego i trzeciego (zob. tabela 20 *Autoidentyfikacja Partii Razem*). Typ pierwszy (bezpośrednie określenie własnej tożsamości) wynikał z treści punktu 3, w którym pisano: „Uważamy, że działając dziś na rzecz zbudowania sprawnego państwa, zabezpieczającego ochronę praw pracownic i pracowników, zapewniającego powszechny dostęp do dobrej jakości edukacji i służby zdrowia oraz szacunek wobec poglądów, musimy czerpać z bogatej tradycji polskiej demokratycznej lewicy”. Typ drugi został wyrażony negatywnym stosunkiem do prawicy: „Obóz prawicy autorytarnej zdobył samodzielną większość parlamentarną, ponieważ obiecał, że rozwiąże część dotkliwych problemów społecznych. Tymczasem zamiast realizacji tych obietnic widzimy tylko ustrojowe «przykręcanie śruby». Obóz prawicy liberalnej, choć teraz staje w obronie ustrojowych ram państwa prawa, może zaoferować tylko jeszcze większe nierówności społeczne i jeszcze większą frustrację ekonomiczną większości” (punkt 2). Trzecia formuła samoidentyfikacji (przez wartości) została oparta na *równości* (pozycja 1).

⁶⁰⁵ Zob. M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government...*, s. 236–275.

Poglądy na model państwa (tabela 21 *Metawartości Partii Razem – model państwa*) były funkcją *samowładności i społeczeństwa*. W punktach 1–4 podkreślano konieczność podjęcia działań na rzecz: rozszerzenia aktywności politycznej obywateli, zwiększenia znaczenia oddolnych inicjatyw, form demokracji bezpośredniej oraz przywrócenia apolitycznej służby cywilnej.

Poglądy gospodarcze (tabela 22 *Metawartości Partii Razem – model gospodarki*) zostały skonstruowane na bazie *równości*. Ta wartość była obecna w zamiarze „wprowadzenia realnej progresji podatkowej” (punkt 1) uzasadnianej sprawiedliwością dystrybucyjną, z podatkiem dla najbogatszych na poziomie 75% (punkty 2–3). Kolejnym wyrazem *równości* była propozycja wprowadzenia wyższych stawek płacy minimalnej od umów innych niż umowa o pracę celem zniechęcenia pracodawców do zatrudniania na tego typu kontraktach (punkt 4). *Równość* pojawiła się także w krytyce formuły prywatyzacji zgodnej z logiką „prywatne zawsze lepsze niż publiczne” (pozycja 5).

Podejście do moralności i etyki zostało zdominowane przez *racjonalizm, pluralizm systemów wartości, równość oraz pozytywną naturę jednostki* (tabela 23 *Metawartości Partii Razem – moralność i etyka*). Świadectwem przywiązania do tych aksjomatów był zapis o świeckości państwa i wolności światopoglądowej obywateli, którzy wywodzą własne wartości z różnych źródeł (punkt 1). Państwo powinno funkcjonować na fundamencie wiedzy zdobytej dzięki nauce, powinno też realizować świecki model nauczania (pozycja 2). Normy prawne nie mogą być wywodzone z doktryny religijnej (punkt 6). Przejawem *równości* była deklaracja zrównania praw osób niewierzących z wyznawcami religii, a także wprowadzenia rzeczywistej równości między wyznaniem (punkty 1–6). *Pozytywna natura jednostki i pluralizm systemów wartości* zostały wyrażone w punkcie 3, w którym pisano o wychowaniu dziecka „z poszanowaniem autonomii, godności i sumienia, z wyłączeniem przypadków wychowywania w duchu nienawiści”. Jednocześnie akcentowano „prawo dziecka do wyboru i posiadania własnego światopoglądu, stosownie do jego wieku i dojrzałości”.

Dążenie do zmiany stosunków społecznych było jednym z głównych elementów programowych Partii Razem (wartość *progresywizm* – tabela 24 *Metawartości Partii Razem – idea zmiany*). Co istotne, pożądane przemiany, których kierunek powinien być wyznaczany przez metawarto-

ści *równość*, *społeczeństwo* i *pluralizm systemów wartości*, były w przypadku ugrupowania inspirowane *tradycją* – odwoływano się do „tradycji wszystkich tych, którzy – kierowani patriotyzmem lub inaczej motywowaną postawą troski o dobro wspólne – gotowi byli działać dla polskiego społeczeństwa czy to poprzez pracę na rzecz powszechnej, dobrej i dostępnej dla wszystkich edukacji i ochrony zdrowia, poprzez zakładanie stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, związków zawodowych, kooperatyw i spółdzielni, czy to poprzez działalność publiczną i walkę na rzecz wolności Polski” (punkt 3) i dalej: „Jesteśmy przekonani, że nasza wspólna przeszłość, mimo istniejących zasadniczych różnic doświadczeń regionalnych, społecznych i indywidualnych, stanowi istotną wartość służącą umacnianiu więzi łączących w swojej różnorodności Polki i Polaków oraz budowaniu państwa będącego dobrem wspólnym wszystkich obywateli. Uważamy, że historia służyć powinna upowszechnianiu dobrych wzorów życia społecznego i solidarności, oraz krytycznej refleksji nad przeszłością” (pozycja 2). Można wnioskować, że *progresywizm* był uzasadniany *tradycją*, co było formą poszukiwania kompromisu w metaparze (aksjomat centrum w wąskim znaczeniu⁶⁰⁶).

Analizując zgodność autoidentyfikacji Partii Razem z macierzą, widzimy, że jej tożsamość została określona jako lewicowa, antyprawicowa i oparta na lewicowej stycznej *równości*, co wskazuje na spójność tego samookreślenia. Autoidentyfikacja była koherentna z aksjologią w zakresie modelu państwa, który skonstruowano na metawartościach *społeczeństwo* i *samowładność* należących do północnej części macierzy. Zgodność wystąpiła w przypadku modelu gospodarki, w którym konsekwentnie odwoływano się do *równości*. Spójne były aksjomaty deklarowane w sferze etyki i moralności (*racjonalizm*, *pluralizm systemów wartości*, *równość* i *pozytywna natura jednostki* – punkty 1–6 w tabeli 23). W przypadku stosunku do zmiany brak spójności dotyczył pojawienia się wartości centrum oraz *tradycji* (punkty 2–3, tabela 24), pozostałe aksjomaty były zgodne z deklarowaną samoidentyfikacją.

⁶⁰⁶ W rozdziale trzecim wartości centrum zostały zdefiniowane przez wyróżniającą cechę, którą jest unikanie konfliktu, co przejawia się w deklarowaniu apolityczności i poszukiwaniu rozwiązań kompromisowych wśród par metawartości lewicy i prawicy. Dlatego o metawartościach centrum można myśleć w kontekście szerokim, w którym kryterium ich wyróżniania jest niepolityczność (bezkonfliktowość), lub wąskim, w którym aksjomat centrum jest kompromisem w danej metaparze.

Tabela 20. Autoidentyfikacja Partii Razem

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
1.	<i>Inna polityka jest możliwa...</i>	„Razem to Polska, która wygląda inaczej. Prawo może stać po stronie pracowników. Państwo może zapewniać tanie mieszkania czynszowe, bezpłatne żłobki i solidną opiekę lekarską. Da się zagwarantować stabilne warunki pracy i godne płace”.	typ 3 – <i>równość</i>
2.	<i>Jesteśmy trzecią możliwością.</i> ⁶⁰⁷	„Obóz prawicy autorytarnej zdobył samodzielną większość parlamentarną, ponieważ obiecał, że rozwiąże część dotkliwych problemów społecznych. Tymczasem zamiast realizacji tych obietnic widzimy tylko ustrojowe «przykręcanie śruby». Obóz prawicy liberalnej, choć teraz staje w obronie ustrojowych ram państwa prawa, może zaoferować tylko jeszcze większe nierówności społeczne i jeszcze większą frustrację ekonomiczną większości”.	typ 2 – antyprawicowa
3.	<i>Partia Razem o polskiej historii</i> ⁶⁰⁸	„Uważamy, że działając dziś na rzecz zbudowania sprawnego państwa, zabezpieczającego ochronę praw pracownic i pracowników, zapewnającego powszechny dostęp do dobrej jakości edukacji i służby zdrowia oraz szacunek wobec poglądów, musimy czerpać z bogatej tradycji polskiej demokratycznej lewicy”.	typ 1 – lewica

Tabela 21. Metawartości Partii Razem – model państwa

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Inna polityka jest możliwa...</i>	„Politycy od 25 lat robią wiele, by zniechęcić mieszkańców i mieszkańki Polski do aktywności obywatelskiej. Nagnimne jest ignorowanie przez parlament projektów ustaw składanych przez obywateli i obywatelki oraz lekceważenie wniosków o referendum, mimo zebrania wymaganej i niemałej ilości podpisów, świadczących o społecznym poparciu danej inicjatywy”.	<i>społeczeństwo, samowładność</i>

⁶⁰⁷ *Jesteśmy trzecią możliwością! Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem (20.01.2017).⁶⁰⁸ *Partia Razem o polskiej historii. Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem (22.01.2017).

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
2.	jw.	„Wszystkie te problemy sprawiają, że Polki i Polacy odwrócili się od polityki, rezygnując z wpływu na kształt państwa, w którym wszysej żyjemy. Uważamy, że ten proces da się i trzeba odwrócić”.	<i>społeczeństwo, samowładność</i>
3.	<i>Stanowisko w sprawie zmian w Służbie Cywilnej</i> ⁶⁰⁹	„Kluczowe zmiany wprowadzone przez PiS – likwidacja jawnych i otwartych konkursów na wyższe stanowiska urzędnicze i wprowadzenie uznaniowego powoływania osób na te stanowiska w miejsce wcześniejszego mianowania lub zawierania umowy o pracę, czy usunięcie wymogów dotyczących posiadania obiektywnego doświadczenia zawodowego – umożliwiają politykom łamanie konstytucyjnych standardów służby cywilnej już bez narażania się na jakkolwiek odpowiedzialność z tytułu obejścia prawa. W ten sposób usunięto jedyne znaczące utrudnienie na drodze do całkowitego upolitycznienia wyższych stanowisk w służbie cywilnej”.	<i>samowładność</i>
4.	jw.	„Nowelizacja PiS stoi w sprzeczności także z art. 60 Konstytucji RP, który gwarantuje obywatelom dostęp do służby publicznej na jednakowych zasadach. Odejsicie od procedury konkursowej, która wymagała publicznego i przejrzystego komunikowania informacji o prowadzonych rekrutacjach, ograniczyliście ogromnej części obywateli dostęp do tych stanowisk już w punkcie wyjścia – nie będą po prostu informowani o ich istnieniu. Rezygnacja z wymogów posiadania doświadczenia zawodowego, stanowi z kolei wyłącznie pozorne poszerzenie dostępu do wyższych stanowisk – to likwidacja obiektywnych kryteriów naboru i uzależnienie go wyłącznie od arbitralnej decyzji politycznej”.	<i>samowładność</i>

⁶⁰⁹ *Stanowisko w sprawie zmian w Służbie Cywilnej*, strona internetowa Partii Razem (22.01.2017).

Tabela 22. Metawartości Partii Razem – model gospodarki

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Inna polityka jest możliwa...</i>	„Wprowadzimy realną progresję podatkową. Sprawiedliwy system podatkowy wymaga skoordynowania szeregu działań na rzecz zmniejszenia nierówności społecznych w trzech ważnych obszarach: 1. wsparcia dla najuboższych poprzez podwyższenie kwoty wolnej od podatku; 2. wprowadzenia progów podatkowych różnicujących osoby lepiej zarabiające niezależnie od tego czy uzyskują one dochody z pracy etatowej, z zysków prowadzonego przez nie przedsiębiorstwa, czy też z zysków kapitałowych; 3. promowania wysokiego opodatkowania dochodów osiągniętych przez najbogatszych”.	<i>równość</i>
2.	jw.	„Dochody wielokrotnie przekraczające potrzeby nawet najbardziej wymagającego stylu życia powinny być wysoko opodatkowane. Podatek 75% nie służy zwiększaniu dochodów państwa, ale ma na celu zmniejszanie nierówności społecznych. Wysoka stawka będzie stanowiła sygnał dla firm – nie inwestujcie w pensje prezesów, inwestujcie w pensje pracowników, w innowacje, w rozwój firmy, a nie w rozwój kapitału prezesa”.	<i>równość</i>
3.	jw.	„Podatek od dochodów osobistych powinien stać się podatkiem powszechnym. Oznacza to ukrócenie głęboko nadużywanego przywileju, jakim jest liniowy podatek dla przedsiębiorców. Oznacza to też likwidację szczególnego opodatkowania zysków kapitałowych oraz zysków z wynajmu. W naszej propozycji wszystkie dochody (z bardzo mocno ograniczonymi wyjątkami, jak np. karta podatkowa) są opodatkowane według jednej, progresywnej skali”.	<i>równość</i>
4.	jw.	„Wprowadzimy minimalną płacę godzinową w wysokości 15 złotych brutto dla umowy o pracę na czas nieokreślony i 20 złotych brutto dla wszystkich innych rodzajów umów, tak aby firmom przestało się opłacać wypychanie pracowników na umowy śmieciowe”.	<i>równość</i>
5.	jw.	„Realizacja logiki prywatyzacji «prywatne zawsze lepsze niż publiczne» doprowadziła do wycofania się państwa z kolejnych obszarów życia społecznego”.	<i>równość</i>

Tabela 23. Metawartości Partii Razem – moralność i etyka

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Świeckie państwo...</i> ⁶¹⁰	„Jesteśmy przekonani, że jedynie nowoczesne państwo świeckie gwarantuje wolność światopoglądową wszystkim obywatelkom i obywatelom. We współczesnym społeczeństwie obywatelki i obywatele Polski wywodzą swój światopogląd z różnorodnych źródeł. Wszyscy mają prawo do wyznawania i wyrażania swojego światopoglądu opartego zarówno na tradycjach religijnych, jak i świeckich – na równych prawach”.	<i>racjonalizm, pluralizm systemów wartości, równość</i>
2.	jw.	„Świeckie państwo powinno działać w oparciu o prawa człowieka, zasadę równości i tolerancji, a także realizując świecką edukację i prowadząc politykę publiczną opartą na faktach i wiedzy zdobytej dzięki nauce”.	<i>racjonalizm, równość</i>
3.	jw.	„Świeckie państwo dba o zapewnienie obywatelom i obywatelkom wolności od religii na tych samych prawach, na jakich obywatele mają prawo do uczestniczenia w praktykach religijnych. Uważamy, że świeckie państwo powinno gwarantować rodzicom prawo do wychowania dzieci w zgodzie z własnymi przekonaniami, z poszanowaniem autonomii, godności i sumienia dziecka, z wyłączeniem przypadków wychowywania w duchu niewiści. Jednocześnie uznaje prawo dziecka do wyboru i posiadania własnego światopoglądu, stosownie do jego wieku i dojrzałości”.	<i>racjonalizm, pozytywna natura jednostki, pluralizm systemów wartości</i>
4.	jw.	„Zdajemy sobie sprawę, iż postulat zastąpienia konkordatu zwykłą ustawą nie może być spełniony bez zmian w Ustawie zasadniczej. Obecne przepisy Konstytucji z 1997 są ze sobą sprzeczne. Z jednej strony art. 25 ust. 1 stanowi, iż: «Kościoły i inne związki wyznaniowe są równoprawnione». Z drugiej strony, art. 25 ust. 4 Konstytucji stanowi odpowiednio, iż «stosunki między Rzeczpospolitą Polską a Kościołem Katolickim określają umowa międzynarodowa zawarta ze Stolicą Apostolską i ustawy». Jako partia Razem będziemy w Sejmie dążyć do zmiany brzmienia art. 25 ust. 4 Konstytucji, by zagwarantować pełną równość wyznań”.	<i>racjonalizm, równość</i>

⁶¹⁰ *Świeckie państwo. Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem (18.06.2017).

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
5.	jw.	„Konstytucja RP gwarantuje wszystkim obywatelom równość wobec prawa. Przepis art. 196 Kodeksu karnego wyróżnia uczucia religijne spośród innych wartości, które można urazić publiczną wypowiedzią. W ten sposób stawia osoby religijne w pozycji uprzywilejowanej wobec osób obojętnych religijnie bądź niewierzących”.	<i>równość, racjonalizm</i>
6.	jw.	„Współczesne państwo świeckie powinno działać na rzecz zgody w kwestii poszanowania praw wszystkich obywateli i obywateli, z zachowaniem zasady, iż normy prawne nie powinny być wywodzone z doktryny religijnej”.	<i>racjonalizm, równość</i>

Tabela 24. Metawartości Partii Razem – idea zmiany

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Kobiety do polityki!</i> ... ⁶¹¹	„Potrzebujemy kobiet we wszystkich dziedzinach życia, także tych stereotypowo uznawanych za »męskie« w polityce zagranicznej, gospodarce, finansach, przemyśle i obronności. Przykłady płynące z całego świata pokazują, że większa liczba kobiet na decyzyjnych stanowiskach poprawia jakość funkcjonowania instytucji i zwiększa zyski przedsiębiorstw. Kobiety znacznie częściej uwzględniają w swoich decyzyjnych czynnikach społeczne, kulturowe i ekologiczne, dlatego ich udział w skomplikowanych procesach takich jak transformacja energetyczna, planowanie rozwoju i infrastruktury w regionie czy odwrócenie demograficznej zapaści jest tak ważne”.	<i>równość, progresywnizm</i>
2.	<i>Partia Razem o polskiej historii!</i> ...	„Jesteśmy przekonani, że nasza wspólna przeszłość, mimo istniejących zasadniczych różnic doświadczeń regionalnych, społecznych i indywidualnych, stanowi istotną wartość służącą umacnianiu więzi łączących w swojej różnorodności Polki i Polaków oraz budowaniu państwa będącego dobrem wspólnym wszystkich obywateli. Uważamy, że historia służyć powinna upowszechnianiu dobrych wzorów życia społecznego i solidarności, oraz krytycznej refleksji nad przeszłością”.	<i>tradycja, społeczeństwo, pluralizm systemów wartości, centrum (wąskie i szerokie znaczenie)</i>

⁶¹¹ *Kobiety do polityki! Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem (18.06.2017).

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
3.	jw.	<p>„Naszymi patronami są ludzie, którzy poświęcili swoją pracę dla budowania sprawiedliwej, równościowej Polski: twórcy i twórczynie polskiego życia publicznego tacy jak Stanisław Brzozowski, Zofia Nałkowska, Edward Abramowski czy Stefan Żeromski, oraz działaczki i działacze na rzecz praw osób wykluczonych, solidarności społecznej i spójności tacy jak Janusz Korczak, Irena Krzywicka, Maria Orsetti czy Maria Dąbrowska. Odwołujemy się do tradycji wszystkich tych, którzy – kierowani patriotyzmem lub inaczej motywowaną postawą troski o dobro wspólne – gotowi byli działać dla polskiego społeczeństwa czy to poprzez pracę na rzecz powszechnej, dobrej i dostępnej dla wszystkich edukacji i ochrony zdrowia, poprzez zakładanie stowarzyszeń społeczno-kulturalnych, związków zawodowych, kooperatyw i spółdzielni, czy to poprzez działalność publiczną i walkę na rzecz wolności Polski”.</p>	<p><i>równość, tradycja, społeczeństwo</i></p>

W przypadku .Nowoczesnej deklaracje dotyczące samoidentyfikacji zamieszczone w programie *Nowoczesna Polska dla każdego* zostały przedstawione w tabeli 25. Odnosząc treści programowe do czterech wyodrębnionych formuł autoidentyfikacji, widać, że została ona zrealizowana na podstawie wariantów drugiego (autoidentyfikacja przez krytykę) i trzeciego (autoidentyfikacja przez wartości). Formuła druga została zawarta w punktach 3, 5 i 6. W pozycji trzeciej zadeklarowano odrzucenie „schematów socjalnych, liberalnych, prawicowych czy solidarnych”. W punkcie 5 napisano o konieczności obrony państwa przed „ekstremizmami i populizmem z lewej i prawej strony sceny politycznej”. W treści punktu 6 zawarto krytykę nacjonalizmu. Trzecia formuła określania własnej tożsamości dotyczyła punktów 1–2, 4 oraz 6–8 – w treść programu wpisano wartości centrum, a także *wolność jednostki*, *nierówność* i *racjonalizm*. Podsumowując, w analizowanym programie .Nowoczesna identyfikowała się w pierwszej kolejności z aksjomatami centrum, następnie wartościami północnej części macierzy (*wolnością jednostki* i *racjonalizmem*) oraz ze styczną *nierównością*. Krytycznie odnosiła się do prawicy, lewicy i nacjonalizmu. Sama nazwa ugrupowania miała związek z wartością *progresywizm*.

Poglądy na model państwa (tabela 26 *Metawartości .Nowoczesnej – model państwa*) zostały skonstruowane na fundamencie *samowładności*, *społeczeństwa* i *progresywizmu* – wartości zlokalizowanych w północnej części macierzy. *Samowładność* była obecna w postulatach: ograniczania władzy centralnej i wzmocnienia lokalnej, rozszerzenia zakresu demokracji bezpośredniej, a także wprowadzenia niezależnej (profesjonalnej, apolitycznej i jednocześnie autonomicznej wobec władzy) służby cywilnej (punkty 1–7). W treści punktów 5 oraz 7–8 widoczne było *społeczeństwo* – podkreślano, że jakość państwa i demokracji jest zależna od aktywności obywatelskiej, stąd też obecność propozycji dotyczących wprowadzenia sieci obywatelskich, tworzenia centrów aktywności obywatelskiej oraz apeli o zwiększenie zaangażowania politycznego. *Progresywizm* był obecny w postulatcie budowy „Nowoczesnej Polski” (punkt 7).

W poglądach na model gospodarki (tabela 27 *Metawartości .Nowoczesnej – model gospodarki*) można dostrzec aksjomaty centrum oraz *wolność jednostki*, *równość* i *nierówność*. W polityce fiskalnej zaproponowano rozwiązanie centrowe w ramach pary *równość–nierówność*, które miało polegać na zmniejszeniu podatków przy zachowaniu progresji,

a docelowo – na podatku liniowym połączonym z wysoką kwotą wolną (punkt 3). Nowoczesna zgodnie z metawartością *wolność jednostki* opowiedziała się za liberalną koncepcją wolności gospodarczej w myśl zasady „co nie jest zabronione, jest dozwolone” (punkty 1–2). Kolejną wartością była *nierówność* – na niej oparto przekonanie, że różnorodność jest podstawą gospodarki wolnorynkowej, ponieważ zapewnia konkurencję, wzmacnia kreatywność oraz innowacyjność (punkt 2). W treści punktów 4–6 obecna była *równość*: Nowoczesna krytykowała nadużywanie przez pracodawcę umów-zleceń, zadeklarowała zwrot podatku PIT dla osób uzyskujących dochody poniżej minimum socjalnego, a także uznawała za niezbędne stworzenie warunków do rozwoju gospodarki w celu finansowania ambitnych wydatków państwa.

W sferze etyki i moralności w programie zauważalne były: *wolność jednostki, społeczeństwo, samowładność, pluralizm systemów wartości, racjonalizm* oraz aksjomaty centrum (Tabela 28 *Metawartości Nowoczesnej – moralność i etyka*). *Wolność jednostki* zadeklarowano w sposób bezpośredni, pisząc: „Zadbamy o to, by państwo nie hamowało wolności i indywidualności obywateli. To, co nie jest zabronione, jest dozwolone – w każdej sferze. Każdy ma prawo do swobody działania – gospodarczej, kulturalnej, politycznej i społecznej – dopóki nie narusza praw innych osób” (punkt 3, a także punkty 1–2). Wizja inkluzywnie skonstruowanej wspólnoty wolności została oparta na *społeczeństwie* (punkt 1). W programie zapisano, że państwo powinno być neutralne światopoglądowo, jednocześnie za niezbędny uznano rozdział Kościoła od państwa (*racjonalizm*, punkty 4–5). Podkreślano, że każdy obywatel powinien mieć prawo do posiadania i głoszenia własnych poglądów i wyboru indywidualnych życiowych postaw. Postulowano przywrócenie finansowania *in vitro*, wprowadzenie związków partnerskich oraz neutralność światopoglądową państwa (*pluralizm systemów wartości* oraz *racjonalizm*, punkty 1–2, 4–5). Aksjomaty centrum w szerokim rozumieniu pojawiły się w deklaracji przeciwdziałania podziałom społecznym (punkt 2).

Podejście do zmiany zostało zdominowane przez wartości centrum oraz *progresywizm* (tabela 29 *Metawartości Nowoczesnej – idea zmiany*). W programie zapisano, że możliwe jest łączenie tradycji z nowoczesnością – idea ta była obecna w różnych sformułowaniach, takich jak: „nowoczesny patriotyzm” (punkt 1), który powinien być oparty na „dumie z polskich dokonań, a nie na kompleksach; na rzetelnej rozmowie o histo-

rii, a nie na jej zakłamywaniu” (punkt 2). Tytuł programu *Nowoczesna Polska dla każdego* wskazywał na związek z *progresywizmem* (punkt 4), podobnie jak postrzeganie roli ugrupowania: „Nowoczesna może być siłą, która otworzy nowy rozdział w polskiej historii [...] Długoterminowa strategia to realizacja wizji Lepszej Polski” (pozycja 5).

W przypadku Nowoczesnej samoidentyfikacja wskazywała w pierwszej kolejności na centrum, w drugiej – na wartości zlokalizowane w północnej części macierzy (*wolność jednostki, racjonalizm*) oraz na styczną *nierówność*. Wynika stąd, że w programie wystąpił brak spójności w identyfikacji – zaakcentowano centrum, ale jednocześnie nawiązywano do metawartości północnych (*wolności jednostki i racjonalizmu*) oraz do południowej stycznej *nierówności*. Zestawiając autoidentyfikację z poglądami na model państwa, obserwujemy, że wystąpił brak zgodności w tej dziedzinie, ponieważ zostały one skonstruowane na lewicowej *samowładności i społeczeństwie*. W modelu gospodarczym zgodność wystąpiła w punkcie 3, pozostałe wartości należały do północnej części macierzy, a *nierówność* – do południowej. W sferze etyki i moralności zgodność wystąpiła w punkcie 2, pozostałe metawartości należały do północnej strony macierzy. Wyższy poziom spójności miał miejsce w przypadku podejścia do zmiany – wartości centrum były obecne w punktach 1–3, ale pozostałe pozycje w tabeli 24 zostały oparte na *progresywizmie*. Niski poziom spójności deklarowanej tożsamości centrowej z macierzą skłania do sformułowania pytania o przyczyny tego stanu rzeczy (co wykracza poza tematykę rozdziału i monografii).

Tabela 25. Autoidentyfikacja „Nowoczesnej

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
1.	<i>Nowoczesna Polska dla każdego...</i>	„Zamiast dwóch ślepych uliczek, jakie oferowały poprzednie rządy, możliwy jest «Nowy Ład». Oparty na wartościach, które są bliższe większości Polaków. Na współpracy i zgodzie, na szukaniu najlepszych rozwiązań, a nie upieraniu się przy swoich, na trosce zarówno o rozwój i gospodarkę, jak i przede wszystkim o ludzi”.	typ 3 – aksjomaty centrum (szerokie znaczenie)
2.	jw.	„Nowoczesna nie chce, by Polska była wiecznie skłóconym krajem żyjącym na zasiłkach, z którego ucieka się do «lepszego świata» – Wielkiej Brytanii, Niemiec, USA czy ostatnio Czech. Proponuje więc państwo sprawne i dobrze rządzone, stabilne i przewidywalne, dobrze działającą gospodarkę, silną sferę wolności – oraz troskę o zamożność, szacunek i godność każdego Polaka”.	typ 3 – aksjomaty centrum (szerokie znaczenie); <i>wolność jednostki</i>
3.	jw.	„Program «Lepsza Polska dla każdego» wznosi się ponad stare schematy i stare podziały: socjalne, liberalne, prawicowe czy solidarne. Czerpie inspirację z wielu trafnych diagnoz, które padają po wszystkich stronach sceny politycznej, od ekspertów o różnych poglądach. Oferuje rozwiązania odważne, ale nie populistyczne – odpowiedzialne i możliwe do przeprowadzenia”.	typ 2 – krytyka „schematów socjalnych, liberalnych, prawicowych czy solidarnych”
4.	jw.	„Proponujemy Polakom: nowoczesny patriotyzm, Polskę, która łączy, a nie dzieli i prawdziwą troskę o sprawy ojezyny i każdego Polaka”.	typ 3 – aksjomaty centrum (szerokie znaczenie)
5.	jw.	„Będziemy bronić państwa przed ekstremizmami i populizmem z lewej i prawej strony sceny politycznej”.	typ 2 – krytyka lewicy i prawicy
6.	jw.	„Będziemy budować Polskę mostów, a nie Polskę murów – szukać wspólnych punktów, a nie dzielić i antagonizować. Nie pozwolimy, by patriotyzm kojarzył się z nacjonalizmem i ksenofobią”.	typ 2 – krytyka nacjonalizmu; typ 3 – aksjomaty centrum (szerokie znaczenie)

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
7.	jw.	<ol style="list-style-type: none"> 1. „Jesteśmy Nowoczesnymi Patriotami, co oznacza, że chcemy łączyć, a nie dzielić. 2. Chcemy kochać, zamiast nienawidzić. 3. Chcemy szanować, a nie gardzić. 4. Chcemy budować, zamiast niszczyć. 5. Wolimy życzliwy uśmiech, niż hałaśliwość i krzyk. 6. Nowoczesny Patriotyzm to tętniące w nas poczucie zbiorowej odpowiedzialności. Potrzebujemy go każdego dnia: w domu, w pracy, w rodzinie, w naszych małych i większych ojczyznach. 7. Nowoczesny Patriotyzm to nie bycie «lepszym» lub «gorszym» od innych. To po prostu «bycie kims»”. 	typ 3 – aksjomaty centrum (szerokie znaczenie)
8.	jw.	<p>„Dekalog .Nowoczesnej</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Nowoczesna to wolność osobista i gospodarcza. 2. Nowoczesna to skuteczne państwo i dobre, stabilne prawo. 3. Nowoczesna to ochrona własności prywatnej. 4. Nowoczesna to przyjazny rozdział Kościoła od państwa. 5. Nowoczesna to państwo uczciwe, przejrzyste i służące obywatelom. 6. Nowoczesna to odpowiedzialność, rozsądek i troska. 7. Nowoczesna to równe szanse dla każdego. 8. Nowoczesna to silna Polska w sercu silnej Europy. 9. Nowoczesna to patriotyzm, który łączy, a nie dzieli. 10. Nowoczesna to optymizm i wiara, że wspólnie możemy osiągnąć wielkie cele”. 	typ 3 – wolność jednostki, nierówność, racjonalizm, aksjomaty centrum (szerokie znaczenie)

Tabela 26. Metawartości .Nowoczesnej – model państwa

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Nowoczesna Polska dla każdego...</i>	„Ograniczymy zakres zadań prezydenta, wzmacniając zarazem jego symboliczną rolę jako głowy państwa i symbolu tradycji polskiej państwowości. Zachowamy wybór prezydenta w wyborach powszechnych. Ponadpartyjna prezydentura się nie sprawdziła: prezydent albo realizuje interesy swojej partii, albo przeszkadza w sprawnym rządzeniu”.	<i>samowładność</i>
2.	jw.	„Wprowadzimy wybór starostów powiatów i marszałków województw w wyborach powszechnych, także na dwie pięcioletnie kadencje. W ten sposób zapewnimy dobre zarządzanie i dopływ nowych pomysłów na wszystkich szczeblach w państwie. Zlikwidujemy urząd wojewody, bo tworzy przerost struktur zarządzania państwem”.	<i>samowładność</i>
3.	jw.	„Wprowadzimy korpus profesjonalnych urzędników publicznych w instytucjach rządowych i samorządowych oraz jasne zasady ich powoływania, rotacji, wynagradzania i awansów, a także odpowiedzialności za błędy i zaniechania”.	<i>samowładność</i>
4.	jw.	„Wzmocnimy samorządy, przekazując im dodatkowe środki. Władze lokalne uzyskają większą swobodę działania i możliwość rozwiązywania problemów mieszkańców”.	<i>samowładność</i>
5.	jw.	„Zwiększymy udział obywateli w podejmowaniu istotnych decyzji lokalnych. To mieszkańcy wiedzą najlepiej, co trzeba poprawić w swoim najbliższym otoczeniu. Wprowadzimy nowe, konkretne mechanizmy – m.in. rozwinięty centra aktywności lokalnej, będziemy promować wzmocnienie rad osiedlowych czy sołectw, a także rozszerzymy stosowanie budżetu obywatelskiego. Wzmocnimy mechanizmy zapewniające mieszkańcom i ruchom obywatelskim wpływ na budżet i strategię miast, gmin, dzielnic i osiedli”.	<i>samowładność, społeczeństwo</i>
6.	jw.	„Przywrócimy apolityczną służbę cywilną, wybieraną w konkursach”.	<i>samowładność</i>
7.	jw.	„Budujemy sieci obywatelskie, które dziś będą powstrzymywały szkodliwe dla Polski działania władz, a jutro stanowią fundament obywatelskiego zaangażowania w budowę Nowoczesnej Polski. Angażujemy się w działalność polityczną i społeczną – nie bądnmy obojętni”.	<i>samowładność, społeczeństwo, progresywizm</i>
8.	jw.	„Zapraszamy każdego, kto chce zmiany Polski do zaangażowania w działalność polityczną. Polska nie odmieni się bez nas – obywateli. Działanie w partii politycznej to droga do zmian”.	<i>samowładność</i>

Tabela 27. Metawartości .Nowoczesnej – model gospodarki

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Nowoczesna Polska dla każdego...</i>	„Wzmocnimy wolność gospodarczą. Będziemy dążyć do realizacji fundamentalnej dla rozwoju każdej gospodarki zasady – co nie jest zabronione, jest dozwolone”.	<i>wolność jednostki</i>
2.	jw.	„Będziemy dbać o mechanizmy gospodarki rynkowej i konkurencji, bo to one są podstawą dobrobytu społeczeństw. To oznacza utrzymywanie otwartości rynków i konkurencyjności, wzmacnianie rywalizacji przedsiębiorców, kreatywności, innowacyjności, swobodnego przepływu towarów, pracy, dóbr i usług. Będziemy się przeciwstawiać nieuzasadnionemu ograniczaniu wolności gospodarczej”.	<i>nierówność, wolność jednostki</i>
3.	jw.	„Zmniejszymy podatki. Jednocześnie zachowamy progresję podatku dochodowego (PIT), zmniejszając progę z 18 do 16 proc. i z 32 do 26 proc. Docelowo – ale dopiero gdy pozwoli na to odbudowa finansów państwa po zbyt rozrzutnej polityce ostatnich lat – wprowadzimy podatek liniowy z wysoką kwotą wolną”.	centrum (wąskie znaczenie); <i>nierówność</i>
4.	jw.	„Każdy Polak, którego dochód po opłaceniu składki zdrowotnej jest poniżej minimum socjalnego, otrzyma zwrot podatku PIT”.	<i>równość</i>
5.	jw.	„Uniemożliwimy wykorzystywanie pracowników poprzez nadużywanie umów zleceń zamiast podpisywania umów o pracę”.	<i>równość</i>
6.	jw.	„Przygotujemy ramy nowej «konstytucji gospodarczej», która stworzy dużo lepsze warunki rozwoju gospodarki, by dochody z niej mogły finansować ambitne wydatki państwa”.	<i>równość</i>

Tabela 28. Metawartości .Nowoczesnej – moralność i etyka

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Nowoczesna Polska dla każdego...</i>	„Proponujemy Polakom wspólnotę wolności, w której każdy z nas czuje się godny, potrzebny i może się realizować”.	<i>społeczeństwo, pluralizm systemów wartości, wolność jednostki</i>
2.	jw.	„Polska jest dla wszystkich obywateli, niezależnie od ich poglądów, wyznania i stylu życia. Nie pozwolimy na podział Polaków na lepszych i gorszych. Wszyscy mamy te same prawa. Wzmocnimy rolę obywateli i ich indywidualnej inicjatywy, rolę samorządu oraz znaczenie i wpływ lokalnych wspólnot. Nie dopuścimy, by ktokolwiek – a zwłaszcza państwo i politycy – narzucał nam, jak żyć, w co wierzyć, kogo kochać, a kogo nienawidzić. Polska to wspólnota wolności”.	<i>pluralizm systemów wartości, centrum (szerokie znaczenie), samowładność, wolność jednostki</i>
3.	jw.	„Zadbamy o to, by państwo nie hamowało wolności i indywidualności obywateli. To, co nie jest zabronione, jest dozwolone– w każdej sferze. Każdy ma prawo do swobody działania – gospodarczej, kulturalnej, politycznej i społecznej – dopóki nie narusza praw innych osób”.	<i>wolność, jednostki</i>
4.	jw.	„Dopilnujemy, by państwo było neutralne światopoglądowo i ideologicznie. Nie narzucano jakiegokolwiek wizji – politycznej, religijnej czy osobistej. Zadbamy o to, by każdy Polak miał pełne prawo do głoszenia swoich poglądów oraz do wyboru swoich indywidualnych życiowych postaw”.	<i>racjonalizm, pluralizm systemów wartości</i>
5.	jw.	„Przywrócimy finansowanie <i>in vitro</i> , wprowadzimy związki partnerskie, zadbamy o przyjazny rozdział Kościoła od państwa”.	<i>pluralizm systemów wartości, racjonalizm</i>

Tabela 29. Metawartości .Nowoczesnej – idea zmiany

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Nowoczesna Polska dla każdego...</i>	„Nowoczesny patriotyzm”.	centrum (wąskie znaczenie)
2.	jw.	„Zadbamy o szacunek do państwa, historii i tradycji inaczej niż poprzednicy. Nie będziemy jej lekceważyć, ale też nie będziemy jej przekłamywać. Wierzymy w to, że Polacy mogą osiąść przy jednym stole, szanując swoją przeszłość i wierząc we wspólną przyszłość. Dlatego będziemy budować patriotyzm oparty na dumie z polskich dokonań, a nie na kompleksach; na rzetelnej rozmowie o historii, a nie na jej zakłamywaniu”.	centrum (wąskie i szerokie znaczenie)
3.	jw.	„Historia i tradycja Polski nie będzie manipulowana. Będziemy dbali o to, by żaden aspekt polskiej przeszłości nie był przemilczany, ale też o to, by dyskusja na ten temat nie była zdominowana przez ideologię i politykę. Tylko prawdziwa historia może być dla nas lekcją i inspiracją na przyszłość. Fałszowanie przeszłości prowadzi do nierozumnej przyszłości. Zarazem nie będziemy się zgadzać na atakowanie tradycji i tożsamości, brak poszanowania dla polskiej historii i jej bohaterów”.	centrum (wąskie znaczenie)
4.	jw.	„Nowoczesna Polska dla każdego” – tytuł programu.	<i>progresywizm</i>
5.	jw.	„Nowoczesna może być siłą, która otworzy nowy rozdział w polskiej historii. Po tysiącach godzin rozmów i spotkań z ekspertami i zwykłymi ludźmi proponuje kompleksową wizję państwa i rynku. Krótkoterminową strategią jest powstrzymanie PiS od dalszego psucia państwa i przekonywanie Polaków, że można działać inaczej. Tak długo, aż ta „słomiana dyktatura” zostanie odsunięta od władzy. Długoterminowa strategia to realizacja wizji Lepszej Polski”.	<i>progresywizm</i>

W programie Twojego Ruchu *Plan Zmian 2014–2019* autoidentyfikacja została wyrażona we wszystkich czterech formułach (zob. tabela 30 *Autoidentyfikacja Twojego Ruchu*). Treść programu w punkcie 1 wskazywała na identyfikację z lewicą i liberalizmem, co na podstawie pierwszej oraz czwartej formuły określania własnej tożsamości lokowało podmiot w północnej części macierzy. Zamieszczone w punkcie 2 bezpośrednio odniesienie do *wolności jednostki* oraz *równości* stanowiło formułę autoidentyfikacji w ramach typu trzeciego i ponownie wskazywało na metawartości w części północnej. Z kolei treści zawarte w punktach 3–4 były formą autoidentyfikacji przez krytykę, która w tym przypadku dotyczyła prawicy i konserwatyzmu.

W poglądach na organizację państwa obecne były cztery wartości północnej części macierzy: *samowładność*, *społeczeństwo*, *progresywizm* i *równość*. Wpływ *samowładności*, *społeczeństwa* i *progresywizmu* był dostrzegalny w: postulatach wspierania aktywności obywatelskiej poprzez włączanie organizacji pozarządowych i innych instytucji społeczeństwa obywatelskiego w proces legislacyjny, zwiększenia zaangażowania społeczeństwa w życie publiczne poprzez wykorzystanie technologii informatycznych oraz idei podejmowania decyzji na niższych szczeblach – najlepiej w sposób bezpośredni (punkty 1–4). Z kolei *równość* została ujęta jako ogólna zasada organizacji państwa w sposób odpowiadający sprawiedliwości proceduralnej w rozumieniu Johna Rawlsa (tabela 31 *Metawartości Twojego Ruchu – model państwa*, punkt 3).

W sferze gospodarczej treść punktu 1 w tabeli 32 *Metawartości Twojego Ruchu – model gospodarki* wskazywała na poszukiwanie punktu równowagi między *równością* i *nierównością* (aksjomat centrum w wąskim znaczeniu) – z jednej strony zaproponowano podatki progresywne na poziomach 20, 30 i 40% z kwotą wolną od podatku (*równość*), a z drugiej strony – inne traktowanie firm, dla których CiT oraz liniowy PIT wyniósłby 20% (*nierówność*). Z kolei w punkcie 2 zapisano, że koszty funkcjonowania państwa powinny być ponoszone solidarnie (*równość*).

Stosunek do etyki i moralności został wyznaczony przez metawartości północnej części macierzy: *racjonalizm*, *równość*, *progresywizm* i *pluralizm systemów wartości* (tabela 33 *Metawartości Twojego Ruchu – moralność i etyka*). Z treści punktu 1 wynika, że za niezbędny warunek demokracji uznano rozdział Kościoła od państwa. W kolejnym punkcie wskazano, że świadectwem bezstronności światopoglądowej musi być

brak symboli religijnych w sferze publicznej (wartość *racjonalizm*). *Równość* i *progresywizm* były obecne w propozycji wprowadzenia do polskiego systemu prawnego instytucji związków partnerskich, które będą mogły zawierać osoby hetero- i homoseksualne (punkt 3). W punkcie 4 zawarto liberalne poglądy w kwestiach bioetycznych (dotyczących przerwania ciąży, zapłodnienia *in vitro* i eutanazji), co odpowiadało *pluralizmowi systemów wartości, równości* i wartości *racjonalizm*.

Cztery aksjomaty północnej strony macierzy wyznaczyły podejście Twojego Ruchu do idei zmiany (tabela 34 *Metawartości Twojego Ruchu – idea zmiany*). Były to *równość, progresywizm, społeczeństwo* i *racjonalizm*. Ugrupowanie opowiadało się za przekształceniami w obrębie społeczeństwa w duchu *progresywizmu, równości* i *racjonalizmu*, co miało polegać na odrzuceniu tradycji i religii postrzeganych jako czynniki hamujące pozytywne przemiany (punkt 1). Nowe społeczeństwo, które ucieknie od wielowiekowych obciążeń, było planem Twojego Ruchu na XXI stulecie (punkt 2, metawartości *progresywizm* i *społeczeństwo*). *Progresywizm* łączono z *racjonalizmem*, pisząc, że nauka i rozum ludzki przyczyniają się do nieustannego rozwoju ludzkości, stopniowo ograniczając potrzebę tłumaczenia rzeczywistości za pomocą mitów (pozycja 3).

Biorąc pod uwagę samoidentyfikację Twojego Ruchu, deklarowano tożsamość lewicową, liberalną, antyprawicową i jednocześnie wyrażano ją przez poparcie dla *wolności jednostki* oraz *równości*. Podobnie jak w przypadku Partii Razem, elementy wskazujące na tożsamość były spójne. W przypadku proponowanego modelu państwa zbiór aksjomatów należał do północnej części macierzy i był zgodny z autoidentyfikacją. Przejawem braku spójności było rozwiązanie centrowe w modelu gospodarki dotyczące podatków. Pełna zgodność wystąpiła w kwestiach etycznych oraz w stosunku do zmiany – w tych dziedzinach odwoływano się do wartości północnych: *racjonalizmu, progresywizmu, pluralizmu systemów wartości, społeczeństwa* i *równości*.

Tabela 30. Autoidentyfikacja Twojego Ruchu

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
1.	<i>Plan Zmian 2014–2019...</i>	„O ile wyrównywanie przez Państwo sytuacji materialnej dorosłych i zdolnych zadbać o siebie obywateli może być kontrowersyjne, o tyle zapewnienie wszystkim dzieciom i nastolatkom równego startu w życie jest postulatem akceptowanym przez osoby zarówno o lewicowych, jak i liberalnych przekonaniach”.	typ 1 – lewica; typ 4 – liberalizm
2.	jw.	„Dzięki postępowi wzrasta produktywność pracy, co zapewnia z kolei materialne podstawy polityki promującej równość. Równość zaś – nie tylko liberalna równość szans, lecz także kojarzony z lewicowością równy dostęp do określonych świadczeń – jest podstawą rzeczywistej indywidualnej wolności”.	typ 1 – lewica; typ 3 – równość, wolność jednostki; typ 4 – liberalizm
3.	jw.	„Narzucane przez pravicę tematy dyskusji o oświacie – w jakim wieku posyłać dzieci do pierwszej klasy, czy należy utrzymać dwa poziomy szkół średnich, w jakim wymiarze uczyć historii i jakie dzieła powinny się znaleźć na liście lektur – uważamy za kwestie wtórne”.	typ 2 – antyprawicowa
4.	jw.	„Bez względu na sentymenty konserwatywnej prawicy, czas europejskich państw narodowych dobiegł końca”.	typ 2 – antyprawicowa, antykonserwatywna

Tabela 31. Metawartości Twojego Ruchu – model państwa

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Plan Zmian 2014–2019...</i>	„Postrzeganie państwa jako Rzeczypospolitej (a więc wspólnej) jego obywateli oznacza, że obywatele muszą mieć jak największy wpływ na jego bieżące funkcjonowanie. Służą temu lokalne i ogólnokrajowe referenda, jak również konsultacje społeczne, zarówno na poziomie krajowym (włączenie organizacji pozarządowych i innych instytucji społeczeństwa obywatelskiego w proces legislacyjny), jak i lokalnym (m.in. budżety partycypacyjne). Większemu zaangażowaniu obywateli w życie publiczne sprzyja rozwój technologii informatycznych. Dzięki Internetowi będziemy mogli głosować bez wychodzenia z domu oraz prowadzić wolną – niekoniecznie moderowaną przez media – debatę publiczną”.	<i>samowładność, społeczeństwo, progresywnizm</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
2.	jw.	„Wpływ obywateli na politykę krajową może zostać zwiększony także poprzez taką zmianę ordynacji wyborczej, która wprowadzi limit kadencji i sprawi, że wielkość parlamentu zależąca będzie od frekwencji wyborczej (mandatów w Sejmie będzie do podziału tym więcej – maksymalnie tyle co obecnie, czyli 460 – im więcej wyborców weźmie udział w głosowaniu)”. „Wzorem innych państw europejskich konieczne jest systematyczne i progresywne wdrażanie zasady równości płci przy formułowaniu wszystkich strategii i działań politycznych, społecznych, ekonomicznych, edukacyjnych oraz kulturalnych”.	<i>samowładność</i>
3.	jw.	„Właściwą drogą wyjścia z trwającego od paru lat kryzysu gospodarczego i politycznego jest powstanie europejskiej federacji, której podmiotami byłyby państwa narodowe, ale przede wszystkim obywatele. Federacja europejska musi oznaczać, że decyzje są podejmowane na właściwym poziomie – europejskim, narodowym lub lokalnym. Musi się to dziać w sposób w pełni demokratyczny, włączający środowiska i grupy społeczne, a nie podejmujący decyzje za nie”.	<i>równość, progresywnizm</i>
4.	jw.	„Właściwą drogą wyjścia z trwającego od paru lat kryzysu gospodarczego i politycznego jest powstanie europejskiej federacji, której podmiotami byłyby państwa narodowe, ale przede wszystkim obywatele. Federacja europejska musi oznaczać, że decyzje są podejmowane na właściwym poziomie – europejskim, narodowym lub lokalnym. Musi się to dziać w sposób w pełni demokratyczny, włączający środowiska i grupy społeczne, a nie podejmujący decyzje za nie”.	<i>samowładność</i>

Tabela 32. Metawartości Twojego Ruchu – model gospodarki

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Plan Zmian 2014–2019...</i>	„By sfinansować emerytury obywatelskie w tej wysokości konieczny byłby progresywny PIT o pierwotnie (na początku lat 90.) ustalonych stawkach (20, 30 i 40 proc.) oraz progach odpowiadających miesięcznym dochodom w wysokości 3 i 8 tys. dziesiętnych złotych i kwocie wolnej rządu 6 tys. złotych rocznie. By zapewnić stabilność finansów publicznych, CIT oraz liniowy PIT od osób prowadzących jednoosobową działalność gospodarczą powinny wynosić 20 proc., a VAT 23 proc., przy obniżonej stawce na żywność w wysokości 7 proc.”.	centrum (wąskie znaczenie)
2.	jw.	„Kluczowym aspektem równości jest solidarne ponoszenie kosztów działalności Państwa – będzie ono w stanie sprawnie funkcjonować jedynie wtedy, gdy podatki płacić będą wszystkie działające na jego terenie podmioty gospodarcze i wszyscy obywatele”.	<i>równość</i>

Tabela 33. Metawartości Twojego Ruchu – moralność i etyka

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Plan Zmian 2014-2019...</i>	„Rozdział państwa i kościoła jest jednym z najważniejszych osiągnięć oświecenia. Od jego braku cierpi zarówno demokracja – ponieważ poglądom niektórych stronników przypisuje się status objawionych prawd wiary, jak i religia – ponieważ przekonania religijne sprowadzane są do rangi politycznej ideologii. Rozdzielenie tych porządków jest korzystne dla obydwu sfer ludzkiego życia, a jego urzeczywistnienie wymaga rygorystycznego przestrzegania zasady religijnej bezstronności państwa i jego organów”.	<i>racjonalizm</i>
2.	jw.	„Świadectwem bezstronności światopoglądowej musi być nieobecność symboli religijnych w przestrzeni instytucji państwowych, a więc w urzędach i szkołach itp. Kościół katolicki i inne związki wyznaniowe powinny podlegać rygorom ustawy o ochronie danych osobowych – apostazja musi oznaczać wykreślenie z rejestru”.	<i>racjonalizm</i>
3.	jw.	„Należy jak najszybciej wprowadzić do polskiego prawa instytucję związków partnerskich, które mogłyby być zawierane także przez partnerów tej samej płci”.	<i>równość, progresywizm</i>
4.	jw.	„Nie nawołując nikogo do poddania się zabiegom przerwania ciąży, <i>in vitro</i> lub eutanazji, chcemy, by były one dozwolone i uregulowane. Przypisywanie zygocie lub płodowi statusu człowieka jest przejawem obłudnej ideologii – tym bardziej szkodliwej, że zakaz aborcji uderza głównie w kobiety uboższe, nie mające dostępu do drogiej antykoncepcyjnej ani do prywatnych lub zagranicznych klinik, w których przeprowadzane są zabiegi. Odmawianie osobom cierpiącym na nieuleczalne choroby prawa do szybkiej i bezbolesnej śmierci jest niepotrzebnym okrucieństwem”.	<i>racjonalizm, pluralizm systemów wartości, równość</i>

Tabela 34. Metawartości Twojego Ruchu – idea zmiany

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Plan Zmian 2014–2019...</i>	„Zaczynamy właśnie czytać program Twojego Ruchu. Składa się nań sto konkretnych rozwiązań, które wyrwą nas z biedy, beznadziei i kompleksów. Dzięki nim z heroicznej i umęczonej życzem Matki Polki staniesz się ufną w swoje siły Europejką. Z bezrządnej Sarmaty (lub upodłonego <i>Homo Sovieticausa</i>) zmienisz się w Człowieka potrafiącego rozwinąć swój potencjał. Wraz z Tobą zmieni się Polska. Nie będzie już ucierpięzonym Chrystusem Narodów ani wyśmiewaną krainą Ubu Króla, złodziejek samochołów, najjarliwszych katolików i najpiękniejszych (choć przedmiotowo traktowanych) kobiet. Stanie się normalnym krajem, integralną częścią powstającej właśnie europejskiej federacji, dynamicznie odrabiającą stulecia materialnego i materialnego zacofania. Miejscem, w którym można dobrze żyć”.	<i>równość, progresywnizm, racjonalizm</i>
2.	jw.	„Twój Ruch patrzy na Polskę jako całość. Dzięki temu nasz plan zmian potrafimy opisać w kontekście wartości, które są kluczowe dla stworzenia nowego społeczeństwa. Społeczeństwa, które ucieknie od wielowiekowych obciążeń i będzie zdolne stawic czoła wyzwaniom XXI wieku”.	<i>społeczeństwo, progresywnizm</i>
3.	jw.	„Bez względu na sceptyczny stosunek, jaki mogli mieć do niego dwudziestowieczni filozofowie, materialny i moralny postęp jest faktem. Na Ziemi żyje dziś czterokrotnie więcej ludzi niż sto lat temu – zdrowszych, bardziej długowiecznych i statystycznie bogatszych. Długa lista wynalazków dokonanych w ciągu ostatniego półtora wieku – od telefonu poprzez samochód i samolot po loty kosmiczne, energię jądrową i Internet – dostarcza jeszcze dobitniejszego dowodu, że ludzkość nieustannie poszerza zakres swoich możliwości. Wraz z nimi poszerza się nasze zrozumienie zmieniającego się na naszych oczach świata. Coraz mniej rzeczy musimy tłumaczyć sobie za pomocą mitów, coraz więcej możemy opisać za pomocą precyzyjnego języka nauki i powtarzalnych eksperymentów”.	<i>racjonalizm, progresywnizm</i>

3. ANALIZA PROGRAMÓW PODMIOTÓW W FAZIE STABILIZACJI

Macierz można wykorzystać w analizie myśli podmiotów politycznych znajdujących się w fazie stabilizacji, które cyklicznie publikują programy wyborcze – pozwala to na obserwację ich ewolucji aksjologicznej lub trwałości preferencji w kierunku określonych wartości. Odnośnie do programów dwóch wybranych ugrupowań wyselekcjonowane zostały dokumenty z okresu 2001–2015 opublikowane w związku z wyborami do Sejmu i Senatu w latach 2001, 2005, 2007, 2011 i 2015. Trzeba zaznaczyć, że Platforma Obywatelska w 2005 roku posługiwała się dokumentem programowym z wyborów w 2001 roku⁶¹², a Prawo i Sprawiedliwość w związku z wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2009 roku opublikowało dokument, którego treść została ponowiona w elekcji parlamentarnej w roku 2011. W wyborach samorządowych oraz do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku PiS sformułowało program, który został wykorzystany w wyborach parlamentarnych w 2015 roku.

Oba podmioty opracowały również dokumenty, które ukazały się w okresie między wyborami, posiadały charakter poboczny lub nie stanowiły oficjalnych dokumentów wyborczych. Program Platformy Obywatelskiej w 2007 roku był przygotowywany przez komitet rzeczników koordynowany przez Jana Marię Rokitę – zespół ten stworzył wstępne założenia, które wykorzystano w konstruowaniu programu parlamentarnego. Dokument ten nie miał statusu oficjalnego programu partii i z tego powodu nie został uwzględniony w analizie. Do badania zakwalifikowano *Deklarację ideową* Platformy Obywatelskiej z 2001 roku⁶¹³, ponieważ stanowiła część programu wyborczego w roku 2007. W przypadku Prawa i Sprawiedliwości trzeba wspomnieć o źródłach, które ukazały się w okresie 2001–2015, ale nie zostały uwzględnione z uwagi na ich wąski, tematyczny charakter – dotyczyło to opublikowanego w 2005 roku *Projektu konstytucji IV RP* i manifestu *Polska katolicka w chrześcijańskiej Europie* oraz *Programu rolnego* z 2014 roku. Podsumowując, w celu ujednocie-

⁶¹² *Wybory 2005. Partie i ich programy*, red. I. Skłodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2006, s. 167.

⁶¹³ *Deklaracja ideowa Platformy Obywatelskiej*, strona internetowa pła do Parlamentu Europejskiego Jacka Saryusza-Wolskiego, <http://www.saryusz-wolski.pl/> (10.06.2014).

nia charakteru porównywanych źródeł do badania zakwalifikowano dokumenty ogólne, stworzone z myślą o wyborach parlamentarnych.

W przypadku Platformy Obywatelskiej autoidentyfikacja zamieszczona w *Deklaracji ideowej* z 2001 roku wskazywała na wartości centrum w szerokim rozumieniu (samoidentyfikacja poprzez wartości – typ trzeci). Podkreślano apolityczność ugrupowania, które: powstało w ramach „protestu przeciwko złej polityce” (punkt 1 w tabeli 35 *Autoidentyfikacja Platformy Obywatelskiej*), miało być „miejscem spotkania i wspólnej aktywności dla uczestników zaprzyjaźnionych stowarzyszeń i organizacji, dla ludzi dzielących określone ideały, lecz poświęcających się nie działalności politycznej, ale pracy w swoim zawodzie lub środowisku” (punkt 2). Deklarowano, że partia jest tworzona z konieczności, jednocześnie krytykując partyjniactwo (punkt 3). W programie wyborczym z tego samego roku⁶¹⁴ kontynuowano tę formę określania tożsamości politycznej, deklarując chęć współpracy i akcentując bezkonfliktowość. Pisano o konieczności podjęcia „wysiłku, który połączy rząd, samorządy, nauczycieli, uczniów – całe społeczeństwo. Który zapewni wszystkim dzieciom dostęp do dobrej szkoły, podręczników i drugiego śniadania” (punkt 4).

W programie *Polska zasługuje na cud gospodarczy*⁶¹⁵ z roku 2007 samoidentyfikacji dokonano w formułach drugiej i trzeciej, sytuując ugrupowanie w opozycji do lewicy i prawicy: „Proponujemy wszystkim siłom politycznym, z prawa i z lewa – dajmy Polakom zachodnioeuropejski dostatek i stabilność. Państwo to ludzie, a ojczyzna to ich marzenia” (punkt 5). Akcentowano bezkonfliktowość: „jesteśmy gotowi na rozmowę i umowę z każdym, kto przyłączy się do planu wielkiej budowy, kto rozumie, że dziś przyszedł czas na polski cud gospodarczy” (wartości centrum w szerokim znaczeniu, w tym samym punkcie). Bezkonfliktowość pojawiła się w dalszej treści dokumentu: „Nie zgadzamy się więc na dzielenie Polski na liberalną i solidarną, Polaków na bogatych i skazanych na ubóstwo, na «wykształciuchów» i «ciemny lud», na III i IV RP! Na to sztuczne dzielenie i konfliktowanie Polski i Polaków odpowiadamy – Polska jest dobrem wspólnym, jest wspólną dumą i wspólną pracą” (punkt 6)

⁶¹⁴ *Program wyborczy Platformy Obywatelskiej* [w:] *Wybory 2001: Partie i ich programy*, red. I. Skłodowska, Warszawa 2002, s. 174.

⁶¹⁵ *Polska zasługuje na cud gospodarczy* [w:] *Wybory 2007: Partie i ich programy*, red. I. Skłodowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2011, s. 195–260.

oraz „Dziś przedstawiamy nasz dorobek w przekonaniu, że zbliża się czas łączenia, a nie dzielenia, czas pracy a nie burzenia, czas ładu a nie kolejnych rewolucji” (punkt 7).

W programie z roku 2011 zapisano, że Platforma Obywatelska stała się „nowym centrum” (pozycja 8), co stanowiło formułę identyfikacji bezpośredniej w ramach pierwszego z wyróżnionych typów. „Nowe centrum” postrzegano jako przestrzeń, w której łączą się poglądy różnych sił politycznych – „konserwatywnych liberałów i chrześcijańskich demokratów, tradycjonalistów i socjaldemokratów” (typy 3 i 4, ten sam punkt w tabeli 35). Podkreślano również brak związków z lewicą i prawicą (typ 2, ten sam punkt).

W programie wyborczym opublikowanym cztery lata później kontynuowano samoidentyfikację z centrum, pisząc: „Platforma Obywatelska była i jest partią rozsądku, umiaru, centrum, a nie szaleństw i skrajności. Zmiany, które wprowadzaliśmy, nie były gwałtowne” – (punkty 11–12, pierwsza formuła). W punkcie 9 zawarto treść ponownie wskazującą na autoidentyfikację centrową (trzeci typ, wartości centrum w wąskim rozumieniu): „Platforma Obywatelska była, jest i będzie partią wolności i rozwoju. Jesteśmy partią liberalnej demokracji, otwartą na przemiany cywilizacyjne. Ale jesteśmy także partią zakorzenioną w polskiej historii i ojczystej tradycji. Łączy nas to, że unikamy skrajności i że odrzucamy radykalne rozwiązania w każdej dziedzinie”. W tym samym dokumencie pisano, że cechą ugrupowania jest łączenie poglądów konserwatywnych, liberalnych i socjaldemokratycznych (punkt 10), co jednocześnie stanowiło trzecią i czwartą formułę autoidentyfikacji.

Podsumowując, Platforma Obywatelska w programach parlamentarnych od 2001 do 2015 roku identyfikowała się z centrum, deklarowała bezkonfliktowość, zamiar kooperacji z innymi siłami politycznymi, chęć realizacji polityki opartej na kompromisie między wartościami północnej i południowej strony macierzy, określała swą pozycję w przestrzeni rywalizacyjnej jako „nowe centrum” – miejsce łączenia różnych ideologii.

Przechodząc do organizacji aparatu państwa, w *Deklaracji* z 2001 roku pojawiły się aksjomaty centrum. Z jednej strony stwierdzano, że państwo nie może naruszać wolności jednostki, ale z drugiej strony zaznaczano, że zadaniem polityki jest ciągle wytyczanie granic, których przekroczenie przez człowieka lub grupę ludzi wystawia całą wspólnotę na niebezpieczeństwo (wartości centrum w wąskim znaczeniu, punkt 2

w tabeli 36 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model państwa*). W punkcie 1 pisano o tradycyjnych ideałach republikańskich i ideale państwa jako dobra wspólnego (metawartości *samowładność* i *społeczeństwo*, wartości centrum)⁶¹⁶.

W wydanym w tym samym roku programie z wyborów parlamentarnych podkreślano konieczność odpartyjnienia i odpolitycznienia administracji państwowej i samorządowej (*samowładność*, punkt 3). *Samowładność* pojawiła się również w dokumencie z roku 2007 w postulacie pogłębienia decentralizacji państwa i zwiększenia uprawnień samorządu. Celem decentralizacji miał być „skokowy wzrost aktywności obywatelskiej i wykorzystanie ogromnego potencjału rozwojowego, jaki tkwi w samorządzie lokalnym i regionalnym” (*samowładność*, *społeczeństwo*, punkt 4).

Inne propozycje skonstruowane wokół *samowładności* dotyczyły odpolitycznienia administracji do poziomu wojewody (punkt 6), zwolnienia premiera od odpowiedzialności za służby specjalne (pozycja 7) oraz rozłączenia funkcji Ministra Sprawiedliwości i Prokuratora Generalnego (punkt 5). Ostatni z wymienionych postulatów został zrealizowany w kadencji 2007–2011, o czym informowano w programie z roku 2011 (*samowładność* – punkt 8).

W programie z 2015 roku *samowładność* została powiązana z wizją społeczeństwa: „Polska obywatelska to Polska, w której szacunek do obywatela jest podstawą życia społeczeństwa. W takiej Polsce wszyscy powinniśmy współdecydować o sprawach, które nas dotyczą, wpływają na nasze codzienne życie. Chcemy budować dobre społeczeństwo – wspólnotę, w której każdy znajduje dla siebie miejsce. Państwo, w którym talenty i kreatywność każdej kobiety i każdego mężczyzny nie mogą zostać zmarnowane. W takim państwie każda inicjatywa obywatelska, nawet najbardziej lokalna, będzie traktowana z szacunkiem i uznaniem” (pozycja 9 – *samowładność* oraz *społeczeństwo*). Te same wartości zostały zawarte w trzech kolejnych punktach, w których pisano o: wsparciu dla idei budżetów obywatelskich, rozszerzeniu konsultacji społecznych oraz dalszej decentralizacji administracji. Podkreślano, że dzięki

⁶¹⁶ Republikanizm zawsze kształtował się w opozycji do silnej władzy państwowej i polegał na zaangażowaniu obywateli w życie publiczne, co odpowiada wartościom *samowładność* i *społeczeństwo*.

poparciu ugrupowania po raz pierwszy w historii Rzecznikiem Praw Obywatelskich został kandydat rekomendowany przez koalicję organizacji samorządowych (*samowładność* i *społeczeństwo*, punkt 12).

Reasumując, poglądy Platformy Obywatelskiej dotyczące modelu państwa były konstruowane wokół trzech głównych typów wartości. Po pierwsze, wartości centrum, czego wyrazem były próby równoważenia aksjomatów północnej i południowej strony macierzy (na przykład pary *wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty*), a także w postulatach odpartyjnienia państwa w celu zawężenia sfery polityki (utożsamianej z konfliktami). Po drugie, stale obecną w tej sferze metawartością była *samowładność*, która w poszczególnych programach stała się źródłem postulatów: decentralizacji administracji centralnej, wzmocnienia samorządu terytorialnego, poszerzenia zakresu deliberacji, nadania wyższej rangi budżetom obywatelskim, konsultacjom oraz referendum. Po trzecie, istotnym aksjomatem było *społeczeństwo* obecne w deklarowanych ideach republikańskich, postulatach wspierania aktywności obywateli, podejściu do organizacji pozarządowych. Wyróżnione trzy typy wartości były obecne w całym analizowanym okresie (2001–2015).

W przypadku postulatów gospodarczych w *Deklaracji* z 2001 roku znaczenie wolnego rynku uzasadniano w odniesieniu do encykliki Jana Pawła II *Centesimus annus* (metawartość *religia*, punkt 1 w tabeli 37 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model gospodarki*). Wolny rynek łączono z *nierównością*, pisząc, że „nie ma innej skutecznej polityki gospodarczej – jak polityka konkurencji, ochrony własności prywatnej i twardego rozprawienia się przez państwo z przyczynami paraliżu przedsiębiorczości” (punkt 2).

W programie parlamentarnym z tegoż roku zamieszczono propozycję wprowadzenia podatku liniowego w wysokości 15% i pisano o konieczności likwidacji kwoty wolnej od podatku oraz ulg podatkowych (*nierówność*, punkt 3). Propozycje w sferze polityki socjalnej można było określić jako próbę centrowego kompromisu: „Platforma Obywatelska uważa, że państwo nie może uchylać się od pomocy najbiedniejszym obywatelom. Skala zaniedbań w łagodzeniu skutków ubóstwa jest w Polsce upokarzająca dla nowoczesnego narodu o europejskich aspiracjach. Ale nie zgadzamy się z lewicowym modelem pomocy społecznej, którego zbyt szeroka skala powoduje fikcyjność wielu świadczeń. Za-

mierzamy pomagać przede wszystkim najsłabszym” (wartości centrum w wąskim znaczeniu, punkt 4).

W roku 2007 w poglądach gospodarczych nadal obecne były wartości centrum oraz styczna *nierówność*. W porównaniu do 2001 roku rozwiązania z zakresu polityki fiskalnej zostały sformułowane w sposób centrowy – proponowano wprowadzenie podatku liniowego i jednocześnie utrzymanie kwoty wolnej wraz z ulgą prorodziną (punkt 7). *Nierówność* zaakcentowano w poglądach na własność prywatną – pisano o konieczności dokończenia procesu prywatyzacji (punkt 5) oraz moralnym obowiązku rozwiązania problemu reprivatyzacji (punkt 6). W roku 2011 zapowiadano intensywną prywatyzację (*nierówność*, punkt 8).

W dokumencie opublikowanym w związku z wyborami parlamentarnymi w 2015 roku nastąpiła jakościowa zmiana w sferze wartości dotyczących gospodarki. Dotyczyła ona szeregu propozycji opartych na *równości*: zrezygnowano z postulatu opodatkowania liniowego na rzecz podatku wspierającego rodziny wielodzietne (punkt 15), postulowano zwiększenie minimalnej stawki godzinowej (pozycja 10), proponowano wprowadzenie jednolitego kontraktu w miejsce umów cywilnoprawnych (punkt 11) oraz pisano o konieczności pomocy osobom zadłużonym w walutach obcych (pozycja 12). W tym samym programie obecna była *nierówność* – w postulatach obciążenia związków zawodowych (a nie przedsiębiorstw) kosztami etatów związkowych (punkt 13) oraz zapowiedzi kontynuacji prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (pozycja 14).

Podsumowując poszczególne programy wyborcze Platformy Obywatelskiej w dziedzinie gospodarki, obserwujemy, że do wyborów w roku 2011 dominowały w nich rozwiązania oparte na *nierówności*. W 2015 roku proporcje zostały odwrócone – akcent został położony na *równość*, co wiązało się ze zmianą podejścia do polityki fiskalnej i prawa pracy. Nie zrezygnowano jednak całkowicie z *nierówności*, a skonstruowane na jej podstawie propozycje zostały skierowane do przedsiębiorców.

Przechodząc do poglądów w sferze etyki i moralności, widzimy, że *Deklaracja ideowa* z 2001 roku została zbudowana na *unitarnym systemie wartości, religii i tradycji* (tabela 38 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – moralność i etyka*). W dokumencie pisano: „Fundamentem cywilizacji Zachodu jest Dekalog. Wierzymy wspólnie w trwałą wartość norm w nim zawartych. Nie chcemy, by Państwo przypisywało sobie rolę strażnika Dekalogu, ale Państwo nie może pozwalać, by jedni

– łamiąc zawarte w nim zasady – pozbawiali w ten sposób godności i praw innych albo deprawowali tych, którzy nie dojrżeli jeszcze do pełnej odpowiedzialności za swoje życie” (punkt 2 – *religia, tradycja, unitarny system wartości*). *Religia* stała się podstawą postulatu prawnego zakazu eutanazji i wprowadzenia regulacji ograniczających badania genetyczne (punkt 1 – *religia, unitarny system wartości*).

W programie parlamentarnym z 2001 roku nie zamieszczono poglądów dotyczących analizowanej dziedziny. W roku 2007 integralnym elementem programu wyborczego stała się preambuła w postaci *Deklaracji ideowej* z 2001 roku (*religia, tradycja, unitarny system wartości*). W dalszej części tego programu w kontekście integracji europejskiej ponownie pojawiła się *tradycja* – pisano: „Celem integracji europejskiej nie może być uniformizacja wartości, tradycji, czy obyczajów, ale jedność w różnorodności. Unia Europejska powinna chronić różnorodność tworzących ją kultur i narodów” (punkt 5).

W programie z roku 2011 zabrakło odniesień do sfery moralności i etyki. W dokumencie z roku 2015 nastąpiła jakościowa zmiana – pojawiły się metawartości północnej strony macierzy: *wolność jednostki, społeczeństwo, pluralizm systemów wartości, racjonalizm, równość i progresywizm*. Po pierwsze, podkreślono znaczenie rządowego programu finansowania *in vitro* oraz poparto ideę związków partnerskich zawieranych przez osoby różnej lub tej samej płci (*równość, progresywizm, racjonalizm, wolność jednostki* – punkty 11–12). Po drugie, stwierdzono, że nikt nie może narzucać obywatelom stylu życia, przekonań i postaw (*pluralizm systemów wartości, wolność jednostki* – punkty 7 i 9). Po trzecie, w ramach pary *racjonalizm–religia* poparto pierwszy z aksjomatów, opowiadając się za rozdziałem Kościoła i państwa, wolnością sumienia i równości wyznań, także w kwestii finansowania ich działalności (*racjonalizm, równość, wolność jednostki, społeczeństwo, pluralizm systemów wartości* – punkty 8 i 10).

Podsumowując, w analizowanych programach Platformy Obywatelskiej zauważalna była ewolucja aksjologiczna w sferze etyki i moralności. W pierwszych dokumentach odwoływano się do wartości południowej strony macierzy – *religii, unitarnego systemu wartości i tradycji*. W dwóch programach wystąpiły luki tematyczne – wybrane do analizy treści nie były obecne w dokumentach z 2001 i 2011 roku. W programie z 2015 roku zadeklarowano poparcie dla wartości północnej części ma-

cierzy – moralność i etykę oparto na *racjonalizmie, pluralizmie systemów wartości, wolności jednostki, progresywizmie i równości*.

W przypadku podejścia do zmiany w pierwszej kolejności można było dostrzec wartości centrum (tabela 39 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – idea zmiany*). W analizowanej kategorii tematycznej aksjomaty tego typu występowały we wszystkich programach parlamentarnych, począwszy od 2001 do 2015 roku. Przybierały formę wartości centrum w znaczeniu wąskim – co wynikało z różnych propozycji, w których tradycję łączono z nowoczesnością (punkty 1–4), lub w znaczeniu szerokim, gdzie przyszłość i dążenie do zmian uzasadniano dobrem wspólnym (punkty 5–6 i 9). W drugiej kolejności wartościami, które pojawiły się w 2007 roku, były *pluralizm systemów wartości i równość* (punkt 4). Kolejnym aksjomatem był *progresywizm* obecny zarówno w tytule programu z 2015 roku (*Polska przyszłości*), jak i treści tego dokumentu: „Jesteśmy gwarantem Polski nowoczesnej, dumnej i bezpiecznej, otwartej na świat – czyli tego, co nazywamy Polską w Europie i Europą w Polsce” (punkt 8).

Kolejnym krokiem jest porównanie deklarowanej tożsamości z metawartościami obecnymi w poszczególnych kategoriach programowych. W wyróżnionych dokumentach konsekwentnie utożsamiano się z centrum na podstawie różnych formuł – podkreślając bezkonfliktowość, chęć współpracy z innymi siłami politycznymi, chęć realizacji polityki opartej na kompromisie między wartościami północnej i południowej strony macierzy czy określając własną rolę jako „nowe centrum”. Sposób definiowania tożsamości był wewnętrznie spójny (tabela 35 *Autoidentyfikacja Platformy Obywatelskiej RP*).

W przypadku aksjomatów, na których oparto model państwa, zgodność z samoidentyfikacją wystąpiła w *Deklaracji ideowej* z 2001 roku. W pozostałych przypadkach obecne były wartości północnej części macierzy (*samowładność i społeczeństwo*). Wartości w poglądach na gospodarkę zamieszczone w tabeli 37 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model gospodarki* były zgodne w punktach 4, 7 i 9. W pozostałych przypadkach wystąpił brak spójności. W sferze etyki i moralności wystąpił brak zgodności – początkowo deklarowano wartości południowej części macierzy, a w 2015 roku – części północnej (tabela 38 *Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – moralność i etyka*). Podejście do zmiany (poza punktami 7 i 8 w tabeli 39) było zgodne z samoidentyfikacją z centrum.

Tabela 35. Autoidentyfikacja Platformy Obywatelskiej RP

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
1.	<i>Deklaracja ideowa</i> (2001)	„Platforma Obywatelska zrodziła się z protestu przeciwko złej polityce. Dobra polityka pozostaje w służbie człowiekowi, nie zaś jakiegokolwiek doktryny lub interesu. Polityka łączy się z moralnością tylko tam, gdzie pielęgnowane są cnoty obywatelskie”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
2.	jw.	„Dlatego Platforma Obywatelska chce być miejscem spotkania i wspólnej aktywności dla uczestników zaprzyjaźnionych stowarzyszeń i organizacji, dla ludzi podziwiających nasze ideały, lecz poświęcających się nie działalności politycznej, ale pracy w swoim zawodzie lub srodowisku. Nie chcemy i nie będziemy budować zamykającej się organizacji własnego aparatu”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
3.	jw.	„Tworzymy partię polityczną, by móc wspólnie uczestniczyć w demokratycznych wyborach do parlamentu i samorządu terytorialnego. Demokracja potrzebuje partii politycznych. Ale wiemy zarazem, że partyjniactwo uczyniło wiele zła we współczesnej Polsce. Partie wypełniają zaledwie niewielką część aktywności publicznej Polaków”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
4.	<i>Program Platformy Obywatelskiej</i> (2001)	„Po pierwsze, musimy odsłonić talenty, które tkwią w każdym z nas. Zrobić to możemy tylko poprzez wielki wysiłek na rzecz rozwoju edukacji, od przedszkola do kursów zawodowych. Wysitek, który łączy rząd, samorządy, nauczycieli, uczniów – całe społeczeństwo. Który zapewni wszystkim dzieciom dostęp do dobrej szkoły, poddębnych i drugiego śniadania”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
5.	<i>Polska zasługuje na cud gospodarczy</i> (2007)	„Proponujemy wszystkim siłom politycznym, z prawa i z lewa – dajmy Polakom zachodnioeuropejski dostatek i stabilność. Państwo to ludzkie, a ojczyzna to ich marzenia. Władza, politycy i urzędy są tylko po to, żeby pomagać ludziom w realizacji ich zamierzeń. Ja znam marzenia swoich dzieci, są dla mnie tak samo święte jak dla wszystkich innych rodziców w Polsce, wiem, że nie możemy ich zawieść, że musimy im zbudować normalny europejski kraj. Ja i cała Platforma Obywatelska jesteśmy gotowi na rozmowę i umowę z każdym, kto przyłączy się do planu wielkiej budowy, kto rozumie, że dziś przyszedł czas na polski cud gospodarczy”.	typ 2 – opozycja do „sił z prawa i lewa”; typ 3 – centrum (szerokie znaczenie);

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
6.	jw.	„Te wielkie narodowe cele możemy osiągnąć tylko razem, tylko wspólnie – wszyscy! Nie zgadzamy się więc na dzielenie Polski na liberalną i solidarną, Polaków na bogatych i skazanych na ubóstwo, na «wysztaciacuchów» i «ciemny lud», na III i IV RP! Na to sztuczne dzielenie i konfliktowanie Polscy i Polaków odpowiadamy – Polska jest dobrem wspólnym, jest wspólną dumą i wspólną pracą. To PO prostu POLSKA!”	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
7.	jw.	„Dziś przedstawiamy nasz dorobek w przekonaniu, że zbliża się czas łączenia, a nie dzielenia, czas pracy a nie burzenia, czas ładu a nie kolejnych rewolucji”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie)
8.	<i>Następny krok. Razem</i> (2011)	„Dlatego pośród nas są dzisiaj zarówno rzeczniczy wolności i zmiany, jak też ciągłości i autorytetu, konserwatywni liberalowie i chrześcijańscy demokraci, tradycjonalisci i socjaldemokraci. Nie jesteśmy ani z prawicy, ani z lewicy. Jesteśmy partią otwartą dla wszystkich, którym bliskie są ideały obywatelskiego państwa. Takie państwo nie narzuca obywatelowi przekonania, nie poucza i nie wyklucza nikogo. Takie państwo akceptuje złożoność rzeczywistości, odrzuca radykalizm polityczny i przemoc, broni więc tego, co pozostaje nam najbliższe – spotkania wolności i solidarności pod rządami prawa. Staliśmy się «Nowym Centrum»”.	typ 1 – „nowe centrum”; typ 2 – „nie jesteśmy ani z prawicy, ani z lewicy”; typ 3 – centrum (szerokie i wąskie znaczenie); typ 4 – łącznik ideologiczny
9.	<i>Polska Przyszłości</i> (2015)	„Platforma Obywatelska była, jest i będzie partią wolności i rozwoju. Jesteśmy partią liberalnej demokracji, otwartą na przemiany cywilizacyjne. Ale jesteśmy także partią zakorzenioną w polskiej historii i ojczyźnej tradycji. Łączy nas to, że unikamy skrajności i że odrzucamy radykalne rozwiązania w każdej dziedzinie”.	typ 3 – centrum (wąskie znaczenie)
10.	jw.	„Siłę i poparcie Platforma Obywatelska czerpała zawsze z połączenia różnych wrażliwości politycznych i sposobów myślenia o polityce polskiej. W naszych szeregach spotykają się ludzie o poglądach konserwatywnych, liberalnych i socjaldemokratycznych”.	typ 3 – centrum (szerokie znaczenie); typ 4
11.	jw.	„Gdy powstawała Platforma Obywatelska, mówiliśmy, że dobra polityka pozostaje w służbie człowieka, nie zaś jakiegokolwiek doktryny czy grupowego interesu. Dlatego też dziesięć lat później nazwaliśmy się „nowym centrum”, czego wyrazem jest spotkanie wolności i solidarności pod rządami prawa. To przesłanie towarzyszy naszym rządóm”.	typ 1 – centrum
12.	jw.	„Platforma Obywatelska była i jest partią rozsądku, umiaru, centrum, a nie szaleństw i skrajności. Zmiany, które wprowadziliśmy, nie były gwałtowne”.	typ 1 – centrum

Tabela 36. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model państwa

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Deklaracja ideowa</i> (2001)	„Platforma Obywatelska chce przywrócić blask tradycyjnym ideałom republikańskim. Ideałowi Państwa jako dobra wspólnego i skutecznego strażnika sprawiedliwości oraz bezpieczeństwa. Ideałowi obywatela – jako osoby wolnej i odpowiedzialnej za los swój i swojej Rodziny”.	<i>samowładność, społeczeństwo, centrum (szerokie znaczenie)</i>
2.	jw.	„Zadaniem polityki jest ciągle wytyczanie granic, których przekroczenie przez człowieka lub grupę ludzi wystawia całą wspólnotę na niebezpieczeństwo. Ale także granic władzy publicznej, których przekroczenie narusza autonomię jednostki. Dobra polityka potrafi obronić obywateli przed anarchią i prywatają”.	centrum (wąskie znaczenie)
3.	<i>Program Platformy Obywatelskiej</i> (2001)	„Konieczne jest odpartyjnienie struktur państwa. Dlatego proponujemy ograniczyć partyjną nomenklaturę jedynie do poziomu wiceministrów i wojewodów oraz wprowadzić konkurs jako jedyny sposób naboru pracowników do administracji państwowej i samorządowej. Państwo, które nie jest zdolne do wyłonienia apolitycznej i profesjonalnej klasy urzędniczej, skazuje siebie na nieustającą wymianę kadr z każdą zmianą układu politycznego. Przez ostatnią dekadę widać wyraźnie pogłębienie tego procesu”.	<i>samowładność</i>
4.	<i>Polska zasługuje na cud gospodarczy</i> (2007)	„Rząd Platformy Obywatelskiej zadeklaruje nową umowę społeczną rządu z samorządem dla przeprowadzenia rozległego programu decentralizacji – samorząd nie może być jak dziś jedynie przedmiotem manipulacji ze strony centrum. Taka umowa, zaakceptowana przez społeczność i władze lokalne oraz regionalne powinna dać impuls do skokowego wzrostu aktywności obywatelskiej i wykorzystania ogromnego potencjału rozwojowego, jaki tkwi w samorządzie lokalnym i regionalnym. Decentralizacja nie jest jedynie aktem dobrej woli władzy centralnej, lecz staje się koniecznym, cywilizacyjnym warunkiem właściwego zarządzania sprawami publicznymi i skutecznej dbałości o polski interes narodowy”.	<i>samowładność, społeczeństwo</i>
5.	jw.	„Rozłączenie funkcji Ministra Sprawiedliwości i Prokuratora Generalnego będzie zwieńczeniem procesu naprawy systemu sprawiedliwości”.	<i>samowładność</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
6.	jw.	„Odbudujemy i rozszerzymy zakres działania apolitycznej służby cywilnej, z objęciem tymi zasadami także administracji samorządu terytorialnego. Wyraźnie rozdzielimy sfery: polityczną i administracyjną oraz partnerstwo tych dwóch segmentów służby publicznej w zarządzaniu publicznym. Oznacza to m.in. oddanie kierownictwa urzędami administracyjnymi w ręce służby cywilnej i odpowiedzialność tych kierowników przed rządzącymi politykami za profesjonalizm urzędników i ich wysoki poziom etyczny oraz gotowość urzędników do wykonywania zadań publicznych. Należy dążyć do zbudowania profesjonalnego korpusu wojewodów”.	<i>samowładność</i>
7.	jw.	„Konieczne jest zwolnienie premiera od odpowiedzialności za służby specjalne, gdyż nie ma on fizycznych możliwości kontrolowania ich działań”.	<i>samowładność</i>
8.	<i>Następny krok. Razem (2011)</i>	„Rozdzieliliśmy urząd Ministra Sprawiedliwości i Prokuratora Generalnego. Tym samym Polska po latach dołączyła do grona państw europejskich, w których to nie polityk, ale niezależny specjalista sprawuje najwyższą funkcję prokuratorowską”.	<i>samowładność</i>
9.	<i>Polska Przyszłości (2015)</i>	„Polska obywatelska to Polska, w której szacunek do obywatela jest podstawą życia społeczeństwa. W takiej Polsce wszyscy powinniśmy współdecydować o sprawach, które nas dotyczą, wpływają na nasze codzienne życie. Chcemy budować dobre społeczeństwo – wspólnotę, w której każdy znajduje dla siebie miejsce. Państwo, w którym talenty i kreatywność każdej kobiety i każdego mężczyzny nie mogą zostać zmarnowane. W takim państwie każda inicjatywa obywatelska, nawet najbardziej lokalna, będzie traktowana z szacunkiem i uznaniem”.	<i>społeczeństwo, samowładność</i>
10.	jw.	„Przygotujemy mechanizm ułatwiający wprowadzanie budżetów obywatelskich w każdym mieście. Zmienimy prawo tak, by wprowadzenie budżetu obywatelskiego – gdy zażąda tego grupa obywateli – stało się obowiązkowe. Poprawimy jakość i zwiększymy ilość prowadzonych konsultacji społecznych”.	<i>samowładność, społeczeństwo</i>
11.	jw.	„Jesteśmy przekonani, że struktura administracyjna państwa polskiego dojrzała do kolejnego etapu decentralizacji – przenoszenia instytucji centralnych poza Warszawę”.	<i>samowładność</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
12.	jw.	„Dzięki poparciu Platformy Obywatelskiej nowym Rzecznikiem Praw Obywatelskich został kandydat rekomendowany – po raz pierwszy w historii! – przez koalicję organizacji pozarządowych. Platforma Obywatelska była też tą partią, która najmocniej zaangażowała się w promowanie budżetów obywatelskich – dziś obowiązujących już w setkach polskich miast. Budżet obywatelski jest symbolem politycznej filozofii Platformy Obywatelskiej: wierzymy w państwo, które ufa swoim obywatelom, wspiera inicjatywy przez nich podejmowane i nie chce ingerować w decyzje lokalnych wspólnot”.	<i>samowładność, społeczeństwo</i>

Tabela 37. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model gospodarki

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Deklaracja ideowa (2001)</i>	„Zdolność człowieka do inicjatywy i przedsiębiorczości stanowi źródło bogactwa społecznego, zaś wolny rynek jest najbardziej skutecznym narzędziem wykorzystywania zasobów i zaspokajania potrzeb». Te słowa Jana Pawła II, pochodzące z encykliki <i>Centesimus Annus</i> (IV, 32, 34), dobrze wyrażają nasze przekonanie o wartości twórczego i aktywnego wysiłku człowieka w procesie gospodarczym”.	<i>religia</i>
2.	jw.	„Nie ma innej skutecznej polityki gospodarczej – jak polityka konkurencji, ochrony własności prywatnej i twardego rozprawienia się przez państwo z przyczynami paraliżu przedsiębiorczości”.	<i>nierówność</i>
3.	<i>Program Platformy Obywatelskiej (2001)</i>	„Za właściwe uważamy wprowadzenie jednolitej stawki podatku od dochodów osobistych (PIT) na poziomie 15%, począwszy od 1 stycznia 2003 r. Podatek liniowy oznacza nie tylko obniżenie obowiązujących dotychczas stawek podatkowych, ale wprowadza racjonalny i sprawiedliwy system obciążeń fiskalnych dla obywateli. Projekt ten przewiduje równocześnie likwidację wszystkich ulg podatkowych i tak zwanej «kwoty wolnej»”.	<i>nierówność</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
4.	jw.	„Pogarszająca się sytuacja gospodarcza najślabiej uderza w ludzi biednych. To oni pierwsi tracą pracę, to ich dzieci są najślabiej wykształcone i najbardziej podatne na patologie społeczne. Rosnący obszar ubóstwa powoduje konieczność zwiększenia wydatków na zwalczanie przestępczości, alkoholizmu i innych patologii społecznych. Platforma Obywatelska uważa, że państwo nie może uchylać się od pomocy najbardziej ubogim obywatelom. Skala zaniechań w łagodzeniu skutków ubóstwa jest w Polsce upokarzająca dla nowoczesnego narodu o europejskich aspiracjach. Ale nie zgadzamy się z lewicowym modelem pomocy społecznej, którego zbyt szeroka skala powoduje fikcyjność wielu świadczeń. Zamierzamy pomagać przede wszystkim najsłabszym”.	centrum (wąskie znaczenie)
5.	<i>Polska zasługuje na cud gospodarczy</i> (2007)	„Własność państwowa, jak pokazuje praktyka, skazuje gospodarkę i przedsiębiorstwa na zacołanie i stanowi źródło patologii. Dokończenie prywatyzacji jest bardzo ważnym elementem polityki odblokowywania potencjału polskiej gospodarki”.	<i>nierówność</i>
6.	jw.	„Rozwiązanie problemu reprivatyzacji to nie tylko moralny obowiązek, ale również niezbędny krok do zapewnienia poczucia stabilności obecnym właścicielom, usprawnienia procesów gospodarczych i oddalenia niebezpieczeństwa dla budżetu, jakie stanowią nieustające procesy przed polskim i międzynarodowym wymiarem sprawiedliwości. [...] Tam, gdzie jest to jeszcze możliwe, należy zwrócić mienie w naturze, a gdzie tego uczynić już nie można, należy przyznać inną formę rekompensowania”.	<i>nierówność</i>
7.	jw.	„Koncepcja podatku liniowego zapewnia jednolite zasady opodatkowania dochodów ze wszystkich źródeł. Ponadto zakłada uchylenie zwolnień dających nieuzasadnione przywileje niektórym grupom podatników. Takie zwolnienia powodują przerzucanie ciężaru opodatkowania na osoby nie korzystające ze zwolnień. [...] Zatożenia nowego systemu podatków dochodowych: wprowadzenie jednolitej stawki procentowej (np. 15 proc.) dla wszystkich dochodów podlegających opodatkowaniu – zarówno osobistych, jak i z działalności gospodarczej; opodatkowanie dochodów osobistych stawką 15 proc.; utrzymanie kwoty wolnej od opodatkowania dla podatnika i każdego dziecka (ulga prorodzinna)”.	<i>nierówność</i> , centrum (wąskie znaczenie)

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
8.	<i>Następny krok. Razem</i> (2011)	„Nadal będziemy intensywnie prywatyzowali przedsiębiorstwa pozostające pod kontrolą Skarbu Państwa. Równocześnie unowocześnimy zarządzanie udziałami Skarbu Państwa w przedsiębiorstwach o kluczowym znaczeniu dla gospodarki tak, aby odpowiadały one standardom sektora prywatnego”.	<i>nierówność</i>
9.	<i>Polska Przyszłości</i> (2015)	„ <i>Polska sprawiedliwa</i> . Chcemy Polski, w której pracownicy są szanowani, która daje młodym więcej szans na budowanie własnej przyszłości, Polski, która opowiada się po stronie zwykłego człowieka, bierze go w obronę i zapewnia mu bezpieczeństwo. <i>Polska przedsiębiorcza</i> . Chcemy Polski, w której przedsiębiorcy są traktowani po partnersku, w której wykorzystywany jest potencjał, pomysłowość i zaangażowanie wszystkich tworzących gospodarkę, by w najbliższych latach stała się gospodarką innowacyjną”.	centrum (wąskie znaczenie)
10.	jw.	„Wprowadzimy minimalną stawkę godzinową w wysokości co najmniej 12 złotych”.	<i>równość</i>
11.	jw.	„Docelowo wyprzemy z rynku «umowy śmieciowe», wprowadzając jednolity kontrakt jako formę świadczenia pracy”.	<i>równość</i>
12.	jw.	„Pomożemy osobom zadłużonym w walutach zagranicznych w sposób, który sprawiedliwie traktuje kredytobiorców złotych i nie naraża systemu bankowego”.	<i>równość</i>
13.	jw.	„Etyaty związkowe będą opłacane przez same związki, a nie przerzucane w koszty przedsiębiorstw”.	<i>nierówność</i>
14.	jw.	„Będziemy kontynuowali proces prywatyzacji, ponieważ własność prywatna najbardziej sprzyja przedsiębiorczości, a z tego czerpie siłę polska gospodarka”.	<i>nierówność</i>
15.	jw.	„Dochód do opodatkowania będzie wyliczany na osobę w gospodarstwie domowym – co oznacza, że rodziny z dziećmi będą płacić dużo mniej. Na przykład roczne obciążenie składkowo-podatkowe ojca, który utrzymuje rodzinę z dwójką dzieci z minimalnego wynagrodzenia, spadnie z niemal 30 proc. obecnie do 10 proc., czyli o około 5 tys. złotych. Poziom życia polskich rodzin wzrośnie, a zachęty finansowe do posiadania dzieci zostaną silnie wzmocnione”.	<i>równość, wspólnota</i>

Tabela 38. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – moralność i etyka

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Deklaracja ideowa</i> (2001)	„Dlatego prawo winno ochraniać życie ludzkie, tak jak czyni to obowiązujące dziś w Polsce ustawodawstwo, zakazując również eutanazji i ograniczając badania genetyczne”.	<i>unitarny system wartości, religia</i>
2.	jw.	„Fundamentem cywilizacji Zachodu jest Dekalog. Wierzymy wspólnie w trwałą wartość norm w nim zawartych. Nie chcemy, by Państwo przypisywało sobie rolę strażnika Dekalogu. Ale Państwo nie może pozwałać, by jedni – łamiąc zawarte w nim zasady – pozabawiali w ten sposób godności i praw innych albo deprawowali tych, którzy nie dojeździ jeszcze do pełnej odpowiedzialności za swoje życie”.	<i>religia, tradycja, unitarny system wartości</i>
3.	<i>Program Platformy Obywatelskiej</i> (2001)	Brak wzmianek w tej materii w programie parlamentarnym z 2001 roku.	–
4.	<i>Polska zastępuje na cud gospodarczy</i> (2007)	W preambule <i>Deklaracja ideowa</i> z 2001 roku.	<i>unitarny system wartości, religia, tradycja</i>
5.	jw.	„Celem integracji europejskiej nie może być uniformizacja wartości, tradycji, czy obyczajów, ale jedność w różnorodności. Unia Europejska powinna chronić różnorodność tworzących ją kultur i narodów”.	<i>tradycja</i>
6.	<i>Następny krok. Razem</i> (2011)	Brak wzmianek w tej materii w programie parlamentarnym z 2011 roku.	–
7.	<i>Polska Przyszłości</i> (2015)	„Dajemy obywatelom pewność, że nikt nie będzie narzucał im stylu życia, przekonań i postaw”.	<i>pluralizm systemów wartości, wolność jednostki</i>
8.	jw.	„Wspólne nam wolnościowe i obywatelskie przekonania wyraża ideowe przesłanie Platformy mówiące, że demokracja, rządy prawa i wolna gospodarka, tolerancja, poszanowanie mniejszości i rozdział państwa od kościoła są najlepszymi gwarantami stabilności państwa i dobrego ładu społecznego”.	<i>wolność jednostki, społeczeństwo, pluralizm systemów wartości, racjonalizm</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
9.	jw.	„Państwo nie może narzucać obywatelom żadnego światopoglądu, nie może ograniczać im wyboru własnej ścieżki życia”.	<i>pluralizm systemów wartości, wolność jednostki</i>
10.	jw.	„Platforma Obywatelska zawsze opowiadała się za wolnością sumienia. Kierowaliśmy się i będziemy kierować zycziwą neutralnością względem wszystkich wspólnot wyznaniowych. Jesteśmy przekonani, że dotychczasowa formuła funkcjonowania Funduszu Kościelnego wyczerpała się. Przygotujemy nowe rozwiązania, które zagwarantują, że to wierni będą bezpośrednio finansować swoje kościoły. Nowe zasady będą tak skonstruowane, by zapewnić bezpieczeństwo materialne wszystkim wspólnotom religijnym – także tym najmniejszym”.	<i>racjonalizm, równość</i>
11.	jw.	„Wszyscy obywatele winni mieć te same prawa i obowiązki. Trzymając się tej zasady, uregulujemy status związku partnerskiego, tak by mogły z niego korzystać wszystkie osoby, różnej lub tej samej płci, które chcą się związać i żyć razem, ale jednocześnie nie chcą lub nie mogą zawrzeć związku małżeńskiego”.	<i>równość, progresywnizm</i>
12.	jw.	„Dzięki nowej ustawie i rządowemu programowi finansowania umożliwiliśmy tysiącom Polek i Polaków bezpieczne korzystanie z najnowszych metod leczenia niepłodności. Te rozwiązania dają możliwość – ale nie są przymusowe. <i>Z in vitro</i> korzystają ci, którzy tego chcą”.	<i>racjonalizm, wolność jednostki</i>

Tabela 39. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – idea zmiany

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Deklaracja ideowa</i> (2001)	„Platformę Obywatelską zrodziło także nasze wspólne marzenie o zjednoczonej Europie. Obecność Polski w procesie budowania Unii Europejskiej traktujemy jako postulat wynikający z dogłębnego zrozumienia polskiego interesu narodowego we współczesnym świecie i racji stanu naszego Państwa. Obecność ta otworzy przed nami nowe możliwości unowocześnienia Państwa, poprawy jakości życia ludzi, a także pogłębienia narodowej tożsamości i współodpowiedzialności za losy Europy. Stąd miłość i poświęcenie dla Ojczyzny, znajomość polskiej historii i kultury, wreszcie świadome przenoszenie narodowej i rodzinnej tradycji – to szczególnie doniosłe zadania dla naszego pokolenia”.	centrum (wąskie znaczenie)
2.	<i>Program Platformy Obywatelskiej</i> (2001)	„W Polakach tkwią olbrzymie rezerwy energii, przedsiębiorczości, zdolności. Wielokrotnie w przeszłości dzięki tym zaletom wychodziliśmy jako naród obronną ręką z wielu dramatów naszej historii. Teraz potrzebujemy państwa, które nie będzie krępować tych naszych cech, ale potrafi je włączyć w budowę nowoczesnego kraju, pełnoprawnego i szanowanego członka rodziny narodów europejskich”.	centrum (wąskie znaczenie)
3.	<i>Polska zastępuje na cud gospodarczy</i> (2007)	„[...] dobra modernizacja Polski może i powinna przebiegać w zgodzie z polską tradycją, polskim umiłowaniem wolności, w zgodzie z tradycyjnym systemem wartości, opartym o współpracę podstawowych wspólnot: rodziny, narodu, społeczności lokalnych, państwa, kościołów i organizacji społecznych”.	centrum (wąskie znaczenie)
4.	jw.	„Pogodzenie tradycji z nowoczesnością jest poważnym wyzwaniem. W ostatnich dwóch dekadach kultura miała wpływ na kształt polskiej transformacji. Równocześnie jednak postrzegana była jako ostoja systemu wartości, norm i wzorów. Tym samym powrócono do podejścia martyrologicznego, romantycznego, niesprzyjającego budowaniu postaw otwartości. A przecież kultura to laboratorium przyszłości, zmienność, zróżnicowanie, pluralizm, wielość, indywidualność, pielęgnowanie różnorodności kulturowej i dialogu kultur, a także czynnik budujący spójność społeczną, narzędzie walki z wykluczeniem. To również element rozwoju gospodarczego. Zadaniem państwa, samorządów i organizacji pozarządowych jest pomoc w poszukiwaniu i realizacji takiej koncepcji kultury, która uwzględniając powyższe cechy, nie zapomni o pielęgnowaniu tradycji, a równocześnie będzie współczesna i rozwojowa”.	centrum (wąskie znaczenie), <i>pluralizm systemów wartości, równość</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
5.	<i>Następny krok. Razem</i> (2011)	„Dzięki Waszemu zaufaniu rozpoczęliśmy u prognozy 2008 roku wielką modernizację państwa, mimo że w chwili przejścia przez nas rządów nikt nie wiedział, jak poważnej próbie zostaniemy poddani przez światowy kryzys i tragiczne wydarzenia w kraju. Dzieło modernizacji podjęliśmy we współpracy z Polakami we wszystkich zakątkach Ojczyzny, wykorzystując jak nikt dotąd w Polsce i Europie środki unijne. Ubiegamy się o następną kadencję, bo wiemy, jak z pozytywnym inwestować w rozwój i pozyskać nowe środki unijne do roku 2020. Wiemy, jak je wspólnie z Wami zagospodarować, by do końca budowę silnej Polski i zniwelować dystans dzielący nas od najbogatszych krajów Zachodu”.	centrum (szerokie znaczenie)
6.	jw.	„Ale musimy mieć jasność, że wspólnymi siłami budujemy i modernizujemy nasz kraj w warunkach najgłębszego kryzysu gospodarczego na świecie od ponad 70 lat”.	centrum (szerokie znaczenie)
7.	<i>Polska Przyszłości</i> (2015)	<i>Polska przyszłości</i> (tytuł programu).	<i>progresywizm</i>
8.	jw.	„Jesteśmy gwarantem Polski nowoczesnej, dumnej i bezpiecznej, otwartej na świat – czyli tego, co nazywamy Polską w Europie i Europą w Polsce”.	<i>progresywizm</i>
9.	jw.	„Od początku istnienia Platformy Obywatelskiej zawsze opowiadaliśmy się za takimi zmianami w organizacji państwa, które podążają za potrzebami i oczekiwaniami obywateli. Wierzymy, że budowanie nowoczesnej Rzeczypospolitej to proces, który nigdy się nie skończy. Nieustannie trzeba wsłuchiwać się w to, co obywatele mówią i czego oczekują od swoich politycznych przedstawicieli. Rozwiązania, które sprawdzały się dwie dekady wcześniej, dziś mogą już wymagać modyfikacji. Postęp cywilizacyjny, przelomowe odkrycia naukowe, ale także naturalna ewolucja poglądów w społeczeństwie – to wszystko powoduje, że musimy być ciągle gotowi do ulepszania organizacji wspólnego życia we wspólnym kraju, naszej Ojczyźnie”.	centrum (szerokie znaczenie)

W przypadku Prawa i Sprawiedliwości samoidentyfikacja występowała we wszystkich czterech formułach (tabela 40 *Autoidentyfikacja Prawa i Sprawiedliwości*). W programie z roku 2001 pisano: „Podstawowy związek, do którego się odwołujemy, można opisać następująco: nie ma i nie może być dobrze funkcjonującego państwa bez mocnej moralnej i historycznej legitymacji, nie może być porządku społecznego bez sprawnego i silnego państwa, nie może być szybkiego i trwałego rozwoju gospodarczego bez porządku społecznego, a zarówno państwu, jak i porządkowi społecznemu oraz rozwojowi gospodarczemu w najwyższym stopniu sprzyja rozwój oświaty” (autoidentyfikacja przez wartości – *tradycja, władza*, punkt 1).

W programie z roku 2005 deklarowano tożsamość antylewicową, pisząc: „Kultura narodowa jest bowiem źródłem tożsamości narodowej przekazywanej z pokolenia na pokolenie, zaś o trwałości narodu stanowi troska o własną kulturę i dziedzictwo narodowe. Lewicowe rządy zahamowały aktywność państwa w obszarze kultury” (druga formuła określania identyfikacji, punkt 2 w tabeli). W tym samym programie utożsamiano się z wartościami południowej części macierzy – *wspólnotą i tradycją* (identyfikacja przez wartości, punkty 2–3).

W treści dokumentu wyborczego z roku 2007 nie zamieszczono elementów samoidentyfikacji. W programie opublikowanym cztery lata później została ona sprecyzowana na podstawie czwartej formuły – stwierdzano, że w ramach ugrupowania zostały zintegrowane różne nurty: chrześcijańsko-demokratyczny, katolicko-narodowy, niepodległościowy i konserwatywny (punkt 5). Tożsamość określono też w ramach typu pierwszego – poprzez związek z „centroprawicą” (pozycja 6), a w ostatnim z poddanych analizie dokumentów programowych, z roku 2014, z prawicą: „Prawo i Sprawiedliwość, jako partia kontynuująca dorobek istniejących wcześniej partii prawicowych” (punkt 7).

Reasumując, Prawo i Sprawiedliwość identyfikowało się z systemem wartości prawicowych, sytuowało w opozycji do lewicy, utożsamiało z metawartościami południowej strony macierzy oraz wskazywało na związki z chadecją, konserwatyzmem, nurtem katolicko-narodowym i niepodległościowym.

Poglądy na model państwa zostały skonstruowane na podstawie *władzy, unitarnego systemu wartości i tradycji* (tabela 41 *Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model państwa*). Władza była obecna we wszystkich dokumentach programowych w postulatach: silnego i sprawnego państwa (punkty 1–2), silnej administracji (punkt 4), krytyce rozszczępienia władzy

wykonawczej na głowę państwa i rząd (pozycja 5). Podkreślano suwerenność władzy państwowej i jej moralny wymiar (pozycja 6).

Władza w programach Prawa i Sprawiedliwości została powiązana z *unitarnym systemem wartości*. W programie z 2001 roku pisano o konieczności wprowadzenia nowego porządku moralnego (punkt 1), w roku 2007 podkreślano, że konstytucja wymaga zmiany, ponieważ została oparta na „błędnej aksjologii” (punkt 3), a w kolejnym dokumencie – że „państwo dobrze skonstruowane wymaga uprawomocnienia aksjologicznego i historycznego”, co jednocześnie wskazywało na związek z *tradycją* (pozycja 6).

W sferze poglądów gospodarczych można było dostrzec odniesienia do *wspólnoty*, *równości*, *unitarnego systemu wartości*, *władzy* i *religii* (tabela 42 *Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model gospodarki*). W pierwszym programie ugrupowania zapisano: „Polityka gospodarcza ma tworzyć przesłanki dla pomyślnego rozwoju Narodu, a ten opiera się na pomyślności polskich rodzin. Naród i rodzina to dwie podstawowe instytucje polskiego życia, to także dwie wartości, którym przede wszystkim chcemy służyć. Polityka państwa musi służyć zwłaszcza socjalnemu bezpieczeństwu rodziny. Obejmuje ono walkę z bezrobociem, ochronę zdrowia, mieszkalnictwo, oświatę, dostęp do kultury, ochronę przed demoralizacją” (*wspólnota*, *równość*, *unitarny system wartości*, punkt 1).

W tym samym dokumencie pisano o konieczności wprowadzenia realnego nadzoru nad własnością państwową: „Muszą być podjęte kroki zmierzające do likwidacji takich wielokrotnie opisywanych zjawisk, jak ogromne dochody kierownictw przedsiębiorstw państwowych, uzyskiwane także wtedy, gdy przynoszą one straty, prowadzenie przez członków tych kierownictw konkurencyjnej działalności gospodarczej, często dzięki środkom lub wiedzy zdobytej kosztem przedsiębiorstwa państwowego” (*władza*, punkty 2–3).

Trwale eksponowanym aksjomatem była *równość*, obecna w szeregu rozwiązań. Proponowano formułę polityki, w której „ze wzrostu gospodarczego muszą korzystać wszyscy Polacy, nie tylko wąska grupa najbogatszych” (dokument z 2005 roku, punkt 4), wprowadzenie zasad pomocniczości państwa i solidarności społecznej (program z 2007 roku, punkt 5), wspieranie przez państwo mniej zamożnych regionów (dokumenty z lat 2007 i 2011, punkty 6–7), odrzucenie modelu polaryzacyjno-dyfuzyjnego na rzecz zasady zrównoważonego rozwoju całego kraju (program z roku 2014, punkt 9). W ostatnim z wyróżnionych źródeł *równość* została związana z *religią* – ugrupowanie uzasadniało proponowany model gospodarki społeczną nauką Kościoła (punkt 8).

Podsumowując, poglądy na gospodarkę zostały oparte na stycznej *równości* należącej do północnej części macierzy oraz na wartościach południowych – *władzy, religii, wspólnocie* i *unitarnym systemie wartości*. *Równość* w sferze gospodarczej była aksjomatem obecnym we wszystkich analizowanych programach.

Podejście ugrupowania do etyki i moralności zostało skonstruowane na podstawie wartości południowej części macierzy: *tradycji, religii* oraz *unitarnego systemu wartości*. *Unitarny system wartości* został powiązany z *religią*. W roku 2001 pisano: „Nie da się, mimo wysiłku oszustów, złać tradycji solidarnościowej i peerelowskiej, w jednym szeregu postawić katolickich duszpasterzy i urzędników od ateizacji, chrześcijaństwa i nihilizmu moralnego” (punkt 1). W kolejnym dokumencie stwierdzano, że „Prawo i Sprawiedliwość szczególnego partnera i sojusznika w przeciwdziałaniu rozkładowi rodziny upatruje w Kościele katolickim” (punkt 3). W 2011 roku odwoływano się do „wartości chrześcijańskich, które kształtują tożsamość i kulturę Narodu Polskiego od ponad tysiąca lat” (pozycja 5). W ostatnim programie podkreślano znaczenie Kościoła, który „jest po dziś dzień dzierżycielem i głosicielem powszechnie znanej w Polsce nauki moralnej” (punkt 6).

Tradycja została zestawiona z *unitarnym systemem wartości i religią*. Pisano o konieczności kształtowania postaw patriotycznych w sposób zgodny z polską tradycją narodową i wartościami chrześcijańskimi (punkty 4–5), a także o znaczeniu chrześcijaństwa w historii Polski (punkty 1 i 5). Wyróżnione metawartości południowej części macierzy były trwale obecne w poglądach ugrupowania dotyczących etyki i moralności.

Podejście do zmiany zostało zdeterminowane, podobnie jak w poprzedniej dziedzinie, przez *tradycję, religię* i *unitarny system wartości* (tabela 44 *Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – idea zmiany*). Po pierwsze, *tradycja* została powiązana z *unitarnym systemem wartości*. Poza *tradycją* lokowano elementy uznawane za podważające drugą z wartości: „Państwo nasze musi być jednoznacznie osadzone w tej tradycji, którą tworzą dzieje I Rzeczypospolitej, walki o niepodległość w czasie rozbiorów, II Rzeczypospolitej, walki przeciwko okupantom niemieckim i sowieckim w czasie II wojny światowej, a także dzieje walki przeciwko rządóm komunistycznym w Polsce, zwłaszcza «Solidarności». Nie ma takiej polskiej tradycji, w której mieszczą się jednocześnie Piłsudski i Bierut, Witos i Wycech, niepodległościowa PPS i PPR, Dmowski i Piasecki” (punkt 1).

Wspólnota, unitarny system wartości i tradycja były wytycznymi dla polityki edukacyjnej. O systemie szkolnictwa pisano: „powinien respekto-

wać chrześcijański system wartości oraz odwoływać się do tysiącletniej tradycji narodu i państwa polskiego” (pozycja 2). Krytykowano brak spójnej polityki „podręcznikowej”, co „uniemożliwia kształtowanie wspólnej świadomości uczniów, jednocześnie prowadzi do przekazywania treści o skandalicznym charakterze, np. relatywizuje się zbrodnie komunistyczne oraz skalę zbrodni niemieckich w II wojnie światowej. Te zabiegi składają się na proces wprzęgnięcia oświaty w dekonstruowanie naszej tożsamości, na którą wpływa także wiele innych czynników” (punkt 6).

Po drugie, akceptowano te zmiany, które przyczyniały się do modernizacji kraju, jednak bez naruszania *tradycji i wspólnoty*. Można to zaobserwować w dokumentach programowych z lat 2007 i 2011, w których pojawiły się wartości centrum w wąskim znaczeniu. Pisano o konieczności modernizacji: „Patrzmy w przyszłość, nie zapominając o naszym dziedzictwie” (program z 2007 roku, punkty 3–4), „demokratyczny kształt życia państwowego, budowa gospodarki rynkowej i modernizacja Polski nie stoją w sprzeczności z pielęgnowaniem narodowej tradycji, lecz przeciwnie – że wierność tradycji, patriotyzm i duma narodowa sprzyjają modernizacji” (program z 2011 roku, punkt 5). Podsumowując, w zakresie dotyczącym stosunku do zmiany deklarowano metawartości południowe oraz aksjomaty centrum w wąskim znaczeniu.

Trzeba przypomnieć, że samoidentyfikacja podmiotu w przypadku formuły trzeciej wskazywała na południową część macierzy, na tożsamość pravicową lub „centropravicową” powiązaną z krytyką lewicy oraz na związki z chrześcijańską demokracją, konserwatyzmem, nurtem niepodległościowym i katolicko-narodowym. Obecne w programach elementy autoidentyfikacji poza *równością* związaną z chrześcijańską demokracją, która jest wartością styczną zlokalizowaną w części północnej, były wewnętrznie spójne.

Zestawiając deklarowaną tożsamość pravicową z aksjomatami kształtującymi poglądy w zakresie ustroju państwa, widać, że porównywane elementy były zgodne – wskazywano na wartości południowej części macierzy: *władzę, unitarny system wartości i tradycję*. W przypadku modelu gospodarki brak spójności dotyczył *równości*, która była dominującą wartością w tej dziedzinie (tabela 42 *Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model gospodarki*, punkty 1, 4–9). Aksjomaty deklarowane w sferze etyki i moralności były zgodne z samoidentyfikacją. Podejście do zmiany było spójne częściowo – skonstruowano je na podstawie wartości południowych: *tradycji, wspólnoty, unitarnego systemu wartości, religii i tradycji* (punkty 1–2 i 6), a częściowo niezgodne (co dotyczyło punktów 3–5, w których pojawiły się aksjomaty centrum w wąskim znaczeniu).

Tabela 40. Autoidentyfikacja Prawa i Sprawiedliwości

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
1.	<i>Program Prawa i Sprawiedliwości (2001)</i>	„Podstawowy związek, do jakiego się odwołujemy, można opisać następująco: nie ma i nie może być dobrze funkcjonującego państwa bez mocnej moralnej i historycznej legitymacji, nie może być porządku społecznego bez sprawnego i silnego państwa, nie może być szybkiego i trwałego rozwoju gospodarczego bez porządku społecznego, a zarówno państwu, jak i porządkowi społecznemu oraz rozwojowi gospodarczemu w najwyższym stopniu sprzyja rozwój oświaty”.	typ 3 – <i>tradycja, władza</i>
2.	<i>IV RP Sprawiedliwość dla wszystkich (2005)</i>	„Kultura narodowa jest bowiem źródłem tożsamości narodowej przekazywanej z pokolenia na pokolenie, zaś o trwałości narodu stanowi troska o własną kulturę i dziedzictwo narodowe. Lewicowe rządy zahamowały aktywność państwa w obszarze kultury”.	typ 2 – identyfikacja antylewicowa, typ 3 – <i>tradycja</i>
3.	jw.	„Dla nas, członków Prawa i Sprawiedliwości, podstawowym przeświadczeniem, z którego wynikają w ten czy inny sposób wszystkie pozostałe, jest mocne przekonanie o tym, że Polska jest wartością, że warto być Polakiem i trzeba uczynić wszystko, by nasz naród rozwijał się, by wnosił coraz więcej do wspólnego europejskiego dorobku, by istniało niepodległe Państwo Polskie, w którym w środku Europy żyją w poczuciu bezpieczeństwa szczęśliwi ludzie”.	typ 3 – <i>wspólnota</i>
4.	<i>Dbamy o Polskę. Dbamy o Polaków (2007)</i>	–	–

Lp.	Źródło	Treść	Formuła samoidentyfikacji
5.	<i>Nowoczesna, solidarna...</i> (2011)	„W naszym ugrupowaniu połączyły się główne nurty polityczne nawiązujące do myśli chrześcijańsko-demokratycznej, katolicko-narodowej, niepodległościowej i konserwatywnej. Przed powstaniem Prawa i Sprawiedliwości ich przedstawiciele działali w różnych ugrupowaniach, takich jak Porozumienie Centrum, Zjednoczenie Chrześcijańsko-Narodowe, Koalicja Konserwatywna i Ruch Społeczny AWS”.	typ 4 – nurt chrześcijańsko-demokratyczny, katolicko-narodowy, niepodległościowy, konserwatywny
6.	jw.	„Do ideowego dorobku ugrupowań centroprawicowych należy przekonanie, że demokratyczny kształt życia państwowego, budowa gospodarki rynkowej i modernizacja Polski nie stoją w sprzeczności z pielęgnowaniem narodowej tradycji, lecz przeciwnie – że wierność tradycji, patriotyzm i duma narodowa sprzyjają modernizacji”.	typ 1 – „centroprawica”, typ 3 – <i>tradycja</i>
7.	<i>Zdrowie, praca, rodzina</i> (2014)	„Prawo i Sprawiedliwość, jako partia kontynuująca dorobek istniejących wcześniej partii prawicowych, w tym Porozumienia Centrum, jest jedyną siłą polityczną, która po 1989 roku konsekwentnie domaga się unowocześnienia i usprawnienia instytucji państwowych, zerwania z pozostawościami PRL, przywrócenia państwa obywatelom”.	typ 1 – identyfikacja z prawicą

Tabela 41. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model państwa

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Program Prawa i Sprawiedliwości</i> (2001)	„Państwo – jak pisaliśmy wyżej – stoi w centrum spraw naszego Narodu. Jego głębokiej degeneracji mogą zapobiec tylko zdecydowane działania zmierzające do: oczyszczenia klasy politycznej, rozerwania jej związków ze światem przestępczym, przywrócenia normalnych mechanizmów kontroli i nadzoru wewnątrz aparatu państwowego i w stosunku do samorządów, wprowadzenia okreslonych wymogów dotyczących kwalifikacji osób pełniących funkcje publiczne, wprowadzenia zasady jawności życia publicznego, ustanowienia nowego porządku moralnego, ograniczenia przywilejów i likwidacji sfer, które w praktyce znajdują się poza jakąkolwiek kontrolą. Warunkiem przeprowadzenia zmian jest powołanie silnego kierownictwa państwowego”.	władza, unitarny system wartości
2.	<i>IV RP Sprawiedliwość dla wszystkich</i> (2005)	„Dopiero silne, sprawne, nie namotrwiące publicznego grosza państwo będzie mogło rozwiązać podstawowe problemy Polaków i odsunąć zagrożenia stojące przed naszym narodem”.	władza
3.	<i>Dbamy o Polskę. Dbamy o Polaków</i> (2007)	„Uważamy, że Konstytucja RP z 1997 roku jest aktem złym, niejasnym i opartym na błędnej aksjologii. Nowe państwo potrzebuje Nowej Konstytucji. Mamy projekt Konstytucji Rzeczpospolitej Polskiej i będziemy dążyć do jej uchwalenia”.	unitarny system wartości
4.	jw.	„Silna administracja powinna działać zgodnie z prawem, dbać o interes Obywateli i autorytet państwa”.	władza
5.	<i>Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska</i> (2011)	„Jednym z mankamentów obecnego ustroju jest rozszereżenie władzy wykonawczej, którą mają się dzielić głowa państwa i rząd. Dotychczasowe doświadczenia pokazują, że jest to rozwiążanie dysfunkcjonalne”.	władza
6.	<i>Zdrowie, praca, rodzina</i> (2014)	„Państwo jest organizacją o globalnym charakterze, to znaczy obejmuje swoim oddziaływaniami wszystkie inne organizacje i wspólnoty społeczne, w tym etniczne. Jest też wartością moralną i jego istnienie oraz działanie musi być osadzone zarówno w sferze ideologii, jak i w historii. Można powiedzieć, że państwo dobrze skonstruowane wymaga uprawomocnienia aksjologicznego i historycznego”.	władza, tradycja, unitarny system wartości

Tabela 42. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model gospodarki

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Program Prawa i Sprawiedliwości (2001)</i>	„Polityka gospodarcza ma tworzyć przesłanki dla pomyślnego rozwoju Narodu, a ten opiera się na pomyślności polskich rodzin. Naród i rodzina to dwie podstawowe instytucje polskiego życia, to także dwie wartości, którym przede wszystkim chcemy służyć. Polityka państwa musi służyć zwłaszcza socjalnemu bezpieczeństwu rodziny. Obejmuje ono walkę z bezrobociem, ochronę zdrowia, mieszkalność, oświatę, dostęp do kultury, ochronę przed demoralizacją”.	<i>wspólnota, równość, unitarny system wartości</i>
2.	jw.	„Trzeba wprowadzić realny nadzór nad własnością państwową. Muszą być podjęte kroki zmierzające do likwidacji takich wielokrotnie opisywanych zjawisk, jak ogromne dochody kierownictw przedsiębiorstw państwowych, uzyskiwane także wtedy, gdy przynoszą one straty, prowadzenie przez członków tych kierownictw konkurencyjnej działalności gospodarczej, często dzięki środkom lub wiedzy zdobytej kosztem przedsiębiorstwa państwowego”.	<i>władza</i>
3.	jw.	„Konieczne jest zdecydowane wzmocnienie nadzoru bankowego i wprowadzenie zasady, że organy kontroli (nadzór bankowy, NIK, a w wypadku przestępstw także prokuratura) mają pełny dostęp do informacji bankowej. Nadzór bankowy powinien zostać przekształcony w odrębny, niezależny od banku narodowego organ centralny”.	<i>władza</i>
4.	<i>IV RP Sprawiedliwość dla wszystkich (2005)</i>	„Koncepcję nowej umowy społecznej można sprowadzić do jednej zasadniczej idei: Ze wzrostu gospodarczego muszą korzystać wszyscy Polacy, nie tylko wąska grupa najbogatszych”.	<i>równość</i>
5.	<i>Dbamy o Polskę. Dbamy o Polaków (2007)</i>	„Trzeci filar ma realizować zasadę pomocniczości państwa. Zdajemy sobie sprawę, że w Polsce jest wiele osób, które sobie nie radzą. Dlatego chcemy, aby w ramach solidarności społecznej otrzymały pomoc, która pozwoli im stanąć na nogi. Zwiększamy zdecydowanie nakłady na świadczenia społeczne. Naszą zasługą jest m.in. przywrócenie corocznej waloryzacji emerytur i rent, podniesienie płacy minimalnej, zwiększenie nakładów na dożywianie dzieci i świadczeń kierowanych do gorzej sytuowanych rodzin. Będziemy dalej dostrzegać problemy słabszych”.	<i>równość</i>

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
6.	jw.	„Polityka regionalna PiS polega na wspieraniu ze środków publicznych wszystkich regionów w kraju, ale więcej przeznaczamy dla regionów biedniejszych. Dlatego uruchamiamy specjalny program Rozwój Polski Wschodniej, dlatego udzielamy wysokiego wsparcia dla terenów wiejskich w ramach Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich. Musimy przybliżyć tereny zaniedbane i słabsze do centrum kraju i umożliwić komunikację z Europą”.	<i>równość</i>
7.	<i>Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska (2011)</i>	„Solidarna Polska to kraj, w którym z owoców rozwoju gospodarczego korzystają także mniej zamożni obywatele i słabsze ekonomicznie regiony; kraj, w którym założenie rodziny i wychowanie dzieci spotyka się z należytyym uznaniem i wsparciem ze strony państwa, w którym obywatele mają zagwarantowane godne emerytury i pomoc w trudnych sytuacjach”.	<i>równość</i>
8.	<i>Zdrowie, praca, rodzina (2014)</i>	„Konsekwentnie, od początku istnienia Prawa i Sprawiedliwości odwołujemy się do nauki społecznej Kościoła powszechnego. W encyklice <i>Sollicitudo rei socialis</i> papież Jan Paweł II pisał: «(...) należy koniecznie napiętnować istnienie mechanizmów ekonomicznych, finansowych i społecznych, które, chociaż są kierowane wolą ludzi, działają w sposób jakby automatyczny, umacniają stan bogactwa jednych i ubóstwa drugich»”.	<i>religia, równość</i>
9.	jw.	„Po czwarte, odrzucimy polaryzacyjno-dyfuzyjny model rozwoju na rzecz zasady zrównoważonego rozwoju całego kraju. Polska jest jedna – zgodnie z tą fundamentalną zasadą rozwój powinien być udziałem wszystkich regionów i miejscowości Rzeczypospolitej”.	<i>równość</i>

Tabela 43. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – moralność i etyka

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Program Prawa i Sprawiedliwości (2001)</i> jw.	„Nie da się, mimo wysiłku oszustów, zlać tradycji solidarnościowej i peerełowskiej, w jednym szeregu postawić katolickich duszpasterzy i urzędników od ateizacji, chrześcijaństwa i nihilizmu moralnego”.	<i>tradycja, religia, unitarny system wartości</i>
2.	jw.	„Przeprowadzenie proponowanych zmian wymaga nowelizacji wielu punktów konstytucji. Stąd pierwsze pytanie referendum powinno brzmieć: czy chcesz, by Sejm i Senat RP podjęły prace nad przedstawionymi zmianami w Konstytucji RP, w tym nad nową deklaracją ideową, która jednoznacznie określi podstawy moralne i ideowe naszego państwa?”	<i>unitarny system wartości</i>
3.	<i>IV RP Sprawiedliwość dla wszystkich (2005)</i>	„Prawo i Sprawiedliwość szczególnego partnera i sojusznika w przeciwdziałaniu rozkładowi rodziny upatruje w Kościele katolickim”.	<i>religia, unitarny system wartości</i>
4.	jw.	„Nie mniejszą wagę zamierzamy przykładać do funkcji wychowawczych szkoły. Najważniejszym elementem w tej dziedzinie jest powrót do kształtowania postaw patriotycznych, wyrastających z wartości chrześcijańskich i polskiej tradycji narodowej. W tej sferze musimy nadrobić wieloletnie zaniebania”.	<i>religia, tradycja, unitarny system wartości</i>
5.	<i>Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska (2011)</i>	„Niezmiennie odwołujemy się do wartości chrześcijańskich, które kształtują tożsamość i kulturę Narodu Polskiego od ponad tysiąca lat. Stanowią one fundament, na którym należy budować sprawiedliwy ład społeczny. Czerpiąc z uniwersalnego nauczania Kościoła katolickiego, za aksjomat myślenia i działania w sprawach publicznych uznajemy poszanowanie godności każdego człowieka i ochronę życia ludzkiego od samego początku. Pragniemy uczestniczyć w budowaniu cywilizacji życia. Zdecydowanie odrzucamy wszelkie tendencje prowadzące do cywilizacji śmierci, które przejawiają się m.in. w postulatach rozluźnienia prawnej ochrony dziecka poczętego czy zalegalizowania eutanazji. Na poszanowaniu godności każdego człowieka i jego prawa do życia opieramy również stosunek naszego ugrupowania do społecznych i prawnych problemów sztucznych ingerencji w dziedzinie prokreacji, w tym zapłodnienia <i>in vitro</i> ”.	<i>religia, tradycja, unitarny system wartości</i>
6.	<i>Zdrowie, praca, rodzina (2014)</i>	„Kościół jest po dziś dzień dzierżycielem i głosiцеlem powszechnie znanej w Polsce nauki moralnej. Nie ma ona w szerszym społecznym zakresie żadnej konkurencji, dlatego też w pełni jest uprawnione twierdzenie, że w Polsce nauce moralnej Kościoła można przeciwstawić tylko nihilizm”.	<i>unitarny system wartości</i>

Tabela 44. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – idea zmiany

Lp.	Źródło	Treść	Metawartość
1.	<i>Program Prawa i Sprawiedliwości</i> (2001)	„Państwo nasze musi być jednoznacznie osadzone w tej tradycji, którą tworzą dzieje I Rzeczypospolitej, walki o niepodległość w czasie rozbiorów, II Rzeczypospolitej, walki przeciwko okupantom niemieckim i sowieckim w czasie II wojny światowej, a także dzieje walki przeciwko rządowi komunistycznym w Polsce, zwłaszcza «Solidarności». Nie ma takiej polskiej tradycji, w której mieszczą się jednocześnie Piłsudski i Bierut, Witos i Wyczech, niepodległościowa PPS i PPR, Dmowski i Piasecki”.	<i>tradycja, unitarny system wartości</i>
2.	<i>IV RP Sprawiedliwość dla wszystkich</i> (2005)	„Szkoła musi opierać swoją działalność na wspólnym dla większości i respektowanym przez wszystkich systemie wartości. System wychowawczy szkolnictwa publicznego powinien respektować chrześcijański system wartości oraz odwoływać się do tysiącletniej tradycji narodu i państwa polskiego. Dlatego też polskiej szkole przywrócimy zaniechane od kilkudziesięciu lat kształcenie postaw patriotycznych”.	<i>unitarny system wartości, religia, tradycja</i>
3.	<i>Dbamy o Polskę. Dbamy o Polaków</i> (2007)	„Patrzmy w przyszłość, nie zapominając o naszym dziedzictwie”.	centrum (wąskie znaczenie)
4.	jw.	„Mamy całkowitą świadomość, że bez dużych nakładów w tej sferze państwo i społeczeństwo nie będzie nowoczesne, zaawansowane technologicznie, potrafiące sprostać konkurencji we współczesnej globalnej gospodarce i ekonomii. Jednocześnie nie zapominamy o naszych korzeniach. Wiemy, że nasze dziedzictwo kulturalne to największy skarb Polaków”.	centrum (wąskie znaczenie)
5.	<i>Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska</i> (2011)	„Do ideowego dorobku ugrupowań centroprawicowych należy przekonanie, że demokratyczny kształt życia państwowego, budowa gospodarki rynkowej i modernizacja Polski nie stoją w sprzeczności z pielęgnowaniem narodowej tradycji, lecz przeciwnie – że wierność tradycji, patriotyzm i dumą narodowa sprzyjają modernizacji”.	centrum (wąskie znaczenie)
6.	<i>Zdrowie, praca, rodzina</i> (2014)	„Brak jakiegokolwiek spójnej polityki «podrecznikowej» uniemożliwia kształtowanie wspólnej świadomości uczniów, jednocześnie prowadzi do przekazywania treści o skandalicznym charakterze, np. relatywizuje się zbrodnie komunistyczne oraz skalę zbrodni niemieckich w II wojnie światowej. Te zabiegi składają się na proces wprzęgnięcia oświaty w dekonstruowanie naszej tożsamości, na którą wpływa także wiele innych czynników”.	<i>tradycja, wspólnota, unitarny system wartości</i>

4. BADANIE NOWYCH RODZIN IDEOLOGICZNO-PROGRAMOWYCH

Macierz można wykorzystać w analizie, której przedmiotem jest powstawanie podmiotów wykazujących podobieństwo ideowe. W ramach przykładu można zwrócić uwagę na partie piratów, z których część znajduje się na początkowym etapie budowania tożsamości – są w fazach identyfikacji lub organizacji, a w niektórych państwach ugrupowania z tej powstającej rodziny osiągnęły sukcesy wyborcze⁶¹⁷.

Partie piratów można uznać za nową rodzinę ideologiczno-programową dlatego, że spełniły trzy kryteria opisane przez Michaela Gallaghera, Michaela Lavera i Petera Maira⁶¹⁸. Pierwszym z nich jest wspólna geneza ugrupowań, w tym przypadku związana z powstaniem sieci Internet i trzema metawartościami północnej części macierzy – *wolnością jednostki*, *samowładnością* i *równością*.

Mając na uwadze pierwszą z wyróżnionych wartości, w początkowym okresie funkcjonowania sieci zakres wolności przypominał stan przedpaństwowy, ponieważ nie istniały żadne regulacje dotyczące chociażby granic swobody wypowiedzi, ochrony prywatności użytkowników czy wymiany informacji (rozumianej szeroko, także w zakresie podlegającym prawu własności intelektualnej). W sytuacji coraz dalej idących regulacji prawnych ze strony państwa na początku XXI wieku zaczęły powstawać podmioty deklarujące konieczność obrony *wolności jednostki* w sieci – partie piratów. Ich postulaty wyrażały się w sprzeciwie wobec kontroli przez państwo korespondencji elektronicznej, wprowadzania regulacji ograniczających swobodę wypowiedzi i wolność rozpowszechniania treści⁶¹⁹.

Drugą metawartością była *samowładność* – pojawiła się w związku z technologią sieci, która umożliwia realizację różnych form e-demo-

⁶¹⁷ Jak w przypadku Szwecji i Republiki Czeskiej.

⁶¹⁸ M. Gallagher, M. Laver, P. Mair, *Representative Government...*, s. 59; R. Herbut, *Rodziny partii politycznych [w:] Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 1997, s. 102–123.

⁶¹⁹ Na przykład Szwedzka Partia Piratów podwoiła liczbę własnych członków w ciągu kilku dni po wyroku sądu w sprawie serwisu Pirate Bay, w którym wobec jego twórców orzeczono kary więzienia i wysokie kary pieniężne. A. Nowacka-Isaksson, *Partia Piratów rośnie w siłę*, strona internetowa „Rzeczpospolitej”, <http://www.rp.pl/> (18.04.2017).

kracji⁶²⁰, w tym wdrażanie rozwiązań demokracji deliberacyjnej. Partie pirackie zwracały uwagę na to, że pomimo zaistnienia szerszych możliwości bezpośredniego udziału obywateli w procesach decyzyjnych władza przedstawicielska nadal traktowała rozwiązania e-demokratyczne z dystansem. *Samowładność* albo nie była realizowana w sposób adekwatny do możliwości, albo była blokowana przez przedstawicieli obawiających się utraty części władzy. Jedną z przyczyn powstania partii piratów było dążenie do zmiany tego stanu rzeczy.

Trzeba zaznaczyć, że również interpretacja nazwy *partia piratów* wskazywała na związek z dwiema wyróżnionymi wartościami. Określenie *pirat* dotyczy osoby wyjętej spod prawa, występującej przeciw władzy, państwu oraz postępującej wbrew istniejącym regułom i posiada odniesienie zarówno do *samowładności*, jak i *wolności jednostki* – co można uznać za formułę samoidentyfikacji przez metawartości.

Interesujący był sposób rozumienia przez partie piratów *równości* – jako trzeciej wartości metapolitycznej leżącej u podstaw ich genezy. W myśli politycznej tych ugrupowań występują propozycje liberalizacji prawa autorskiego uzasadniane dążeniem do budowania społeczeństwa opartego na informacji, w którym dostępność kultury będzie powszechna. *Równość* przybrała formę postulatu uczynienia własności intelektualnej własnością wspólną (powszechnym dobrem kultury), co uzasadniano dobrem społeczeństwa opartego na wiedzy. *Równość* można było dostrzec w dążeniu do ograniczenia *digital divide*⁶²¹, ponieważ konsekwencją tego podziału było pozbawienie pewnych kategorii osób możliwości dostępu do informacji upowszechnianej za pośrednictwem środków elektronicznych. Według piratów państwo powinno być aktywne w tej sferze – za pośrednictwem regulacji prawnych i programów wspierających rozwój sieci dążyć do zmniejszenia poziomu wykluczenia.

Kolejnym kryterium wyodrębniania rodzin jest występowanie między podmiotami związków o charakterze organizacyjnym. W przypadku pira-

⁶²⁰ Dotyczy to między innymi możliwości konsultowania z obywatelami podejmowanych decyzji w formie elektronicznej, a także głosowania przez internet. P. Maj, *Internet...*, s. 62.

⁶²¹ Termin *digital divide* można tłumaczyć jako „cyfrową przepaść”, „podział cyfrowy”. Jest to podział socjopolityczny funkcjonujący obok innych tradycyjnych rozłamów społecznych o charakterze religijnym, kulturowo-etnicznym, między miastem a wsią oraz centrum i peryferiami. Cyfrowa przepaść polega na tym, że osoby, które z różnych powodów nie mogą uzyskać dostępu do sieci, zostają częściowo wykluczone z życia społecznego. Oznacza to powstawanie nierówności społecznych, które stanowią podłoże dla nowych konfliktów. Tamże, s. 199.

tów trzeba wskazać na relacje o charakterze ponadnarodowym – Międzynarodówkę Partii Piratów (*Pirate Parties International*), która zrzesza kilkadziesiąt podmiotów z poszczególnych państw znajdujących się na różnych etapach rozwoju⁶²².

Relacje piratów z innymi rodzinami i organizacjami politycznymi wskazują na popieranie przez te ugrupowania metawartości północnej części macierzy. W 2009 roku w wyborach do Parlamentu Europejskiego w Szwecji Piratpartiet zdobyła ponad 7% głosów i wprowadziła do tego organu jednego przedstawiciela. Christian Engström został członkiem grupy Zielonych/Wolne Przymierze Europejskie⁶²³. Zarówno zieloni, jak i piraci powoływali się na aksjomaty północnej części modelu – *samowładność, równość, wolność jednostki* i podkreślali pozytywną koncepcję ludzkiej natury. W Polsce Partia Piratów w związku z wyborami do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku weszła w koalicję wyborczą z Demokracją Bezpośrednią i Partią Libertariańską⁶²⁴, co ponownie wskazywało na bliższy związek z *samowładnością i wolnością jednostki*.

Trzecim wyznacznikiem jest podobieństwo programowe. Trzeba zauważyć, że kryterium bliskości programowej oraz reguła podobieństwa wartości w macierzy są w swej istocie zbieżne, ponieważ składniki programowe są redukowalne do metawartości. Jednak możliwości wynikające z zastosowania macierzy pozwalają na szerszą analizę niż tradycyjny wskaźnik oparty na podobieństwie postulatów. Na jej bazie można prognozować selekcję kolejnych metawartości w powstających rodzinach.

Jak zostało wspomniane, w przypadku piratów na etapie genezy wskazywano na *wolność jednostki, samowładność i równość*. Ugrupowania, uciekając od formuły „partii jednej kwestii”⁶²⁵, rozszerzyły propozycje programowe o inne problemy. W zgodzie z regułą podobieństwa do zbioru deklarowanych metawartości dołączono *progresywizm, racjonalizm, społeczeństwo, pluralizm systemów wartości* oraz zaakcentowano

⁶²² Strona internetowa Pirate Parties International, <http://pirate-parties.net/> (23.05.2017).

⁶²³ Strona internetowa Parlamentu Europejskiego, <http://www.europarl.europa.eu/> (20.01.2017).

⁶²⁴ Członkowie trzech wymienionych podmiotów utworzyli komitet Demokracja Bezpośrednia. *Wybory do Parlamentu Europejskiego 2014*, strona internetowa Państwowej Komisji Wyborczej, <http://pe2014.pkw.gov.pl/> (13.02.2017).

⁶²⁵ C. Mudde, *The Single-Issue Party...*, s. 182–197.

pozytywną wizję ludzkiej natury. Dane zawarte w tabeli 45 *Metawartości w programach Partii Piratów* wskazują na obecność wszystkich aksjomatów północnej części macierzy w koncepcjach ugrupowań z różnych państw – Wielkiej Brytanii, Stanów Zjednoczonych Ameryki, Szwecji, Austrii, Polski, Włoch, Islandii i Belgii:

- brytyjska The Pirate Party UK, odnosząc się do polityki fiskalnej, uznała, że „opodatkowanie powinno być sprawiedliwe dla podatnika – osoby zarabiające najmniej powinny płacić mniejszą kwotę podatku dochodowego i zawsze powinny mieć niższą krańcową stawkę podatku (*równość*);
- amerykańska The United States Pirate Party, odwołując się do *wolności jednostki*, stwierdziła, że „nikt nie powinien mieć możliwości ograniczania wolności wymiany i wyrażania idei, narzędzi lub dzieł. [...] Jednostki muszą mieć zagwarantowaną swobodę podejmowania decyzji, które nie szkodzą innym osobom”;
- szwedzkie ugrupowanie uwzględniło *progresywizm*, pisząc: „Nigdy wcześniej rozpowszechnianie informacji nie doprowadziło do tak szybkiego postępu technologicznego, kulturalnego i finansowego, który stworzył tak wiele możliwości uczestnictwa w demokracji”;
- partia austriacka nawiązała do *racjonalizmu*: „Partia Piratów w Austrii domaga się ścisłego oddzielenia państwa od religii we wszystkich dziedzinach. Austria musi zapewnić wolność sumienia i religii wszystkim osobom na ich terytorium. Wolność religii obejmuje prawo do wolnego wyboru religii, a także prawo do wolności od religii”;
- polskie ugrupowanie nawiązało do *samowładności*: „My, Piraci, chcemy umożliwić obywatelom większy i bardziej bezpośredni wpływ na debatę polityczną oraz proces podejmowania decyzji, zarówno jako jednostkom, jak i zbiorowości”;
- włoska Partito Pirata, powołując się na *pluralizm systemów wartości*, napisała: „Różnorodność jest cennym zasobem. Różnice generują porównania, wiedzę, pomysły, innowacje. Różnice są siłą napędową świata i bez nich nie ma wolności”;
- islandzka Píratar podkreśliła znaczenie *społeczeństwa*: „Działalność Partii Piratów całkowicie zależy od uczestnictwa oraz zaangażowania jednostek. Dysputy odbywają się w sposób rozproszony, w ramach domowych spotkań, poprzez media społecznościowe oraz wszędzie tam, gdzie jest to możliwe w adekwatny sposób”;

Tabela 45. Metawartości w programach Partii Piratów

Państwo	Nazwa	Treść	Metawartość
Wielka Brytania	Pirate Party UK	„Opodatkowanie powinno być sprawiedliwe dla podatnika: osoby zarabiające najmniej powinny płacić mniejszą kwotę podatku dochodowego i zawsze powinny mieć niższą krancową stawkę podatku. Ta krancowa stawka podatku powinna być stosowana do wszystkich podatków od dochodu, czy to z zatrudnienia, inwestycji czy innych instrumentów” ⁶²⁶ .	<i>równość</i>
Stany Zjednoczone Ameryki	United States Pirate Party	„Nikt nie powinien mieć możliwości ograniczania wolności wymiany i wyrażania idei, narzędzi lub dzieł. [...] Jednostki muszą mieć zagwarantowaną swobodę podejmowania decyzji, które nie szkodzą innym osobom” ⁶²⁷ .	<i>wolność jednostki</i>
Szwecja	Piratpartiet	„Żyjemy w czasach wyjątkowych w historii ludzkości. Nigdy wcześniej tak wielu nie miało możliwości tak łatwego porozumiewania się ze sobą. Nigdy wcześniej tak wielu nie miało takiego dostępu do wiedzy. Nigdy wcześniej rozpowszechnianie informacji nie doprowadziło do tak szybkiego postępu technologicznego, kulturalnego i finansowego, który stworzył tak wiele możliwości uczestnictwa w demokracji” ⁶²⁸ .	<i>progresywnizm</i>
Austria	Piratenpartei	„Partia Piratów w Austrii domaga się ścisłego oddzielenia państwa od religii we wszystkich dziedzinach. Austria musi zapewnić wolność sumienia i religii wszystkim osobom na ich terytorium. Wolność religii obejmuje prawo do wolnego wyboru religii, a także prawo do wolności od religii” ⁶²⁹ .	<i>racjonalizm</i>

⁶²⁶ Strona internetowa Pirate Party UK, *Our Open Manifesto*, <https://www.pirateparty.org.uk/> (1.09.2017).

⁶²⁷ Strona internetowa The United States Pirate Party, *Our Name and Values*, <https://blog.pirate-party.us/> (1.09.2017).

⁶²⁸ Strona internetowa Piratpartiet, <http://www.piratpartiet.se/> (1.09.2017).

⁶²⁹ Strona internetowa Piratenpartei, *Laizimus*, <https://www.piratenpartei.at/> (1.09.2017).

Państwo	Nazwa	Treść	Metawartość
Polska	Polska Partia Piratów	„My, Piraci, chcemy umożliwić obywatelom większy i bardziej bezpośredni wpływ na debatę polityczną oraz proces podejmowania decyzji, zarówno jako jednostkom, jak i zbiorowości. Dlatego żądamy zniesienia niesprawiedliwych barier w uczestnictwie politycznym, z jakimi spotykają się nowe partie polityczne podczas wyborów, jak np. wymóg zebrania ogromnej ilości podpisów” ⁶³⁰ .	<i>samowładność</i>
Włochy	Partito Pirata	„Różnorodność jest cennym zasobem. Różnice generują porównania, wiedzę, pomysły, innowacje. Różnice są siłą napędową świata i bez nich nie ma wolności” ⁶³¹ .	<i>pluralizm systemów wartości</i>
Islandia	Píratar	„Działalność Partii Piratów całkowicie zależy od uczestnictwa oraz zaangażowania jednostek. Dysputy odbywają się w sposób rozproszony, w ramach domowych spotkań, poprzez media społecznościowe oraz wszędzie gdzie jest to możliwe w adekwatny sposób” ⁶³² .	<i>społeczeństwo</i>
Belgia	Pirate Party Belgium	„Piraci szanują wszystkie formy życia. Piraci są tolerancyjni i kochają pokój: przeciwstawiają się wojnie i odrzucają karę śmierci. Ponadto zobowiązują się do ochrony naszego środowiska i do godnego traktowania zwierząt. Piraci reprezentują zrównoważony rozwój i dążą do zachowania natury” ⁶³³ .	pozytywna koncepcja ludzkiej natury

⁶³⁰ Strona internetowa Partii Piratów, *Program*, <https://polskapiartipirатов.pl/> (1.09.2017).

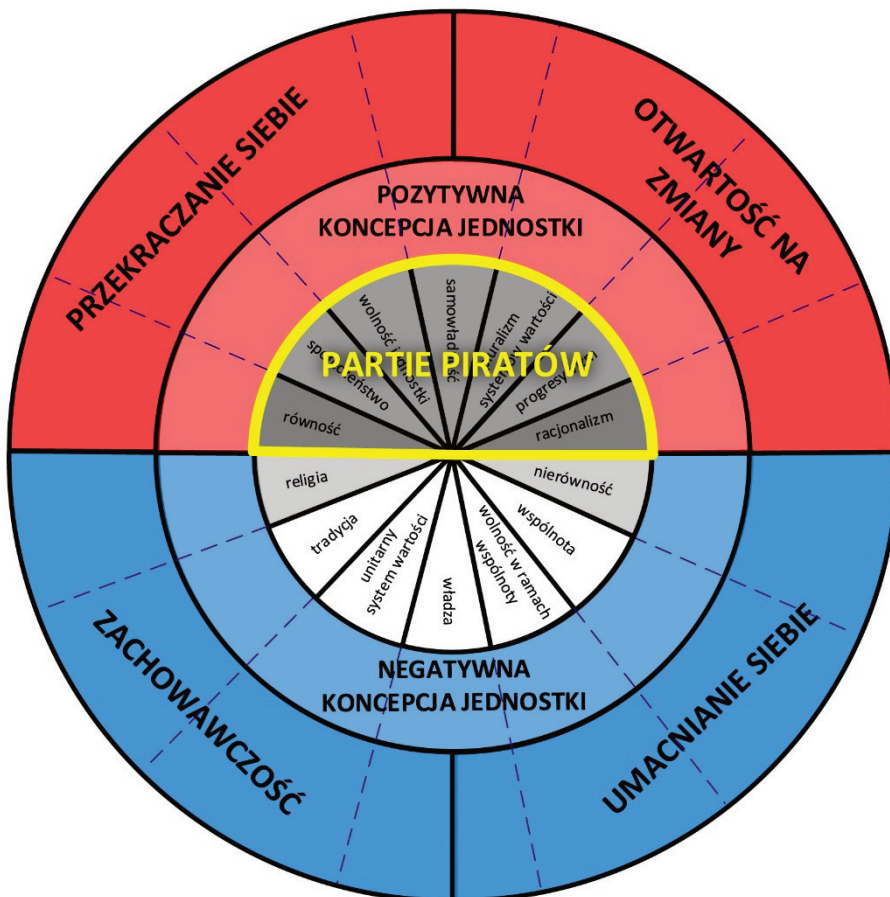
⁶³¹ Strona internetowa Partito Pirata, *Manifesto*, <https://www.partito-pirata.it/> (1.09.2017).

⁶³² Strona internetowa Píratar, <https://piratar.is/> (1.09.2017).

⁶³³ Strona internetowa Pirate Party Belgium, <https://pirateparty.be/> (1.09.2017).

- ostatnia z wyróżnionych – partia belgijska – opisała stosunek do rzeczywistości w następujący sposób: „Piraci szanują wszystkie formy życia. Piraci są tolerancyjni i kochają pokój: przeciwstawiają się wojnie i odrzucają karę śmierci. Ponadto zobowiązują się do ochrony naszego środowiska i do godnego traktowania zwierząt. Piraci reprezentują zrównoważony rozwój i dążą do zachowania natury”, co było esencją pozytywnej wizji ludzkiej natury.

Na podstawie treści zawartej w tabeli 45 można przedstawić metawartości rodziny partii piratów w formie graficznej (schemat 19 *Metawartości rodziny partii piratów*).

Schemat 19. Metawartości rodziny partii piratów

Źródło: opracowanie własne.

5. PODSUMOWANIE

1. Macierz metawartości może być narzędziem ewaluacji w badaniach politologicznych. Na poziomie głosujących model można zastosować w analizie grupowych postaw wobec wartości politycznych, a także w ustalaniu sensu autoidentyfikacji.
2. Na poziomie podmiotów politycznych można ją wykorzystać podczas badania: etykiet i samoidentyfikacji podmiotów politycznych, aksjomatów obecnych w myśli politycznej, ewolucji aksjologiczno-programowej oraz w analizie powstawania nowych rodzin ideologiczno-programowych.
3. W badaniach na poziomie wyborcy szczególnie znaczenie ma odpowiednia strategia ich przeprowadzania. Powinno się odróżnić autoidentyfikację wyborców od badania jej sensu wyznaczanego przez stosunek do wartości, ponieważ przyjęcie określonego scenariusza rzutuje na otrzymane wyniki. Plan powinien być ustalany w zależności od tego, który z tych elementów chcemy analizować. W przeciwnym wypadku uzyskane rezultaty nie będą prawdziwe.
4. Metawartości i macierz kołową można wykorzystać w badaniach dotyczących myśli politycznej, a w szczególności – programów politycznych. Proponowana w tym celu metoda badawcza jest triangulacją jakościowej analizy zawartości treści, w której kryterium ewaluacji jest macierz. Można sformułować kilka reguł dotyczących tej metody:
 - A. W pierwszej kolejności powinno się sprecyzować, jakiego typu podmioty chcemy zbadać i jaka próba materiału ma zostać uwzględniona.
 - B. W drugiej kolejności trzeba zdefiniować kategorie tematyczne treści, wyznaczając je w taki sposób, aby wiązały się z przedmiotem badań, a wyniki były trafne i rzetelne. Wybór kategorii tematycznych jest zdeterminowany treścią badanych źródeł.
 - C. Z uwagi na to, że stosujemy analizę jakościową i nie kodujemy treści, nie ma konieczności wyboru jednostek zapisu (takich jak słowo, zdanie, akapit, artykuł). Zakodowane zostały kryteria, a badanie polega na odszukaniu i ocenie wartości obecnych w materiale źródłowym.
 - D. Jeśli w treści odnajdujemy wartości, które w modelu kołowym znajdują się w relacji przeciwieństwa, jest to problem braku spójności aksjologicznej źródła, a nie braku obiektywizmu badającego.
 - E. Ograniczenia, które pojawiają się przy tej metodzie, mają wymiar etyczny – nie wyrywamy treści z kontekstu, aby udowodnić przyję-

tą z góry tezę. Trzeba zauważyć, że potencjalne nadużycia ze strony badającego są łatwe do ustalenia, ponieważ kryteria są z góry określone, a badane treści programowe – ogólnodostępne.

- F. W analizie powinno się pominąć te elementy, które nie mają żadnego odniesienia do macierzy. W dokumentach programowych można dostrzec pewną ilość rozwiązań technicznych, które nie są związane z metawartościami lewicy i prawicy. Nie są też aksjomatami centrum w szerokim ani wąskim znaczeniu.
 - G. Poza analizą powinny się znaleźć te części programowe, które dotyczą wyłącznie sfery potrzeb i interesów i które nie są w jakikolwiek sposób powiązane z metawartościami.
 - H. Treści, które stanowią splot metawartości i interesów (odpowiadające wariantom I–III na schemacie 14), powinny zostać uwzględnione w analizie, ponieważ znajdują odniesienie do macierzy.
5. Model można wykorzystać w badaniu myśli politycznej podmiotów w fazach identyfikacji i organizacji, które inicjują swą obecność w systemie politycznym, jak i tych, które cyklicznie publikują programy polityczne i których pozycja jest ugruntowana. W tym drugim przypadku możliwa jest obserwacja ewolucji aksjologicznej lub trwałości preferencji w kierunku wartości.
6. Macierz metawartości można stosować w badaniach nowych rodzin ideologiczno-programowych. Pozwala to na szerszą analizę niż tradycyjne kryterium bliskości programowej, w którym wskazuje się na podobieństwo postulatów. Na jej podstawie można prognozować selekcję kolejnych metawartości w powstających rodzinach, a także negatywny stosunek do wartości naprzeciwległych. Na podstawie reguł podobieństwa i przeciwieństwa możliwe jest formułowanie hipotez dotyczących powstawania sojuszy i opozycji (w obrębie państw cywilizacji zachodniej).

ZAKOŃCZENIE

W ramach podsumowania warto przedstawić odpowiedzi na cztery grupy pytań sformułowanych we wstępie. Pierwsza kategoria dotyczyła problemów ontologicznych – istoty lewicowości, centrowości i prawicowości, którą można ująć na trzy sposoby. W najszerszym rozumieniu są to systemy światopoglądowe, które posiadają wewnętrzną hierarchię wartości. Składa się ona z dwóch poziomów – na wyższym znajdują się metawartości tworzące rdzeń światopoglądowy. Rdzeń ma charakter zbioru zamkniętego, a jego elementy są nieredukowalne z uwagi na wysoki poziom abstrakcji. Na niższym poziomie odnajdziemy wartości będące pochodną wartości rdzenia. W węższym znaczeniu lewicowość, centrowość i prawicowość są postawami wobec wartości deklarowanych i realizowanych w sferze publicznej. Ostatnia interpretacja traktuje lewicowość, centrowość i prawicowość jako cechy podmiotów politycznych będące funkcją postaw wobec metawartości i wartości pochodnych.

W zakres rdzenia światopoglądowego lewicy i prawicy wchodzi siedem par metawartości, przy czym dychotomie są oparte na relacji antyteycznej. Są to: *równość–nierówność, społeczeństwo–wspólnota, wolność jednostki–wolność w ramach wspólnoty, samowładność–władza, pluralizm systemów wartości–unitarny system wartości, racjonalizm–religia oraz progresywizm–tradycja.*

Rywalizacja polityczna między lewicą, centrum i prawicą nieustannie rozszerza się o nowe wymiary. *Wymiar rywalizacji* jest sferą rzeczywistości, w której istnieje konflikt wartości politycznych (lewicowych, centrowych, prawicowych). Wielowymiarowość jest równoznaczna z pogłębieniem podziału, a nie jego relatywizacją. Zbiór wymiarów ma charakter otwarty – nowe dziedziny powstają równoległe z nowymi wartościami. Wymiary mogą mieć charakter wielowartościowy, a te same metawartości mogą być obecne w wielu wymiarach.

Lewicowość, centrowość i prawicowość są uwarunkowane temporalnie. Rozumiane w sposób przedmiotowy (jako systemy wartości), nie są efektem rewolucji francuskiej, ponieważ kształtowały się od początków cywilizacji zachodniej. Rozumiane podmiotowo, posiadają odniesienia do

przedrewolucyjnych archetypów: „arystokratów” i „demokratów” w greckich polis, optymatów i popularów w Rzymie, torysów i wigów w XVII-wiecznej Anglii oraz „uprzywilejowanych” i „liberałów” we Francji w okresie poprzedzającym rewolucję. Wpływ czynnika czasu przejawia się w semantycznej ewolucji pojęć *lewicy*, *centrum* i *prawicy* w polityce. Pomimo zmian interpretacyjnych rdzeń wartości podlega kontynuacji.

Trzy terminy są uwarunkowane logicznie. Wyróżnianie lewicy i prawicy jest przykładem myślenia z wykorzystaniem logiki dwuwartościowej, a źródłem tej dychotomii jest występowanie wartości i odpowiadających im przeciwwartości. Rzeczywistość polityczna może być postrzegana w sposób dychotomiczny (przez diady), ale w przypadku analizowania centrum zasady logiki klasycznej nie wystarczą. Stosując się do reguł logiki dwuwartościowej, wydaje się, że centrum „wymyka się” z podziału lewica–prawica, w związku z tym wyróżnianie *triady* jest „nielogiczne”. Jeśli spojrzymy na ten problem z perspektywy logiki wielowartościowej, stosowanie pojęcia *centrum* jest możliwe do obrony.

Na rozumienie lewicowości, centrowości i prawicowości wpływa język, którym się posługujemy. Patrząc z tej perspektywy, specyfiką *triady* jest wielokontekstowość. Są to systemy wartości, których interpretacje są zmienne w czasie i relatywne językowo. Dlatego jedną z podstawowych czynności, które powinniśmy podjąć przy wyjaśnianiu rozumienia trzech terminów, jest analiza języka.

Stosowanie *triady* jest uwarunkowane przestrzennie. Analizując politykę w świetle aksjomatów lewicy, centrum i prawicy, zakładamy obecność pewnych elementów: pluralizmu wartości, systemowo gwarantowanego prawa do krytyki władzy oraz do konfrontacji w formie debaty. Z tego powodu nie jest możliwe odnoszenie tych pojęć do reżimów autorytarnych ani monopartii w totalitaryzmie.

Istnieje dyskusja wokół tego, czy wartości polityczne, które stanowią istotę lewicowości, centrowości i prawicowości, mają charakter ograniczony przestrzennie (cywilizacyjny), czy globalny (uniwersalny). W tym sporze realne jest stanowisko drugie z powodu: globalnego deficytu wolności i demokracji jako warunków *sine qua non* dla lewicy, centrum i prawicy, znacznego odsetka ankietowanych spoza kręgu cywilizacji zachodniej, którzy w ramach *World Values Survey* nie potrafili określić swojej tożsamości na skali lewica–centrum–prawica, oraz trudności w ocenie sposobu rozumienia podziału w innych kręgach kulturowych (związanych z ustaleniem zbioru wartości, ale także sposobu rozumienia tych wartości). Pro-

blem polega na tym, że ankietowani zaznaczają własną pozycję na osi auto-identyfikacji, ale tak naprawdę nie wiemy, co to oznacza.

Odpowiadając na pytania epistemologiczne, w pierwszej kolejności trzeba przybliżyć sposób wyjaśniania *triady* na gruncie nauk społecznych. W koncepcjach psychologicznych lewicowość, centrowość lub prawicowość poglądów wyborcy jest tłumaczona jego osobowością, akceptowanym systemem wartości, udziałem w konfliktach międzygrupowych, emocjami oraz właściwościami somatycznymi. W przypadku teorii socjologicznych zwraca się uwagę na zmniejszające się powiązanie struktury klasowej z głosowaniem na lewicę, centrum lub prawicę. Nowsze badania koncentrują się na podziałach socjopolitycznych, a samo pojęcie *cleavage* zostało rozszerzone na rozłamy, których źródłem są wartości, a czynnikiem sprawczym – podmioty polityczne. W politologii na *triadę* spoglądamy z metaperspektywy, wyjaśniając ją, koncentrujemy się na relacjach między wyborcą i podmiotem politycznym. Ten związek aksjologiczny jest nierozłączny – podmioty polityczne reprezentują wartości, a decyzje wyborców wyrażają akceptację lub odrzucenie aksjomatów deklarowanych przez podmioty polityczne.

Trzeba wskazać na odrębność funkcji trzech pojęć w polityce. Na poziomie wyborcy są: etykietami systemów wartości, heurystykami redukującymi rzeczywistość oraz pełnią zadania afiliacyjne. Na poziomie podmiotów politycznych realizują funkcje autoidentyfikacji, teleologiczną, integrującą oraz alternacji władzy.

Lewicowość, centrowość i prawicowość jako pojęcia w polityce oraz politologii nie są tożsame, co wynika z odmienności funkcji i charakteru. W polityce sądy mogą być nacechowane afektywnie i subiektywne, ponieważ wartości są elementem relacji łączącej wyborcę z podmiotem politycznym. W politologii analizowane terminy są zawsze związane z ewaluacją, ale kryteria ich stosowania powinny być jawne, wolne od afektu oraz możliwe do zaakceptowania i zastosowania przez badaczy w sposób niezależny od siebie.

Dysfunkcjonalność pojęć, która polega na braku zgodności między rozumieniem lewicy, centrum i prawicy w polityce i ujęciem modelowym, stwierdzamy z poziomu nauki o polityce. Jednocześnie z perspektywy relacji pomiędzy wyborcami i podmiotami politycznymi sytuacja braku zgodności nie jest dysfunkcjonalna, ponieważ trzy etykiety pełnią rolę schematów poznawczych w komunikacji politycznej i mogą mieć konotacje odbiegające od ujęcia teoretycznego. Dlatego analizując lewicowość,

centrowość i prawicowość z perspektywy nauki o polityce, badamy nie tylko ich funkcje w polityce, ale również dysfunkcje, a nawet koncentrujemy się na nich, ponieważ hipotezy wyjaśniające mogą wskazywać na różne interesujące zjawiska.

Zadania, które analizowane kategorie pełnią w nauce o polityce, można podzielić na trzy grupy. W pierwszej są przedmiotem badań, w drugiej stanowią element siatki terminologicznej stosowanej w deskrypcji i klasyfikacji, a w trzeciej pełnią rolę w wyjaśnianiu procesów i zjawisk politycznych oraz ich przewidywaniu.

W politologii przedmiot badań związanych z lewicą, centrum i prawicą obejmuje cztery podstawowe wątki. Pierwszym są badania z zakresu filozofii polityki na poziomie rdzenia wartości. Przedmiotem dociekań jest obecność wartości lewicy, centrum i prawicy w traktatach filozoficznych. W kręgu zainteresowań znajdują się interpretacje podstawowych aksjomatów (takich jak równość, wolność, społeczeństwo, władza) oraz ich wpływ na wartości pochodne (takie jak sprawiedliwość, gospodarka lub prawo). Drugim jest oddziaływanie wartości na myśl podmiotów politycznych. Przejawem tego wpływu jest obecność aksjomatów w różnych formach uzewnętrzniania (programach, platformach wyborczych, decyzjach, deklaracjach). Trzecim są badania na poziomie percepcji wyborcy, które dotyczą akceptowanych wartości i rozumienia etykiet lewicy, centrum i prawicy. Samo badanie samookreślenia wyborców na osi lewica–centrum–prawica jest niewystarczające – pokazuje popularność etykiet, ale nie sposób ich odbioru. Ostatnim problemem są relacje aksjologiczne między poziomami wyborcy oraz podmiotów politycznych. Przedmiotem badań są procesy wyborcze i prognozy dotyczące systemu partyjnego.

Poszukiwania odpowiedzi na pytania aksjologiczne doprowadziły do zdefiniowania istoty wartości politycznych. Wyróżniono następujące właściwości tego typu aksjomatów: mają charakter zobiektywizowany (są nie tylko wyrazem dążeń indywidualnych, ale też grupowych), są absolutne w danym systemie kulturowym, a pomiędzy systemami wobec siebie względne, są hierarchiczne i tworzą systemy wartości, są związane z władzą polityczną, która je urzeczywistnia, oraz posiadają konfliktową naturę.

Z uwagi na tę ostatnią właściwość (konfliktowość) wśród wartości obecnych w sferze publicznej można wyróżnić dwie grupy – te, które wywołują konflikty (wartości polityczne), oraz niekonfliktowe (wartości niepolityczne). Istotą aksjomatów lewicy i prawicy jest konfliktowość, co wynika z dążenia do realizacji sprzecznych celów.

Wartości centrum są pozbawione cechy konfliktowości, co przejawia się w deklarowaniu apolityczności i poszukiwaniu punktu równowagi w obrębie metawartości lewicy i prawicy. Z tego powodu o aksjomatach centrum można myśleć w kontekście szerokim, w którym kryterium ich wyróżniania jest niepolityczność (bezkonfliktowość), lub wąskim, w którym centrum poszukuje kompromisu w parach metawartości. Aksjomaty centrum są zawsze pochodną wartości lewicy i prawicy, ale wyróżnione cechy pozwalają na jednoznaczną identyfikację tego typu wartości.

Pary metawartości mają jednocześnie strukturę linearną i kołową – te dwa ujęcia są wobec siebie komplementarne. Struktura linearna polega na tym, że wartości polityczne są stopniowalne i można je przedstawić w postaci kontinuum dla każdej z par. Skrajne punkty wyznaczają najwyższy poziom nasycenia wartości. W miarę zbliżania się do środka osi natężenie wartości maleje do zera. W postaci liniowej można przedstawić dowolną z przeciwstawnych par wartości.

Siedem par metawartości, z których każda ma postać kontinuum linearnego, można analizować w modelu kołowym Shaloma H. Schwartza. Jego północna strona jest zarezerwowana dla aksjomatów lewicowych. Lewicowość jest wyznaczana przez siedem wartości określonych nazwami: *równość*, *społeczeństwo*, *wolność jednostki*, *samowładność*, *pluralizm systemów wartości*, *progresywnizm* i *racjonalizm*. Południowa strona modelu należy do wartości prawicowych. Do tego zbioru zaliczają się: *nierówność*, *wspólnota*, *wolność w ramach wspólnoty*, *władza*, *unitarny system wartości*, *tradycja* i *religia*.

Na granicy części północnej i południowej odnajdziemy wartości styczne, które należą do dwóch odrębnych zbiorów, ale jednocześnie są do siebie podobne. Są to *religia* i *równość* w zachodniej części macierzy oraz *racjonalizm* i *nierówność* w części wschodniej. Wartości styczne są jednocześnie aksjomatami zapożyczanymi i granicznymi.

Na gruncie filozofii konflikt dotyczący wyboru metawartości jest tłumaczony w kontekście odrębnych wizji ludzkiej natury. W światopoglądzie lewicy przyjmuje się w tym względzie perspektywę pozytywną, a w prawicowym – negatywną. Przeciwstawne koncepcje ludzkiej natury są filozoficznym uzasadnieniem dla wyboru wartości północnej lub południowej części macierzy.

Istnieje związek między teorią wartości postmaterialnych Ingleharta Ronalda i macierzą metawartości. Wartości postmaterialne związane z samoekspresją, racjonalizmem i świeckością można odnaleźć w północnej czę-

ści macierzy, natomiast wartości przetrwania oraz tradycyjne – w południowej. Odnosząc sformułowane przez tego autora hipotezy niedostatku i socjalizacji do modelu kołowego, można podejmować próby wyjaśniania procesów wyborczych, a także – stawiania prognoz.

Na podstawie sformułowanych założeń ontologicznych, epistemologicznych i aksjologicznych można dedukcyjnie ustalić grupy czynników kształtujących decyzje wyborcy. Rdzeń decyzji wyborcy jest splotem indywidualnych interesów z preferowanym systemem wartości politycznych. Rdzeń jest funkcją: 1) czynników biologicznych i psychologicznych; 2) środowiska i procesu socjalizacji oraz 3) aksjologii podmiotów politycznych. Wyróżnione grupy determinant mają charakter zmiennych zależnych lub zmiennych niezależnych – na niektóre wyborca posiada wpływ, na niektóre ma wpływ częściowy i pośredni, pozostałe są względem niego autonomiczne.

Wyborca jest racjonalny aksjologicznie, jednak jest to racjonalność rozumiana w sposób odmienny niż w teorii racjonalnego wyboru. Racjonalność wyborcy przejawia się w spójności sfery aksjologicznej (systemu wartości oraz interesów), czego konsekwencją są decyzje wyborcze.

Ostatnia grupa pytań posiadała naturę metodologiczną. Poszukiwanie zobiektywizowanych kryteriów, które umożliwią analizę rzeczywistości politycznej z uwzględnieniem wartości, doprowadziło do sformułowania założeń dotyczących wykorzystania macierzy w badaniach politologicznych. Model kołowy może być stosowany w: ocenie zgodności (lub braku zgodności) samoidentyfikacji wyborców z metawartościami, ustalaniu związków między samoidentyfikacjami wyborców a etykietami i autooidentyfikacjami podmiotów politycznych, ocenie zgodności etykiet i autooidentyfikacji podmiotów politycznych z metawartościami oraz ewaluacji aksjomatów obecnych w myśli politycznej. Na podstawie tej metody można analizować zarówno proces kształtowania tożsamości ideowej podmiotów politycznych, jak ich aksjologiczną ewolucję.

Model kołowej struktury wartości politycznych ma potencjał wyjaśniania bliskości programowej ugrupowań analizowanych w ramach rodzin ideologiczno-programowych. Na przykład w liberalizmie koncepcje wolności jednostki, wolnego rynku czy podejście do religii są ze sobą powiązane pod względem logicznym i interpretacyjnym. Na podstawie wniosków uzyskanych w monografii trzeba zauważyć, że poglądy te są skonstruowane na fundamencie metawartości pozostających ze sobą

w relacji podobieństwa. Bliskość programowa jest funkcją reguły zgodności metawartości w macierzy kołowej.

Proponowany model nie stoi w opozycji do ujęć dychotomicznych, takich jak skala liberalizm–konserwatyzm światopoglądowy czy gospodarka oparta na własności państwowej–gospodarka oparta na własności prywatnej. Podejścia, w których diady są podstawą przestrzennego określenia pozycji podmiotu, są w swej istocie elementami macierzy. Na przykład przestrzenną klasyfikację podmiotów politycznych Herberta Kitschelta, która została oparta na dwóch głównych osiach konfliktów (autorytaryzm–libertarianizm oraz polityczna–rynkowa dystrybucja dóbr), można sprawdzić do par metawartości *władza–samowładność* i *równość–nierówność*. Klasyczne koncepcje są koherentne z modelem (są jego fragmentem).

Macierz metawartości pozwala na rezygnację z pojęć *skrajna lewica* oraz *skrajna prawica*, które są heurystykami w polityce, ale w nauce ich stosowanie jako kryteriów oceny jest względne. W przypadku lewicy i prawicy określenie *skrajny* nie ma aksjologicznego uzasadnienia, ponieważ koło nie posiada skrajności, co więcej, wartości styczne w parach *racjonalizm–religia* oraz *równość–nierówność* należą do bufora aksjologicznego i są wzajemnie zapożyczane.

Warto wskazać na możliwości dalszych badań wykorzystujących zaproponowany model w ramach nauki o polityce. Związane z tym postulaty zostaną sformułowane w odniesieniu do poziomów bazy, podmiotów politycznych i percepcji wyborcy (zob. schemat 6).

Na szczelbu bazy interesująca jest rola par *racjonalizm–religia* oraz *równość–nierówność* jako wartości stycznych. Zgodnie z założeniem przyjętym w macierzy są to aksjomaty graniczne dla systemu wartości lewicy i prawicy, tym samym można zaprojektować analizy dotyczące ich funkcji w wybranych koncepcjach ideologicznych (tradycyjnych, reinterpretacjach, nowych ujęciach).

Szczególnością cechą ideologii takich jak liberalizm, nacjonalizm, konserwatyzm, socjalizm, czy chrześcijańska demokracja jest budowanie systemu poglądów politycznych na fundamencie reguł podobieństwa i przeciwieństwa wartości w macierzy, ale przede wszystkim – akcentowanie wybranej metawartości (*wolności jednostki* w przypadku liberalizmu, *wspólnoty* w nacjonalizmie, *tradycji* w konserwatyzmie, *równości* w socjalizmie, *religii* w chrześcijańskiej demokracji). Spoglądając na rzeczywistość polityczną w aspekcie historycznym, trzeba dostrzec, że podstawowym powodem powstawania wyróżnionych ideologii był zamiar

obrony wiodącej metawartości przed zagrożeniem wynikającym z dążeń oponentów do realizacji przeciwwartości. Warto zgłębić problem z tej perspektywy, przyglądając się selekcji metawartości służących konstruowaniu wizji pożądanej rzeczywistości politycznej.

Można sformułować trzy propozycje dalszych badań na poziomie podmiotów politycznych. Pierwsza jest związana z wykorzystaniem reguł podobieństwa i przeciwieństwa w macierzy w procesach budowania sojuszy i opozycji w polityce. Dotyczy to tworzenia koalicji, a w szczególności – budowania koalicji minimalnego zasięgu (maksymalnie zbieżnej pod względem programowym).

Druga odnosi się do badań nad populizmem. W monografii zjawisko to zostało określone jako sytuacja, w której podmiot polityczny deklaruje realizację wartości, na które istnieje zapotrzebowanie ze strony wyborców, jednak kryteriami doboru tych aksjomatów nie są reguły podobieństwa ani przeciwieństwa, lecz oczekiwana korzyść polityczna. Celem populizmu jest zdobycie poparcia wyborczego, a nie realizacja zadeklarowanych aksjomatów. Przy użyciu zaproponowanej w rozdziale czwartym metody analizy programowej można zaprojektować badania porównawcze, których przedmiotem będą ugrupowania o etykiecie populistycznej. Analiza tego typu wydaje się interesująca, ponieważ na gruncie nauki termin *populizm* był przedmiotem licznych analiz, ale nie wypracowano kryteriów oceny myśli politycznej.

Trzeci z postulatów dotyczy zastosowania macierzy w badaniach komparatystycznych, w których wartości deklarowane są zestawiane z obecnymi w decyzjach państwowych. Rezultatem takich porównań będzie ocena efektywności aksjologicznej ustalona na podstawie różnic w zakresie wartości obecnych w myśli politycznej i faktycznie realizowanych.

Na poziomie percepcji wyborcy szczególnie ważne wydaje się podjęcie badań dotyczących wartości centrum, a konkretnie – ich znaczenia w procesach wyborczych. Testom mogą podlegać przyjęte w monografii założenia dotyczące aksjomatów tego typu w znaczeniu szerokim (bezkonfliktowość), jak i wąskim (poszukiwanie kompromisu w parach metawartości). Trzeba zaznaczyć, że pomimo wtórnego charakteru wartości centrowych, które są zawsze pochodnymi metawartości lewicy i prawicy, poparcie dla nich wśród wyborców jest zwykle najwyższe (zob. tabela 2 *Spoleczne identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006*).

Macierz można zastosować w analizie procesów wyborczych, projektując badania empiryczne składające się z trzech etapów. W pierwszym sondowane będą zmiany w poparciu dla metawartości ze strony wyborców, w drugim uzyskane wyniki zestawiane z wartościami politycznymi realizowanymi przez państwo. Celem ostatniego będzie ustalenie zmian poparcia dla podmiotów politycznych biorących udział w wyborach. W ten sposób można sprawdzać korelacje między aksjomatami, na które istnieje zapotrzebowanie społeczne, treścią realizowanej polityki i rezultatami wyborczymi uzyskiwanymi przez ugrupowania rządzące.

Badania procesów wyborczych mogą też polegać na porównaniu rozkładów społecznego poparcia dla metawartości z aksjomatami obecnymi w myśli politycznej ugrupowań o niskim poziomie relewancji (lub tych o zmniejszającym się poziomie poparcia), co może pomóc w wyjaśnianiu przyczyn słabej pozycji tych podmiotów.

WYKAZ ŹRÓDEŁ I LITERATURY

I. ŹRÓDŁA

1. Prasa i publicystyka

- [b.a.], *Program wyborczy Ruchu Palikota: Wycofanie obowiązkowych lekcji religii ze szkół*, strona internetowa „Dziennika Gazety Prawnej”, <http://www.gazeta-prawna.pl/> (15.11.2012).
- [b.a.], *Przesilenie rządowe*, „Kurjer Warszawski” 1926, nr 124.
- [b.a.], *Szerzenie rozstroju w armji idzie z senatu z powrotem do komisji. Prawica cofa własną interpelację*, „Głos Polski” 1926, nr 119.
- Bartyzel J., *Przeciw konserwatyzmowi kauczukowemu (O romantyzmie, realizmie i zapisywaniu się do PAX-u – doktorowi Wielomskiemu do sztabucha)*, <http://www.legitymizm.org/> (18.06.2017).
- Grzybowska K., *Lewactwo w kleszczach strachu. Już nie będzie tak jak było, nie tylko w Polsce, ale w Europie i w USA*, strona internetowa portalu „wPolityce.pl”, <http://wpolityce.pl/> (8.07.2017).
- Michalski C., *Naziolę i Weimar*, strona internetowa „Krytyki Politycznej”, <http://www.krytykapolityczna.pl/> (8.06.2017).
- Nowacka-Isaksson A., *Partia Piratów rośnie w siłę*, strona internetowa „Rzeczpospolitej”, <http://www.rp.pl/> (18.04.2017).
- Smith-Spark L., Shubert A., *UK Lawmakers Approve Same-sex Marriage in First Vote*, strona internetowa CNN, <http://edition.cnn.com/> (5.02.2013).

2. Programy wyborcze

- Deklaracja ideowa Platformy Obywatelskiej*, strona internetowa posła do Parlamentu Europejskiego Jacka Saryusza-Wolskiego, <http://www.saryusz-wolski.pl/> (10.06.2014).
- Inna polityka jest możliwa. Program wyborczy*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (14.08.2016).
- Jesteśmy trzecią możliwością! Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (20.01.2017).
- Kobiety do polityki! Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (18.06.2017).
- Następny krok. Razem. Program wyborczy 2011*, strona internetowa Platformy

- Obywatelskiej, <http://www.platforma.org/> (12.05.2017).
- Nowoczesna Polska dla każdego*, strona internetowa .Nowoczesnej, <http://nowoczesna.org/> (17.02.2017).
- Nowoczesna, solidarna, bezpieczna Polska*, strona internetowa Prawa i Sprawiedliwości, serwis archiwalny PiS, <http://old.pis.org.pl/> (23.05.2017).
- Partia Razem o polskiej historii. Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (22.01.2017).
- Plan Zmian 2014–2019. Program Twojego Ruchu*, strona internetowa Twojego Ruchu, <http://twojruch.eu/> (10.08.2017).
- Polska Przyszłości. Program Platformy Obywatelskiej RP 2015*, strona internetowa Platformy Obywatelskiej, <http://www.platforma.org/> (12.03.2016).
- Polska zasługuje na cud gospodarczy* [w:] *Wybory 2007: Partie i ich programy*, red. I. Skłodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2011.
- Program Polskiej Partii Piratów*, <http://polskapartiipiratow.pl/> (19.06.2017).
- Program wyborczy Platformy Obywatelskiej* [w:] *Wybory 2001: partie i ich programy*, red. I. Skłodkowska, Warszawa 2002.
- IV RP – Sprawiedliwość dla wszystkich. Program Prawa i Sprawiedliwości 2005. Program Prawa i Sprawiedliwości*, Warszawa 2001.
- Republican Platform 2016*, strona internetowa Partii Republikańskiej, <https://www.gop.com> (16.01.2017).
- Stanowisko w sprawie zmian w Służbie Cywilnej*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (22.01.2017).
- Świeckie państwo. Stanowisko Partii Razem*, strona internetowa Partii Razem, <http://partiarazem.pl/> (18.06.2017).
- The Conservative Party Manifesto 2010*, strona internetowa brytyjskiej Partii Konserwatywnej, <https://www.conservatives.com/> (14.05.2017).

3. Sondáže i źródła statystyczne

- Cichomski B. (kierownik programu), Jerzyński T., Zieliński M., *Polskie Generalne Sondáže Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992–2010*, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2013.
- Democracy Index 2015. Democracy in an Age of Anxiety*, <https://www.eiu.com/> (20.02.2017).
- Freedom in the World 2015*, strona internetowa Freedom House, <https://freedomhouse.org/> (18.04.2016).
- Komunikat z badań CBOS BS/178/2000, *Społeczne postrzeganie prawicy i lewicy*, <http://cbos.pl/> (15.04.2017).
- Komunikat z badań CBOS nr 102/2017, *Czy młodzi Polacy są prawicowi?*, <http://www.cbos.pl/> (17.09.2017).
- Komunikat z badań CBOS nr 105/2017, *Elektorat lewicy od roku 2005*, <http://cbos.pl/> (12.09.2017).

Komunikat z badań CBOS nr 139/2015, *Co różni zwolenników lewicy, centrum i prawicy?*, <http://www.cbos.pl/> (20.06.2017).

Polskie Generalne Studium Wyborcze 2007, pod kierownictwem R. Markowskiego afiliowane przy Instytucie Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk.

Strona internetowa programu *Comparative Study of Electoral Systems*, <http://www.cses.org/> (18.06.2016).

World Values Survey Wave 6: 2010–2014, <http://www.worldvaluessurvey.org/> (12.04.2017).

4. Akty prawne

Konstytucja przyjęta w referendum 28 września 1958 r. (ogłoszona w Journal Officiel de la République Française nr 234 z 5 października 1958 r.), tłum. W. Skrzydło, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/> (17.08.2017).

5. Strony internetowe

Biblioteka Sejmu RP, <http://biblioteka.sejm.gov.pl/>.

Election Guide – Democracy Assistance & Election News, <http://www.election-guide.org/>.

Strona internetowa *wiara.pl*, <http://kosciol.wiara.pl/>.

Partia Piratów, <https://polskapartiapiratow.pl/>.

Partito Pirata, <https://www.partito-pirata.it/>.

Piratar, <https://piratar.is/>.

Pirate Parties International, <http://pirate-parties.net/>.

Pirate Party Belgium, <https://pirateparty.be/>.

Piratenpartei, <https://www.piratenpartei.at/>.

The Pirate Party UK, <https://www.pirateparty.org.uk/>.

The United States Pirate Party, <https://blog.pirate-party.us/>.

Wybierz PiS, <http://wybierzpis.org.pl/>.

Wybory 2007, <http://wybory2007.pkw.gov.pl/>.

Wybory do Parlamentu Europejskiego 2014, <http://pe2014.pkw.gov.pl/>.

II. LITERATURA

1. Wydawnictwa zwarte

Advances in Experimental Social Psychology, red. M.P. Zanna, San Diego 1992.

Alford R., *Party and Society: The Anglo-American Democracies*, Greenwood Press 1973.

Ani książę, ani kupiec: Obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej, oprac. J. Szacki, Kraków 1997.

- Antoszewski A., *Wzorce rywalizacji politycznej we współczesnych demokracjach europejskich*, Wrocław 2004.
- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna*, Poznań 2012.
- Bäcker R. i in., *Metodologia badań politologicznych*, Warszawa 2016 [e-book].
- Bartoś T., *Wolność, równość, katolicyzm*, Warszawa 2007.
- Bartyzel J., *Konserwatyzm bez kompromisu. Studium z dziejów zachowawczej myśli politycznej w Polsce w XX wieku*, Toruń 2002.
- Bartyzel J., *Prawica – nacjonalizm – monarchizm. Studia politologiczno-historyczne*, Radzymin–Warszawa 2016.
- Beck U., Giddens A., Lash S., *Modernizacja refleksyjna*, Warszawa 2009.
- Bobbio N., *Prawica i lewica*, Kraków 1996.
- Bojarowicz T., *Partie i ugrupowania prawicowe w Polsce po 1989 roku*, Toruń 2013.
- Boski P., *Kulturowe ramy zachowań społecznych. Podręcznik psychologii międzykulturowej*, Warszawa 2010.
- Brożek B., *Granice interpretacji*, Kraków 2016.
- Brzozowski P., *Wzorcowa hierarchia wartości. Polska, europejska, czy uniwersalna?*, Lublin 2007.
- Buttolph-Johnson J., Reynolds H.T., Mycoff J.D., *Metody badawcze w naukach politycznych*, Warszawa 2010.
- Bylina S., *Ruchy heretyckie w średniowieczu. Studia*, Wrocław 1991.
- Chmielewski A., *Spółczesność otwarta, czy wspólnota? Filozoficzne i moralne podstawy nowoczesnego liberalizmu oraz jego krytyka we współczesnej filozofii społecznej*, Wrocław 2001.
- Chodakiewicz M.J., *Ciemnogród? O prawicy i lewicy*, Warszawa 1996.
- Chodakiewicz M.J., *O prawicy i lewicy*, Warszawa–Gdańsk 2013.
- Cichoński M.A., *Ciągłość i zmiana*, Warszawa 1999.
- Cieciuch J., *Kształtowanie się systemu wartości od dzieciństwa do wczesnej dorosłości*, [b.m.w.] 2013.
- Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, red. M.K. Jennings, J.W. van Deth, Berlin–New York 1990.
- Czarny R.M., *A Modern Nordic Saga: Politics, Economy and Society*, [b.m.w.] 2017.
- Cześnik M., *Partycypacja wyborcza w Polsce. Perspektywa porównawcza*, Warszawa 2007.
- Domański H., Prokopek A., Żółtak T., *Stratyfikacja społeczna a zachowania polityczne. Kraje europejskie w latach 2002–2012*, Warszawa 2015.
- Domański H., *Spółczesność europejska. Stratyfikacja i systemy wartości*, Warszawa 2009.
- Dziamiński S., *Aksjologia. Wstęp do filozofii wartości*, Poznań 1997.
- Elity, demokracja, wybory*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993.

- Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, red. R.A. Scott, S.M. Kosslyn, [e-book], <https://pub.uni-bielefeld.de/> (16.06.2017).
- Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999.
- Festinger L., *Teoria dysonansu poznawczego*, Warszawa 2007.
- Francuska ustawa o rozdziale kościołów i państwa z dnia 9 grudnia 1905 roku z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007.
- Gallagher M., Laver M., Mair P., *Representative Government in Modern Europe*, 5th edition, London 2011.
- Gallagher M., Laver M., Mair P., *Representative Government in Western Europe*, London 1992.
- Gęsiak L., *Wielokulturowość – rola religii w dynamice zjawiska*, Kraków 2007.
- Giddens A., *Poza lewicą i prawicą. Przyszłość polityki radykalnej*, Poznań 2001.
- Giddens A., *Trzecia droga. Odnowa socjaldemokracji*, Warszawa 1999.
- Godlewski T., *Lewica i prawica w świadomości społeczeństwa polskiego*, Warszawa 2008.
- Golec A., *Konflikt polityczny: myślenie i emocje. Raport z badania polskich polityków*, Warszawa 2002.
- Gospodarcze i społeczne skutki zaborów Polski*, red. J. Chumiński, K. Popiński, Wrocław 2008.
- Grabowska M., *Podział postkomunistyczny: społeczne podstawy polityki w Polsce po 1989 roku*, Warszawa 2004.
- Grabowska M., Szawiel T., *Anatomia elit politycznych. Partie polityczne w postkomunistycznej Polsce 1991–1993*, Warszawa 1993.
- Grzybowski M., *Finlandia. Zarys systemu ustrojowego*, Kraków 2007.
- Gulczyński M., *Współczesne systemy polityczne. Przewodnik do studiowania przedmiotu*, Zielona Góra 2002.
- Held D., *Modele demokracji*, Kraków 2010.
- Herbut R., *Teoria i praktyka funkcjonowania partii politycznych*, Wrocław 2002.
- Higher Education in Societies. A Multi Scale Perspective*, red. G. Goastellec, F. Picard, Rotterdam 2014.
- Huntington S.P., *Zderzenie cywilizacji i nowy kształt ładu światowego*, Warszawa 2007.
- Inglehart R., Norris P., *Wzbierająca fala*, Warszawa 2009.
- Jamróz A., *Demokracja współczesna – wprowadzenie*, Białystok 1993.
- Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006.
- Kawecki A., *Od plebiscytu do wyborów. Narodziny demokratycznego systemu partyjnego społeczeństw regionalnych*, Toruń 2006.
- Kik K., *Międzynarodówka Socjalistyczna 1951–1992. Zarys działalności*, Warszawa 1994.

- Kirk R., *Confessions of Bohemian Tory*, New York 1963.
- Klotz R., *The Politics of Internet Communication*, Lanham 2004.
- Knutsen O., *Class Voting in Western Europe: A Comparative Longitudinal Study*, Lanham 2006.
- Kołodziej J., *Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955–1968*, t. 2, Warszawa 1989.
- Kołodziej J., *Wartości polityczne. Rozpoznanie, rozumienie, komunikowanie*, Kraków 2011.
- Korzenie demokracji. Partie polityczne w środowisku lokalnym*, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa 2000.
- Krawczyk-Antońska Ż., *Pobudzić a zostać pobudzonym. Emocje w polityce*, Katowice 2013.
- Królikowski M., *Sprawiedliwość karania w społeczeństwach liberalnych. Zasada proporcjonalności*, Warszawa 2005.
- Krytyki politycznej przewodnik lewicy. Idee, daty i fakty, pytania i odpowiedzi*, Warszawa 2007.
- Kubka A., *Partie polityczne i systemy partyjne Szwecji, Norwegii i Danii na przełomie XX i XXI wieku*, Gdańsk 2009.
- Kuczur T., *Ethnos i politics. Naród a społeczeństwo obywatelskie we współczesnej Europie*, Toruń 2008.
- Kuźniarz B., *Goodbye Mr. Postmodernizm. Teorie społeczne myślicieli późnej lewicy*, Toruń 2011.
- Laclau E., *Politics and Ideology in Marxist Theory. Capitalism-Fascism-Populism*, London 1979.
- Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmiku, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004.
- Lijphart A., *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries*, New Haven 1984.
- Linz J., Stepan A., *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore–Maryland 1996.
- Lipset S.M., *Homo politicus. Społeczne podstawy polityki*, Warszawa 1995.
- Ładosz J., *Wielowartościowe rachunki zdań a rozwój logiki*, Warszawa 1961.
- Ładyka J., *O kulturowej tożsamości lewicy w Polsce*, Toruń 2010.
- Maj P., *Internet i demokracja*, Rzeszów 2009.
- Maj P., *Podkarpacie na tle ogólnopolskich wyborów do Parlamentu Europejskiego w 2014 roku*, Rzeszów 2015.
- Marcus G.E., Neuman W.R., MacKuen M., *Affective Intelligence and Political Judgment*, Chicago 2000.
- Mariański J., *Moralność w kontekście społecznym*, Kraków 2014.

- Markowski R., Cześniak M., Kotarnowski M., *Demokracja, gospodarka, polityka. Perspektywa polskiego wyborcy*, Warszawa 2015.
- Maslow A., *Motywacja i osobowość*, Warszawa 2006.
- Metoda i znaczenie. Problematyka rozumienia w badaniach sondażowych*, red. M. Grabowska, Warszawa 2012.
- Migalski M., Wojtasik W., Mazur M., *Polski system partyjny*, Warszawa 2006.
- Miklaszewska J., *Sprawiedliwość liberalna*, Kraków 2015.
- Miller J., *Stuartowie. Królowie Anglii i Szkocji*, Warszawa 2008.
- Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, red. J. Justyński, A. Madeja, Warszawa 2011.
- Moroska A., *Prawicowy populizm a eurosceptycyzm (na przykładzie Listy Prima Fortuyna w Holandii i Ligi Polskich Rodzin w Polsce)*, Wrocław 2010.
- Müller J.-W., *Co to jest populizm?*, Warszawa 2017.
- Naród, władza, społeczeństwo*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa 1996.
- Nauka a polityka. Dziwne losy filozofii prawa w Polsce*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 2010.
- Nie ma trzeciej drogi*, red. I. Lasota, Warszawa 1991.
- Noël A., Thérien J.P., *Left and Right in Global Politics*, New York 2008.
- Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990.
- Ostasz L., *Czym są wartości? Zarys aksjologii*, Olsztyn 2009.
- Oswajanie wielkiej zmiany*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007.
- Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Partie polityczne: permanentne problemy. Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego*, red. J. Kornaś, Kielce 2005.
- Party Identification and Beyond*, red. I. Budge, I. Crewe, D. Farlie, New York 1976.
- Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*, red. S.M. Lipset, S. Rokkan, New York 1967.
- Pieliński K., *W obliczu kryzysu. Konserwatyzm angielski od Burke'a do Lecky'ego*, Warszawa 2011.
- Pietrzyk-Reeves D., *Idea społeczeństwa obywatelskiego. Współczesna debata i jej źródła*, Wrocław 2004.
- Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002.
- Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003.
- Polanowska-Sygułska B., *Filozofia wolności Isaiaha Berlina*, Kraków 1998.
- Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, red. S.H. Barnes, M. Kasse i in., Beverly Hills 1979.
- Political Parties and Political Development*, red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966.
- Polkowska L., *Język prawicy*, Warszawa 2015.

- Polska lewica u progu XXI wieku*, red. Ł. Tomczak, Wrocław 2008.
- Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Polska scena polityczna. Środowiska, komunikacja polityczna, strategie*, red. K. Sobolewska-Myślik, A. Hess, K. Kowalczyk, Kraków 2010.
- Polska transformacja. Spojrzenie po dwudziestu latach*, red. W. Materski, R. Żelichowski, Warszawa 2010.
- Popper K., *Nieustanne poszukiwania. Autobiografia intelektualna*, Kraków 1997.
- Porębski L., *Behawioralny model władzy*, Kraków 1996.
- Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chelmiński, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013.
- Próchnik A., *Stronnictwa polityczne Wielkiej Rewolucji Francuskiej*, Warszawa 1958.
- Prognozy i wybory. Polska demokracja '95*, red. L. Kolarska-Bobińska, R. Markowski, Warszawa 1997.
- Programy partii i stronictw politycznych w Polsce w latach 1918–1939*, wybór i oprac. E. Orlof, A. Pasternak, Rzeszów 1993.
- Projekt dla Polski. Perspektywa lewicowa*, red. J. Reykowski, Warszawa 2011.
- Przygodność, hegemonia, uniwersalność*, red. J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, Warszawa 2014.
- Przyłęcki P., *Populizm w polskiej polityce. Analiza dyskursu polityki*, Warszawa 2012.
- Raciborski J., *Polskie wybory. Zachowania wyborcze społeczeństwa polskiego w latach 1989–1995*, Warszawa 1997.
- Rapley T., *Analiza konwersacji, dyskursu i dokumentów*, Warszawa 2013.
- Rawls J., *Teoria sprawiedliwości*, Warszawa 2009.
- Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci?*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004.
- Riker W.H., *The Theory of Political Coalitions*, New Haven 1962.
- Rokeach M., *The Nature of Human Values*, London 1973.
- Schrade U., *Międzywojenna polska myśl narodowa. Od patriotyzmu do globalizmu*, Kraków 2004.
- Scruton R., *Co znaczy konserwatyzm?*, Poznań 2002.
- Siegfried A., *Tableau politique de la France de l'Ouest sous la IIIe République*, Paris 1995.
- Skarżyńska K., *Człowiek a polityka. Zarys psychologii politycznej*, Warszawa 2005.
- Skarżyński R., *Konserwatyzm: zarys dziejów filozofii politycznej*, Warszawa 1998.
- Sobolewska-Myślik K., Kosowska-Gąstoł B., Borowiec P., *Struktury organizacyjne polskich partii politycznych*, Kraków 2010.
- Spółczesność i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2002.
- Sprawiedliwość społeczna w polityce polskiej*, red. W. Arndt, S. Bober, Kraków 2016.
- Sroka J., *Deliberacja i rządzenie wielopasmowe. Teoria i praktyka*, Wrocław 2009.

- Stach R., *Sumienie i mózg. O wewnętrznym regulatorze zachowań moralnych*, Warszawa 2012.
- Studia nad ideą wolności*, red. Z. Czarnecki, Lublin 1995.
- Studia nad liberalizmem*, red. R. Skarżyński, Warszawa 1995.
- Studia nad wyborami Polska 2005–2006*, red. J. Raciborski, Warszawa 2008.
- Studia z teorii polityki*, t. 2, red. W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1997.
- Szaniawski K., *O nauce, rozumowaniu i wartościach*, Warszawa 1994.
- Szlachta B., *Szkice o konserwatyzmie*, Kraków 2008.
- Szostak W., *Zarys teorii polityki*, Kielce 1999.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków 2002.
- Szul R., *Język, naród, państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa 2009.
- Szynkiewicz M., *Teorie ostateczne w naukach przyrodniczych. Studium metodologiczne*, Poznań 2009.
- Szyszkowska M., *Lewicowość w XXI wieku*, Warszawa 2004.
- Szyszkowska M., *Teoria i filozofia prawa*, Warszawa 2008.
- Teoria wyboru publicznego. Wstęp do ekonomicznej teorii polityki i funkcjonowania sfery publicznej*, red. J. Wilkin, Warszawa 2005.
- W poszukiwaniu innych światów. Europa, lewica, socjaldemokracja wobec zmian globalnych*, red. P. Żuk, Warszawa 2003.
- Walicki A., *Naród, nacjonalizm, patriotyzm*, Kraków 2009.
- Wielomski A., *Konserwatyzm. Główne idee, nurty i postacie*, Warszawa 2007.
- Wielomski A., *Prawica w XX wieku*, Radzymin 2013.
- Wilk J., Walczak B., *Elementy aksjologii Unii Europejskiej*, Kraków 2009.
- Wojtasik W., *Lewica i prawica w Polsce. Aspekty ekonomiczno-społeczne*, Sosnowiec 2011.
- Wolność i władza w życiu publicznym*, red. W. Zuziak, J. Mysona Byrska, Kraków 2008.
- Wójcik A.I., *Wolność i władza*, Kraków 2002.
- Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002.
- Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008.
- Wybory 2001: partie i ich programy*, red. I. Słodkowska, Warszawa 2002.
- Wybory 2005: partie i ich programy*, red. I. Skłodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2006.
- Wybory 2007: Partie i ich programy*, red. I. Skłodkowska, M. Dołbakowska, Warszawa 2011.
- Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Zdziech P., *Ronalda Ingleharta teoria rozwoju ludzkiego*, Kraków 2010.
- Ziółkowski A., *Historia powszechna. Starożytność*, Warszawa 2010.

- Ziółkowski M., *Przemiany interesów i wartości społeczeństwa polskiego. Teorie, tendencje, interpretacje*, Poznań 2000.
- Żywczyński M., *Historia powszechna 1789–1870*, Warszawa 1970.

2. Artykuły naukowe

- Acewicz M., *Kant i liberalna idea ładu politycznego* [w:] *Studia nad liberalizmem*, red. R. Skarżyński, Warszawa 1995.
- Antoszewski A., *Polska lewica i prawica w okresie transformacji* [w:] *Partie polityczne: permanentne problemy. Studia z zakresu funkcjonowania systemu politycznego*, red. J. Kornaś, Kielce 2005.
- Antoszewski A., *Prawica* [w:] *Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004.
- Asher A., Shamir M., *The Primarily Political Functions of the Left-Right Continuum*, „Comparative Politics” 1983, vol. 15, no. 2.
- Barbaranelli C., Caprara G.V., Vecchione M., Fraley Ch.R., *Voters' Personality Traits in Presidential Elections*, „Personality and Individual Differences” 2007, no. 42.
- Bartkowski J., *Tradycja zaborów a współczesne zachowania społeczne w Polsce* [w:] *Oswajanie wielkiej zmiany*, red. I. Krzemiński, J. Raciborski, Warszawa 2007.
- Bartmiński J., Grzeszczak M., *Jak rekonstruować kanon wartości narodowych i europejskich?*, „Etnolingwistyka” 2014, nr 26.
- Bartmiński J., *Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce* [w:] *Język, wartości, polityka. Zmiany rozumienia nazw wartości w okresie transformacji ustrojowej w Polsce. Raport z badań empirycznych*, red. J. Bartmiński, Lublin 2006.
- Bartyzel J., *Próba teoretyzacji pojęcia „prawica” w ujęciu historycznym* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chelmiński, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013.
- Borucka-Arctowa M., *Koncepcja „natury ludzkiej” a współczesne problemy oceny prawa*, „Etyka” 1970, nr 6.
- Brzozowski P., *Uniwersalność struktury wartości: koncepcja Shaloma H. Schwartza*, „Roczniki Psychologiczne” 2002, t. 5.
- Burton M., Gunther R., Higley J., *Elity a rozwój demokracji* [w:] *Elity, demokracja, wybory*, wybór i oprac. J. Szczupaczyński, Warszawa 1993.
- Castles F.G., Mair P., *Left-Right Political Scales: Some „Expert” Judgments*, „European Journal of Political Research” 1984, no. 12.
- Celiński A., *Demokracja, wolność, spójność społeczna* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Chmieliński M., *Moralność a prawo w doktrynie polityczno-prawnej Immanuela Kanta* [w:] *Moralność i władza jako kategorie myśli politycznej*, red. J. Justyński, A. Madeja, Warszawa 2011.

- Czapiewska G., *Historyczne uwarunkowania rozwoju rolnictwa uspołecznionego na Pomorzu Środkowym*, „Słupskie Prace Geograficzne” 2003, nr 1.
- Czarnecki Z., *Aporie wolności. Oświecenie francuskie, Kant, Fichte* [w:] *Studia nad ideą wolności*, red. Z. Czarnecki, Lublin 1995.
- Chodubski A., *Metodologia jako szczególna wartość badań politologicznych*, „Studia Gdańskie” 2009, t. 6.
- Deegan-Krause K., *Nowe wymiary podziału politycznego* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Downs A., *An Economic Theory of Political Action in a Democracy*, „Journal of Political Economy” 1957, vol. 65, no. 2.
- Dziubka K., *Spółczesność obywatelskie: wybrane aspekty ewolucji pojęcia* [w:] *Studia z teorii polityki*, t. 2, red. W. Jabłoński, L. Sobkowiak, Wrocław 1997.
- Dzwończyk J., *Lewicowa autoidentyfikacja społeczeństwa polskiego w świetle badań sondażowych* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Eaves L.J., Eysenck H.J., *Genetics and the Development of Social Attitudes*, „Nature” 1974, vol. 249.
- Elinder M., Jordahl H., Poutvaara P., *Promises, Policies and Pocketbook Voting*, „European Economic Review” 2015, vol. 75.
- Esmer Y., Pettersson T., *Wpływ religii na zachowania wyborcze* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Filipowicz S., *Rozum i wiara. Konserwatyzm i pokusy Oświecenia* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci?*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004.
- Fras J., *Samoidentyfikacja polskich partii politycznych* [w:] *Polska scena polityczna. Środowiska, komunikacja polityczna, strategie*, red. K. Sobolewska-Mysłik, A. Hess, K. Kowalczyk, Kraków 2010.
- Fuchs D., Klingemann H.-D., *The Left-Right Schema* [w:] *Continuities in Political Action. A Longitudinal Study of Political Orientations in Three Western Democracies*, red. M.K. Jennings, J.W. van Deth, Berlin–New York 1990.
- Godlewski T., *Identyfikacje ideologiczne społeczeństwa polskiego*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2012, t. 3.
- Gordon S.B., Segura G.M., *Cross-National Variation in the Political Sophistication of Individuals: Capability or Choice?*, „The Journal of Politics” 1997, vol. 59, no. 1.
- Grabowska M., *Partie i elektoraty* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003.
- Grabowska M., *Partie i systemy partyjne w demokracjach a przypadek Polski* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003.

- Grabowska M., *Partie polityczne jako działający aktorzy. Partyjne organizacje – programy – elity* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003.
- Grzegorzczukowa R., *Pojęcie językowego obrazu świata* [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin 1990.
- Halman L., *Wartości polityczne* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Harmel R., Svåsand L., *Party Leadership and Party Institutionalization: Three Phases of Development*, „West European Politics” 1993, vol. 16, issue 2.
- Henne K., Skarżyńska K., *Lewicowość-prawicowość autoidentyfikacji politycznych a przekonania i kapitał społeczny – perspektywa psychologii politycznej*, „Studia Socjologiczne” 2011, nr 2.
- Herbut R., *Lewica* [w:] *Leksykon politologii wraz z aneksem o: reformie samorządowej, wyborach do sejmu, prezydenckich oraz gabinetach rządowych*, red. A. Antoszewski, R. Herbut, Wrocław 2004.
- Hooghe L., Marks G., Wilson C.J., *Does Left/Right Structure Party Positions on European Integration?*, „Comparative Political Studies” 2002, vol. 35.
- Imbeau L.M., Pétry F., Lamari M., *Left-Right Party Ideology and Government Policies: A Meta-analysis*, „European Journal of Political Research” 2001, vol. 40.
- Inglehart R., Sidjański D., *The Left, the Right, the Establishment and the Swiss Electorate* [w:] *Party Identification and Beyond*, red I. Budge, I. Crewe, D. Farlie, New York 1976.
- Inglehart R., *Wartości postmaterialne oraz przejście od wartości związanych z przetrwaniem do wartości związanych z wyrażaniem własnego “ja”* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Jakubowska-Branicka I., *Wolność i jej granice a prawa człowieka – spór o zasady współczesnej demokracji liberalnej* [w:] *Wolność i władza w życiu publicznym*, red. W. Zuziak, J. Mysona Byrska, Kraków 2008.
- Jasiewicz K., *Portfel czy różaniec? Wzory zachowań wyborczych Polaków w latach 1995–2001* [w:] *Polska transformacja. Spojrzenie po dwudziestu latach*, red. W. Materski, R. Żelichowski, Warszawa 2010.
- Jasiński M., *Przestrzenna generalizacja wartości Shapleya dla gier prostych jako mocny punkt w chaosie ideologii*, „Decyzje” 2013, nr 20.
- Jungblut J., *Partisan Politics in Higher Education Policy* [w:] *Higher Education in Societies. A Multi Scale Perspective*, red. G. Goastellec, F. Picard, Rotterdam 2014.
- Kandler C., Bell E., Shikishima C., Yamagata S., Riemann R., *The Genetic Foundations of Attitude Formation: The Case of Left-Right Political Orientations* [w:] *Emerging Trends in the Social and Behavioral Sciences*, red. R.A. Scott, S.M. Kosslyn, [e-book], <http://pub.uni-bielefeld.de/>, 2014.

- Karnowska D., *Identyfikacja lewica-prawica i jej rozumienie w przestrzeni kulturowej*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2009, t. 1.
- Kasińska-Metryka A., *Stereotyp polskiej lewicy – fikcja, czy rzeczywistość?* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Kirchheimer O., *The Transformation of the Western European Party Systems* [w:] *Political Parties and Political Development*, red. J. LaPalombara, M. Weiner, Princeton 1966.
- Kitschelt H., *The Formation of Party Systems in East Central Europe*, „Politics and Society” 1992, vol. 20, no. 1.
- Klag W., *Cywilizacja łacińska w myśli Feliksa Konecznego (wybrane zagadnienia)*, „Racjonalia” 2014, nr 4.
- Klingemann H.-D., *Measuring Ideological Conceptualizations* [w:] *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, red. S.H. Barnes, M. Kasse i in., Beverly Hills 1979.
- Klingemann H.-D., *The Background of Ideological Conceptualizations* [w:] *Political Action: Mass Participation in Five Western Democracies*, red. S.H. Barnes, M. Kasse i in., Beverly Hills 1979.
- Kolarska-Bobińska L., *Polityczne centrum według opinii wyborców oraz wyborów partyjnych* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Kołodowski L., *Sens ideowy pojęcia lewica* [w:] *Pochwała niekonsekwencji. Pisma rozproszone z lat 1955–1968*, t. 2, red. L. Kołodowski, Warszawa 1989.
- Kowalczyk S., *Marksistowska a chrześcijańska koncepcja wolności*, „Collectanea Theologica” 1972, nr 42/2.
- Kowalik T., *Trzecią drogą do centrum* [w:] *W poszukiwaniu innych światów. Europa, lewica, socjaldemokracja wobec zmian globalnych*, red. P. Żuk, Warszawa 2003.
- Kransnodębski Z., *Jaki model prawicowości?* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Krzynówek-Arndt A., *Liberalizm polityczny, komunitaryzm, personalizm – trzy wersje dociekań nad sprawiedliwością społeczną* [w:] *Sprawiedliwość społeczna w polityce polskiej*, red. W. Arndt, S. Bober, Kraków 2016.
- Kukliński J.H., Peyton B., *Systemy przekonań a procesy podejmowania decyzji politycznych* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Kumlin S., *Państwo opiekuńcze: wartości, preferencje strategii decyzyjnych i ocena działania* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 1, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Kuriański M., *Feliksa Konecznego (1862–1949) charakterystyka siedmiu cywilizacji*, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” 2011, nr 1.
- Kwiatkowska A., Cześnik M., Żerkowska-Balas M., Stanley B., *Ideologiczna treść wymiaru lewica-prawica w Polsce w latach 1997–2015*, „Studia Socjologiczne” 2016, nr 4.

- Lau R.R., Brown T.A., Sears D.O., *Self-Interest and Civilians' Attitudes Toward the War in Vietnam*, „Public Opinion Quarterly” 1978, no. 42.
- Lewis-Beck M.S., Stegmaier M., *Modele głosowania ekonomicznego* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Lipset S.M., Rokkan S., *Cleavage Structure, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction* [w:] *Party Systems and Voter Alignments. Cross-National Perspectives*, red. S.M. Lipset, S. Rokkan, New York 1967.
- Łabędź K., *Lewica w opozycji wobec władzy PZPR w latach osiemdziesiątych* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Mair P., Mudde C., *The Party Family and its Study*, „Annual Review of Political Science” 1998, vol. 1.
- Mandrosz J., *Czynniki ograniczające racjonalność poglądów i zachowań politycznych* [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002.
- Markowski R., *Populizm a demokracja: ujęcia, dylematy, kontrowersje* [w:] *Populizm a demokracja*, red. R. Markowski, Warszawa 2004.
- Miskowski M., *Wybrane determinanty preferencji wyborczych w wyborach prezydenckich 2005 roku* [w:] *Studia nad wyborami: Polska 2005–2006*, red. J. Raciborski, Warszawa 2008.
- Morawski W., *Wpływ zaborów na rozwój miast polskich* [w:] *Gospodarcze i społeczne skutki zaborów Polski*, red. J. Chumiński, K. Popiński, Wrocław 2008.
- Mudde C., *The Single-Issue Party Thesis: Extreme Right Parties and the Immigration Issue*, „West European Politics” 1999, vol. 22, issue 3.
- Muskiewicz M., „Arabska wiosna” – fala demokracji w warunkach islamu. *Spojrzenie z polskiej perspektywy*, „Społeczeństwo i Ekonomia” 2014, nr 1.
- Niebylski M., *Korelacje pomiędzy ideologią „trzeciej drogi” a redefinicją konfliktu w polskim życiu politycznym*, „Refleksje” 2011, nr 3.
- Nocoń J., *Elityzm a elitaryzm. Problem klasyfikacji teorii elit politycznych*, „Świat Idei i Polityki” 2004, t. 4.
- Obeidat H., *Partie polityczne w świecie arabskim* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chełmiński, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013.
- Oxley D.R., Smith K.B., Alford J.R., Hibbing M.V., Miller J.L., Scalora M., Hatemi P.K., Hibbing J.R., *Political Attitudes Vary with Physiological Traits*, „Science” 2008, vol. 321, issue 5896.
- Pankowski K., *Lewicowość–prawicowość. Deklaracje polityczne Polaków 1990–1997* [w:] *Prognozy i wybory. Polska demokracja '95*, red. L. Kolarska-Bobińska, R. Markowski, Warszawa 1997.
- Pietras M., *Aksjologiczne elementy polityki* [w:] *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, red. B. Szmulik, M. Żmigrodzki, Lublin 2002.

- Pietrzak M., *Francuska ustawa o rozdziale kościołów i państwa z dnia 9 grudnia 1905 roku* [w:] *Francuska ustawa o rozdziale kościołów i państwa z dnia 9 grudnia 1905 roku z perspektywy stu lat*, red. M. Pietrzak, Warszawa 2007.
- Pilch I., *Wartości podstawowe a preferencje ideologiczne i decyzje wyborcze w wyborach do Sejmu 2011*, „Preferencje Polityczne” 2012, nr 3.
- Piurko Y., Schwartz S., Davidov E., *Basic Personal Values and the Meaning of Left-Right Political Orientations in 20 Countries*, „Political Psychology” 2011, vol. 20.
- Podemski K., *Spoleczeństwo obywatelskie w Polsce 25 lat po wielkiej zmianie*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 2014, z. 2.
- Ponczek E., *Aksjologiczny wymiar lewicowości w polskiej myśli politycznej w latach II wojny światowej* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Słęczak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Regiewicz A., *Ich troje...? Problem kategorii „obcego” w średniowiecznej kulturze na przykładzie civitas Dei – civitas diaboli* [w:] *Wielokulturowość: postulat i praktyka*, red. L. Drong, W. Kalaga, Katowice 2005.
- Reykowski J., *Jaka lewica jest Polsce potrzebna? Inna niż dawniej* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Reykowski J., *Myślenie polityczne* [w:] *Podstawy psychologii politycznej*, red. K. Skarżyńska, Poznań 2002.
- Reykowski J., *O myśleniu ideologicznym (szkic modelu)*, „Studia Psychologiczne”, 1996, t. 34.
- Reykowski J., *Spór między prawicą a lewicą: oś konfliktu społeczno-ekonomicznego* [w:] *Naród, władza, społeczeństwo*, red. A. Jasińska-Kania, J. Raciborski, Warszawa 1996.
- Reykowski J., *Trzecia Rzeczpospolita a lewica* [w:] *Projekt dla Polski. Perspektywa lewicowa*, red. J. Reykowski, Warszawa 2011.
- Reykowski J., *Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990.
- Reykowski J., *Wprowadzenie* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990.
- Rivero C.G., *Testing the Left-Right Continuum in Africa. Paper prepared for presentation to the 2004 ECPR Joint Sessions held in Uppsala, Sweden*, <https://ecpr.eu/> (18.05.2017).
- Rosicki R., *Międzynarodowe i europejskie koncepcje zrównoważonego rozwoju*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny” 2010, nr 4.
- Rykiel Z., *Stereotypy, manipulacja i głupota jako elementy narracji medialnej i naukowej o przestrzeni wyborczej Polski*, „Przestrzeń Społeczna” 2016, nr 1.
- Schwartz S.H., Caprara G.V., Vecchione M., *Basic Personal Values, Core Political Values, and Voting, a Longitudinal Study*, „Political Psychology” 2010, vol. 31, issue 3.

- Schwartz S.H., *Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries* [w:] *Advances in Experimental Social Psychology*, red. M.P. Zanna, New York 1992.
- Sears D.O., Funk C.L., *The Limited Effect of Economic Self-interest on the Political Attitudes of the Mass Public*, „Journal of Behavioral Economics” 1990, vol. 19(3).
- Seidler G.L., *Moje poglądy tolerowano* [w:] *Nauka a polityka. Dziwne losy filozofii prawa w Polsce*, red. M. Szyszkowska, Warszawa 2010.
- Sen A.K., *Rational Fools: A Critique of the Behavioral Foundations of Economic Theory*, „Philosophy & Public Affairs” 1977, vol. 6, no. 4.
- Sielawa-Kolbowska K., *Partie polityczne na lokalnej scenie publicznej* [w:] *Korzenie demokracji. Partie polityczne w środowisku lokalnym*, red. M. Grabowska, T. Szawiel, Warszawa 2000.
- Sielski J., *Lewica. Polska lewica. Cechy i orientacje* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Skarżyński R., *Od liberalizmu do liberalizmów – uwagi wstępne* [w:] *Studia nad liberalizmem*, red. R. Skarżyński, Warszawa 1995.
- Skwirczyński G., *Wpływ tradycji zaborowej na zachowania wyborcze mieszkańców Galicji w wyborach 2005 roku* [w:] *Studia nad wyborami Polska 2005–2006*, red. J. Raciborski, Warszawa 2008.
- Sokół W., *Klasyfikacja partii* [w:] *Współczesne partie i systemy partyjne. Zagadnienia teorii i praktyki politycznej*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Lublin 2008.
- Sokół W., Żmigrodzki M., *Kryterium ideologiczne i programowe w klasyfikacji partii politycznych*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio K: Politologia” 1997, nr 4.
- Sokół W., *Lewica* [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999.
- Sowiński S., *Piękni i bestia. O pokusie „konserwatywnej rewolucji”* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004.
- Sozańska D., *Specyfika polskiego rozumienia pojęcia lewica* [w:] *Polska lewica w XX wieku. Historia – ludzie – idee*, red. T. Ślęzak, M. Śliwa, Kraków 2004.
- Stawrowski Z., *Konserwatyzm a religia chrześcijańska* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004.
- Stein H., *O „trzeciej drodze”* [w:] *Nie ma trzeciej drogi*, red. I. Lasota, Warszawa 1991.
- Szacki J., *Gdzie jest dziś miejsce na liberalne centrum?* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Szacki J., *Konserwatyzm* [w:] *Religia i konserwatyzm: sprzymierzeńcy czy konkurenci*, red. P. Mazurkiewicz, S. Sowiński, Wrocław 2004.
- Szacki J., *Pytania o populizm*, „Krytyka Polityczna” 2004, nr 4.

- Szacki J., *Wstęp. Powrót idei społeczeństwa obywatelskiego* [w:] *Ani książkę, ani kupiec. Obywatel. Idea społeczeństwa obywatelskiego w myśli współczesnej*, oprac. J. Szacki, Kraków 1997.
- Szarfenberg R., *Pożegnanie państwa opiekuńczego?*, <http://rszarf.ips.uw.edu.pl/> (2.04.2017).
- Szawiel T., *Podział lewica–prawica w polityce oraz w szerszym kontekście kulturowym* [w:] *Budowanie demokracji. Podziały społeczne, partie polityczne i społeczeństwo obywatelskie w postkomunistycznej Polsce*, red. T. Szawiel, M. Grabowska, Warszawa 2003.
- Szawiel T., *Sens autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych w Polsce w świetle badania IS UW 2012* [w:] *Metoda i znaczenie. Problematyka rozumienia w badaniach sondażowych*, red. M. Grabowska, Warszawa 2012.
- Szulczewski G., *Wolny rynek a porządek konkurencyjny. Dwie koncepcje ładu społeczno-gospodarczego*, „Prakseologia” 2015, nr 157, t. 2.
- Ścigaj P., Bukowski M., *Zastosowanie analizy zawartości w badaniach politologicznych*, „Athenaeum” 2012, vol. 36.
- Tomczak Ł., *Polska lewica – konsekwencje podziałów i konsolidacji* [w:] *Polska lewica u progu XXI wieku*, red. Ł. Tomczak, Wrocław 2008.
- Tomkins S., *Left and Right: A Basic Dimension of Ideology and Personality* [w:] *The Study of Lives: Essays on Personality in Honor of Henry A. Murray*, red. R. White, Chicago 1963.
- Torres, C.V., Schwartz S.H., Nascimento T.G., *The Refined Theory of Values: Associations with Behavior, and Evidences of Discriminative and Predictive Validity*, „Psicologia USP” 2016, vol. 27, no. 2.
- Trzebuniak M., *Prawa człowieka i wartości azjatyckie*, „Znak” 2008, nr 643, <http://www miesiecznik.znak.com.pl/> (18.01.2016).
- Turska-Kawa A., Wojtasik W., *Struktura społeczna oraz preferencje partyjne w układzie autoidentyfikacji lewicowo-prawicowych*, „Preferencje Polityczne: Postawy, Identyfikacje, Zachowania” 2009, t. 1.
- Ulicka G., Wojtaszczyk K.A., *Idea demokracji – historia i współczesność* [w:] *Spółeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, red. K.A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, Warszawa 2002.
- van der Eijk C., Schmitt H., *Party Manifestos as a Basis of Citizens’ Left-Right Perceptions – A Study Across 10 European Countries*, Paper prepared for Annual Meeting of the American Political Science Association, Washington DC, September 2–5, 2010, strona internetowa Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung (MZES), <http://www.mzes.uni-mannheim.de/> (12.05.2016).
- Waldziński D., Wilga B., *Prawicowe i lewicowe koncepcje gospodarcze. Doświadczenia historyczne oraz dylematy współczesności* [w:] *Prawica w Polsce i na świecie w XX i XXI wieku*, red. S. Chazbijewicz, M. Chelminiak, T. Gajowniczek, Olsztyn 2013.

- Wnuk-Lipiński E., *Spoleczeństwo obywatelskie a demokratyzacja* [w:] *Zachowania polityczne*, t. 2, red. R.J. Dalton, H.-D. Klingemann, Warszawa 2010.
- Zachariasz A.L., *Wartości: geneza pojęcia, ich status i funkcje*, „Folia Philosophica” 1995, t. 13.
- Zachariasz A.L., *Wolność a racjonalność działania* [w:] *Studia nad ideą wolności*, red. Z. Czarnecki, Lublin 1995.
- Zarycki T., *The Electoral Geography of Poland: Between Stable Spatial Structures and Their Changing Interpretations*, „Erdkunde” 2015, no. 69.
- Zgliczyński S., *Czy socjalizm jeszcze żyje?* [w:] *W poszukiwaniu innych światów. Europa, lewica, socjaldemokracja wobec zmian globalnych*, red. P. Żuk, Warszawa 2003.
- Ziółkowski M., *Orientacje indywidualne a system społeczny* [w:] *Orientacje społeczne jako element mentalności*, red. J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski, Poznań 1990.
- Žižek S., *Na pozycji* [w:] *Przygodność, hegemonia, uniwersalność*, red. J. Butler, E. Laclau, S. Žižek, Warszawa 2014.
- Żakowski J., *Lewicowość, lewica, polityka* [w:] *Partie i zmiany granic polityki*, red. P. Kosiewski, Warszawa 2009.
- Żmigrodzki M., *Prawica* [w:] *Encyklopedia politologii*, t. 1: *Teoria polityki*, red. W. Sokół, M. Żmigrodzki, Kraków 1999.
- Żmigrodzki M., Sokół W., *Instytucjonalizacja Socjaldemokracji Rzeczypospolitej Polskiej. Pomiędzy izolacją a relewancją polityczną*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska Sectio K: Politologia” 2000, nr 7.

SPIS SCHEMATÓW, TABEL, WYKRESÓW I MAP

1. SPIS SCHEMATÓW

Schemat 1. Główni reprezentanci lewicy i prawicy w pierwszej połowie XIX wieku	27
Schemat 2. Główni reprezentanci lewicy i prawicy w drugiej połowie XIX wieku	27
Schemat 3. Przestrzeganie wolności i praw obywatelskich na świecie w 2015 roku ...	59
Schemat 4. Genetyczne i środowiskowe uwarunkowania orientacji lewicowej i prawicowej – badania porównawcze bliźniąt	77
Schemat 5. Spektrum ideologiczne lewica–prawica: podziały egalitaryzm–akceptacja nierówności oraz tradycjonalizm–progresywizm w Japonii, RFN i USA	77
Schemat 6. Relacje pomiędzy rdzeniem wartości, autoidentyfikacją podmiotów politycznych i percepcją wyborcy	88
Schemat 7. Linearne kontinuum wartości politycznych	139
Schemat 8. Reguły w macierzy wartości Shaloma H. Schwartza	141
Schemat 9. Kołowa struktura wartości według Shaloma H. Schwartza	143
Schemat 10. Kołowa struktura wartości metapolitycznych	148
Schemat 11. Metawartości w liberalizmie	151
Schemat 12. Metawartości chrześcijańskiej demokracji	152
Schemat 13. Kontinuum liniowe wartości politycznych w macierzy kołowej	155
Schemat 14. Relacje pomiędzy sferą wartości i interesów	205
Schemat 15. Aksjologiczny rdzeń decyzji wyborcy	214
Schemat 16. Aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o homogenicznych postawach wobec metawartości	221
Schemat 17. Aprioryczny rdzeń aksjologiczny grupy o heterogenicznych postawach wobec metawartości	222
Schemat 18. Para <i>równość–nierówność</i> w macierzy kołowej na przykładzie badań empirycznych	223
Schemat 19. Metawartości rodziny partii piratów	297

2. SPIS TABEL

Tabela 1. Zestawienie rzeczowników określających mieszkańca/mieszkańców Polski	48
Tabela 2. Społeczne identyfikacje z lewicą, centrum i prawicą w świetle wyników Europejskiego Sondażu Społecznego z lat 2002 i 2006	98
Tabela 3. Rozumienie lewicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce	108
Tabela 4. Rozumienie prawicowości na poziomie wyborcy w 2000 roku w Polsce	109
Tabela 5. Treść autoidentyfikacji i wzajemne postrzeganie wyborców lewicy i prawicy w 2012 roku w Polsce	111
Tabela 6. Zmienne niezależne różnicujące osoby o autoidentyfikacjach lewicowych, centrowych i prawicowych w Polsce w 2015 roku	112
Tabela 7. Typy ideologiczno-programowe partii	126
Tabela 8. Poziomy analizy wartości i rodzaje hierarchii wartości	137
Tabela 9. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Marka Żmigrodzkiego	157
Tabela 10. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Andrzeja Antoszewskiego	159
Tabela 11. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Adama Wielomskiego	160
Tabela 12. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Tomasza Godlewskiego	161
Tabela 13. Metawartości i wartości pochodne w definicjach prawicy – koncepcja Adama Próchnika	162
Tabela 14. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Wojciecha Sokoła	163
Tabela 15. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Jerzego Ładyki	164
Tabela 16. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Ryszarda Herbuta	165
Tabela 17. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Jerzego Sielskiego	167
Tabela 18. Metawartości i wartości pochodne w definicjach lewicy – koncepcja Tomasza Godlewskiego	167
Tabela 19. Poparcie dla lewicy w Polsce w latach 2005–2017	224
Tabela 20. Autoidentyfikacja Partii Razem	240
Tabela 21. Metawartości Partii Razem – model państwa	240
Tabela 22. Metawartości Partii Razem – model gospodarki	242
Tabela 23. Metawartości Partii Razem – moralność i etyka	243
Tabela 24. Metawartości Partii Razem – idea zmiany	244

Tabela 25. Autoidentyfikacja .Nowoczesnej	249
Tabela 26. Metawartości .Nowoczesnej – model państwa	251
Tabela 27. Metawartości .Nowoczesnej – model gospodarki	252
Tabela 28. Metawartości .Nowoczesnej – moralność i etyka	253
Tabela 29. Metawartości .Nowoczesnej – idea zmiany	254
Tabela 30. Autoidentyfikacja Twojego Ruchu	257
Tabela 31. Metawartości Twojego Ruchu – model państwa	257
Tabela 32. Metawartości Twojego Ruchu – model gospodarki	258
Tabela 33. Metawartości Twojego Ruchu – moralność i etyka	259
Tabela 34. Metawartości Twojego Ruchu – idea zmiany	260
Tabela 35. Autoidentyfikacja Platformy Obywatelskiej RP	269
Tabela 36. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model państwa	271
Tabela 37. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – model gospodarki	273
Tabela 38. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – moralność i etyka	276
Tabela 39. Metawartości Platformy Obywatelskiej RP – idea zmiany	278
Tabela 40. Autoidentyfikacja Prawa i Sprawiedliwości	284
Tabela 41. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model państwa	286
Tabela 42. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – model gospodarki	287
Tabela 43. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – moralność i etyka	289
Tabela 44. Metawartości Prawa i Sprawiedliwości – idea zmiany	290
Tabela 45. Metawartości w programach Partii Piratów	295

3. SPIS WYKRESÓW

Wykres 1. Autoidentyfikacje lewica–centrum–prawica w skali światowej	55
Wykres 2. Trendy głosowania klasowego w latach 1975–1997 w ośmiu państwach europejskich	79

4. SPIS MAP

Mapa 1. Przeciętny poziom PKB na zatrudnionego dla polskich powiatów w ujęciu realnym w okresie 2003–2011 (dane liczbowe)	209
Mapa 2. Głosowanie na PiS w wyborach do Sejmu RP w 2007 roku w podziale na powiaty (dane procentowe)	210
Mapa 3. Powiaty według udziału ludności deklarującej przynależność do Kościoła rzymskokatolickiego w Polsce w 2011 roku (dane procentowe)	211

INDEKS OSÓB

A

Acewicz Mirosław 188
Akert Robin M. 207
Alford John R. 75
Alford Robert R. 78, 79
Antoszewski Andrzej 89, 107, 120,
156, 159, 211
Arndt Wojciech 171
Aronson Elliot 206, 207
Asher Arian 90

B

Bäcker Roman 229, 230
Barbaranelli Claudio 67
Barnes Samuel H. 61
Bartkowski Jerzy 86
Bartmiński Jerzy 45, 50, 51
Bartoś Tadeusz 153
Bartyzel Jacek 16, 17, 20, 33, 34, 35,
52, 56, 61, 118, 119, 153, 155,
176, 178, 179, 180, 186, 189,
190
Beck Ulrich 178
Bell Edward 76, 77, 78
Berlin Isaiah 172
Blair Tony 23
Bobbio Norberto 16, 35, 38, 42, 43,
44, 118, 122, 123, 124, 150, 153,
168, 175, 187
Bober Sergiusz 171
Bojarowicz Tomasz 123
Borowiec Piotr 191
Borucka-Arctowa Maria 194
Boski Paweł 142, 146
Brown Thad A. 73

Brożek Bartosz 19, 43, 45, 46, 49, 56
Brzozowski Piotr 136, 137, 153
Budge Ian 97
Bukowski Michał 229
Burke Edmund 60, 179
Burton Michael 53
Butler Judith 24
Bylina Stanisław 34

C

Cameron David 16, 23, 127
Caprara Gian Vittorio 67, 144
Castels Francis G. 103, 227
Cees van der Eijk 129
Celiński Andrzej 67, 105
Chazbijewicz Selim 16
Chełminiak Marcin 16
Chmielewski Adam 153
Chmieliński Maciej 172
Chodakiewicz Marek Jan 34, 47, 123,
156, 170, 177, 180, 181, 183,
184, 185, 191, 192, 196
Chodubski Andrzej 11
Chumiński Jędrzej 85
Cichocki Marek A. 179, 195
Cichomski Bogdan 129
Cieciuch Jan 67, 140, 141, 142, 143
Ciołek Dorota 209
Cohen Geoffrey 72, 113
Crewe Ivor 97
Czapiewska Gabriela 86
Czarnecki Zdzisław 172, 174
Czarny Ryszard M. 101
Cześniak Mikołaj 83, 85, 90, 104, 204

D

Dalton Russell J. 18, 61, 136, 198, 199, 213
Davidov Eldad 68, 69, 145
de Saint-Simon Henri 183
Deegan-Krause Kevin 18, 83
Deth Jan W. van 91
Dmowski Roman 41
Dołbakowska Magdalena 261, 262
Domański Henryk 31, 47, 79, 83, 84, 98, 99, 214, 226
Downs Anthony 7
Drong Leszek 192
Dziamski Seweryn 155, 156
Dziubka Kazimierz 188
Dzwończyk Joanna 91

E

Eaves Lindon 66, 76
Elinder Mikael 203
Elster Jon 208
Engström Christian 293
Esmer Yilmaz 199
Eysenck Hans 66, 76

F

Farlie Dennis 97
Feliński Michał 154
Festinger Leon 12, 206, 207, 208, 213, 218
Filipowicz Stanisław 177
Fourier Charles 183
Fras Janina 96
Fuchs Dieter 90, 91
Funk Carolyn L. 203

G

Gajowniczek Tomasz 16
Gallagher Michael 122, 127
García Rivero Carlos 227
Gauchet Marcel 153
George W. Bush 67
Gęsiak Leszek 182, 183, 192

Giddens Anthony 25, 41, 44, 178
Goastellec Gaële 131
Godlewski Tomasz 61, 104, 118, 121, 160, 161, 166, 167, 181, 186
Golec Agnieszka 70, 71
Gordon Stacy B. 128
Grabowska Mirosława 17, 32, 52, 80, 81, 82, 84, 85, 105, 111, 115, 131, 231
Grzegorzczkova Renata 45
Grzeszczak Monika 45
Grzybowska Krystyna 72
Grzybowski Marian 101, 103
Gulczyński Mariusz 53
Gunther Richard 53

H

Halman Loek 136, 199
Hans Eysenck 66
Harmel Robert 230, 236
Hatemi Peter K. 75
Hayek Friedrich von 25
Hegel Georg Wilhelm Friedrich 44
Held David 189
Henne Kamil 93
Herbut Ryszard 120, 156, 165, 166, 187
Hess Agnieszka 96
Hibbing John R. 75
Hibbing Matthew V. 75
Higley John 53
Hooghe Liesbet 130
Huntington Samuel Phillips 56, 78

I

Imbeau Louis M. 131
Inglehart Ronald 54, 97, 198, 199, 200, 201, 202

J

Jabłoński Andrzej W. 188
Jakubowska-Branicka Iwona 170
Jakubowski Wojciech 50

Jamróz Adam 119
Janet Buttolph Johnson 229
Jasiewicz Krzysztof 203
Jasińska-Kania Aleksandra 26
Jasiński Mikołaj 89
Jennings M. Kent 91
Jerzyński Tomasz 129
Jordahl Henrik 203
Jungblut Jens 131
Justyński Janusz 172

K

Kalaga Wojciech 192
Kandler Christian 76, 77, 78
Kant Immanuel 44, 172
Karnowska Danuta 105, 114
Kasińska-Metryka Agnieszka 93
Kasse Max 61
Kawecki Arkadiusz 84
Kerry John 67
Kik Kazimierz 39
Kirchheimer Otto 17
Kirk Russell 181
Kitschelt Herbert 82
Klag Wojciech 56
Klingemann Hans-Dieter 18, 61, 90,
91, 136, 198, 199, 213
Klotz Robert 28
Knutsen Oddbjørn 79
Kolarska-Bobińska Lena 18, 105
Kołakowski Leszek 121
Kołodziej Jacek 32, 45, 87, 92, 93, 95,
135, 137, 204
Koneczny Feliks 56
Kornaś Jerzy 107
Kosiewski Piotr 18
Kosowska-Gąstoł Beata 191
Kotarnowski Michał 204
Kowalczyk Krzysztof 96
Kowalczyk Stanisław 176
Kowalik Tadeusz 41
Kransnodębski Zdzisław 188, 189

Krawczyk-Antońska Żaneta 73
Królikowski Michał 171
Krzynówek-Arndt Anna 171
Kubka Andrzej 101, 102
Kuczur Tomasz 181
Kukiz Paweł 229
Kuklinski James H. 61
Kumlin Staffan 61, 212
Kuriański Mieczysław 78
Kuźniarz Bartosz 40
Kwiatkowska Agnieszka 83, 90, 104

L

Laclau Ernesto 24, 154
Lamari Moktar 131
LaPalombara Joseph 17
Lash Scott 178
Lau Richard R. 73
Laver Michael 122, 127
Lewis-Beck Michael S. 213
Lijphart Arend 119
Lindon Eaves 66
Linz Juan J. 81, 82
Lipset Seymour M. 80

Ł

Łabędź Krzysztof 53
Ładosz Jarosław 43
Ładyka Jerzy 121, 156, 164, 176, 178,
189
Łukasiewicz Jan 43

M

MacKuen Michael 74
Madeja Andrzej 172
Mair Peter 18, 33, 39, 58, 103, 122,
128, 200, 227
Maj Przemysław 28, 84
Mandrosz Joanna 73, 208
Marcus George 74
Mariański Janusz 191
Markowski Radosław 105, 129, 154,
204

Marks Gary 130
Marks Karol 34
Maslow Abraham 198
Materski Wojciech 203
Maurras Charles 41
Mazur Marek 176, 193
Mazurkiewicz Piotr 61
Michalski Cezary 72
Migalski Marek 176, 193
Miklaszewska Justyna 59, 138, 194
Miller John 36
Miskowski Michał 84
Morawski Wojciech 85
Moroska Aleksandra 154
Mouffe Chantal 18
Mudde Cas 17, 28, 293
Müller Jan-Werner 154
Murray Henry A. 67
Muszkiewicz Mariusz 57
Mycoff Jason 229
Mysona Byrska Joanna 170

N

Nadeau Richard 213
Nascimento Thiago G. 140, 141
Neuman W. Russell 74
Niebylski Michał 50
Nocoń Jarosław 185
Noël Alain 54, 55, 58
Norris Pippa 200, 201, 202
Nowacka-Isaksson Anna 291

O

Obeidat Hayssam 58
Orlof Ewa 54
Ostasz Lech 135, 137
Oxley Douglas R. 75

P

Palikot Janusz 109, 110
Pankowski Krzysztof 105
Pasternak Andrzej 54
Pétry François 131

Pettersson Thorleif 199
Peyton Buddy 61
Picard France 131
Pielniński Krzysztof 60, 170, 195
Pietrzak Michał 175
Pietrzyk-Reeves Dorota 188
Pilch Irena 67, 68
Pjurko Yuval 68, 69, 145
Podemski Krzysztof 188
Polanowska-Sygulska Beata 172
Polkowska Laura 45, 48, 179
Ponczek Eugeniusz 82
Popiński Krzysztof 85
Popper Karl 46
Porębski Leszek 20
Poutvaara Panu 203
Prokopek Artur 79, 83, 84
Próchnik Adam 36, 37, 41, 161, 162,
175, 191
Przyłęcki Paweł 154

R

Raciborski Jacek 26, 204
Rapley Tim 230
Rawls John 137, 168, 169, 255
Reagan Ronald 40, 41
Regiewicz Adam 192
Reykowski Janusz 26, 69, 70, 71, 156,
170, 172, 178, 181, 183, 187,
193, 195, 196
Reynolds Henry T. 229
Riemann Rainer 76, 77, 78
Riker William H. 20
Robespierre Maximilien Marie Isidore
de 38
Rokeach Milton 67, 124
Rokkan Stein 80, 82
Rosicki Remigusz 138
Rykiel Zbigniew 86

S

Scheler Max 207
Schmitt Carl 178

- Schmitt Hermann 129
 Schrade Ulrich 121, 150, 153, 174,
 177, 180, 194, 195, 196
 Schwartz Shalom H. 10, 68, 69, 139,
 140, 141, 143, 145, 150, 217,
 305
 Scott Robert A. 76, 77
 Scruton Roger 18, 171, 174, 180, 181,
 183, 184, 185, 189, 190, 212
 Sears David O. 73, 203
 Segura Gary M. 128
 Seidler Grzegorz Leopold 21
 Sen Amartya K. 208
 Shamir Michal 90
 Shikishima Chizuru 76, 77, 78
 Shubert Atika 127
 Sidjański Dusan 97
 Siegfried André 118
 Sielawa-Kolbowska Krystyna 85
 Sielski Jerzy 38, 105, 166, 167
 Skarżyńska Krystyna 67, 69, 71, 72,
 93, 129, 171, 183, 203
 Skarżyński Ryszard 152, 179, 188
 Skłodkowska Inka 261, 262
 Skwierczyński Grzegorz 86
 Smith Adam 25
 Smith Kevin B. 75
 Smith-Spark Laura 127
 Sobkowiak Lech 188
 Sobolewska-Myślik Katarzyna 96, 191
 Sokół Wojciech 27, 125, 126, 230
 Sowiński Sławomir 61, 178
 Sozańska Dominika 15, 107
 Spinoza Baruch 137
 Sroka Jacek 189
 Stach Ryszard 206
 Stanley Ben 83, 90, 104
 Stawrowski Zbigniew 61
 Stegmaier Mary 213
 Stein Herbert 229
 Stepan Alfred 81, 82
 Svåsand Lars 230, 236
 Szacki Jerzy 26, 154, 180, 186, 188
 Szaniawski Klemens 19
 Szarfenberg Ryszard 25
 Szawiel Tadeusz 15, 17, 32, 52, 82,
 85, 92, 94, 105, 106, 111, 115,
 117, 131, 226
 Szczupaczyński Jerzy 53
 Szlachta Bogdan 181
 Szmulik Bogumił 136
 Szostak Władysław 51
 Sztompka Piotr 93
 Szul Roman 185
 Szulczewski Grzegorz 25
 Szynekiewicz Mariusz 43
 Szyszkowska Maria 21, 36, 119, 168,
 175, 176, 180, 182, 187, 192,
 193, 213
- Ś**
 Ścigaj Paweł 229
 Ślęzak Tadeusz 15
 Śliwa Michał 15
- T**
 Thatcher Margaret 40, 41
 Thérien Jean-Philippe 54, 55, 58
 Tomczak Łukasz 105
 Tomkins Silvan 66
 Torres Cláudio V. 140, 141
 Trzebuniak Magdalena 54, 57
 Turska-Kawa Agnieszka 83, 92, 226
- U**
 Ulicka Grażyna 50
- V**
 van der Eijk Cees 129
 van Deth Jan W. 91
 Vecchione Michele 67, 144
- W**
 Walczak Barbara 56
 Waldziński Dariusz 56

Walicki Andrzej 49
Weiner Myron 17
White Robert 67
Wielomski Adam 41, 60, 61, 159, 160,
173, 177, 179, 181, 185, 190,
192
Wilga Beata 56
Wilk Janina 56
Wilkin Jerzy 20
Wilson Carole J. 130
Wilson Timothy D. 207
Wnuk-Lipiński Edmund 188
Wojtasik Waldemar 15, 19, 38, 57, 83,
92, 121, 176, 193, 226
Wojtaszczyk Konstanty Adam 50
Wójcik Anna Iwona 57

Y

Yamagata Shinji 76, 77, 78

Z

Zachariasz Andrzej L. 55, 135, 174,
207
Zanna Mark P. 143

Zarycki Tomasz 85, 86
Zdybel Jolanta 172
Zdziech Paweł 198, 200
Zgliczyński Stefan 40
Zieliński Marcin 129
Ziółkowski Adam 35
Ziółkowski Marek 69, 70, 73, 204,
212

Ż

Żiżek Slavoj 18, 24

Z

Zuziak Władysław 170

Ż

Żakowski Jacek 105, 119
Żelichowski Ryszard 203
Żerkowska-Balas Marta 83, 90, 104
Żmigrodzki Marek 27, 136, 156, 157,
186, 230
Żółtak Tomasz 79, 83, 84
Żuk Piotr 40
Żywczyński Mieczysław 38

